

ПРАЦІ

УКРАЇНСЬКОГО ВИСОКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
ІНСТИТУТУ ІМ. МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
У ПРАГІ

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Т. II.

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ
ДР-А ВАСИЛЯ СІМОВИЧА

ВИДАННЯ УКР. ВИСОК. ПЕД. ІНСТИТУТУ
ЗА ДОПОМОГОЮ МІНІСТЕРСТВА ШКІЛЬН. Й НАРОД. ОСВІТИ Ч. С. Р.

ПРАГА, 1934

V 82666

касова

касова

ПРАЦІ

УКРАЇНСЬКОГО ВИСОКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
ІНСТИТУТУ ІМ. МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
У ПРАЗІ

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Т. II.

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ
ДР-А ВАСИЛЯ СІМОВИЧА

ВИДАННЯ УКР. ВИСОК. ПЕД. ІНСТИТУТУ
ЗА ДОПОМОГОЮ МІНІСТЕРСТВА ШКІЛЬН. Й НАРОД. ОСВІТИ Ч. С. Р.
ПРАГА, 1932

4009

U 8266 /
12 b

SLOVANSKÁ KNIHOVNA
31 86080935

156636 Embor

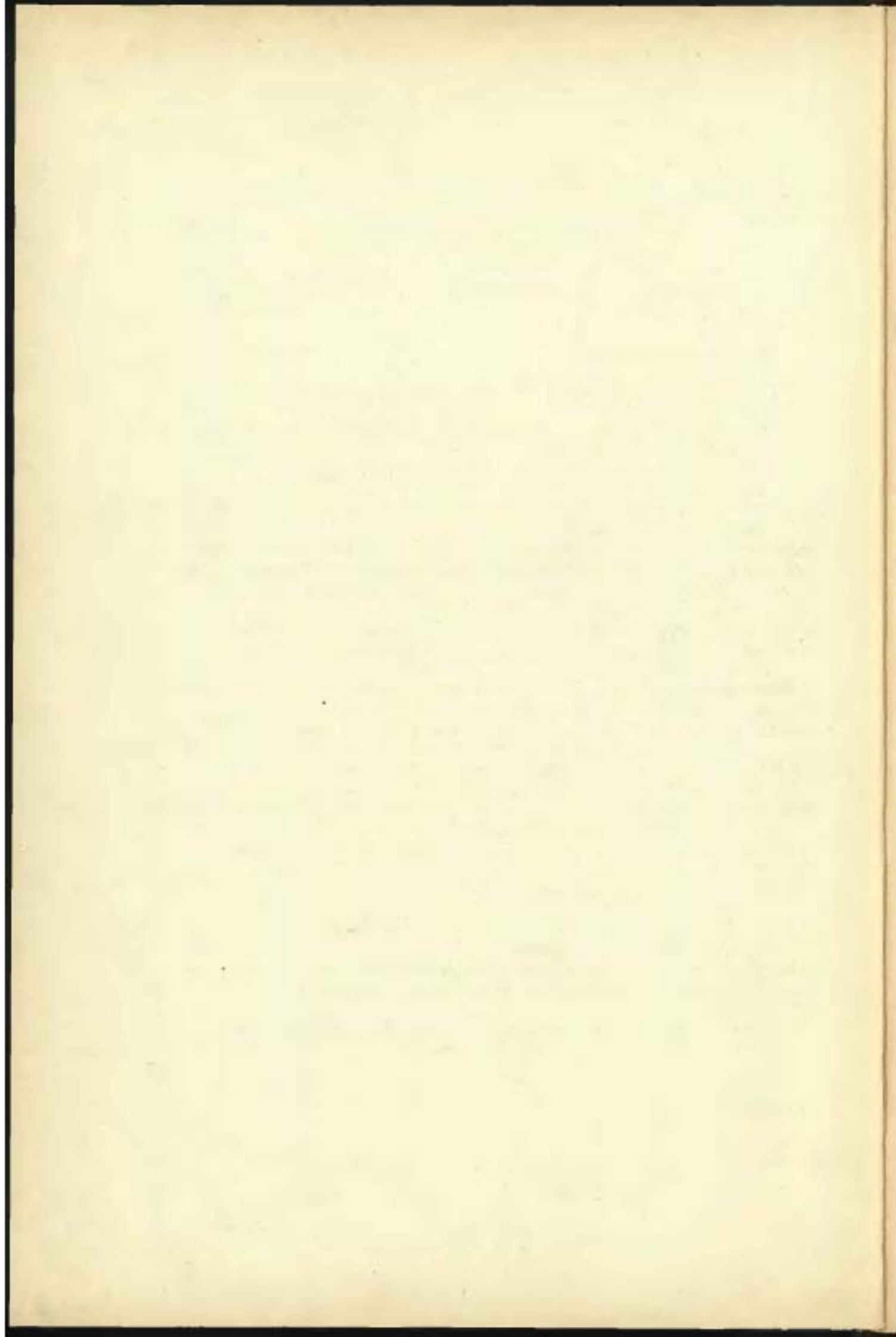

726761

Slovanská tiskárna Alois Fišer, Praha-Strašnice č. 289. T. 521-03.

З М І С Т.

	стор.
<i>Артимович Агенор</i> , др., проф. — Писана мова	3
<i>Білецький Леонід</i> , проф. — З листування Йосифа Бодянського з П. Шафариком	10
<i>Гармашів Всеволод</i> , др., проф. — Вроджені почварности післявоєнної доби	91
<i>Гула Хведір</i> , др., доц. — Різні форми східної кривої граничної в теорії затьм Сонця	97
<i>Дольницький Мирон</i> , др., доц. — Критерії для визначення етнграфічної українсько-словацької межі	100
<i>Дорошенко Дмитро</i> , проф. — Діяльність Францішка Пальяцького й українська справа	118
<i>Кабачків Іван</i> , доц. — Структура державного бюджету на Україні й у Чехословацькій республіці	128
<i>Малик Євген</i> , др., лект. — <i>Bielzia coetularia</i> Bielz (s. Schwabii Neupam).	156
<i>Миколаєнко Леонід</i> , асист. — Український степ як естетичний феномен.	159
<i>Наріжний Симон</i> , др., лект. — Приняття московських посланців в Українській державі XVII в.	182
† <i>Огородник Яків</i> , др., асист. — Григорій Сковорода та Benedictus Spinoza	204
<i>Омельченко Григорій</i> , доц. — Ян Православ Ковбек (Kaubek) і його українські симпатії	231
<i>Риндик Степан</i> , інж., доц. — Механізм та закон гравітації	248
<i>Русова Софія</i> , проф. — Казки Божени Немцовой	257
<i>Савицький Петро</i> , др., доц. — Про зв'язок між температурами в окремих місяцях року на основі празьких даних	261
<i>Сімович Василь</i> , др., проф. — Йосеф Іречек і українська мова (до вступної заверюхи 1859. р.)	265
<i>Свічський Володимир</i> , др., доц. — Гравер Олександр Тарасевич (мистецька діяльність у pp. 1672—1720)	335
<i>Славінський Максим</i> , проф. — Чеська звістка про київську еміграцію XIII ст.	356
<i>Слюсаренко Хведір</i> , доц. — Причинок до композиції четвертої Вергілієвої епикоги	360
<i>Стешко Хведір</i> , доц. — Ян Прач — один із перших збирачів та гармонізаторів укр. народніх мелодій	368
<i>Феденко Панас</i> , др., доц. — Політичні пляни Я. Л. Коменського та Україна	388
<i>Чижевський Дмитро</i> , др., проф. — Про деякі джерела символіки Гр. Сковороди	405
У тексті 13 ілюстрацій (між ними 2 на крейдовому папері) та 6 рисунків.	

ДР. АГЕНОР АРТИМОВИЧ, проф.

ПИСАНА МОВА.

Я хочу поділитися думками, що мені приходили при читанні твору де Соссюра (Ferdinand de Saussure): „Cours de linguistique générale“ (Paris, 1922). Ці думки мої з його міркуваннями почасти тотожні, почасти я їх критично розбираю, то знову зводжу підсумки з тих його поглядів, що він їх сам висловив неясно, а й може не був собі їх цілком свідомий — мої ж думки є тільки продовженням, є тільки консеквенцією його поглядів.

Де Соссюр відрізняє „la langue“ (мова) і „la parole“ (говірка). А проте в розвинутих культурних мовах, з довгою історією та традицією, треба мати на увазі ще окрему, писану мову та її студіювати.

На ст. 44—54 де Соссюр підносить вагу та престиж письма: „il est nécessaire d'en connaître l'utilité, les défauts et les dangers“ (ст. 44). Але з другого боку він каже: „Le résultat évident de tout cela, c'est que l'écriture voile la vue de la langue; elle n'est pas un vêtement, mais un travestissement“ (ст. 51), і далі він бореться з висловами: „вимова“, „вимовляти“ якесь слово (ст. 52): „L'emploi qu'on fait des mots „prononcer“ et „prononciation“ est une consécration de cet abus et renverse le rapport légitime et réel existant entre l'écriture et la langue. Quand on dit qu'il faut prononcer une lettre de telle ou telle façon, on prend l'image pour le modèle. Pour que *oi* puisse se prononcer *wa*, il faudrait qu'il existât pour lui-même. En réalité, c'est *wa* qui s'écrit *oi*“ (ст. 52).

Нічого й казати, що в початках культурного життя мови, після винаходу письма або заведення чужого письма, буде де-Соссюрова правда, коли він каже: „Langue et écriture sont deux systèmes de signes distincts; l'unique raison d'être du second est de représenter le premier; l'objet linguistique n'est pas défini par la combinaison de mot écrit et du mot parlé; ce dernier constitue à lui seul cet objet“ (ст. 45). Знана річ, що н. пр. у греків ціла література була призначена до усного викладу. Деякі особливості прозаїчних творів можна тільки й пояснити; н. пр. оминання роззіву, оминання накопичення коротких складів у Демостена і т. д.; відомо, що Геродот прочитував свої історії. А огляд на слухача,

не на читача тривав досить довго; ми знаємо, що навіть Полібій оминає ще роззів.

Але поступ культури, розвиток не спиняється. Особливо після винаходу друку що раз більш і більше читають. Розвиток преси! А що раз більший пошир освіти! Книжки, часописи! Тих слів можна понараховувати тисячами, що їх люди, не тільки т. зв. освічені, а звичайні, пересічні пізнали вперше з друку, з письма. Тут дійсно первісне письмо, не — звук. І це йде так далеко, що писана мова може мати вплив, може змінити дійсну (говорену) мову, може спричинити зміну вимови. Це можна з жalem сконстатувати, як це й робить де Соссюр: „А Paris, on dit déjà: *sept femmes en faisant sonner le t*, Darmesteter prévoit le jour où l'on prononcera même les deux lettres finales de *vingt*, véritable monstruosité orthographique“ (ст. 54). Можна це називати „cas tératologiques“, але це нічого на ділі не зміняє, це факт. В кожній книжці про французьку вимову можна тисячі разів читати, що це, чи те слово вимовляється сяк, чи так, „під впливом письма, ортографії, тощо, н. пр., у книжці „Comment on prononce le Français par Ph. Martinon“ читаємо не тільки: „Depuis qu'une foule de mots sont appris par l'oeil avant d'être appris par l'oreille, on les prononce naturellement comme ils sont écrits. Et puis il y a là aussi l'effet naturel d'un pédantisme naïf et inconscient: car enfin, quand on prononce *sculpefer*, *lègue* au aspect, cela ne prouve-t-il pas qu'on a fait des études, et qu'on sait l'orthographe?“ (ст. 206), але читаємо всюди помітки, як „par réaction orthographique“ (ст. 265), або „la réaction orthographique“ (ст. 221), „l'ouet s'est longtemps prononcé foi, mais l'orthographe a réagi sur la prononciation“ (ст. 55), „c'est toujours la réaction fâcheuse de l'orthographe sur la prononciation, mais on n'y peut rien“ і т. д. і т. д.

Але це тільки крайнє явище, воно важне тільки для старих мов, де письмо вже віддалене від живої мови. У мов молодших, що не мають іще за собою кількасотлітньої традиції, де не так іще багато читають, справа мається інакше.

Я дозволю собі навести тут декілька прикладів із мови грецьких написів, вибраних мною з книги: „Grammatik der attischen Inschriften“ Майстерганса. Там читаємо: „Weit häufiger begegnet dieser Vorgang bei der Präposition *ἐκ*, indem das Kappa von *ἐκ* in der voreuklidischen Zeit regelmässig und vereinzelt noch in der Kaiserzeit vor *β*, *γ*, *δ*, *λ*, *μ*, *ν* zu Gamma assimiliert wird: *ἐγβάτη*, *ἐγβιβάζων*, *ἐγβολῆς*, *ἐγ βουλῆς*, *ἐγ Βενθιδέων*, *ἐγ Βοζαντίων*“ (см. 42); або знову: Auslautendes *v* wird in der älteren Zeit häufig ganz wie im Wortinneren a) vor Labialen (*π*, *β*, *φ*, *ψ*, *μ*) zu *μ*: *τῆμ πόλιμ*, *τῆμ βουλῆμ*, *ἐμ φιδικνίμ*, *μῆμ ψυχῆς*, *νῆμ μῆν*; b) vor Gutturalen (*κ*, *γ*, *χ*, *ξ*) zu nasalem *γ*: *τὸγ κήρυκα*, *τὸγ γραμματεῖα*, *ἱερῶγ χρημάτων*, *τῆγ ξυμμαχίαν* etc; c) vor *σ* zu *σ*: *ἔσ στήλη*, auch *ἔστήλη*, oder mit Ersatzdehnung *εἰστήλη*, *εἰσσίτου ἐνδεία*, *ἔς Σαμα*, *ἔς Σιδῶνι*; d) vor *λ* zu *λ*: *τὸλ λόγον*, *τῶλ λογιστών*, *ἔλ Λίμνας*, *ἔλ Λεσβῶ*; e) vor *ρ* zu *ρ*: *ἔρ Ῥόδῶ*, *τὸρ Ῥόδιον* і т. д. (ст. 44). Здається, цих прикладів

буде доволі на те, щоб доказати, що і в грецькій мові в початках її розвитку писана мова була залежна від говореної. Таким чином, ми тут маємо протилежне явище, ніж у мові французькій.

Але подивімося, як воно мається справа в молодшій, модерній живій мові, ось н. пр. в українській. Тут у літературній мові (*la langue*), а не тільки говірково (*la parole*) пишемо: *вісник, первісний, пісний, злісник, радісний, хресний, існувати власник, пізно, празник, дійсність*, дарма що говориться: *вістка, піст, злість, радість, хрест, істота, власть*. Коли в таких випадках „*etymon*“ не живе у свідомості того, що говорить, то не диво, що говорена мова бере верх над писаною (*празник, пізно, серце, дійсність*); але ж це буває й у таких випадках, як *вісник — вістка, пісний — піст*. А це вже треба вважати за важну прикмету української писаної мови.

Цікаво теж, як різні мови реагують, н. пр., на явище „*sandhi*“, чи віддають його письмом, чи ні. Нахил до зберігання образу слова в усіх позиціях раз-у-раз буриться проти цього закону, а проте н. пр. у санскриті „*sandhi*“ зберігається докладно і в письмі. Там задержується не тільки звичайну контракцію *adyāpi* в *adya pi* („і сьогодні“) або *cafi* в *ca iti* („і так“), *fenoktam* а *fena ukta* („він сказав“), але також зміни приголосних, і в визвуку, й у назвуку: *vanaf agacchafi* („він приходить із лісу“) у *vanād agacchafi*, і далі *taf na* („це не“) в *tan na* або *taf hi* („бо це“) в *tad dhi*.

У писаній клясичній грецькій мові *sandhi* звичайно письмом не зазначували. Вище наведені графії *τῆμ πόλις* і т. д. не прийнялися в писаній мові, в „*la langue*“, а належали до індивідуальної говірки, належали все до „*la parole*“. Останок означування *sandhi*, це — елізія коротких голосних і т. зв. синізева: *καί ποί* із *καί ἐποί*.

У латині елізії й синізеви в письмі не виражалося, дарма що в говореній мові вони були все правильно в ужитку: *aurea prima safa est* (говорили: *safast*) *aefas* (Овід).

У модерних мовах самотійність поодиноких слів звичайно більша, і *sandhi* в письмі не зазначається, н. пр., у французькій мові „*liaison*“; образ слова лишається незмінний.

Різні форми одноприголосних прийменників чергуються між собою й в чеській мові, н. пр., *k, ke, ku. k městu, ke dvoru, ku potoci*, таксамо *z, ze, z rana, ze srdce; v ve: v jese, ve dne...* і таксамо в польській мові *k, ku, w, we; z, ze; в рос. в, во і т. д.* Ще далі йде вважування *sandhi* в українській мові, де в назвуку чергуються „*в*“ та „*у*“, „*і*“ та „*ї*“ так, що образ слова змінюється: *він іде, вони йдуть; він удовець, вона вдова*. Це явище йде в українській мові так далеко, що навіть два різні прийменники „*в*“ та „*у*“ злилися до купи, таксамо є тільки один прийменник „*з*“ (первісне „*із*“, „*со*“) в різних формах: *з, із, зі, ізі*. Подібно в сербській мові є тільки прийменник „*у*“, у польській *z* у формах *z, ze*.

Таким чином, бачимо вже тепер, що звичайного поділу на мови а т. зв. фонетичним та історичним правописом не досить, щоб іскопити всі тонкості та властивості писаної мови в кожному

випадку. Очевидячки, коли кажемо, „фонетичний“ правопис, то це треба брати *cum grano salis*. Передати письмом усі тонкості вимови, це річ чейже неможлива. Досить, коли правопис буде фонольоґічний, коли віддаватиме письмом усе те, що ми відчувасмо як окрему самостійну фонему. Але таких мов із такою ідеальною фонольоґічною ортографією мало, їх, висловлюючись докладно, майже зовсім немає. Навіть грецьке письмо не таке цілком ідеальне, як про нього думає де Сосюр (ст. 64), дарма що деякі закиди, які він підносить, не дуже й оправдані, н. пр., буква ξ це не тільки $\chi + \sigma$, але той звук пишеться ще $\chi\sigma$, при цьому σ ще елемент аспірації, і греки відчували потребу мати на той звук окремий знак. Зате є ще інші важніші недолатки грецького письма; н. пр., цю важливу і для грецької мови таку характеристичну опозицію довгих і коротких голосних грецьке письмо при α , ι , υ не зазначає; η , ω вживали первісно як знаки для відкритого довгого e та o , отже тут була також різниця якості й не тільки кількості. Для закритого довгого e та o маємо „graphie complexe“ $\epsilon\iota$ та ou (= u). Але це все, кінець-кінцем, дрібниці, вони не можуть зменшити нашого подиву для грецького ієнія.

Таксамо й інші т. зв. „фонетичні“ системи письма, н. пр., латинське, староболгарське письмо відповідають тільки більш-менше вимогам фонольоґії.

Цікаво теж, як поодинокі мови реагують на чужі вислови, чи власні ймена, чи інші слова. А тут важна річ, — ми маємо головню на увазі європейські культурні мови —, чи абетка тої мови, з якої дотичне слово взяте, така сама, чи ні; чи обидві мови, та, що передає, й та, що перебирає дотичне слово, мають, н. пр., латиницю, чи кирилицю, чи слово з мови, де пишуть кирилицею, переходить до латинської абетки, чи транскрибується з латиниці кирилицею. Очевидячки, коли переписуємо з якогось нам незнаного письма, н. пр., арабського, китайського, індійського і т. д., то ми транскрибуємо по змові фонетично, якщо не беремо якоїсь уже готової транскрипції, н. пр., англійської. Але ціла велика маса чужих імен та слів, що ними модерний чоловік мусить користуватися, відчуваючи потребу їх транскрипції, це слова з модерних культурних мов, до яких іще можна додати латинську та грецьку мову. А в тих культурних мовах на перше око вже паде той пістиам (іншого слова на те я не знаю), з яким вони зберігають писану форму власних імен, наскільки ті ймена писані латинськими буквами. Це в англійській, французькій і німецькій мові відноситься й до грецьких слів, що їх латинська транскрипція транслітерує докладно: кожне *ph*, *th*, *y*, н. пр., віддає дуже докладно. Те саме й у чеській мові, тільки що замість *ph* пишеться *f*. Проти звичайних правил тут пишуть з *y* (т. зв. „твердим“ *i*): *cykl*, *cylindr*, *cypřiš* (хоч ті слова почасти вже й чехізовані). Навпаки *i* (т. зв. „м'яке“ *i*) мають слова: *Āfrika*, *Āmerika*, *Kristus*, *Marie*, *elektrický*, *horizont*, *matrika*, *sakristie*. Слова *kriše*, *gymnasium* пишеться з *s*, а не *z* (як це буває у словацькій мові). На докладні гуманістичні студії вказує в чеській мові й відміна грецьких слів: *to thema*, *ta themata*; *to gymnasium*, *toho gymnasia*. Так воно було

ще в XVII. ст. і в українській мові, коли на Україні була ще жива гуманістична традиція, пор. Граматика Смотрицького (1618): Віас, Віанта (ст. 105); кіратрон, кіратра (ст. 107); автєрїтас, автєрїтати, автєрїтатїк, instr. plur. автєрїтатїми (ст. 117); діма, дімате, дімати... plur. дімата, дімат, діматєх (ст. 95—96). Коли ж історичні події перервали цю традицію, повстали інакші критерії в відміні грецьких слів (під російським впливом), пор. *того індивідуума, той технікум, того технікума* і т. д., форми, від яких відгонить чимось неприродним для української мови. Інакше мається річ у польській мові. Там не тільки спокійно пишуть *kręga, gimnazjum*, так як говорять (*gimnazjum* не відмінне), але навіть власні ймена переписують: *Szekspir, Wolfer*. Тут уже принцип інший: респект перед образом чужого слова заступили правописні закони польської мови.

У сучасній літературній українській мові ми бачимо в транскрипції деякі хитання, хоч виразно відко тенденцію зберігати не образ писаного слова, а — звуки. Це йде так далеко, що навіть російські власні ймена не транслітерують, а віддають фонетично: *Потьомкін*, хоч чехи, німці спокійно пишуть: *Potěmkin, Potemkin*; таксамо *Туртєнев, Гастєв, Муравїюв, Белїї, Бєднїї* і т. д.

Під кінець я хотів би піднести ще одну нібито заслугу писаної мови: письмо має сильний консервативний вплив на мову, дарма що де Соссюр пише про це: „La langue a donc une tradition orale indépendante de l'écriture, et bien autrement fixe“ (ст. 46). Та воно то й не треба доказувати, що письмо спричинюється до збереження не одної прикмети в мові. Відомо, н. пр., що у східніх чеських діалектах різниця між довгими й короткими голосними поволі зникає, й тут для збереження цієї для чеської мови такої характеристичної ознаки велику заслугу має саме письмо.

Або інший приклад. Ув українській мові маємо фоновологічну опозицію між „i“, що м'ягчить попередній приголосний, та „i“, що його не зм'ягчує, н. пр., *ніс* (носа) та *ніс* (несла), *тїк* (току), *тїк* (текти), *гарні* — *снїї* — перед війною в наукових виданнях цілої України й у Галичині взагалі було на таві „i“ два знаки (*i, ĭ*). Тепер пишеться скрізь *i* з одною точкою, й наслідок цього такий, що м'ягчення попереднього приголосного перед „i“ в деяких діалектів усе дальш і дальше поширюється. З другого боку, незазначування м'якого *с, ц,* з перед губними в таких випадках, як: *свїт* (= *švit*), *цвях* (= *čvach*), *звїр* (= *žvir*) — зазначувано до 1910. р. — доводить до того, що деякі галицькі інтелігенти вимовляють уже ці слова з твердим *с, ц, з*. Або ще один приклад. Ув українській мові немає м'яких фонем *п, б, в, м* (*пять* говорять: *p'af*). Тим то офіційний правопис Радянської України каже писати *пять* із апострофом (*п'ять*), щоб поросійщена інтелігенція та міське населення не читало а-російська м'якого „п“ (*пять* = *p'af*)

Цікаво ще зазначити, що зі зміною правопису, коли око привикне до нового образу слів, письменникам не раз доводиться оминати такі слова, що серед нових обставин могли б викликати непорозуміння. Сконстатовано, н. пр., що нові російські письменники засту-

пають іншими словами слово „все“, яке за старим правописом непорозуміння не могло збудити (*все* = *усе*, *всѣ* = *усі*).

З усього цього виходить, що писана мова зовсім живе своїм окремим життям, вона автономна.

А проте вона грала дотепер тільки ролю пасинка в лінгвістиці. А на те писана мова не заслуговує. Вона повинна бути окремою, зовсім рівновартною частиною мовознавства. Треба сказати, що часи вже безповоротно минулися, де плекалося „*das Zurücktreten der Kulturseite der Sprache gegen ihre Naturseite, d. h. der gewählteren, durch Willkürhandlungen geregelten Sprachform, der Norm- und Kunstsprachen gegen das naive und kunstlose gewöhnlich nur in triebartigen Willenshandlungen beruhende Sprechen des gemeinen Mannes, die sogen. Volksmundart*“ (K. Brugmann, *Kurze vergleichende Grammatik der indogerman. Sprachen*, 1904, ст. 29, § 14).

Воно так не буває, що зоровий образ викликає спершу акустичне уявлення, а воно щойно викликає поняття, тямку; ні, образ уже відразу викликає тямку. Навпаки. Бодай у мене буває так, що коли я чую чужу мову, то в мене акустичне враження викликає оптичний образ писаного слова, й щойно тоді я слово схоплюю. А кілька людей читає якусь чужу мову й зовсім не знає, як властиво в ній треба слова „вимовляти“. Тут із повним правом можна вжити цього вислову!

Цієї справи легковажити собі не можна. Мільйони й мільйони читають літературу культурних мов, хоч дотична мова для них зовсім не рідна. Таким чином, писана форма мови не — дрібниця. Мій брат знав добре латиницю, але, як я раз йому написав український лист латиницею, то він його кинув, заявляючи, що його не може читати. Я знаю добре німецьку мову, а проте мусів добре вчитуватися та вчитися зокрема читати німецьку фонетичну транскрипцію. І читати твори Вілямовіца, що залюбки пише німецькі йменники малими буквами, було мені зпочатку теж нелегко. Таксамо й інші модерні видання, де після точок не кладуть великих літер...

А проте могло би здаватися, що письмо наче зовсім не грало ролі пасинка, навпаки, що його незаслужено перецінювано, й саме через те воно мало шкідливий вплив. Я знову покликуюся на де Сосюра: „*La langue litteraire accroît encore l'importance imméritée de l'écriture. Elle a ses dictionnaires, ses grammaires; c'est d'après le livre et par le livre qu'on enseigne à l'école; la langue apparaît réglée par un code; or ce code est lui-même une règle écrite, soumise à un usage rigoureux: l'orthographe, et voilà ce qui confère à l'écriture une importance primordiale. On finit par oublier qu'on apprend à parler avant d'apprendre à écrire, et le rapport naturel est renversé*“ і далі: *l'écriture s'arroge de ce chef une importance à laquelle elle n'a pas le droit*“ (ст. 47). Але не треба переочувати того, що письмо, що правда, тут свою вагу мав, але в таких випадках справа не в тому, щоб студіювати письмо саме по собі, як окрему систему знаків, що репрезентує говорену, властиву мову. Власне, тут переплутується писану мову з говореною, береться писану мову замість властивої,

говореної, й так повстають усі ці шкідливі впливи і вражіння її незаслуженої ваги. Але так, у дійсності, писана мова сама по собі скривджена, вона як окрема система знаків, заслуговує на окреме студіювання, тим більше, що в культурних народів вона згодом усе віддалюється від говореної. Є цілий ряд важних проблем, що зовсім не ідентичні з проблемами говореної мови, і вони — заслуговують на окремішні студії.

Řevnice u Prahy,

10. лютого, 1932.

ЛЕОНІД БІЛЕЦЬКИЙ, проф.

З ЛИСТУВАННЯ ЙОСИПА БОДЯНСЬКОГО
З П. ШАФАРИКОМ.

У багатій рукописній спадщині П. Шафарика, що переховується в Чеському Національному Музеї у Празі, заховалася окрема тека листів до нього від Осипа Бодянського.^{*)} Окрім проф. В. Францева¹⁾ та д-ра Ів. Брика,²⁾ до тих листів ніхто не торкався, хоч про відносини Бодянського до Шафарика й навпаки писав майже кожний дослідник і одного,³⁾ і другого.⁴⁾

Др. Ів. Брик у своїй праці (ст. 115—117) тричі згадує про ці листи О. Бодянського (ст. 115, прим. 4; ст. 116, прим. 2; ст. 117, прим. 4), навіть зазначає, що в нього зберігаються їх копії, але поза цю згадку до опублікування цих копій поки-що не дійшло. Проф. В. Францев наводить найцікавіші й найважливіші для вченого вривки з листів О. Бодянського,⁵⁾ але це лише уривки, й то із п'ятих листів, але ж (усіх листів у теці 27 і 2) самі вривки не дають повної картини взаємин між Бодянським і Шафариком, таких різноманітних. Це все дало мені право опублікувати ці листи, тим більш, що листи Шафарика до Бо-

^{*)} За використання Управі Національного Музею моя шира дяка Л. Б.

¹⁾ Очерки по истории чешского возрождения, Варшава, 1902.

²⁾ Шевченкова поема „Іван Гус“, Зап. Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові т. т. СХІХ—СХХ, 1917. р. ст. 115—117.

³⁾ А. Кочубинський, Гр. С. Строгановъ, Изъ истории нашихъ университетовъ 30-хъ год., Вѣстникъ Европы, июль—августъ, 1896. р.; Осипъ Макс. Бодянский, Одесса, 1892. р.; „О. М. Бодянский“ — Биограф. словарь профессоровъ Московск. университет. М., 1855 г., т. I; проф. М. Сумцов, „Биографія О. М. Бодянского“, Критико-биограф. словарь С. А. Венгеровъ т. V; Языков, Д. „Иосифъ Макс. Бодянский“, Древн. и Новая Россія, 1878, т. I.

⁴⁾ а) А. Кочубинський, П. I Шафарикъ (Вѣст. Европы, 1906); L. Niederle, „Pavla I. Šafařika Slovanaké Starožitnosti“ Český Časop. Histor., т. 1895, ст. 143—166; I. Polívka „P. I. Šafařik a Dejiny přeměništvi slovanakého“ (той самий часопис, ст. 166—183).

⁵⁾ „Очерки по истории чешского возрождения“. Варшава, 1902. з листя: з 26. квітня 1836. р. — ст. 328—330; з 23. серпня 1836. р. ст. 213, прим. I, стор. 330—331; з 9. квітня, 1842. р. — ст. 336—337; з 31. серпня, ст. 343—346, 351—352, 353; з 20. вересня, 1847 — ст. 349, 353.

дянського опубліковані ще р. 1895 П. Лавровим,⁶⁾ а листи першого невідомі ні ширшим колам учених, ні взагалі загальнокультурним працівникам.

1.

Щодо взаємин між Бодянським і Шафариком, то до цього питання бралися, як я сказав, майже всі дослідники діяльності обох учених, але освітлення тих узаємин не було головне їх завдання, через те й було воно нещільне й побіжне, найчастіше торкалися лише назверхніх зносин та Бодянського перекладів творів Шафарика.

Перший підійшов до цього питання основно проф. П. Лавров⁷⁾ у передмові до опублікованих ним листів Шафарика. На підставі листів лише Шафарика до Бодянського й Погодіна та Бодянського до Погодіна визначає інтереси їх узаємин: книжкові, бібліографічні, літературні, наукові, щодо видаць стародавніх пам'яток старослав'янської мови, палеографії, й т. д. Але висвітлення це вишло одностороннє й неповне, бо П. Лавров не знав листів О. Бодянського.

Повніше деякі питання дослідив проф. В. Францев,⁸⁾ що використовував і листи О. Бодянського до П. Шафарика. Він докладніше освітлив переклади О. Бодянського праць Шафарика, початки познайомлення обох слав'яністів, методологічні питання видаць старших пам'яток старослав'янщини, програми та плани викладів Бодянського слав'янознавства на московським університеті. Але, видно, тема й завдання праці проф. В. Францева не дозволили йому доторнутися інших сторін узаємин Бодянського й Шафарика, що в листуванні їх між собою виразно витиваються.

Студія Мик. Василенка про О. Бодянського,⁹⁾ писана, мабуть, ув-одночас із працею проф. В. Францева, що залишилась для першого невідомою,¹⁰⁾ теж неповна, хоч справа запізнення Шафарика з Бодянським, ознайомлення ним Шафарика з українським питанням у М. Василенка розроблена повніше на основі новітніх уже студій Кочубінського,¹¹⁾ Барсукова¹²⁾ й инш. О-

⁶⁾ П. Лавровъ, „Письма П. І. Шафарика къ О. М. Бодянскому, Москва, 1895.

⁷⁾ „П. І. Шафарикъ и О. М. Бодянский“, ст. 1, Письма П. Шафарика къ О. М. Бодянскому, М., 1895, передмова.

⁸⁾ Op. cit. стор. 195—199, 212—222, 230—234, 248—255, 312—324, 333—337 і т. д.

⁹⁾ „Іосифъ Максимовичъ Бодянский и его заслуги для изучения Малороссіи“, Київская Старина, 1903.

¹⁰⁾ Студія проф. В. Францева вийшла р. 1902, праця М. Василенка р. 1903; отже, коли М. Василенко писав свою працю, студія проф. В. Францева не мав під руками: ніде на неї не покликається, і так слів знайомства з нею не видно.

¹¹⁾ Зазначені праці А. Кочубінського в прим. 3. і 4. вийшли пізніше або одночасово.

¹²⁾ Жизнь и труды М. П. Погодина, тт. 4, 5, 10 і инш.

станньою працею про взаємини між Бодянським і Шафариком є короткий нарис д-ра Ів. Брика,¹³⁾ але він і короткий, і не був головною темою його праці, тим і не висчерпує цих взаємин докладніше. Міркує, що на цій справі ще раз варто спинитися, тим більше, що в науковій допомозі Шафарикові Бодянський займає одне з перших місць.¹⁴⁾

2.

Бодянський зазнайомився з Шафариком через Погодіна. Коли Шафарик опрацьовував „Slovanský národopis“, не маючи під руками джерел і потрібної літератури, звертався до спеціалістів у справі роз'яснення деяких мовних, історичних, етнографічних питань, і р. 1835, як признається Погодін у листі до міністра освіти гр. Уварова, «онъ спрашивалъ меня, объ отгбнахъ грамматики малороссійской, бѣлорусской, о нарѣчїи архангельскомъ, новгородскомъ, и я, краснѣя, долженъ былъ отвѣчать ему, что на этотъ предметъ до сихъ поръ у насъ не обращали вниманія...»¹⁵⁾ Повернувшись у Москву, Погодін «обратился за помощію къ О. М. Бодянскому, и тотъ написалъ спеціально для Шафарика статью о малорусскомъ нарѣчїи — очеркъ географическаго распространенія племени и языка, которую въ началѣ 1836 года Погодинъ и отослалъ Шафарикѣ»¹⁶⁾. У цій справі Шафарик ізвертався до Погодіна й листовно, але Погодін «не имѣя нужныхъ на то познаній, ни средствъ, ни времени», не міг вволити волі Шафарика, обмежуючись тим, що «послалъ ему только краткое извѣстіе о размещеніи литовскаго племени изъ письма Ходяковскаго, и малороссійскаго — въ письмахъ О. М. Бодянскаго»¹⁷⁾.

Такою «статтею» (за термінологією М. Василенка), чи «письмом» був перший лист О. Бодянського з 26. квітня 1836. р. Він починається ствердженням того, що, власне, Погодін передав йому «просьбу» Шафарика написати «о главнѣйшихъ языкахъ Россіи, т. е. объ яз. Велико-Россійскомъ, Малороссійскомъ и Бѣло-русскомъ, пространствѣ земель, обхватываемомъ каждымъ изъ нихъ, отличительныхъ свойствахъ, ихъ нарѣчїяхъ и т. п.» Але О. Бодянський обмежив широке бажання Шафарика лише Україною. Поперше через те, що «о нарѣчїяхъ Велико-Россійскаго языка» говорити тяжко, бо вони ще не досліджені, а по-друге «о Бѣло-Русскомъ языкѣ», хоч у нього було багато мате-

¹³⁾ Осип Бодянський і Шафарик», та сама праця, там таки, стор. 115—117.

¹⁴⁾ Проф. В. Францев, *op. cit.* ст. 199.

¹⁵⁾ Журн. Мин. Нар. Пр. 1835, ч. VII, отд. V, ст. 54. або А. Кочубинській, „Гр. С. Г. Строганов, Вѣст. Евр. 1896, июль, ст. 189, або проф. В. Францев, *op. cit.*, ст. 327.

¹⁶⁾ М. Василенко, *op. cit.*, „Кіевск. Стар.“ 1903, мартъ, ст. 482—483.

¹⁷⁾ Припис М. Погодіна до листа П. Шафарика з 23. травня 1836. р.; див.: „Письма М. П. Погодину изъ славянск. земель“, Москва 1879, ст. 163.

ріалу, він не хотів «произносить своего суда о томъ, чего самъ не имѣлъ случая видѣть, слышать, провѣрить» з живого голосу білоруського люду. Щодо України, то Бодянський тут не вважає за потрібне говорити про те, що українська мова є така сама стародавня, як і російська, «если только ещене древнѣе»,¹⁸⁾ бодай про це свідчать старі писані пам'ятки; не вважає за потрібне говорити і про те, що вона самостійна, як і мова російська, і що між ними лише те спільне, що вони обидві мови слав'янські.

Щодо місця осідку українців, то на думку Бодянського границею між українцями й росіянами є границі Орловської, Рязанської й Тамбовської губерній; він трохи обмежує ширші межі для українців в Шафарика.¹⁹⁾ Зате розширює межі українців на захід: «не съ средини Галиціи», а зпоза Карпат, причому міркує, що «заселеніе Южной Руси, по всеѣмъ догадкамъ, чуть-ли не отъ Карпатъ и изъ-за Карпатъ производилось». ²⁰⁾ А далі переходить до визначення властивостей українського народу в порівнянні з російським: що простори, заселені українцями, не менші за батьківщину росіян, що їх число не менше за число останніх, що в історії українців «гораздо болѣе движенія и жизни, чѣмъ въ исторіи Русовъ Сѣвера». На це причина — український народ діяв цілою своєю суцільною масою, з росіян — лише володарі, народ був пасивний. Пісні росіян сумні, непривітні, як і їх батьківщина, без драматичного руху, визначаються примітивною «повѣствовательно-описательной формою», їх поезія наочна, обмежується лише зверхніми моментами річевого й духового світу; українські пісні це — пісні протесту, досади за щербату долю; в них відбивається глибока туга, скарги на долю, великий сум, виклад їх неспокійний, лірично-драматичний: скрізь акція, порив, буря, скрізь драма, скрізь життя вогненне, полумінне...²¹⁾ Щодо характеристики української мови, то Бодянсь-

¹⁸⁾ Підкреслення мое Л. Б.

¹⁹⁾ Цю працю Бодянський скорочено означає так: «И. Л. и Сл. Я.; але під цією дуже вже лаконічною назвою треба розуміти німецьку працю Шафарика з р. 1826. „Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten“, де поданий огляд усіх слав'янських літератур.

²⁰⁾ Підкреслення мое — Л. Б.

²¹⁾ В цих спробах означити характеристичні властивості духа і прикмети українського й російського народу на основі їх пісень О. Бодянський працював далеко раніше; перші такі спроби виявилися ще в рецензії О. Бодянського на видання у двох частинах у pp. 1834. і 1835. Колярових: „Narodnie zpiewanky čili písniie svjetské Slovakov v Uhrach“; ця рецензія Бодянського була надрукована 1835, у чч. 15. і 16. часопису „Московскій Наблюдатель“. І в другій частині цього критичного розбору збірки Коляра О. Бодянський майже цілий уступ присвячує оглядові словацьких пісень у порівнянні з іншими слав'янськими народами, вивчаючи властивості їх характеру й духа. Далі ця частина рецензії О. Бодянського була докладно розвинута в його магістерській дисертації: „О народной поэзии славянскихъ племенъ“, 1837. р. і сторінки про поезію росіян, українців

вий дає в 1. листі образ її фонетики, у другому листі (з 23. серпня 1836. р.) змальована її морфологія.²³⁾

Як Шафарик використав виклади О. Бодянського щодо українців та української мови й літератури? У „Slovansk-ix Starožitnost-ях« Шафарик не міг скористати з указівок О. Бодянського через те, що ця праця тоді вже закінчувалася друком, зате докладно використав їх у „Slovansk-im Národopis-i“ із р. 1842, крім однієї вказівки — про окремішність та більшу стародавність української мови від російської.²⁴⁾ Але ж Шафарик так високо цинив виклади О. Бодянського про Україну та українську мову, що хотів, щоб він їх поширив на Білорусь та на російські діалекти.²⁵⁾

О. Бодянський, що р. 1842. перебував у Фрайвальді на лікуванні, дістав від Шафарика в коректі його „Národopis“ та, найшовши (9. квітня ст. ст.) силу помилок, післав листом третій виклад про Україну в формі критичного розбору праці Шафарика, чи рецензії: домагається, щоб уодностайнити місцені

і поляків у порівняльній характеристиці з попередньої рецензії на Коляра ввійшли цілком до дисертації, а у скороченні перейшли й до першого листа його до Шафарика, де злагіднені такі вислови дисертації, як „Малорусская поэзія диаметрально противоположна великорусской, и языкъ славянъ сѣверные и южные руссы самые несходственные между собою“ (ст. 115).

²³⁾ Студії над українською мовою в О. Бодянського почалися теж дуже рано; вже 1834. р. у статті своїй (Телескопъ 1834. р., т. XXI, ст. 337 і далші) звертає увагу на студіювання мови; а в IX. кн. „Ученыхъ Записокъ Московск. Универс.“ за рр. 1835—36. містить цікаву студію на тему: „Разсмотрѣніе различныхъ мѣтій о древнемъ языкѣ сѣверныхъ и южныхъ Руссовъ“. Тут він виводить, що батьком усіх слав'янських мов була церковно-слав'янщина, від якої всі слав'янські мови почали віддалятися, і віддалилися самостійно українська й російська. Для доказу давності української мови він наводить старі пам'ятки з київської доби (договори з Греками, літопис Нестора, Статут Ярослава, Слово о полку Ігореві, Кирило Турівський, Паломник Данила, Заповіт В. Мономаха і т. д.). Далі розвиває наче історичний нарис української мови у зв'язку з історією, відділюючи її від мови російської та польської. Далі в листі до Шафарика і в вищенаведеній статті зазначає, що розпочав укладати „Систематическую Сравнительную грамматику Мало-Россійскаго языка“, яка вже доведена до „глаголовъ“, і таксамо „Словарь“, доведений до літери К.

²⁴⁾ Шафарик усі слав'янські мови ділить на дві „mluvy“: 1) jihovýchodní, що розподіляється на три „řeči“: „ruskau, bulbarskau a illyrskau і 2) „zapadní z 4 „řeč-ami“: „leskou, českou, lužickosrbskau і вимерлою „polabskau“; ruská řeč має 3 „nařeči“: velkoruské, maloruské a běloruské; česká řeč ділиться на české a uher-skoslovenské, illyrská на — srbské, chorwatské a korutansko-slovenské. Таким чином, Шафарик нараховує у слав'янщині: mluvu dvojí, řeči sedmero, nařeči čtrnáct і т. д. (Slovanský Národopis, р. 1842. ст. 5—6), про українську мову (з великим скороченням за Бодянським) на ст. 22—28.

²⁵⁾ В листі до Погодіна з 7/19 грудня 1836. р. Шафарик пише: „Wo ist der treffliche Sjögren? Was macht er? Die Prowincialismen in den „Trudy“ sind interessant und lehrreich: aber eine systematische, vollständige Übersicht und Charakteristik der Dialekte Russlands ist noch ein pium desiderium. Vielleicht wird es Bodjanskij lösen: Seine Abb. über das Kleinruss ist so vortrefflich, dass ich wünsche, er möchte seine Untersuchungen nun auch auf das Weissruss., Nowgorod. etc. ausdehnen“ („Письма къ М. П. Погодину изъ славянскихъ земель“, Москва, 1879, ст. 186).

назви народів; поправляє кількість українського населення з 13.144.000 (число Шафарика) на 15—16 мільонів; параграф за параграфом виправляє Шафарикові тези про українську мову, замінає один закон другим, скреслює одні приклади й замінює їх другими — його доповнення виростають (н. пр., між парагр. 17. і 18. праці Шафарика, ст. 27) на цілі сторінки; в відділі „Slovesnost“ (ст. 27—29) подає доповнення про літопис Нестора, де дуже багато слідів української мови.

Шафарик, одержавши цього листа, на початку першої його сторінки зправа приписав: „W 2-hém wyd. podle tohoto listu zde onde něco oprawiti se může“ й, не чекаючи другого видання, використав — крім доповнень Бодяньського в характеристиці української мови — ті всі його завваги, що торкалися звичайної заміни одного прикладу другим або скреслення цього, чи того прикладу як помилкового, чи невластивого для української мови [§§: 4, 5, 7, 9, 11, 12, 13, 15, 16; доповнення Бодяньського в уступі: Podřecí z dodatkom pro »разнорѣчье Задеснянське«, — термін О. Бодяньського — про уі з о: куинь, суиль і т. д., ст. 27].

Таким чином, з перших трьох листів бачимо, що О. Бодяньський на самому початку листування з П. Шафариком був його єдиним реальним інформатором про Україну загалом, про українську етнографію, мову й літературу та історію зокрема, хоч інформації подавали генер. Стороженко, І. Срезневський і інші. Він подає йому інформації про книжні новинки з України; посилав йому »Проповіді« Гречулевича,²⁵⁾ його »Бесѣды Катехизическія«,²⁶⁾ збірку А. Метлинського »Народныя южно-русскія пѣсни«,²⁷⁾ розкриває його склад та називає його спілучасників.

Коли р. 1847. над головами членів Кирило-Методієвського Братства, Шевченком, Костомаровим, Кулішем і інші. стряслась буря, Бодяньський про цю подію, бодай у тих листах, що заховавались, не згадує, з відомих причин політичних: реакція та суворе переслідування університетів та їх професорів за політику міністром г-р. Уваровим, а також через цензурні умови,²⁸⁾

²⁵⁾ Згадка про це в листі з 7. листопаду, 1852. р.

²⁶⁾ Лист із 7. листопаду, 1852. р.

²⁷⁾ Лист із листопаду, 1854. р., ч. 20.

²⁸⁾ Крім цього, Шафарик уникав усяких розмов на інші теми й застерігав про це Бодяньського: „Wy dobře wíte, že já se pouze obírám naukami slovanskými jako naukami, vědau jako vědau. Chcete li tedy, aby toto mé psaní nebylo poslední, zůstaňme při tom, při literatuře, a nechme všeho ostatního ležeti u pravo i u lewo. Toto je — conditio sine qua non. Ať každý odpovídá za sebe a za své skutky — před tím a tam, kde odpovídati povinnost. Pište mi o pokrocích naší literatury, o jejích důležitých, pro mně zajímavých plodech — mne to vždy těšiti bude: mohu li já Vám v literárních záležitostech odsud něčím slaužiti, to učiním. Pro to jedině žiw sem: jinému všemu na světě já již odumřel. (Лист із 19. липня, 1846. р., ст. 81).

не міг український кореспондент Шафарика вільно висловлюватись, особливо, коли взяти на увагу обережність П. Шафарика, що ні словом не пробалакується в листах до Бодяньського про Слав'янський з'їзд у Празі 1848. р., про революцію²⁹⁾ і т. д. наче б то і цих подій не було... Але без огляду на таку обережність обох кореспондентів, О. Бодяньський про Мик. Костомарова таки згадує, що-правда аж р. 1854. в листопаді, посилавши згадану вже збірку українських пісень А. Метлинського: «Если желаете знать историю этого сборника», писав він, «то я могу сказать со Вамъ въ самыя короткия слова: почти весь онъ есть Сборникъ того Малороссійскаго писателя, который извѣстенъ и Вамъ подъ именемъ Іереміи Галки, и который геперь: «тамъ, тамъ, за синимъ океаномъ, вдали въ бездѣйствіи упрямомъ», прозябаєть, пропавши повидимому, на долго, если не навсегда, для нашей словесности»... Згадує коротко і про П. Куліша. Про Т. Шевченка, покараного найсуворіще, в поданих листах, ніде не згадується ні одним словом, хоч поему «Іван Гус», присвячену поетом П. Шафарикові, напевно р. 1845. гереслав останньому О. Бодяньський. На жаль, листів Бодяньського з рр. 1843—46 до Шафарика не знайдено.

3.

Другим найважливішим науковим питанням у взаєминах О. Бодяньського й Шафарика була справа найстарших пам'яток, що повстали в часах діяльності Кирила й Методія. Тут повставали дуже основні й що-найконечніші інформації чисто бібліографічні, та обмін із науковою літературою тим, що тоді у друку з'являлось; ідуть інформації про власні студії, про результати пошукувань за старовинними старослав'янськими пам'ятками, віднахід та публікації невідомих до того часу пам'яток (лист 13. з 31. серпня 1847. р.). Тільки ж дуже важке для обох кореспондентів було пересилання й отримування наукової літератури. З чисто політичних причин, а навіть і цензурних та й технічних (брак доброї комунікації) книжки з'являлись до Москви, чи до Праги лише через рік, а то й пізніше, дуже часто посилки в дорозі пропадали, або попадали в інші руки і т. д. А проте

²⁹⁾ Лише один уступ у листі П. Шафарика з 9/X 1848. р., що нагадує трохи про події в Празі, але так невиразно, що тяжко довідатися, що саме Шафарик мав на увазі: „U nás pro literaturu perššzníwé času, poměwadž wšesky sřty jinam se obracejř. W powiřáčh o nás máte dosti: ale newěřte jim mnoho, powiny ihau, w řiwotě zamét to jíněć w ypadě“. („Письма П. Шафарика къ О. Бодяньскому“, ст. 99). Тамі самі загальники ми читаємо і в листах О. Бодяньського: „Скоро годъ будетъ, какъ я писалъ Вамъ въ послѣдній разъ. Событія въ мірѣ политическомъ причиною такого долгаго молчанія. Кто знаетъ, какъ перетолкуютъ ученія сношенія наши! До другихъ мнѣ и Вамъ, разумѣется, нѣтъ дѣла; но, по пословицѣ, бережннанаго и Богъ бережетъ (лист з 19. лютого, 1849. р.)“.

вони давали собі раду: вишукували різні дороги; через Відень, Берлін, Підволочиська, Броди, навіть Лондон; мінjali експедиторів; вивористовували приватні руки, подорожників, посольства та їх кур'єрів, навіть директорів департаментів міністерств закордонних справ (н. пр., Гільфердінга)..

Але взаїмне інформування та взаїмна допомога йшли далеко глибше. Йшов оцін цих чи тих науково-літературних явищ, фактів, а то й цілі наукові екскурси в ділянки персональних студій кожного. Не буду з'ясовувати перекладницьку діяльність О. Бодяньського творів П. Шафарика, що відбивається й у листах О. Бодяньського: після студій П. Лаврова,²⁰ і особливо В. Францева²¹) ця справа докладно висвітлена; що ж до оціну цих чи тих літературних фактів, то думки Шафарика про це подав уже П. Лавров.²²) О. Бодяньський, обмежується більш-менш аналогічними репліками у своїх листах: нічого нового, мовляв, або нічого цікавого в поточній літературі. Згадує про смерть Жуковського, Загоскіна й Гоголя, плачеться над великою втратою останнього, і з приводу смерті Грібоєдова, Пушкіна й Лермонтова зазначає, що в тогочасному російському письменстві .. «осталась одна посредственность, самодовольная, наглая, заносчивая посредственность», що «видовъ нѣтъ на перемѣну такого порядка вещей».., та що «у другихъ не лучше, въ томъ числѣ и у одноутробныхъ (себто, в українському письменстві); тяжелый крестъ несетъ наше вѣтренное племя (се-бто, все славянство — Л. Б.).²³)

Приблизно таксамо інтимно й настроєво писав Бодяньський і про висліди своїх наукових студій. Про те, яку роль в його науковім розвитку й наукових студіях та університетських викладах відіграв П. Шафарик, я теж не буду спивятись, бо воно цікавило майже всіх дотеперішніх дослідників: А. Кочубінського, П. Лаврова, М. Василенка, В. Францева та Ів. Брика в згадуваних уже працях. Шафарик був для Бодяньського великий авторитет, але ж безкритичним учнем Шафарика він не був, хоч пропагував його основні ідеї і в науковій пресі, і з університетської катедри, й у приватних розмовах зі знайомими, приятелями і т. д. Вже з листа р. 1842. ми бачили, як критично Бодяньський поставився до Шафарикового „Slovansk-ого Národopis-y“ в частині про українців і білорусів. Таким самостійним і незалежним у поглядах ми бачимо Бодяньського і в його дальших листах тоді, коли він ділиться з Шафариком наслідками своїх славистичних студій.

Головно обходили Бодяньського віднайдені пам'ятки старославянського письменства й їх видання. Цєю спра-

²⁰) „П. І. Шафарикъ и О. М. Бодяньскій“, там-таки, ст. XXX—XXXV.

²¹) „Очерки по исторіи чешскаго возрожденія“, Варшава, 1902, ст. 210—230.

²²) Та сама праця, ст. XL.

²³) Лист із 30. червня, 1852. р.

вою заповнює Бодянський увесь свій лист із 31. серпня 1847. р. Особливо цікавила його чисто методологічна проблема: як підходити до опублікування найстарших пам'яток, і Бодянський рішає: «Печатаніє промаводится слово въ слово, строка въ строку, даже безъ раздѣленій, но также, какъ въ подлинникѣ, слитно... (справа йшла про видання «Богословія» Івана Дамаскина) послѣ можно... перепечатать въ меньшемъ размѣрѣ и съ разстановкой... Но, вѣдь этого нельзя было-бы сдѣлать, не имѣя перваго, о которомъ записные филологи всегда жалѣли бы, не довѣряя издателю, такъ-ли онъ всюду читаль, какъ въ подлинникѣ находится. Въ концѣ хотѣлось бы мнѣ присоединить словарь всѣмъ реченіямъ, встрѣчающимся въ етомъ памятникѣ, а также и граматикъ только по нему одному. Думаю, если-бы у насъ издать съ етими двумя требованіями всѣ важнѣйшіе памятники славяноцерковной письменности, значительно бы можно было облегчить труды будущихъ нашихъ грамматиковъ и лексикографовъ по всѣмъ нарѣчіямъ, не говоря уже ни слова о самомъ церковномъ. Какъ Вамъ это кажется?...»

Я довше спинився на цій методологічній думці О. Бодянського, щоб узагалі з'ясувати його основний принцип: 1) подати у друку старовинну пам'ятку письменства такою, яка вона в рукописі, з усіма особливостями її письма; 2) подати граматичний і словницький коментар до неї; 3) для популярного вжитку після докладного вистудіювання її подати вже до друку в вигляді спрепарованому, без зазначень цих чи тих її спірних, чи темних місць.

П. Лавров у критичній оцінці цих видань Бодянського, особливо виданого ним його «Богословія» Ів. Дамаскина, зазначає, що «изданія Бодянского (з погляду правдивости її точности) не выдерживаютъ критики», пояснюючи це тим, що 1) в погоні за палеографічною точністю не можна уникнути помилок («опечатокъ»); 2) «безусловно точное палеографическое издание неосуществимо часто вследствие причинъ типографскихъ»; 3) не розділені слова утруднюють читання тексту більш, ніж читання самого рукопису.²⁴⁾

Ці всі завваги Лаврова не підривають, на мій погляд, правдивости самого принципу, визначеного Бодянським; вони звертаються лише до практичного виконання в виданні;²⁵⁾ в цім не

²⁴⁾ П. Лавровъ, та сама праця, ст. XX—XXIV.

²⁵⁾ Такий самий практичний характер мали погляди й Шафарика: „Něz ra tom stojím, aby se slova odděleně tiskla, a interpunkce dokonalá, logická uvedla. Tisknutí dohromady — jest nejnepraktičnějši, nejnešťastnějši myšlenka na světě. Toto jest dokonalé právní i poslední mé přesvědčení.“ В цій справі Шафарик писав до Породина й гостро осуджував методу О. Бодянського: „Ueber die Art, wie Bodj. die altsslaw. Denkmäler drucken lässt, ohne Trennung der Wörter, ohne Interpunction mit Abbréviationen, möchte ich verzweifeln — möchte ich blutige Thränen weinen, wenn meine Augen nicht schon vor Gramm,

вина О. Бодянського, а друкарських умов того часу. Вимога О. Бодянського справедлива вже з того погляду, що сучасні видання найстаріших пам'яток пішли ще далі: до фото-літографічного із захованням навіть паперу оригіналу (приклад: видання Архангелівської євангелії 1092. р.); далі, не було б тільки непорозумінь із «Словом о п. Ігореві», коли б перші видавці (М. Пушкін, Тімковський) видавали були за принципом Бодянського й не розділювали слів, а то ж вони так порозділювали, що фільологи й палеографи до нині б'ються над деякими місцями, щоб їх хоч правдиво зрозуміти. На мій погляд, ідея Бодянського правдива й заслуговує на повне признание, — особливо цінна думка Бодянського про граматичний і словницький коментар до кожної пам'ятки.

Шафарик тут притримувався иншого погляду: *Co se grammatik a slovníkův k Janovi Ev. a jiným týče, neschvaluji toho. Kdo pak by ke každému spisovateli, každému spisu grammatiky a slovníky dělал? Byla by to nekonečné marná práce. Potřebi jen 1) přehled neobvyčejných v jiných spisích neběžných grammatických forem, glossarium odjinud neznámých, temných slov. To možné zahrnouti v několika ma... (в оригіналі при опрацюванні заклеєна друга частина слова-Л. Б.) listech. To ovšem vždy užitečné a potřebné. Zvláštění grammatiky a slovníky zasluhují jen unice a w literatuře, jako n. př. Ulfilas w gotštině atd.*³⁶⁾

Але дальша наукова слявістика, і в виданнях, і у студіях не пішла за Шафариком, а за Бодянським та тими вченими його часу, що видавали пам'ятки (Востоков, Калайдович), по боці Бодянського став П. Лавров,³⁷⁾ Ягіч, видаючи Марійське євангеліє, Щепкін — Савину книгу, і всі інші пізніші дослідники й видавці старослав'янських пам'яток.

Багато поміг Бодянський Шафарикові й у виборі та поліпшенні слав'янської абетки для друкування цих пам'яток; про

Kummer und Verdruss halb und halb vertrocknet wären. Welcher Unsinn, welche Barberei im J. 1847! Wer wird das Lesen, studieren, verdauen, wer nur einen Funken von Geist und Geschmack hat! In alten Hsl. lasse ich mir so etwas gefallen: die Alten thaten es aus Noth, hatten keine Druckereien — aber wir, wir thun es aus purer Dummheit, aus Stupor und Vorurtheil. Schade um des Geld — um das Papier — es ist eine todte Geburt, es ist und bleibt theure splendide Maculatur. Sollen denn wir Slawen, ewigein Traumleben, wie die animalia bruta, führen? Wird es denn in unsern Köpfen nie tagen? — O, Himmel, erbarme dich unser einmal!³⁸⁾ (Там-таки, ст. 350). Проти такого способу видавання Шафарик висловлювався і 1851. р. в передмові до видання: „Památky dřevního psaníctví jhroslovanského“. Лист із 31/X н. ст. 1847. р. (Письма П. І. Шафарика ст. 92).

³⁶⁾ Там-таки, той самий лист, ст. 92.

³⁷⁾ Та сама праця, ст. XXIII—XXV.

це яскраво свідчить той самий лист Бодяньського з 13/VIII 1847. р.³⁸⁾

Крім цього, Бодяньський і Шафарик ділилися вислідами своїх праць щодо повстання слав'янського письма. Шафарик у своїх „Slovansk-ih Starožitnost-ях час повстання слав'янської абетки ґрунтує на «Сказанні о письменахъ» чорноризця Храбра й визначає рік 855; пізніше цю дату змінює, під впливом панонського житія Кирила й Методія.³⁹⁾ і схиляється до дати 862—865 рр. До цих останніх вислідів схиляється і О. Бодяньський у своєму листі з 14/IX 1850. р. й підтверджує иншими списками панонського Життя Методія, які доводилось йому студіювати з бібліотеки Погодіна, а також Житієм Методія, недавно ним віднайденим у Москві; тут він наводить докладний зміст його і висловлює погляд, що воно ще старше за панонське Житіє.

Але найбільш Бодяньський виявив прихильного й попереднього відношення до Шафарика у праці останнього над проблемою часу й місця повстання глаголиці та її авторства.⁴⁰⁾ У листах: з 11. та 27. грудня н. ст. 1855. р. (на жаль, ці листи, видно, не зяховались у паперах О. Бодяньського, бо П. Лавров не опублікував їх у своїй праці) і 21. січня 1856. р. (теж П. Лавровим не опублікований), нарешті, в листі з 30. жовтня 1856. р. Шафарик звертається до О. Бодяньського, щоб прислав йому відповідні інформації, матеріали, инше із рукописів у московських бібліотеках для порівняння їх із глаголицькими вривками, віднайденими ним р. 1855. у Празі; і О. Бодяньський у

³⁸⁾ Пляни й турботи Шафарика щодо вироблення слав'янської абетки, див. згадану вже працю П. Лаврова, ст. XXIV—XXV. і Вл. Францева згадану працю, стор. 349—353.

³⁹⁾ Про панонське Житіє Методія Шафарик довідався з праці Горського „О св. Кириллѣ и Методіи“, Москвитянинъ, 1843. р., і просив Погодіна його скопіювати. Дальші висліди своїх спостережень про початок слав'янського письма, про кирилицю й т. д. висловив у праці „Rozkvět slovanské literatury v Bulharsku“ Časop. Česk. Mus. р. 1848, і в цій праці початок письма виводить уже з рр. 862—865.

⁴⁰⁾ Про глаголицю Шафарик висловлював свій погляд іще р. 1848. у праці „Rozkvět slovanské literat. v Bulharsku“; він уважав, що глаголицю винайшов Климентій Велицький, що вона пізніша за кирилицю. Коли ж архимандрит Порфірій Успенський винайшов на Атоні грецький рукопис іще з р. 982, де був глаголицький підпис, то цей факт підірвав попереднє переконання Шафарика. Тоді р. 1849. Шафарик схиляється до думки, що місцем поширення глаголиці є Альбанія й Македонія ще з IX. стол. Року 1852. у праці „Pohled na prvověk hláholshého pšemnictví“ Шафарик знову гадає, що автор глаголиці Климент; р. 1853. у праці „Památka hláholshého pšemnictví“ знову спирається на грецький рукопис р. 982, инше про те, що глаголиця вийшла з богумільського осередку, і що хорватська глаголиця старша від болгарської й первісна. Нарешті, р. 1855. Шафарик віднайшов на Градчанях у Празі глаголицькі вривки, що видалися йому дуже давніми, р. 1857. друкує: „Glagolitische Fragmente“, а 1858. р. випускає студію „Über den Ursprung und die Heimath des Glagolitismus“. У обох останніх працях Шафарик приходить до остаточних висновків: 1) глаголицю винайшов Кирило, 2) глаголиця старша від кирилиці, яку винайшов Климент Велицький, 3) батьківщина глаголиці — Панонія.

листах із 6. і 13. лютого ст. ст. 1856. р. подає Шафарикові всі потрібні інформації, заповнює листи цілими сторінками виписів (н. пр., лист із 13. лютого 1856. р.), виписів із паралельними порівняннями з кількох однакових творів (лист із 2. квітня 1856. р.), посилає виписи зі своїми науковими спостереженнями (лист із 6. лютого 1856. р.), де докладно висвітлює ці чи ті подані ним приклади, характер рукописів та їх відношення до теми, що опрацьовує Шафарик. Таким чином, без цих виписів Бодянського Шафарикова праця не пішла б була таким швидким темпом. Це видно і з власних листів Шафарика до свого приятеля (лист із 6./Ш. н. ст., ст. 112—113, 18./V. н. ст., ст. 113—114 і 30./X. н. ст. 1856. р.), де він щиро дякує Бодянському за допомогу в його праці, про яку дальшим листом із 22. березня н. ст. 1857. р. повідомляє, що праця його вже надрукована (ст. 116). Це були саме ті дві останні студії, де Шафарик остаточно вирішив для себе проблему глаголиці, час її повстання, авторство й місце.

У листах О. Бодянського своєрідно виступає й ідея слав'янської взаємності взагалі. Так, у листі з 31/VIII 1847. р. він наріває, що московське «Общество древностей» посилає свої видання слав'янським закордонним членам, а вони, крім Юнгмана, своїх не посилають, що слав'янська взаємність «у большей части только на губахъ, а не въ дѣлахъ». Такий самий докір виривається в нього на адресу чехів (в листі з 3. травня 1843) після того, як жадне празьке підприємство не згодилося дати гр. Строганову якогось «кричного мастера»-чеха (куда годяться всі наші толки и крики о взаимности?) Зате в листі з 11. листопаду ст. ст. 1856. р. тіпиться, що якийсь московський багач заявив охоту «жертвовать ежегодно 3 тысячи серебромъ на издание въ Прагѣ нашей старины», що за це діло «внуки и правнуки стануть съ благоговѣніемъ произносить его имя, яко имя первого русскаго, на самомъ дѣлѣ показавшаго братскую взаимность и расположеніе» (підкреслення мое — Л. В.)...

Ці приклади показують, що Бодянський у питаннях слав'янської взаємності був ригорист, і то так далеко, що і в дрібницях хотів бачити її здійснювання...

4.

Нарешті, я доторкнуся особистої трагедії О. Бодянського, як вона виявляється в його листах до свого найавторитетнішого приятеля. Я маю на увазі усунення О. Бодянського з московського університету й переведення до казанського, вихід із секретарства «Общества Истории и Древностей Росс.» та редакції «Чтеній» цього товариства за видрукування ним у 1. книжці р.

1848. твору Флетчера „On the Russe Common Wealth“, перекладеного на російську мову Н. Калачовим і поданого до „Чтеній“ кн. М. Оболенським. Ця подія довела її до припинення „Чтеній“ на цілих 10 років.

Сама справа в головних рисах з'ясована Миколою Василенком,⁴¹⁾ але ж листи Бодяньського освітлюють яскраво відношення Бодяньського до „Чтеній“ Общества Истор. и Др. россе., (лист з 31. серпня 1847. р.), з яких йому хотілося зробити книжку конечно потрібну „для всѣхъ, занимающихся исторіей и филологіей Славянъ“.

І він справді зробив тут дуже багато: за три роки існування „Чтеній“ надруковано 23 книжки й уміщено там зі слав'янської старовини незвичайно багато, найбільше ж із старовини української. А кілька Бодяньський збирався опублікувати своїх творів, приготованих до друку рукописів із найстаршої доби слав'янського письменства! Досить для цього заглянути в листи з 31/VIII 1847. р., 20/XI т. с. р. Але ж лист із 19/II 1849. р. приносить такі відомости: Больше продолженія „Чтеній“ не увидите уже никогда: они не существуют болѣе, а съ ними и я, какъ виновникъ ихъ. (підкреслення мое Л. Б.). За это доброе дѣло должны Вы и всѣ другіе прежде поблагодарить моихъ, такъ называемыхъ друзей: Погодина, Шевырева, Снегирева, Строева, Перевозчикова съ клеветы, — і тут оповідається справу із „Чтеніями“, згадану нами вище — ті приятелі його, „пользуясь давнишнею враждою Графа Уварова къ Предсѣдателю Общества, искусно повели дѣло и успѣли до того, что я былъ переведенъ въ Казань (а на мое мѣсто Григоровичъ), подавъ въ отставку отъ секретарства въ Обществѣ и тѣмъ прекратилъ изданіе „Чтеній“ на I-ой книжкѣ 4-го года (по счету 23-й).⁴²⁾ За симъ вскорѣ же принужденъ

⁴¹⁾ Та сама праця [Кіевская Старина, 1903, ноябрь, ст. 395—396]. Твір Флетчера про Росію — це тяжка й негативна картина московської держави. Коли вона була надрукована в Англії 1591 р., то в торговельних колах, які вели з Москвою торгівлю, викликала переляк; перед загрозою не втратити торговельних зносин із Москвою та привілеї — льондонська торговельна компанія добилась, що цю книжку сконфісковано і спалено; заховалось лише кілька примірників. Проти її опублікування у „Чтеніях“ був П. Строев.

⁴²⁾ Серед своїх неприятелів О. Бодяньський називав на першому місці М. Погодіна. Погодін на початку наукової діяльності Бодяньського був його великий приятель, поки Бодяньський не став секретарем „Общества Ист. и древн. Россійск.“ та редактором „Чтеній“. Від того часу приблизно відчувається Погодінова ворожість до Бодяньського. Виявив її Погодін у листах до Шафарика (про це див. відому вже працю В. Францева, ст. 346—347). На боці Погодіна стали всі інші прибічники його, перераховані Бодяньським у наведеному листі. Особливо визначився ворожістю С. Шевирьов, який виявив це в листі до проф. Давидова й у доносі до міністра освіти гр. Уварова (див. про це „Русская Старина“, 1890, т. XV, ст. 54, де опублікований лист О. Бодяньського до Странована). Проти Бодяньського були: Кубурьов (у листі до Сахарова: „Древняя и Новая Россія“, 1880 р., т. I, ст. 544—545) й Давидов І. Н. (у листі до М. Погодіна). На стороні Бодяньського — Ю. Самарін (у листі до Погодіна) й Хомяков.

буль оставити и кафедру въ Московскомъ Университетѣ, не согласившись въ далекую и вредную для моего здоровья Казань. Теперь я живу въ Бѣлозламенной частнымъ лицомъ, а «Москва, . . . нынѣ безъ профессора Славянскихъ нарѣчій!» Наслѣдки всего цього такі, що заходи про видання прилагоджених ним до друку церк.-слав. пам'яток, «исчезли какъ дымъ, хотя такъ были близки многимъ изъ нихъ къ своему концу . . . всѣ они назначались въ «Чтенія», въ коихъ съ 4-мъ годомъ открытъ былъ мною даже особый отдѣлъ: «Матерьялы Славянскіе» . . .

Останній провідний мотив у Бодяньського, що його задуми опублікувати слав'янські матеріяли зруйновані, що він уже не має де вміщувати свої праці, що з припиненням «Чтеній» слав'янський світ поніс незамінну втрату, бо «Временникъ», який замінив «Чтенія», ледви животіє і з «Чтеніями» не зрівняється, а є собі звичайний двійник блаженної пам'яті «Исторического Сборника», що його праці «лежать лежмя» (лист із 20/VI 1850. р.). І такий мотив особистих настроїв Бодяньського проходить крізь усі дальші листи до Шафарика: «Пока я ничѣмъ рѣшительно не занимаюсь теперь, кромѣ моихъ лекцій»²³ (лист із 25/X 1850. р.). Повідомляючи Шафарика про те, що щось пошле з наукових новинок, Бодяньський додає: «Я затѣвалъ было сдѣлать ихъ доступнѣе посредствомъ «Чтеній» . . . но Вы знаете, что постигло и ихъ, и меня. А сколько бы выдано было съ тѣхъ поръ по этой части! Богъ судья злымъ людямъ! И теперь еще не могу опомниться отъ горя при видѣ заготовленнаго было мною, отчасти же и отпечатаннаго . . . Да, можетъ быть, изученіе древне-славянск. языка подвинулось бы тогда въ два-три года на столько, на сколько въ два, три вѣка не подвигалось до того. И если чѣмъ помянули бы меня другіє, то, навѣрное, за это дѣло. Теперь же . . . я ничѣмъ больше не занимаюсь, какъ только должность» (лист із 2. лютого 1851. р.). Той самий жаль і сум та нехитъ до праці спостерігаємо в листах: із 7/XI 1852. р., із 23/IV 1853. р., із 29/IX 1853. р. і т. д. до кінця.

Нарешті, листом із 25. червня ст. ст. 1857. р. Бодяньський позідомляє Шафарика, що й до нього доля усміхнулась: подія з Шевирьовим, що набрала розголосу й за кордоном, повела за собою усунення нового голови «Общества», на його місце повернувся гр. Строганов, а секретарство заняв О. Бодяньський;

Ці події відбулися й на деяких сучасниках (див. «Дневникъ» Никитенка, т. I, ст. 495—496; «Жизнь и труды М. П. Погодина», праця Барсукова, т. X, 160—161). Про всі ці події О. Бодяньський докладно розповідає: 1) у щоденнику: «Дневникъ», друков. у «Русск. Стар.», 1888, ноябрь і 1889 р., октябрь, а також 2) у листі до гр. Строганова [Русск. Старина, 1890 р., т. XV, ст. 54 і далі].

²³) Шафарик у одному зі своїх листів до Бодяньського з р. 1849. співчував своєму приятелєві за таке відношення до нього.

«Временникъ» знову замінено «Чтеніями», редагування їх доручено знову Бодянському; відділи мають бути ті самі. «І такъ, я своєю дождася, гдѣ знова полный хозяинъ, хотя совершенно безмездный. Но тамъ, гдѣ дѣло идетъ объ общей пользѣ, я никогда не смотрю на вознагражденіе... В «Чтеніяхъ» могли знову появлятися церк.-слав. пам'ятки. І вони почали появлятися заходом О. Бодянського: Шестодневъ Екзарха Болгарського, Богословіє Ів. Дамаскина, Паралипоменон Зонари, Життя св. Кирила й Methodія і похвальне Слово, нарешті, нескінчена праця Сборникъ Святослава (після смерті)

За життя Бодянського опубліковано: 4-томову збірку українських пісень Головацького та багато історичних пам'яток із української давнини. За життя й редагування О. Бодянського надруковано 100 книжок «Чтеній». Отже, коли Бодянський повідомляв Шафарика про відновлення «Чтеній» і про такі багатонадійні перспективи в майбутнє, то це не була гола фраза, щоб лише похвалитись, а тверде переконання, що він переведе це все в реальну дійсність.

Що ж на це Шафарик? Лист Бодянського залишився без відповіді; принаймні, такого листа П. Лавров не опублікував. Із Погодіном він іще листувався цілий 1857. і 1858. рік: лист із 12. грудня н. ст. 1858. р. був останній. Перерву листування з Погодіном Н. Попов⁴¹⁾ пояснює тяжкою недугою Шафарика та нервовою перервотою й безнастанними хвилюваннями в часи австрійського міністерства Ваха, коли Шафарик і вся його родина підлягли підозрі, шпіонажі та переслідуванням (це все Шафарик докладно описує в своїх останніх 12 листах до Погодіна.)

Отак, цікаве листування Бодянського з Шафариком перервалось на пів-слові, в розгар багатонадійної та кипучої діяльності Бодянського. Коли б не урвалось було так нагло, ми могли б багато ще прочитати цікавого з взаємин цих обох великих людей доби чеського та українського відродження; але й так, і в тій слащині, що є, листування Бодянського з Шафариком це — глибоко вирізьблена сторінка найраніших українсько-чеських культурних і наукових взаємин та ознайомлення — через праці Шафарика — слав'янського світу з Україною. Без листів Бодянського українська проблема в працях Шафарика виступила б цілком у іншому освітленні, а без слав'яністичних інформацій Шафарика про книжковий, культурний і науково-дослідницький рух слав'янський та відомості про рукописні багатства своїх студій, може, і студії Шафарика не були б такі докладно обґрунтовані, які вони є...

Modřany u Prahy, 18. IV., 1932.

⁴¹⁾ «Письма къ М. П. Погодину изъ Славянскихъ земель», Москва, 1879, ст. 432—433.

Додаток: Листи Бодянського до Шафарика.

I.

Москва, 26 Апрѣля, 1836 года.

М. П. Погодинъ передалъ мнѣ одну изъ Вашихъ къ нему просьбъ (8), именно: о главнѣйшихъ языкахъ Россіи, т. е. объ яз. Велико-Россійскомъ, Мало-Россійскомъ и Бѣло-Русскомъ, пространствѣ земель, обхватываемомъ каждымъ изъ нихъ, отличительныхъ свойствахъ, ихъ нарѣчійхъ, и т. п. Я очень радъ буду, если сколько-нибудь удовлетворю Ваше желаніе своимъ посвяльнымъ рѣшеніемъ Вашего вопроса; впрочемъ напередъ оговариваюсь, что я ничего не могу сказать Вамъ новаго о нарѣчійхъ Велико-Р. языка: Новгородскомъ, Суздальскомъ, Олонецкомъ, и т. п.: нарѣчія эти, пона, и для насъ — темна вода во облацѣхъ воздушныхъ. Я сумѣлъ бы наговорить Вамъ многое множество объ этихъ нарѣчійхъ, особенно объ языкѣ Бѣло-Русскомъ, тѣмъ болѣе, что пѣсенъ на этомъ послѣднемъ имѣется у меня довольно порядочное собраніе (около 2500); но въ дѣлахъ подобнаго рода я положилъ себѣ правиломъ: не произносить своего суда о томъ, чего самъ не имѣлъ случая видѣть, слышать, провѣрить на туземкѣ:¹⁾ вѣдь страны-то эти не за горами! Авось, рано-поздно, приведетъ Богъ побывать тамъ, прислушаться, взглянуть, свѣрить, перевѣрить вычитанное и перенятое отъ другихъ, и, тогда уже, подвести конечный итогъ. И такъ я буду говорить съ Вами только о томъ, что, по моему мнѣнію, знаю сколько-нибудь; слѣдовательно объ языкѣ Мало-Россійскомъ и его нарѣчійхъ, какъ Мало-Россійиниъ. Не считаю нужнымъ толковать съ Вами о томъ, что языкъ Южныхъ Руссовъ (Мало-Р.) столько же древнѣе, какъ и языкъ Сѣверныхъ Руссовъ (Велико-Р.), если только еще не древнѣе; по крайней мѣрѣ касательно письменныхъ памятниковъ, въ коихъ легко можно замѣтить его присутствіе, ни о томъ, что онъ столько же самостоятеленъ, столько же языкъ, какъ и языкъ Велико-Р., съ которымъ у него то лишь общаго, что оба они языки Славянскіе; тѣмъ менѣе считаю нужнымъ говорить съ Вами о томъ, что, будтобы, языкъ этотъ — нарѣчіе Велико-Р., или, что хуже и стыднѣе всего, Польскаго, какая-то смѣсь перваго съ послѣднимъ... Ровно не стану вычислять Вамъ и его сходства близкаго-отдаленнаго, съ другими Славянскими языками, его отношенія, разницы и т. п. Разсуждать объ этомъ съ Вами такъ коротко знакомыми со всѣми языками Славянскими, былобы съ моей стороны не только смѣшно, но просто ребячество, незнаніе, съ кѣмъ дѣло имѣешь. Вы сами уже, въ своей II. JI. и Сл. Я.²⁾, отчетисто³⁾ означили мѣсто жительства Южно-Руссовъ,

¹⁾ В. А. Францевъ: „Очерки по исторіи чешск. возрожденія, Варш., 1902 г., ст. 328 це слово прочитавъ: „туземкѣ“.

²⁾ Себто, Исторія Литературъ и языковъ славянскихъ, вѣдство „Geschichte der slavischen Literaturen und Sprachen nach allen Mundarten, 1825.

³⁾ Францевъ (тамъ-таки, ст. 329.) це слово прочитавъ: „отчетливо“.

въ пространномъ и тѣсномъ смыслѣ; только по моему мнѣнію, слѣдуетъ исключить отсюда Губерніи: Орловскую, Рязанскую и Тамбовскую: границы ихъ издревле были границами Сѣверной Руси съ Южной. Далѣе: Южно-Русскій языкъ начинается не съ середины Галиціи, но какъ Карпато-Россы, так и Руссяки, живущіе въ С. В. Венгріи,⁴⁾ говорятъ тоже если не языкомъ Мало-Росси., такъ его нарѣчіемъ, или лучше: быть можетъ ихъ-то языкъ и былъ когда-то первобытнымъ языкомъ теперешнихъ Мало-Россианъ, потому что заселеніе Южной Руси, по всѣмъ догадкамъ, чуть ли не отъ Карпатъ и изъ-за Карпатъ производилось. Теперь же языкъ Руссяковъ Закарпатскихъ, Карпатскихъ и Галиційскихъ, равно Руссовъ Западной Украйны (на правой сторонѣ Днѣпра), Задеснянцевъ, и т. д., суть нарѣчія Мало-Россійскаго языка, того, которымъ говорятъ въ Восточной Украйнѣ или на лѣвой сторонѣ Днѣпра, т. е. въ Губб.: Полтавской (сердцѣ чистаго настоящаго Мало-Р. яз.), Черниговской (по Десну и Сеймъ), Слободско-Украинской (въ западныхъ уѣздахъ), Екатеринославской (Сѣверо-Западныхъ уѣзд.), на Черноморьѣ, въ Азовѣ и Аванѣ (у Запорожцевъ), отчасти въ Приднѣпровскихъ уѣздахъ Кіевской Губ.⁵⁾ Языкъ первыхъ я считаю потому нарѣчіемъ, что въ немъ множество польскихъ, Словацкихъ и др. словъ и оборотовъ; языкъ Задеснянцевъ потому нарѣчіе, что въ немъ множество словъ и оборотовъ Русскихъ, Бѣло-Русскихъ и отчасти польскихъ; такая же смѣсь замѣчается въ языкѣ Мало-Россианъ, обитающихъ въ нѣкоторыхъ уѣздахъ Губерніи: Кишиневской (съ примѣсью словъ Польскихъ, Молдавскихъ, Татарскихъ и Турецкихъ), Херсонской, Таврической (Татар.), Воронежской, Саратовской, Пензенской, Курской (въ уѣзд. Южн.), Южной Сибири (съ примѣсью словъ В. Русскихъ), и т. д.⁶⁾ Велико пространство захватили себѣ Южные Руссы; ихъ родина не уступаетъ родинѣ Сѣверныхъ Руссовъ; число ихъ не меньше числа послѣднихъ; что же касается до исторіи, то въ исторіи Руссовъ Юга гораздо болѣе движенія и жизни, чѣмъ въ исторіи Руссовъ Сѣвера. Причина? Причина та, что тамъ дѣйствовалъ народъ всею массою своею, а здѣсь — только Государи; народъ же оставался празднымъ, зная о томъ или другомъ событіи лишь по наславшимся грамотамъ да церковнымъ молебствіямъ, и т. п., исключая весьма немногихъ происшествій, въ которыхъ принималъ онъ прямое участіе, а которыя, какъ исключеніе, не мѣшаютъ главному положенію быть справедливымъ.⁷⁾ Отсюда, также изъ образа жизни, установленій, климата, природы и т. п., Велико и Мало-Россианъ, я, между про-

⁴⁾ Себто, сѣверо-восточной. Л. Б.

⁵⁾ У В. А. Францева (там-таки ст. 329.) на цьому лист уривається.

⁶⁾ Від слів: „Велико пространство...“ і далі Францев у зазначеній праці (ст. 329—330) наводить, але замість: „Велико“, як у оригіналі, пише: „Великое“.

⁷⁾ Тут у Францева (там-таки ст. 330) лист ізнову вривається, і далі лише кількома словами переказується його зміст.

чимъ, по случаю разбора [2.)*] Словацкихъ пѣсенъ, изд. Я. Колларомъ (помѣщеннаго въ 15 и 16 №№ Московскаго Наблюдателя 1825 г.) вывелъ заключеніе о духѣ, характерѣ и отличительныхъ свойствахъ пѣсенъ того и другого народа, т. е. пѣсни Сѣверныхъ Руссовъ угрюмы, унылы какъ ихъ родина; отсутствіе многосторонней политической дѣятельности лишило ихъ драматическаго движенія, а ограниченіе себя однимъ настоящимъ заключеніемъ въ одномъ окружающемъ быту, сообщило имъ повѣствовательно-описательную форму, самую простую, легкую, подружную; следовательно это поводъ наглядная, только что скользящая по Предметамъ вещественнаго и духовнаго міра, поэзія, если угодно, объективная, но тутъ и конецъ всему. Совсѣмъ другое пѣсни Южныхъ Руссовъ: въ нихъ, въ слѣдствіе многосторонней дѣятельности народа, цѣлы пять вѣковъ⁹⁾ невлагаемаго въ ножны меча,¹⁰⁾ ведшаго день и ночь борьбу съ внутренними и внѣшними врагами, отъ Бурлацко-Гайдамацкаго быта перешедшаго въ казацкому, а отъ этого, съ слезами на глазахъ, къ Чумацко-Земледѣльческому, въ пѣсняхъ этого народа выражается неудовольствіе, досада на свою щербатую долю, вполне оразившіяся въ нихъ, стоящія на первомъ мѣстѣ, заслоняющія собою все прочее какъ побочное, служащее только для точнѣйшаго, удобнѣйшаго проявленія преобладающей, главной идеи. Казаки чувствовали, что они имѣли полное право на лучший жребій, достойный его, но при всемъ своемъ усилии не могли достигнуть цѣли своихъ желаній: естественно, въ такомъ положеніи, изъ груди ихъ должны были вырваться горькія жалобы на свой рокъ, глубокая тоска, сильная грусть облесть сердце, и, наконецъ, вылиться въ пѣснѣ какъ повѣренной души всякаго Славянина. Касательно изложенія, оно по причинѣ столько дѣятельной, бурной, кипучей, полной заботъ и безпокойствъ жизни, исключительно — Лирико-Драматическое: вездѣ дѣйствіе, порывъ, буря, вездѣ драма, вездѣ жизнь, огненная, пламенная... Признаюсь, я съ умысломъ удалился въ сторону отъ своего настоящаго предмета, придравшись къ слову, и завелъ рѣчь о пѣсняхъ; но это потому, что въ Вашей И. Л. и Я. Сл. я нашелъ, будто бы, «характеръ народныхъ Мало-Россійскихъ пѣсенъ всякаго рода вообще элегическій.» Это не такъ... Теперь обращаюсь къ языку, и если Вамъ угодно будетъ, пройду съ Вами вкратцѣ, по крайней мѣрѣ [Этимологию Южно-Русскаго языка, чтобы, такимъ образомъ, отыскать тѣ отличительныя, ему одному приличныя свойства, коими онъ разнится отъ яз. прочихъ Славянъ, ука-

*) Такимъ способомъ означуемо, где починається наступна сторінка.

9) Слова підкреслені черволим олівцемъ, мабуль, Шафарикомъ. Л. В.

10) В оригіналі написано „меча въ ножны“, але зверху числами: 1, 2, 3 означено так, як у тексті.

зываетъ тутъ же и на характеристическія признаки его нарѣчій...¹¹⁾ Начнемъ съ Азбуки.

Азбука Мало-Россійанъ меньше тремя буквами Азбуки Велико-Россійанъ, именно въ ней нѣтъ: ф, ѳ, ѵ. Въмѣсто первой употребляются или: а) хв: хвуга,¹²⁾ хвыля (волна на водѣ), хвартухъ, хвасоля; б) просто х: Охримъ; с) п: каптанъ, Остапъ, Пылыпъ; д) к: кухвайка; е) кв: квасоля (тур. боби); і) чаще всего хв. Въмѣсто второй: а) хвт: Саваохвтъ, вахвтизма, рыхвтма; б) хв: Хведоръ, Хведося; с) х: Хома; д) п: Агапія (Огапія, Гапка), Опанасъ (Панасъ); е) т: Марта (Марѳа). Въмѣсто третьей: а) н: миро; б) в: Евангельля. А послѣ ц въ концѣ слова обращается въ я тройця, царыця. Въ нарѣчій Галиційскомъ эта буква послѣ ж, ш, щ, ц, ч выговаривается за е твердое: жехъ, шеную, щевель, честую; Карпато-Россы букву Я въ серединѣ и на концѣ словъ, выговариваемую Галиційцами за е твердое: месо (мясо), дне (дня), произносятъ за а: масо, дна. Б обыкновенно выгов.; иногда переходитъ въ п: Бодай тебе! Подай тебе! В обыкновенно; кромѣ того а) безъ всякаго разбору въ предлогѣ въ, въ словѣ весь и другихъ, начинающихся этою буквою или имѣющихъ ее въ серединѣ, обращается въ у: у мене, усь, ухонывъ, навтикача; б) прибавляется къ словамъ, начинающимся буквою о, обращающагося въ такомъ случаѣ большею частію въ и: винъ, виль, вона, воно; с) часто поставляется вмѣсто л, особливо въ серединѣ и концѣ словъ: повный, вовкъ, жовтый, пысавъ, любывъ (всегда оконч. лъ прошедш. врем. муж. р. 3-го лиц. ед. ч. обращается въ въ). Галиційцы нерѣдко въ творит. падежѣ вмѣсто ю употребляютъ въ: ноговъ, водовъ. Г а) вездѣ почти произносится какъ латинское h или чешское h: гадаю, гора, Господь; б) въ весьма немногихъ собственныхъ и иностранныхъ словахъ выговаривается какъ латин. g: гудзь, грона, ганкы, гуня; с) часто къ словамъ, начинающимся гласными: а, е, о прибавляется г: гарбузь, гаррапцымкъ, Гануся, [з.]Ганна, гей, гострый, горобецъ; д) въ дат. и предл. падежахъ един. ч. въ именахъ женск. рода; въ предложн. ед. ч. въ именахъ муж. р. окончаніе га измѣняется въ з: небозѣ, у лузѣ; е) въ зват. пад. ед. ч. въ именахъ конч. на гъ, г переходитъ въ ж: Боже! І) въ словѣ Богдай г часто опускается: Бодай. Д, кромѣ обыкн., а) въ нѣкоторыхъ словахъ, начинающихся ж, з, прибавляется д къ этимъ буквамъ: джгутъ, джигунъ, дзвинъ, дзвонця, дзыглыкъ, дзьень; Галиційц. и къ 1-му лицу вост. вр. ч. ед. глаголъ на жу прибавляютъ д: ходжу, нуджу; б) въ частицѣ да, д обращается въ т — та; с) въ предлогѣ для, д произносится

¹¹⁾ В. Францев, ор. сіі. ст. 330, наводитъ це речення (дужки — редакторські).

¹²⁾ Приклады дружно розбитим письмом для наглядности; у Богд. подкреслювані тільки „признаки“. Ред.

какъ латин. *g.*¹³⁾ *E*, кромѣ обыкновен. своего произн. въ началѣ, срединѣ и концѣ словъ выгов.: а) въ нѣкоторыхъ словахъ за *o*, особенно имѣя передъ собою твердую согласную: чоловѣкъ, чого, чомъ? пишовъ; б) въ нѣк. слов. послѣ согласной мягкой, послѣ гласной — за *io*: лёнъ, всего, моёго, слёзы; с) послѣ согласной мягкой — за *и*: нижъ (нежели), ячминъ, симъ (7-мъ), слизьмы, каминья. *Ж*, кромѣ обыкн., стоя передъ гласн. *e*, *ѣ*, *ю*, *я*, принимаетъ *ь* и повторяетъ себя: збижъжя... *З* — обыкновенно; часто употребляется вмѣсто *с*: зовѣзмъ (з усѣзмъ), зо мною. *И* а) гласныя *e*, *o*, *у* въ него измѣняются (объ *e* сказано выше, о прочихъ см. ниже); б) стоя сначала выгов. какъ *ы*, но въ правописаніи удерживается: иду, иклы (кльки) [ыду, ыклы]; с) въ другихъ словахъ, стоя сначала выгов. остро: ихъ, ижакъ, Ивга; д) стоя же на концѣ, или остро: мои, свои, гарныи, или кратко: мій, свій, гарный; е) часто сначала отбрасывается: знову (изнову), изходыты (зходыты), зъ (изъ); это обыкновенно случается въ словахъ, начинающихся предлог. изъ; ф) въ предлогѣ къ часто прибавляется *и*: икъ имъ, ико мнѣ; г) въ нѣкоторыхъ словахъ, стоя сначала, обращается въ краткое *и*: Иванъ, ишовъ; впрочемъ можно говорить въ такихъ случаяхъ и Иванъ, ишовъ, и т. д. *І* одинако выгов. съ предьд., но употребляется а) для виду въ правописаніи прилагательныхъ фамильныхъ передъ *й*, выговариваясь за *ы*: Хмильницькій (-кий); б) для выраженія звука *ѣ* въ тѣхъ словахъ, гдѣ по всему нельзя поставить этой буквы: *io*¹⁴⁾ Іосыпъ, покотіоло, лопуціокъ, пеніокъ. *К*, кромѣ обыкн. произн., а) въ дат. и предл. пад. именъ жен. р. ед. ч. к измѣняется въ *ц*: дѣвцѣ, швайцѣ, гыльцѣ, гильцѣ; равно и въ им. муж. рода въ предл. надежѣ: на байрацѣ, на кулацѣ; б) въ *ч*: око — очы, клыкаты — клычу; с) въ него переходитъ буква *ф*: кухвайка; д) — буква *ц*: квѣтъ; е) въ предлогѣ къ, икъ выговаривается какъ латин. *g*, а Галичане и въ другихъ словахъ часто его обращаютъ въ *g*: мыска (...га), триска (...га); ф) въ зват. пад. ед. ч. к измѣняется въ *ч*: чоловіче. *Л*, кромѣ обыкн., а) переходитъ въ *в*: жовтый (желтый), вовкъ (волкъ), казавъ (казалъ); б) когда послѣ *ль* слѣдуетъ гласн. *e*, *ѣ*, *ю*, *я*, то передъ ними снова повторяется *л*: зильле, -льлѣ, -льлю, -льля. *М*, кромѣ обыкн., когда за нимъ стоитъ *я*, то въ такомъ случаѣ къ *м* прибавляется *ь*, а передъ *я* поставляется *н*: имья, сѣмья,¹⁵⁾ памьять. *Н*, кромѣ обыкн., стоя передъ гласн.: *o*, *ѣ*, *ю*, *я*, принимаетъ къ себе *ь* и повторяетъ себя: каминье, на каминьѣ, каминью, каминья, насинья. *О*,

¹³⁾ Підкреслено червоным олівцем і зверху додано *g* лат. *L. B.*

¹⁴⁾ Патальний знак ун оригіналі, замість двох крапок.

¹⁵⁾ В оригіналі помилково: *сумья*, пор. те саме слово, ст. 31., ряд 24.

кромѣ обыкнов., а) за и въ нѣкот. односложныхъ въ имен. п. ед. ч., иногда же въ многосложныхъ и при томъ во всѣхъ падежахъ: вилъ, вола, кинецъ, киньця, киньцю и т. д.; у Галичанъ мѣсто и заступаетъ ю: кюнь (кинь), вюль (вилъ). Это употребляется только въ односложныхъ въ именит. и прочихъ падежахъ, равныхъ ему, въ родит. множ. и въ срединѣ нѣкоторыхъ многосложныхъ; у Мало-Россійанъ же за Десной и Сеймомъ, о въ этомъ случаѣ переходитъ въ уи, юи: куинь (конь), свиль (соль); у живущихъ къ Бѣло-Русси — въ у. кунь (кинь), суль (силь); б) въ одвоимки. на ой, о измѣняется въ і: гній, мій, твій; с) въ нѣкоторыхъ словахъ иногда отбрасывается, но на письмѣ пишется съ значкомъ ˘: бдннъ, бдннмъ (дынь, дннмъ); въ другихъ отбрасывается вовсе, безъ всякаго значка: ополонкъ — полонкъ; д) въ глаголахъ на оваты и нѣкот. другихъ словахъ переходитъ въ у: годуваты, табуръ; е) въ нѣкот. словахъ принимаетъ къ себѣ сначала в: воко, вона, воно. П, передъ я всегда почти принимаетъ ь: пьятница. Р, передъ гласн. е, ѣ, ю, я принимаетъ послѣ себя ь и повторяется: пирьре, пирьря. С, кромѣ обыкн., а) верѣдко принимаетъ послѣ себя ь, особенно въ срединѣ, въ оконч. скій: Скоропадскій, вивчарскій; б) во 2-мъ лицѣ н. в. ед. ч. глаголовъ на ся: кохаеься, смѣеься, ворочаеься; с) въ глаг. окончаній ся, с измѣняется въ ц: кохацьця, кохаецьця, смѣяцьця, смѣецьця. Т, кромѣ обыкн., а) въ томъ же глагольномъ окончаніи измѣняется въ ц: кохацьця (кохаться), кохаецьця, (кохається), женихаецьця (женыхається), женихацьця (женыхаться); б) въ 3-мъ л. ед. ч. наст. и будущ. врр. окончаніе ть послѣ гласной е опускается: спѣвае (...еть), спѣватыме (...ть), буркоче, ре[4.]гоче; въ тѣхъ же глаголахъ, какъ передъ е имѣютъ еще а, я, 3-е л. ед. ч. н. вр. можетъ оканчиваться на эту послѣднюю букву: спѣва, чыта, коха, гуля (но объ этомъ распространюсь побольше при спряженіяхъ); с) въ нѣтъ ть опускается и пишется — ни; Галичане же и въ словахъ тутъ послѣднее т не выговариваютъ. У, кромѣ обыкн., а) употребляется вмѣсто в въ словахъ, начинающихся ею или имѣющихъ ее въ срединѣ: учора (вчора), научити (навчити), у мене (въ мене); б) въ нѣкоторыхъ словахъ начинающихся ею, иногда прибавляется в: вульця (ульця), вухо (ухо); впрочемъ у и в безъ разбора, на письмѣ и въ разговорѣ, употребляется, обращая только вниманіе, гдѣ то или другое лучше поставить. Х, кромѣ обыкн., а) оно въ соединеніи съ в (хв) употр. вмѣсто Русск. ф, латин. f, ph, а въ соединеніи съ вт (хвт) вмѣсто е, th: о чемъ говорено выше; б) въ дат. и предл. л. именъ жен. р. ед. ч., въ предложн. именъ муж. р. х измѣняется въ с: сваха — свасѣ, угоросѣ, на мусѣ. Ц, кромѣ обыкн. а) въ Мало-Росс. яз. нѣтъ окончаній -ца, цы, цу, цамъ,

цамы, вмѣсто конхъ употр.: ця, ци, цю, цямъ, цямы: молодця, вивця, вивцій, вивцю, вивци, вивцямъ, вивцямы; в) если передъ ц стоитъ т, то это т, большею частью, обращается въ с съ ь (ць) и безъ ь (ц): панощья (панощя), оцьця, оця; с) въ нѣкоторыхъ словахъ, особенно начинающихся съ ц, это ц переходитъ въ к: квѣтъ (цвѣтъ), квѣтка; d) въ звательномъ пад. ед. ч. ц обращается въ ч: клопець — хлопче, панотець — паноче, горобець — горобче! Ъ, кромѣ обыкн., употребл. еще въ 2-мъ лиц. ед. ч. настоящ. врем., вмѣсто того какъ въ В.-Рос. яз. тутъ стоитъ ь: чытаншь, пышешшь, говорышь. Ы, не есть твердое Велико-Россійское ы, но что-то среднее между этимъ ы и и и употребляется вездѣ тамъ, гдѣ въ Велико-Рос. яз. стоитъ и: лысть, палывода, абыколы, бындюгы, червоный, мыркую, книжкамы, пысаты, одлыгнуты. Ъ очень часто употребляется для смягченія звука почти послѣ всѣхъ буквъ; кромѣ того всегда поставляется въ 3-мъ лицѣ един. ч. настоящего времени, тамъ, гдѣ у В.-Р. имѣеть мѣсто ъ: бижыть, носыть, говорыть, пидпалюеть¹⁶⁾ (...е): во 2-мъ лицѣ множ. ч. повелит. наклон. наст. врем.: бѣжыть, носыть, говорыть. Ъ всегда, во всѣ времена выговаривалось и выговаривается Мало-Росси́нами за острое и, удерживаясь, не смотря на то, въ правописаніи: ѣмъ (имъ), ѣду (иду), ѣхаты, тобѣ, крѣпкый (крипкый), сѣмья (симья), Олексѣй (Олексій), свѣтъ (свить), и т. п. Я, кромѣ говореннаго объ немъ въ другихъ мѣстахъ, замѣтить должно, что оно почти всегда произносится такъ, какъ бы состояло изъ двухъ буквъ — ѣя. — Теперь я, если Вамъ понравятся эти мои замѣчанія, въ слѣдующемъ письмѣ перейду къ характеристическимъ особенностямъ въ склоненіи именъ существ., прилагат., увелич., уменш., сравнит., числительн. и мѣстоименій; потомъ займусь глаголами и др. частями рѣчи; сдѣлаю обзоръ синтаксису, и наконецъ коротенькій очеркъ исторіи Мало-Росси́йскаго языка и его литературы. [Буде признаете Вы нужнымъ отвѣчать мнѣ письменно, въ такомъ случаѣ я просилъ бы Васъ писать мнѣ на языкѣ Чешскомъ: Это для меня будетъ пріятнѣе всего; у насъ такъ рѣдки книги Западныхъ Славянъ, такъ мало случаевъ, при всемъ желаніи, при всей ревности и стойкости, изучать языки нашихъ однородцевъ, что мы обыкновенно дорожимъ всѣмъ, что только малѣйшее имѣеть отношеніе къ этому предмету.]¹⁷⁾ Никогда я не забуду въ этомъ отношеніи того радушія Михаила Петровича,¹⁸⁾ съ какимъ онъ предложилъ мнѣ пользоваться вывезенными имъ изъ-за границы книгами Западныхъ Славянъ. О, никогда, никогда...

Юсифъ Бодянский.

¹⁶⁾ В оригиналѣ помилково: пидпалуеть.

¹⁷⁾ Це речення В. Францев у названій праці наводить на ст. 330.

¹⁸⁾ Себто, М. П. Погодина.

II.

1836 г., Августа 23 дня, Москва.

Въ первомъ моемъ къ Вамъ письмѣ я, помнител, остановил-ся на переходѣ къ особенностямъ Мало-Россійскихъ склоненій и т. п. И такъ предметомъ моего второго письма будутъ характеристическія отличія М.-Р. склоненій именъ существительныхъ, прилагательныхъ, увеличительныхъ и уменьшительныхъ, числительныхъ и мѣстоименій, включительно до глаголовъ. Здѣсь придется мнѣ многое повторять изъ того, что я сказалъ уже, говоря объ Азбукѣ; но что же дѣлать? Всего вдругъ не сообразишь, особливо тамъ, гдѣ самому должно пролагать дорогу, собирать матеріалы, приводить ихъ въ порядокъ, дѣлать надъ ними наблюденія и потомъ выводить общія и частныя правила. Впрочемъ я пишу не систему; еще время впереди, когда вся эта пестрая разнобоярщина можетъ быть приведена въ стройное цѣлое; подождите годика два-три, — и я подарю Васъ Систематическою Сравнительною Грамматикою Мало-Русскаго языка съ прочими Славянскими языками, равно какъ и такимъ же Словаремъ, изъ коихъ первая доведена уже до глаголовъ, а второй — до буквы К...

Вотъ особенности Мало-Россійскихъ А, Склоненій. 1, Въ дательномъ надежѣ единств. числа именъ мужскаго рода одушевленныхъ и неодушевленныхъ (очень рѣдко въ именахъ средняго рода), вмѣсто окончанія у, в, употребляютъ еще ови, еви, ёви: козаку, -ови, волю, -ови, коню, -еви, -ёви, сонцю, -еви, ёви, колыву (колыво — панихидная кутья), -ови. 2, Имен. женскаго и общаго рода, кончающіяся на га, ка, уа, въ дательн. и предложн. пад. един. числа измѣняютъ г на з, к на ц, х на с: колыска (колыбель) колмсьци, -сцѣ, помылка (ошибка), -ци, -цѣ, затирка (тертая лапша), -ци, -цѣ, дуга, дузи, -зѣ, нога, -зи, -зѣ, симряга (родъ смураго кафтана), -зи, -зѣ; сваха, -си, -сѣ, завырѣха (сильная мятель), -си, -сѣ, стриха (свѣсъ, концы кровли), -си, -сѣ, муха, -си, -сѣ; но въ именахъ мужскаго рода на гѣ, кѣ и хѣ, измѣняются, такимъ образомъ, только въ предложн. пад. един. числа: батигѣ (родъ кнута, плѣти), батозѣ, лугѣ, -зѣ, байдакѣ (родъ барки), -байдацѣ, мотузокѣ (родъ веревочки, снурка), -зцѣ, ранокѣ (утро), въ ранцѣ; горохѣ, -сѣ, лёхѣ (погребѣ), -сѣ; равно и имена средняго рода на ко и хо: лижко (кровать), на лижцѣ, ухо, въ усѣ, лыго (бѣда), въ лысѣ. [2.] 3, Женскаго рода на ця родит. един. ч. оканчиваютъ на ци, дат. на цѣ, вин. -цю, зват. це, твор. цемъ, предл. какъ дат.: молодыця, молодыци, и т. д.; мужскаго рода, конч. на цѣ, родит. оканч. на ця, дательн. -цю, вин. какъ род., зват. -чѣ, твор. цемъ, предложн. -цѣ: хлопонецъ, хлопця, и т. д.; во множ. числѣ тѣ и другія именит. оканчив. на ци: молодыци, хлопци; родит. пер-

вья на цѣ: молодыцѣ, вторыя на цивѣ: хлопцивѣ; дательн. оба на цямѣ: молодыцямѣ, хлопцямѣ; винит. какъ род.: молодыцѣ, хлопцивѣ; зват. какъ именит.; творят. оба на цямы; предложн. на цяхѣ: молодыцяхѣ, хлопцяхѣ. 4, Звательный надежь един. числа, большою частію оканчивается на е, ю, у, о: брате, пане, воле, доле, дурню, коню, бугаю, злодѣю (ворѣ), паньчу, коньченьку, соколоньку (почти всѣ на ко, зват. имѣють на ку)! Имена же, кончащіяся въ имен. на гѣ, кѣ, хѣ, въ зват. перемѣняютъ г въ ж, к въ ч, х въ ш: Боже, стоже, чоловѣче, дяче, дуге (духѣ, душа въ зват. душо), кожуше! равно и кончащіяся на цѣ въ зват. ц измѣн. въ ч: паноче, хлопче, кравче (портной), шевче (сапожникъ)! 5, Именительный множеств. числа въ именахъ мужескаго р. одушевл., кромѣ обыкновеннаго своего окончанія, допускаетъ и ове, но тогда такія имена означаютъ что-то цѣлое собирательное: панове, волове; впрочемъ окончаніе это рѣдко употребляется. 6, Творительный множ. числа въ нѣкоторыхъ именахъ, кромѣ амы, ямы, оканч. еще на ьмы: грошамы, гришмы; санямы, саньмы; чоботамы, чобитьмы; но въ этомъ случаѣ о переходитъ въ и: конямы, киньмы, грошамы, гришмы. 7, Творят. един. числа въ именахъ на а, я, женскаго и общаго р. и въ женскаго оканчивается всегда на ою, ею, ёю, никогда на ой, ей, ёй. (какъ въ В.-Росс.): торба (родѣ мѣшка), торбою, долею, долёю; кончащіяся же на тѣ, чѣ женскаго р. имѣють на тѣю, тю, чѣчу, чю: щирость (искренность, откровенность), щиростѣю, -тѣю; ничѣ, ничѣчу, ниче; пичѣ, пичѣчу, пиче; напротивъ въ Галиціи этотъ творительный въ просторѣчѣ сокращаютъ еще на овѣ, евѣ, о: водовѣ, душевѣ, головѣ, голововѣ.¹¹⁾ 8, Кончащіяся на іе, ѣе, ліе, лье, ніе, нье въ Велико-Росс., въ Мало-Росс. обыкновенно оканч. на лье, ньне: зѣльлье, жениханьне, коханьне, удерживая это удвоеніе и во всѣхъ прочихъ надежахъ: зѣльлья, зѣльлю, зѣльлемѣ, зѣльлѣ; равно и въ числѣ множ.; если нужно изъ имени на лье, ньне, сдѣлать собирательное, тогда въ именительн. един. ч. оканч. на лья, ньня: зѣльлья, коханьня (т. е. этотъ именит. равенъ именительному множ. въ обыкновенной формѣ). 9, Въ дательн. един. ч. на ови, твор. на емѣ, ею, е нерѣдко переходитъ въ ё: горобцевѣ, -ёви, горобцемѣ, -ёмѣ, суныцею, -цею (земляника), крыцею, крыцею (сталь). 10, Родит. множ. въ тѣхъ именахъ, въ коихъ онѣ въ Велико-Росс. оканч. на овѣ, въ Мало-Росс. оканч. на ивѣ: кавунивѣ (абрузѣ), ослонивѣ (скамья), щыколоткиивѣ (изгибѣ у пальца). [3.] Б, Особенности прилагательныхъ. 1, Именительный един. ч. въ муж. родѣ оканч. на нѣ, ій, жен. на ая, яя, а, я, средн. на ёе, е: гарный (хорошій), сынній

¹¹⁾ Помилково написано: *головъ голово.*

гарная, сыня, гарна, сыня, гарнее, сынее, гарне, сыне; родит. муж. на ого, жен. ои, средн. какъ мужск.: гарного, гарной, гарного; дательн. муж. на ому, жен. ій, средн. какъ муж.: гарному, гарній, гарному; винит. муж. какъ род., жен. ую, юю, у, ю, средн. на ее, е; гарного, гарную, гарну, сынюю, нее, гарне; твор. муж. ымъ, жен. ою, ею, ёю, средн. какъ муж.: гарнымъ, гарною, сынёю; предложн. муж. имъ, ому, емъ, имъ, ёму,²⁰⁾ жен. ій, средн. какъ муж.: гарнимъ, -ому, сынемъ, -имъ, ёму,²⁰⁾ гарній; въ числѣ множ. именит. во всѣхъ трехъ родахъ оконч. на ыя, ія, ы, и; гарныя, сынія, гарны, сыни; прочіе падежи какъ въ В.-Р. 2, Усѣченное окончаніе въ именахъ прилагательныхъ, въ муж. родѣ очень рѣдко употребляется, зато чаще всего въ женск. и средн. 3, Притяжательныя прилагат. двухъ родовъ: одни на ив, инъ, ынъ, другія на ій, ій; послѣднія склоняются какъ обыкновенныя прилагательныя; первыя жетакъ: кончащіяся на ивъ, происходящія отъ существ. муж. рода, суть не что иное, какъ родит. пад. множ. ч.: чоловікѣвъ, отцѣвъ, жен. чоловікова, средн. чоловікове, -во, и т. д.; также и женскія на ынъ, цынъ, шынъ, жынъ: Марусынъ, ж. Марусына, средн. Марусыно, -не;²¹⁾ молодцынъ, -на, -но, -не; крамарчинъ, -на, -но, -не; Явдошынъ, -на, -но, -не; Андришинъ, -на, -но, -не; Пижынъ, -на, -но, -не. В. Особенности степеней уравненія. 1, Уравнительная степень образуется черезъ прибавленіе слога шый, ишый: моторный (проворный), моторнишый, дужый (сильный), дужшый, дужишый, червоный (красный), червоишый, червоишый; кончащіяся же на кый, въ уравн. к выбрасываютъ: глубокий (глубокій), глыбшый, гладкий, гладшый, солодкий, солодшый; кончащіяся на гый, въ уравн. то выбрасываютъ, то удерживаютъ г, то измѣняютъ къ х: дорогой, дорошый, дорогшый, дорохшый. 2, Превосходная степень образуется прибавляя а, къ положительной, нерѣдко и уравнит., слогъ пре: прегарный, предуужый, предобрѣшый, превѣтнѣшый; в, къ положительной нарѣчій: дуже, сыльне, -но, вельмы, несказанно, -но, и под. т., мѣстоименія самый, -ая, -а, -ее, -ое, -е къ положит. и уравн.: дуже прудкий (быстрый), сыльне, вельмы, несказанно поганый, самый гыдкий (отвратительный); с, прибавляя частицу най къ уравнит.: найкращый (самый лучший), наймицнѣшый (самый крѣпкій); д, въ просторѣчїи нерѣдко въ сильномъ движеніи духа превосходную степень выражаютъ, говоря: изъ сына, изъ чорта, изъ бѣса, и т. д., изъ чортового, — бѣсового, и т. п. сына напр. злый, поганый, и т. д. Въ неправильно уравниемыхъ мало особенностей, потому я объ нихъ

²⁰⁾ Помилково написано: ёмъ.

²¹⁾ Це не чомуть закреслене. Л. Б.

умалчиваю. *Г.* Особенности увеличительныхъ и уменьшительныхъ. 1, Увеличиваются различно: а, существительныя, прибавляя оконч. ще, га, ка, чье, чья, че, чя; звоннице, ручище, головыще; чоловяга, чоловяка, коняка, звѣряка, горѣлячъчя, -че; б, Прилагательныя, прибавляя окончаніе: 1, енный, еный: здоровенный, враженный, -ный. 2, Уменьшаются: а, Существительныя: 1, на нкъ: ножикъ [4.], Петрыкъ; 2, усь: Петрусь, татусь; 3, ськъ: татусыкъ, Петрусыкъ; 4, шка: батюшка, Марушка, грушка, б, ка, ручка, слявка, в, ечка: батюшечка, 7, чечка: батюшечечка, ручечка, матусечечка; 8, ечко: татусечко, сонечко, виконечко; 9, чечко: сонечечко, виконечечко; енька: батюшенька, матусенька, рученька; 10, чокъ: кусочокъ, угирочокъ, чоловѣчокъ; 11, ечокъ: кусочечокъ, писочечокъ, чоловѣчечокъ; 12, чыкъ: стовчыкъ, хлопчыкъ; 13, чычокъ: стовчычокъ, хлопчычокъ; 14, ець: стовпець, хлопець, слѣпець, Иванецъ; 15, ына: чоловѣчына, дытына, свытына, хатына; 16, ынка, -инка: свытынка, дытынка, матинка, Марынка; 17, очка: свытыночка, дытыночка, хатыночка; 18, це: черныльце, покотюльце, сонце; 19, енько: козаченько, соненько; 20, онько: голубонько; 21, сьнько: Марусьнько; 22, унька: Ганнунька, Марунька; 23, улька: Ганнулька, Марулька; 24, инька: Марусинька, Ганнусинька; 25, еня: Марусеня, гусеня, кроленя, поросеня; 26, ся: гуся, порося, Маруся, Гануся; 27, чя: дѣвчя, и т. п. б, Прилагательныя: 1, енькій: гарненъкій; 2, сенькій: гарнесенькій; 3, сесенькій: гарнесесенькій. 4, нькій: мацюпинъкій; 5, синъкій: мацюписинъкій; 6, сисинъкій: мацюписисинъкій, гарнисинъкій; 7, ниничкій: мацюпининичкій; 8, ычкій: мацюпенычкій; 9, нычкій: мацюпинычкій; 10, сеничкій: гарнесенычкій, мацюпесенычкій; 11, сесеничкій: гарнесесеничкій, мацюпесесеничкій, и т. п. *Д.* Числительныя не имѣютъ значительныхъ особенностей, кромѣ своего выговора: одинъ, два, три, чотыри, пять, шість, симъ, висимъ, девять, десять, одинадцять, и т. д. Два ж. дѣв., род. двоухъ, трѣхъ, дат. двомъ, трѣмъ, вин. какъ род., твор. двома, трѣма и т. д. Обидва, ж. обидѣ, род. обоухъ, дат. обомъ, вин. какъ род., твор. обома, и т. д. *Е.* Въ склоненіи Мѣстоименій большія особенности:

я,	ты	—	множ. какъ и въ Ве- ликорос- сійскомъ	винъ, вона, воно	множ.	
р. мене,	тебе,	себе		ѣго, ѣму,	ѣи, ѣй,	какъ воны
д. мынѣ,	тобѣ,	собѣ		ѣго, ѣму,	ѣи, ѣй,	муже-
в. мене,	тебе,	себе		ѣго, ѣму,	ѣи, ѣй,	скій
т. мною,	тобою,	собою		имъ, ею,		и пр.
п. мынѣ,	тобѣ,	собѣ	нимъ, ѣй			

сей, цей, сая, ця, ся, ця, сее, цее, се, це и т. д., оццей, оцця, оццее (этотъ-то); мій, моя, мое, твій, твоя и т. д., той, тая, та, тее, те, и т. д.; хто, що, кого, чого, кому, чому, и т. д.; чий, чія, чіе, чіего, чіен и пр.; котрый, котрая, -ра, котрее, -ре, котрого, котрой, и т. д.; кожний, важный, каждый, -ая, а, ее, е, и т. д., всякий, всякий, и т. д., никто, нищо, який, -ая, а, ее, е, и т. д., якийсь, якась, якеєсь, и т. д.; хто-то, що-то, и пр. т. п.

Заключая это письмо, скажу Вамъ, что всѣ Ваши историческія изслѣдованія, помѣщенные въ Часописѣ Чеш. Музея 1833—35 г., переведены мною и напечатаны въ здѣшнихъ журналахъ, именно: *Přehled neup. lit. illyr. Slov. u Přehl. pramen. st. hist. slov.* въ IX, X, XI и XII №№ Телескопа; *O nar. km. Skyth. u Myšl. o starow. Slov. w Eur.* въ VIII и IX №№ Московскаго Наблюдателя; *O nar. km. Litew.* будетъ помѣщена въ одномъ изъ слѣдующихъ №№ Телескопа. Сверхъ того переведены мною же, но еще нигдѣ не напечатаны: *J. Langer: Česk. prost. obyčeje a písnič;* *F. Palacký: Welik. stěh. se nar. z As. do Eur.;* *J. Dobrowsk.: Slowau li Slov. u pr. Čech neb Čechové odkud tak slugj?* *F. L. Čelákovsk. Prostr. pjsně slov. w Luž.* Чешская Грамм. по Добровскому. — Ганки; Грамм. Иллир. яз. Иг. Ал. Берлача; Грамм. Винд. яз., — Ан. И. Мурко; начать переводъ *Hist. Lit. české* — I. Юнгмана. Съ нетерпѣніемъ ожидаю выхода Вашихъ Старожитн. Слов. и Чешской Исторіи Г. Палацкаго.

Ю. Бодянский.

III. *)

9-го Апрѣля, 1842 года ст. исч. Фрейвальде.

Какъ предполагать, такъ точно и случилось съ Вашимъ Славянскимъ Народописаніемъ, мой любезнѣйшій Другъ. Ошибка, промаховъ, недомолвокъ, и подобнаго тому — множество и множество! Согласно желанію Вашему «не заботиться о распространеніи и исправленіи донельзя, но только объ удаленіи ошибокъ въ находящемся подъ руками», потому что сочиненіе Ваше «народное» — что все это — только отрывки; система къ нему не относится, а принадлежитъ къ грамматикѣ, и проч., я

*) О. Бодянский листувався з П. Шафариком і до 1842. р., але, крім перших двох листів із 1836. р., дальших листів у архіві Шафарика у Празі не знайдено. Із листів Шафарика до Бодяньського, що починаються (принаймні ті, що надруковані П. Лавровим) р. 1838., видно, що Бодяньський писав 28. серпня, 1838., 15. жовтня, 1838., 18. листопаду, 1838., у грудні, 1838., 4. січня, 1839., в березні, 1839., 13. травня, 1839., в жовтні, 1839., в січні, 1840., 27. квітня, 1840., у травні, чи перших двох червня, 1840., в липні 1840., у грудні, 1840., в січні 1841., в березні, 1841., у вересні, 1841., 3. грудня, 1841., в лютому, 1842., в березні, 1842. р.

однакоже именно потому, что сочиненіе Ваше назначается для народа вижу необходимость исправленія, по крайней мѣрѣ, важнѣйшихъ погрѣшностей. Иначе, при такомъ назначеніи и отъ такого сочинителя заблужденіямъ конца не будетъ, тѣмъ болѣе, когда дѣло идетъ о предметѣ, по сѣ пору такъ мало извѣстномъ, но важномъ чрезвычайно. Далѣе, мнѣ не хотѣлось бы, чтобы кто-либо, особливо же знающіе изъ моихъ земляковъ, читая Ваше сочиненіе (разумѣется въ вѣрномъ переводѣ, котораго ожидать надо отъ меня грѣшнаго тотчасъ по возвращеніи во свояси), покачивали головою, говоря: «Не такъ, не такъ, вовсе не такъ! Охъ чтоже это онъ написалъ! А, вѣдь слыветъ еще первымъ Славянскимъ языкознателемъ?» Или же, чтобы переводчикъ что слово оговаривался въ ошибкахъ сочинителя, исправляя, пополняя, добавая, и т. далѣе. Это могло бы очень вредить Вашему имени, особенно у насъ, привыкшихъ на Васъ смотрѣть гораздо съ высшей точки зрѣнія, нежели та, съ которой цѣнять Васъ Ваши соотчичи. Итакъ, не вдаваясь ни въ какія подробности, я принимаюсь за исправленіе грубѣйшихъ погрѣшностей, нуждающихся въ томъ больше всего. Впрочемъ, отъ Васъ зависитъ воспользоваться ими или нѣтъ. Честь предложена, какъ говоритъ Русская пословица, — а отъ убытку Богъ избавитъ. Слѣдую строго тексту Вашего сочиненія, такъ сказать строка за строкой, слово за словомъ. Прежде всего замѣчу, что а, не наблюдается послѣдовательности въ употребленіи мѣстныхъ названій, именъ народныхъ, подраздѣлений, и т. д.; разъ пишете названіе въ чешской формѣ, другой разъ въ народной, между гѣмъ какъ сами говорите, что все «зачещено». Такъ «крайняци» (крайняки), и потомъ Пидгирѣ (Подгоржи). Что нибудь одно: или все въ Чешской одежѣ (а въ скобкахъ въ народной), или же въ народной (а въ скобкахъ въ Чешской). б, Число малоруссовъ чрезвычайно уменьшено. Малорусскія губерніи, какъ извѣстно даже изъ каждой учебной географіи, самыя народонаселенныя въ Россіи; ни одна изъ Великорусскихъ или Бѣлорусскихъ не можетъ тягаться, напр., съ Полтавской, Кіевской, Черниговской, Харьковской, Волынской и Подольской, въ коихъ всѣхъ больше чѣмъ по полутора милліона (въ первой слишкомъ 1,800 тыс.); итакъ вотъ уже 9 милліоновъ; въ губ. Екатеринославской, Таврической, Херсонской, половинѣ Воронежской, на Черноморьѣ, губ. Люблинской — болѣе трѣохъ мил.; придайте Галичанъ 2 мил. 179 (хоть ихъ гораздо больше: если Поляковъ, живущихъ въ 6 округахъ считаютъ 1 мил. 800 т., то Руссовъ въ 12 вежели только два слишкомъ?), да 625 т. Русняковъ. Я того мнѣнія, что Южныхъ Руссовъ, по меньшей мѣрѣ 15-16 мил., за вычетомъ всѣхъ иностранцевъ, которыхъ тутъ не очень то много, особливо въ Россіи, такъ какъ Дворяне въ Преддѣпровскихъ губ. почти исключительно ополчавшіеся Руссини, знающіе столько же хорошо по-Русски, какъ и по-Польски, и притомъ съ каждымъ днемъ

снова добровольно перерождающиеся въ свое первобытное лоно. **в.** Къ знаку 1, слѣдовало бы прежде всего прибавить, что и **вм.** **ѣ** свойственно Новгородскому разнорѣчью, а потомъ ужъ о другихъ. **г.** Къ 2, употр. и **вм.** **о** иногда допускается и въ языкѣ Словенцевъ. **д.** Въ 4-мъ [2.] я вымаралъ слово между **вм.** между, такъ какъ оно въ этомъ видѣ никогда у насъ не употребляется, наапротивъ всегда **мижъ**, гдѣ и мягкое. **е.** 5 и 6-му надо прибавить непременно, что употребленіе в **вм.** **у** и наоборотъ такъ свободно, что одно и тоже слово произносится съ **в** и съ **у**, слѣдуя въ этомъ лишь закону, благозвучія въ соединеніи съ другими словами. **ж.** Въ 7-мъ слово где тоже вычеркнуто мною, потому что **г** въ немъ почти никогда неслышно, а если и выговаривается, то очень рѣдко, какъ исключеніе, а исключеній не слѣдуетъ употреблять вмѣсто правилъ. Можете его замѣнить словомъ **годи** (*doſt*)²³ **з.** къ 9-му: это надобно такъ замѣнить: **хв** употребляется не всегда **вм.** **ф**, но иногда только; напротивъ гораздо лучше будетъ сказать, что Малоруссы вовсе не знаютъ **ф**, и **е** (подобно Сербамъ Южнымъ и Сѣвернымъ, т. е. Лужичанамъ), а стараются замѣнять его или **хв**: **хвартухъ**, или **кв**: **квасоля** (и **хвасоля**), или **хвт**: **кахтызма**, или **п**: **Пылыпъ** (Филипъ). **вм.** **е** всегда **хвт**. Это совершенно вопреки Велико-Руссамъ, которымъ **ф** столько нравится, сколько М.-Руссамъ **х**. **и.** Въ 11-мъ слова: **печи** и **тецы** какъ повелит. не годятся здѣсь въ видѣ примѣра на то, будтобы **ц** въ повелит. употр. **вм.** **г** и **к**: это вовсе М.-Русскому языку чуждо; напрогивъ тутъ онъ допускаетъ **ч**: **печи**, или удерживаетъ **к**: **тикай** (уходи); но никогда **тецы**, потому что **вм.** **тес** — **течь** употр. **те кты**, и тогда **течы**; если же Вы хотѣли сказать: **ч** **вм.** **к**, то тогда поставьте **вм.** **ц** букву **ч**, и **печи** **вм.** **печи**. Замѣненія **ц** буквы **ч** въ повел. не бываетъ у насъ рѣшительно, а потому **тецы** можете вовсе выпустить. **і.** 12-е такъ: и **придается а)** къ предлогу **къ**, **ко**, который съ нимъ и безъ него всегда выражается какъ В.-Русское **г** или латынское **g**: единственный примѣръ употребленія буквы **г** (**g**) въ чисто Южно-Русскомъ словѣ, равно какъ и въ словѣ **для**, въ коемъ **д** обращается въ **г** (**g**), между тѣмъ какъ даже иностранныя слова съ **г** (**g**) измѣняются въ **h**, удерживая его (**g**) только въ двухъ-трехъ случаяхъ: **гвалтъ** изъ **Gewalt**, что перешло отъ Поляковъ и слышно лишь въ Волынской, Подольской губ. и Галиціи); **б)** къ началу другихъ словъ: **избывъ** **вм.** **простого** **збывъ**, **издаты**, **изробыты**, **изказа-ты**. Эти всѣ слова равно употребляются и безъ прибавочнаго **и**. Тутъ наблюдается то самое правило, какое при замѣненіи в буквой **у** и наоборотъ. **к.** Въ 13-мъ слова: **вулиця** и **вухо**

²³) Нерѣдко **г** прибавляется въ началѣ слова къ гласнымъ: *гострый, гей* — помітка Бодянского, дописана в лѣвого краю листа. Л. Б.

надо выпустить, потому что они чаще слышны безъ в, нежели съ в. л. 14-е такъ: не только въ жен. сја вм. са, но и вообще ц на концѣ не принимаетъ твердыхъ звуковъ (а, о, у, ъ, ѣ, ъ, употр. въ В.-Русскомъ), но мягкіе: я, е, ю, и, ь (какъ Древне-Славян.): ко(и)нецъ, коньця, коньцю, коньцемъ, коньци, коньцями, на коньцяхъ, лице — лица, яйце — яйца, и. т. д. м. Къ 15-му послѣ правила: равно какъ и въ 3-мъ лицѣ един. ч. настоящ. страд., возвр. и прочихъ глаголовъ ся обращается въ ця: женыхаецья или женыхаеця (первое чаще и лучше), розлучаецья, сердяецья. Впрочемъ, иногда неокончателное на ця и 3-е лице выговариваютъ часто какъ ся: кохаться или кохация, женыхается и женыхаецья, но это очень рѣдко слышно. н, 16-е лучше измѣнить такъ образомъ: 3-е лице въ наст. ед. и множ. вм. В.-Русскаго ть употр. ть (согласно Древне-Слав.): носыть, носять, просить, просятъ, давить, давить. Но въ един. по е выпускаютъ т: веде, влече, и пр., удерживая его послѣ и, и множ.: ходыть и пр. Если же передъ е находятся а и я, то и е можно выбрасывать: чытае — чыта, похожае — похожа, спѣвае — спѣва, гуляе — гуля, сѣе — сѣ, исключая немногіе глаголы, недопускающіе этого послѣдняго сокращенія: дае но никогда — да. Впрочемъ и полное окончаніе равно употребительно, какъ и сокращенія: чытаеть, чытае, чыта. о, 17-е такъ: Буд. составляется прибавленіемъ глагола иму къ неоконч. накл. отбрасывая одно и для лучшаго произношенія: ходытиму, ходытымешъ, и пр. (Вашъ примѣръ могтиму не хорошъ, особливо во 2-мъ видѣ — могтымемъ).²⁴⁾ Вы говорите, „někdy“, не нѣгды, но всегда, составляя у М.-Руссовъ то, что у Сербовъ отю, тю, очу, Булгаровъ щу, шту, или Ново-Роман. языковъ futurum exactum [3]. Употребленіемъ иму не исключается, однакоже, употр. буду, такъ что то и другое можно употребить, одно вмѣсто другого. Между 17-мъ и 18-мъ нужно бы прибавить еще слѣдующіе признаки, какъ отличія М.-Русскаго языка равнаго же достоинства съ предыдущими, напр.: 1, Неоконч. наклон. всегда почти на ти (согласно съ большей частію другихъ Славян. язык.) пити, потягнуты, любыты, допуская, однакоже, ить любить, дать, но тогда лишь, когда нужно выразить быстроту и под. тому движенія и т. д. 2, Прошедш. время всегда на въ вм. лъ: бувъ, знавъ, давъ, пизвавъ (какъ въ Бѣло-Русскомъ, Сербо-Луж. Верхнемъ и Словенскомъ кой гдѣ). 3, Множ. первое лице на мо: ѣмо, знаемо, пишемо, будемо, допуская и мъ въ подобномъ случаѣ съ замѣчаніемъ 1-мъ, т. е., для выраженія скорости, быстроты, и т. д., или же въ поэзіи. 4, 2-ое лице един. настоящ.

²⁴⁾ Приклад „могтымемъ“ Бодянский узавъ із Narodopis-y : mohtymem (moci budu), ст. 27, § 17.

шъ (вм. шь В.-Русскаго): бѣешъ, спышъ, маешъ, употребляя иногда и сы (какъ въ Древне-Славян.): ѣсы, дасы. 5, Вспомог. глаголѣ буты вездѣ одинаково употребляется, т. е., сохраняя у: буты, бувъ, бувавъ, бувай, бувши, буду, будучы, равно какъ и въ сложныхъ: прыбуты, добуты, забуты, и пр. Въ 3-мъ лицѣ ед. наст. е вмѣсто естъ (согласно съ Новгородскимъ и многими другими Славян. языками), (а въ разнорѣчии Задеснянскомъ е. ёсть, приближаясь тѣмъ къ Бѣлорусск. ё, ёць). 6, Во множ. ч. прилагательныхъ полное окончаніе для всѣхъ родовъ (какъ въ Древне-Славян.) и: чысты и, добрыи, святыи; тоже самое и съ сокращенною формою для всѣхъ родовъ: чысты, гарны, святы. 7, Родит. падеж. един. муж. и средн. ого, ёго: доброго, повного, сынёго, а въ жен. ой, ёи: доброй, сынёи, яенои, чѣмъ отличается отъ дательнаго на ой, ёй или лучше ій; добрій, сыній. 8, Звательный падежъ или на е (какъ въ Древне-Славян.): брате, отче, сыне; или на у и ю: сыну, царю; это послѣднее свойственно особенно уменьшительнымъ: братыку, сынку, козаченьку. 9, Очень часто в прибавляется къ словамъ, начин. съ о: винъ, воя, воно, воко, вичи, вивця, вогонъ (и вигонъ). Но въ словѣ вотъ в опускается: отъ.²⁹⁾ 10, Если послѣ ль и нь слѣдуетъ гласная, то предъ нею л и н опять повторяется: весильля, зильля, спасинья, коханья, добуванья, употребляясь тоже и безъ повторенія: кохана, знаня, зиля, что неприятно, впрочемъ, уху М.-Русскому. Послѣ же м передъ я всегда вставляется н: память, время, имья. 11, Часто о въ началѣ словъ опускается: дннъ вм. одннъ, дннъ дннмъ — одннъ одннмъ, а союзъ и сокращается въ й (особливо въ поэзи и быстромъ разговорѣ для приданія силы и т. п.). Это сокращенное й такъ свойственно М.-Русскому яз., что почти можно его ко всякому слову прибавить, особенно въ стихахъ, напр. й была й жинка й мужыка. Всѣ слова начинающіяся имъ, допускаютъ сокращеніе его въ й: ишовъ или йшовъ, извсты и йзвсты. 12, Очень любимое обращеніе е въ и даже тамъ, гдѣ и не слѣдовало бы, такъ что никто не смѣливается его писать, хотя въ рѣчи часто произносятся: чырвоный, чыпурный (такъ и въ Бѣлорусск. и Словенскомъ, отчасти Верхне-Луж.). 13, а замѣняется часто буквой ы: куды, гуды, суды. 14, Д переходитъ въ т, и наоборотъ: да, та, одъ, вид(т)киль (отколь). 15, Переходъ с въ з отдѣльно и въ соединеніи особливо въ частицахъ: зъ, зо, зовсімъ или зусымъ, znovu, збуты. 16, Вмѣсто придаточной частицы то употребляется всегда съ: колъсь (когда-то), дось (гдѣ-то), щось (что-то). — Къ „Podřecí“ о разнорѣчии Задеснянскомъ прибавить: вмѣсто и, образованнаго изъ о, слыши-

²⁹⁾ Це речення дописане над рядком, як уставка.

но уѣ: кунѣ, суилѣ, у: кунѣ, сулѣ, ю: кюнѣ, сюлѣ или кюнѣ, свилѣ. — Къ «Словесности»: Слѣды М.-Русскаго языка находятся безъ исключенія во всѣхъ древнѣйшихъ письменныхъ памятникахъ, сочиненныхъ или переведенныхъ на Древне-Славянскій языкъ (нерѣдко даже только переписанныхъ) въ Южной Руси, и даже такихъ, кои вышли изъ рукъ до XIII ст. на Сѣверу и Западу Россіи тѣхъ писателей, которые по происхожденію были Малоруссы. Въ Несторѣ больше всего слѣдовъ Малорусскаго языка. Въ XVI и слѣд. вѣкахъ Запорожскіе Начальники и Малорусскіе Гетьманы писали множество грамотъ чисто или смѣшенно Малорусск. языкомъ (съ Древне-Славян.). Монахъ Кіево-Михайлов. монастыря, Софоновичъ (Сохвоновичъ²⁶) *Sochwonowyc̄*, [4] жившій въ концѣ XVII-го ст. написалъ «Кроньку» Малорусскую весьма чистымъ и исправнымъ Малорусскимъ языкомъ. Далѣ Богданъ Хмилъницкый (*Chmil'nic̄ký*) извѣстенъ какъ сочинитель а. прекрасной Пѣсни, пропѣтой имъ въ Кіевѣ или Переяславѣ послѣ очищенія своей родины отъ Поляковъ, Уніи и жидовъ, т. е.: «Да не буде лучче, да не буде краще, якъ въ насъ на Украини, Да немає Ляха, да немає жыда, немає й Уніи», и пр.; и б. Думы: «Ой бида, бида чайци небози», и пр. Мазепа сочинилъ тоже Думу: «Вси покою щиро прагнуть», и нѣсколько писемъ къ дочери Кочубея, напечатанныхъ въ прибавленіяхъ или примѣчаніяхъ Бантышемъ Кам. въ его П. М. Р.²⁷) Слогъ его немножко пахнетъ полонизмами. Козакъ Клымовскый (*Klymowśký*) написалъ извѣстную пѣсню, столько любимую Малоруссами: «Ихавъ козакъ за Дунай», и пр. Архіепископъ Коницкый (*Konic̄ký*) помѣстилъ въ своихъ комедіяхъ и трагедіяхъ, писанныхъ больше В.-Русскимъ яз. съ примѣсью Древне-Славянскаго тоже нѣсколько сценъ на чисто Малорусскомъ языкѣ. — Сковорода писалъ по-Малорусски, но слишкомъ неисправно и смѣшенно. — Тутъ является Котляревскый за нимъ Гулак-Артемовскый (*Hulak-Artemowśký*), профессоръ Харьковскаго Университета, и теперь еще въ живыхъ, лучший изъ нынѣшнихъ Малорусскихъ писателей, далѣ Боровыковскый (*Borowkowśký*), (1828), Квитка (1832), Гребинка (1834), я (подъ именемъ Запорожца Материнки-*Materynky*, 1834), Шингоцкый, Сынельниковъ, Забила, Метлинскый, Костомаривъ, и, наконецъ, Пандура. Между Галичанами вмѣсто Илькевича, который ничего не сочинилъ, ни перевелъ на Малорус. яз., а только издалъ пословицы, поставьте Моха, издателя сочиненій своихъ подъ именемъ Мотыля. Я вычеркнулъ изъ ряду писателей Малорусскихъ гг. Павловскаго, Макс-

²⁶) Лат. *Sachwonowyc̄* та *Chmil'nic̄ký* — підписано під українською назвою; писав Бодякський сам. Л. Б.

²⁷) „Исторія Малой Россіи“ — I. вид. 1822. р., II. — 1830. р.

мовича и Срезневскаго, такъ какъ они никогда ничего, сколько извѣстно, не написали на родномъ Малорусскомъ языкѣ. Мѣсто ихъ въ ряду издателей гѣсенъ. — Число Бѣлоруссовъ тоже Вами чрезвычайно уменьшено. Судя уже по тому, сколько обращено ихъ изъ уни въ православіе въ 1839-мъ, т. е. около 4-хъ мил., какъ это извѣстно по официальнымъ извѣстіямъ, должно полагать, по крайней мѣрѣ до 5-ти мил., потому что Бѣлоруссовъ православныхъ было и до 1839 г., для коихъ имѣлся всегда Могилевскій Архіепископъ. — Собственная Бѣлая Русь ограничивается не только Витеб. и Могилев. губ., но также Минской съ частію Гродненской. — Что касается поднарѣчій Бѣлор. яз., то раздѣленіе его на чисто Бѣлор. въ Могил. и Витеб. губ., и Литовско-Русское въ остальныхъ, — совсѣмъ неосновательно и противно сущности дѣла и самой дѣйствительности, потому что такъ назыв. Литовско-Русск. поднарѣчіе никогда не было, нѣтъ его и не будетъ, а то, что подъ нимъ хотятъ разумѣть, есть не что иное, какъ языкъ письменный, искусственный, книжный Бѣлорусскій писателей въ бывшемъ Литовско-Русскомъ В. Княжествѣ, составленный изъ языка чисто Бѣлорус. и Древне-Славянскаго церковнаго. Стоитъ только сравнить пѣсни народныя въ губ. Могил. и Витеб. съ пѣснями губб. Минской, Гродн. и т. д. Конечно есть разности, но это — ничтожность, и скорѣе можно назвать разнорѣчьемъ, чѣмъ поднарѣчьемъ а тѣмъ менѣе Литовско-Русскимъ, что, к. я сказалъ, рѣшительно пустая выдумка. Лучшее всего этотъ письменный языкъ Бѣлоруссовъ называть Книжно-Бѣлорусскимъ. Словарь его составленъ б. еще въ XVI-мъ вѣкѣ извѣстнымъ Бѣлорусскимъ языкословомъ Памвой Бериндой.²⁸⁾ — Къ признакамъ Бѣлор. языка необходимо придать еще слѣдующіе существенные: 1, я вмѣсто ѣ, когда надъ нимъ нѣтъ ударенія: у снягу, лясу. 2, ё вм. о: ёнъ, ёна. хоть говорится и яна, яно. 3, ё вм. е: ё, ёсць (что замѣчается и въ Задеснянскомъ разнорѣчій Малорусск. яз., гдѣ говорится ё, ёсть; это переходъ отъ МР. къ БР.). 4, ц вм. ч: пецатка, цесць (что и у Тверичанъ сохранилось, за что ихъ и зовутъ цуканами, ровно какъ и Новгородцевъ), Павловиць, Ивановиць (согласно съ Чехами). Къ употребленію ц и дз вм. ть и дь придается, что это сохраняется иногда и у Нижне-Русскомъ (въ губб. Симбирской и Нижегородской), равно и у Тверичанъ. — Вотъ все, что я считаю необходимо нужнымъ прибавить, измѣнить, пополнить, исправить въ Вашемъ «Народописѣ». Впрочемъ, Вы хозяинъ его, и «имате власть творити, яко го же хочете».²⁹⁾

²⁸⁾ А и праці „Разсмотрѣніе различныхъ мнѣній о древнемъ языкѣ сѣверныхъ и южныхъ Руссовъ“ замечено, що словник Памва Беринди — український (Ученія Записки Московскаго Университета, 1835, IX, ст. 482).

²⁹⁾ Цілий цей лист від речення: „я, къ знаку І, слѣдовало бы...“ (перша стор. листа О. Б., у нас ст. 38) аж до речення: „Потрудитесь (остан. стор. л-

Потрудитесь, пожалуйста, сказать г. Грживнячу, что я на дняхъ собираюсь отправить два огромныхъ ящика съ книгами черезъ Голомуць посредствомъ книгопродавческаго пути для сохраненія у него до моего прибытія, которое послѣдуетъ вѣроятно недѣли черезъ четыре. Тогда я, составивъ списокъ всѣмъ моимъ книгамъ, отправлю ихъ черезъ него же далѣе въ Устьѣ Травы, а оттуда на кораблѣ въ Петербургъ и Москву. Согласенъ ли онъ на это? Напишите мнѣ его отвѣтъ. — Много бы еще могъ кой о чемъ поговорить съ Вами, но воть бьетъ ¼ десятого, и я спѣшу съ своей грамоткой на почту.

Вашъ навсегда

І. Бодянский.

IV.²⁰⁾

Насилу Вы отозвались ко мнѣ! Я, право, Богъ вѣсть, что было подумалъ о такомъ долгомъ Вашемъ молчаніи, тѣмъ болѣе, что дѣло, о которомъ вы сами просили меня, требовало скорости. Потерявши всякую надежду на скорое отъ Васъ увѣдомленіе, я на дняхъ снова писалъ къ Вамъ единственно только объ одномъ дѣлѣ Жака. Жаль, что онъ не согласился. Я еще не видѣлся съ Графомъ Строгановымъ, только что воротившимся изъ Нижняго Новгорода, но на этой же недѣли передамъ ему Вашъ отказъ; тутъ же покажу и Ваше новосоставленное церковное письмо: хорошо, очень хорошо! Замѣчу только, со своей стороны, слѣдующее: буква р (рцы) слишкомъ усѣчена, кажется, какъ будто худо выходитъ изъ печати, между тѣмъ какъ такова ужъ ея природа, еще на одну линію протянуть хвостикъ ея и она получитъ далеко лучшей видъ. Буква ѣ также усѣчена; по мнѣ не худо бы протянуть, если не оба, то хоть одинъ ея бокъ вверхъ, за черту, и притомъ на одну линію, т. е., сдѣлать такъ острымъ, какъ оксечность у буквы з (земля), что подъ чертою: ѣ; а еще это необходимо у буквы ѣ (кси), т. е., протянуть остро кончикъ, какъ у земля. Мнѣ такъ же не совсѣмъ понутру и зѣло, отъ (w) и ц: первое напоминаетъ латынь въ первомъ [2.] видѣ, а во второмъ скорописное глаголь: я знаю очень, что и то, и другое встрѣчается въ нашихъ старинныхъ рукописяхъ; но я говорю не о старинѣ, а объ изыществѣ, котораго въ обоихъ формахъ, по моему мнѣнію, нѣтъ. Другимъ, можетъ быть, не понравится и ц, но я съ нимъ недоволенъ совсѣмъ; пускай его живетъ; тоже самое и о w. Вѣроятно по-

ста)...” обвів сам І. Шафарик на лівому краї червоным олівцем. А на самому початку листа згорі, зправа дописав червоною: „W 2-hém wyd. podle tohoto listu zde onde něco opraviti se může”. Л. Б.

²⁰⁾ Між листом 9 квітня, 1842. р. і цим листом Шафарика до О. Бодянского видно, що О. Бодянский не переривав із ним листування. Але досі не знайдено його листів із початку жовтня, 1842. р., 27. жовтня, 1842., 4. січня, 1843. р., 16. лютого, 1843., з жовтня, 1843., з грудня, 1843., 13. липня, 1844., два листи із січня, 1845., 2. травня, 1845., 5. вересня, 1845., 11. грудня, 1845., 8. квітня, 1846., 5. липня, 1846., 2. січня, 1847., з серпня, 1847.

слѣднее было бы лучше, если бы верхнія оконечности его были нѣсколько загнуты внутрь, по старому; но, можетъ быть, это только дѣйствіе старины, воспоминаніе прежняго, которое могущественно дѣйствуетъ на насъ въ извѣстное время и обстоятельствахъ. Впрочемъ, цѣлое въ этомъ письмѣ — прекрасно, за исключеніемъ, повторяю, буквы рцн (р), которая безобразитъ его своей усѣченностью; прочія же буквы, если бы Вы остались при своемъ, не столько бросаются въ глаза, но она, кому я ни показывалъ тогда и прежде всего становилась занозой и никто не одобрялъ ее. На этой же недѣлѣ покажу Ваше письмо Графу Строганову и попытаюсь склонить его на выписку онаго. Воображаю, какъ хорошо будетъ глядѣть напечатанное имъ что либо въ боль[3.]шемъ размѣрѣ изъ области церковнославянской письменности. У меня эта послѣдняя теперь летитъ во всю прыть. Недѣли черезъ двѣ совсемъ отпечатаю „Ивана Проклетра Ексарха Българскаго“ прѣдлжній Богословія „Иованна Дамаскинска“, того самаго, котораго покойный К. Калайдовичъ издалъ только три небольшихъ отрывка. Теперь, благодаря Богу, онъ выйдетъ весь, и при томъ съ разнословіями по 3-мъ спискамъ (бумажнымъ, къ сожалѣнію, но очень замѣчательнымъ). Печатаніе производится слово въ слово, строка въ строку, даже безъ раздѣленій, но также, какъ въ подлинникѣ, слитно. Знаю, что это для неопытныхъ и большинства затруднительно, но мнѣ хотѣлось такой важный памятникъ издать въ полномъ смыслѣ слова, какъ онъ есть. Послѣ можно его будетъ перепечатать въ меньшемъ размѣрѣ и съ разстановкой, тѣмъ болѣе, что весь онъ не очень много займетъ тогда мѣста. Но, вѣдь этого нельзя [4.] былобы сдѣлать, не имѣя перваго, о которомъ записные филологи всегда жалѣли бы, не довѣряя издателю, такъ ли онъ всюду читалъ, какъ въ подлинникѣ находится. Въ концѣ хотѣлось бы мнѣ присоединить Словарь всѣмъ реченіямъ, встрѣчающимся въ этомъ памятникѣ, а также и грамматику только по нему одному. Думаю, если бы у насъ издать съ этими двумя требованіями всѣ важнѣйшіе памятники Славяноцерковной письменности, значительно бы можно было облегчить труды будущихъ нашихъ грамматиковъ и лексикографовъ по всѣмъ нарѣчіямъ, неговоря уже ни слова о самомъ церковномъ. Какъ это Вамъ кажется? Или же, не оставить ли его на послѣ, чтобы не упустить времени для изданія, какъ можно скорѣе, такихъ важныхъ памятниковъ, тѣмъ болѣе, что подобнаго случая для того не скоро представится намъ, т. е., »Чтеній въ Историческомъ Обществѣ«, въ которыхъ теперь можно, пока я Секретаремъ, все въ этомъ родѣ помѣщать. Не буду я, Богъ [5.] вѣсть, другой секретарь какой вкусь буду²¹⁾ имѣть! При томъ, по моему глубокому убѣжденію, главное въ этомъ случаѣ — издать памятники какъ можно вѣрнѣе и отчетли-

²¹⁾ Мабутъ, помилка, зам. „будеть“.

вѣе, а все прочее современемъ приложится, если не нами, то нашими преемниками. Одному всего нельзя передѣлать. За Богословіемъ послѣдуетъ тотчасъ »Шестодневъ« Екзарховъ, который тоже уже печатается, но съ раздѣленіемъ словъ, т. е., не слитно, какъ въ подлинникѣ, а каждая рѣчь отдѣльно, хотя тоже строка въ строку. Послѣ того приступлю къ »Философіи« Дамаскина по переводу Іоана Екзарха, потому что и она у Калайдовича только въ отрывкахъ. Жаль, что для нея нѣтъ по сю пору пергаминаго списка. Грамматика же Дамаскина перевода Екзарха вся напечатана Калайдовичемъ, т. е., сколько оно дошло къ намъ, потому что полнѣйшаго списка не отыскалось по сю пору. Сверхъ того въ 1-й книжкѣ »Чтеній« явится »Паралипоменъ Зонары« по бумажному, пока единственному, списку [6.] у насъ, по крайности, сколько мнѣ извѣстно, взятому мною изъ Волоколамскаго монастыря. Отпечатано также мною уже около 10 листовъ »Антиоховыхъ Пандектовъ« по 3-мъ пергаминамъ спискамъ, которые — совершенство въ своемъ родѣ. И это изданіе строка въ строку и безъ разбивки или разстановки словъ, но съ разнословіями. Къ Новому Году, надѣюсь, явятся въ свѣтъ »Шестодневъ« и »Пандекты«. Изборникъ же Святославовъ ждетъ къ себѣ Греческаго подлинника изъ Парижа, гдѣ, въ Королевской библиотекѣ, переписывается подъ непосредственнымъ смотрѣніемъ самаго библиотекаря, Газа; равно какъ тоже самаго поджидаетъ и Амартоль, т. е., выхода въ свѣтъ по нѣсколькимъ спискамъ Греческаго текста, предпринятаго на завѣщанную суму покойнымъ Канцлеромъ Румянцовымъ тѣмъ же Газе: говорятъ, будто къ Новому Году ждутъ появленія этого изданія. Я теперь собралъ у себя 17 списковъ Амартола [7.] двухъ разрядовъ: Булгарорусской и Сербской; въ томъ числѣ одинъ списокъ на пергаментѣ по крайней мѣрѣ, начала XII-го вѣка съ изображеніями почти на каждой страницѣ, писанный прекраснымъ уставомъ, къ сожалѣнію, не полный. Есть еще у меня виды кое на что изъ этой области, на примѣръ, такъ и подмываетъ меня издать Кормчую по древнѣйшему списку, которой у меня теперь, и присовокупить къ нему разнословія 2-хъ — 3-хъ, тоже древнихъ и при томъ пергаминахъ; но, повторю, всего вдругъ нельзя. Надо оставить что нибудь и на будущее. Вообще, въ »Чтеніяхъ« за грядущій университетскій годъ увидите, если Богу будетъ угодно, довольно старины, важной во всѣхъ отношеніяхъ, на пр., первая сравнительная грамматика по важнѣйшимъ Славянскимъ нарѣчіямъ, сочиненная однимъ Хорватомъ въ XII вѣкѣ, [8] и при томъ въ Сибири (!), явится тоже на свѣтъ Божій; памятникъ весьма замѣчательный во всѣхъ отношеніяхъ; даже самыя странности и промахи сочинителя поучительны. Ея отпечатано уже у меня листовъ за 10-ть, а всего будетъ около 25-ти. На этой недѣлѣ кончу открытое мною года три тому назадъ сочиненіе одного Рускаго Инокія Феодосія въ пергаминамъ сборникѣ купца цар-

скаго, явленіе по вѣку и языку чрезвычайно замѣчательное. Въ октябрѣ хочу помѣстить въ »Чтеніяхъ« ко дню Нестора лѣтописца твореніе его »Житіе Феодосія«, по 3-мъ чуднымъ пергаминнымъ спискамъ, изъ коихъ одинъ уставной, кажется XII-го вѣка, отысканный мною недавно въ Московскомъ главномъ Успенскомъ Соборѣ; къ нему присоединю разнорѣчія по 2-мъ же спискамъ пергаминнымъ: купца Берсенева, описанный г. Кубаревымъ, и Новгородскаго Софійскаго Собора. Вотъ сколько готовится у меня: дай только, Господи Боже, мнѣ силу, терпѣніе и бла[9.]годенствіе. Но не одинъ только я тружусь въ Москвѣ, особливо въ Историческомъ Обществѣ, которое снова воскресло и дѣйствуетъ съ похвальной ревностію. Ундольскій открылъ въ бывшей Патріяршей, нынѣ Синодальной, бібліотекѣ, въ спискахъ, подъ заглавіемъ: »Іоанна златоустаго, Исидора Пилусійскаго и Кирила Александрійскаго бесѣды«, № 262 164, совсѣмъ неожиданное и негаданное сокровище, именно: „Прологъ о хѣмъ сказанна сѣго евангеліа, сътворенъ константизмъ, имъ же и прѣложеніи крестъ тогоже сказанна евангеліа сѣго“. То есть, какъ онъ самъ выражается въ концѣ этого Пролога (на 2½ четверкахъ) „Заставленъ надъ какою евангеліа“. Это объясненіи или толкованіи Воскресныхъ евангелій Іоанномъ Златоустомъ и друг., каждаго стиха порознь. Рукопись величиной видомъ и буквами точь въ точь Іоанъ Екзархъ Българскій, т. е., Богословіе Дамаскина. Всѣхъ 263 листа (т. е., четверки). Въ началѣ находится изо[10.]браженіе, а возлѣ него, по сторонамъ (на лѣвой) „Сѣмъ (а на правой) Борисъ“; эта подпись кинноварью одного цвѣта, что и въ кодексѣ; а внизу чернилами бурными (желтоватыми) и совсѣмъ другимъ почеркомъ, повсему Русскимъ „Борисъ Глѣхъ“. Извѣстно, что эти святые братья всегда изображаются вмѣстѣ, а никогда ни одинъ отдѣльно; слѣдовательно, это — Борисъ, первый христіанскій Государь Българовъ. Вотъ какъ оно и что, наконецъ, увидѣли мы въ наши дни! Отдѣлка изображенія прекрасная, особенно чудно выраженіе лица Бориса: такъ и видишь Южанина; замѣчательно, что онъ въ усахъ, но безъ бороды. Еще больше. Въ концѣ рукописи (стр. 260-263 обор.) находится: „Исторіи за ба въ краткъ одръжаци лѣт отъ адама до хѣа пришествіа и пакы отъ хѣа до настоицаго въ ки нидикта“. Сдѣсь читаемъ: „Каснак к лѣт. двѣхъ сѣхъ иго ѣ. лѣт. Басѣхъ же лѣт ѿ пропѣтїа хѣа до лѣта цѣа нынѣшняго двѣтъ сѣтъ. иі. а ѿ адама до настоицаго въ ки нидикта естъ лѣт. ѣ. ѣ ѣ. [6406]«. Слѣдоват. изъ 6406 выч. 5508 получимъ 898 годъ; стало бытъ, еще при жизни самаго Бориса, который, какъ Вы говорите (въ своихъ Славянскихъ Древностяхъ, стр. 593), скончался 907 г. но въ государствованіи [11.] уже сына его, младшаго, Симеона, потому что Борисъ въ это время былъ въ монастырѣ. Странно, что онъ еще за жизни названъ на изображеніи »сѣмъ«. Я даже не знаю хорошенько, причисленъ ли онъ къ лику святыхъ Греко-славянскою Церковію. Сколько помню, нѣтъ; но тутъ вѣро-

ятно, потому же названъ, и при томъ заблаговременно до смерти, святымъ, почему все почти вводители христіанства названы признательнымъ потомствомъ святыми, хотя все же еготь примѣръ составляетъ, по моему мнѣнію, замѣчательное явленіе. Тѣмъ изображеніе Бориса важнѣе и драгоцѣннѣе для насъ, какъ современное и, безъ сомнѣнія, возможно вѣрное. Вѣроятно списокъ нашъ сдѣланъ былъ съ первообраза Булгарскаго безъ малѣйшаго измѣненія, кромѣ опущенія всюду систематическаго носового ж и ѡ, что указываетъ на то обстоятельство, что писецъ былъ Русскій. Впрочемъ, и онъ довольно таки погрѣшалъ. Въ самомъ низу послѣдней страницы писанной, послѣдняя строчка гораздо мельчайшаго письма, содержитъ начало приписки писца: „Гѣ помези раѡвъ свои...“ продолженіе слѣдовало на слѣдующей бѣлой страницѣ, но, очевидно, кѣмъ то выскоблено до тла. Но, можетъ быть, я и ошибаюсь; можетъ быть, это позднѣйшая проба [12.] пера какого нибудь монаха писца. Сочинитель — Константинъ, одинъ, кажется, изъ любимѣйшихъ учениковъ Солунскихъ апостоловъ (†906). Въ прологѣ онъ сообщаетъ нѣкоторыя о себѣ подробности. Выпишу Вамъ еготь безцѣнный прологъ: „Изъ словокомъ своимъ молюся Бѡгъ. Бѣ вси творѣи и видимыи. Видимыи и невидимыи. Гѣ дѣла, послѣи живущаго. Да вдахуеть въ сръдци ми слово. Южи водеть на обетѣхъ вѣсѣмъ. Живущимъ въ заповѣдѣхъ ти. Славо во истѣ свѣтъиныхъ жизни. Законъ твоѣи. и свѣтъ стезамъ. Иже ищеть ѿнгельска слока. И просить дары твоѣи прияти. Астѣть во нынѣ и словкъишко плѣмъ. къ кращению ократѣшася вси. Аудѣи твоѣи. Нарѣщася хотѣще. Милости твоѣи Бѣ пресать вѣло. Изъ мню нынѣ, прѣстрано слово даждь. Оче снѣ. и прѣсѣтъи дѣи. прѣсвѣтъомъ помощи съ тебѣ. Родѣтъ во себѣ горѣ вдахю присно. Славо прияти, и моудрость об тебѣ. ты во данѣи достойномъ славо. Зпостася же. вѣсѣю цѣлани. Фараоша мѣ. вѣломи изваев. Херувъскоѣ ми мысль и обѣх даждь. О чыстѣишъ прѣсѣтъи трѣнѣ. Печаль мою на радость прѣложи. Цѣломоудрно. да начкѣишъ писати. Чюдеса твоѣи прѣдивныи славо. Шѣтъкрилатъ. славо експримъ шѣтъкою и нынѣ по слѣдѣ обчитѣлю. Имени юю и дѣлаѣ послѣдѣи [13.] икѣ сѣтворю. Шанигъльско слово. Хѣлаѣвъ вѣздаи. трѣи въ вѣжетѣк. юже нееть вѣсѣкѣи вѣзрастѣ юнѣ и старѣ. своимъ разѣвомъ. и вѣкѣи ноикъ хѣлаѣвъ вѣздаи присно. Оцѣѣ снѣ. и прѣсѣтѣомъ дѣѣѣ. Юмоѣ же чысть и дрѣжаѣа и слава. Отъ вси творѣи и дѣхѣиши. Изъ все вѣкѣи. и на вѣкѣи аминь. Дѣкре нееть отъ Бѣи начинати. и до Бѣи коньчати. икоже рѣчи вѣтерѣ богословѣцѣ григорѣ. и въ законѣ гѣи необчѣтася. дѣнь и нець. икоже рѣчи прѣрокъ. и раздаѣти словеса гѣи. трѣкѣѣѣѣѣ дѣиамъ. икоже рѣчи и дакѣдъ. не петанѣхъ милости твоѣи. ни истинѣ твоѣи отъ сѣкѣра многа. и екѣкѣѣѣѣ имѣ твоѣи кратѣи мои послѣдѣ же цѣкѣи екѣхѣлю тѣ. Сѣго ради и азъ. ѣмалѣиши Константинъ. къ вамъ кратѣи мои оѣи же и сѣѣѣ. аще и грѣкѣ. икѣ хоцѣ мало вѣскѣѣѣѣѣ. и не вѣзѣрите мѣи. обрѣѣѣѣѣѣ во и сѣѣѣ вѣлаамѣи. ииѣѣѣѣ. прѣглакѣиша чѣѣѣѣѣѣ гласѣи.

и камне собуа, кодоѣ источниа, жажобцима, възвѣщиваюса дѣло гнѣ. въ вѣсхъ, тѣмъ же и обчѣжени мои обѣждѣно емѣши въкрѣпимн стѣры члѣкы. Ска[14.]зани стѣаго евангѣлы прѣложити отъ грѣческа языка, въ словѣньскѣ обѣомъ же съ начати. Стрѣпѣтною словѣск индѣкѣши недообмѣниа, и силъ моиа свѣщ. изъ пакы смѣрти зѣра коѣдошца, за ослобѣниа начахъ некъсего могы написати. изъ обѣсталина, и еангѣлы. ѿ. прѣса молитѣмъ хѣолювѣцъ въскхъ. на поскшениа, да сподобитъ ма. общѣн вѣхъ и гѣ нашъ їсѣ хъ. до конца скрѣшити обѣщаниа въ слѣкоѣ Бѣ оца сѣа и прѣ- стѣго дѣа. аминь". И такъ, вотъ и второе уже предложеніе этого Константина. Первое сдѣлано въ первой разѣ извѣстнымъ намъ по имени Калайдовичемъ, который въ I. E. Бѣлг.²²⁾ на стр. 14 и прим. 40. говоритъ, что въ Синод. б. хранится, подъ № 20-мъ (на 224 л., въ 2 ст.) бумажная рукопись, въ коей содержится переводъ 4-хъ словъ Афанасія на Аріанъ, сдѣланный, по словамъ писца, въ концѣ 4-го слова, повелѣніемъ князя нашего Болгарска, Симеона, епископомъ Константиномъ въ Словенскъ языкъ отъ Греческа, въ лѣто отъ начала міра, 5614, инд. 1, ученикъ сынъ Меводовъ, Архископа Моравы; напса же ихъ Тудоръ Черноризецъ Доксовъ въ лѣто 5614, инд. 14²³⁾. Слѣд. 6412—5508—904.²⁴⁾ что будетъ годъ перевода, а 6415—5508—907 годъ переписки, что согласно показанію тогоже писца о смерти Бориса въ этотъ годъ: »Въ се убо лѣто усне сего князя отець... Князь Болгарскъ имечемъ Борисъ«, и пр. Стало бытъ теперь [15.] мы имѣемъ отъ этого Константина два перевода съ Греческаго: 898 и 904 (907 списанный); первой уже печатается и, полагать можно, кончится совѣмъ мѣсяца черезъ 6-тъ, а второй я только собираюсь вытребовать себѣ и, снесши съ противнемъ,²⁵⁾ находящимся въ библиот. Волоколамскаго монастыря, издать въ »Чтеніяхъ« же. Присоедините къ этому еще слѣдующее: переводъ Григорія, іеромонаха, сдѣланный по волѣ тогоже князя Симеона, сѣа Бориса »Книгъ Заѣта Божія ветхаго«, и пр. (см. I. Екс. Б., прим. 42),²⁶⁾ хранящійся къ Моск. Главн. Архивъ Иностр. Дѣлъ, теперь переписывается для меня именно для помѣщенія въ »Чтеніяхъ«. Такимъ образомъ, если Богу угодно будетъ, въ одинъ, много въ два года, Вы увидите произведенія самой первой эпохи Христіанства Славянскаго, въ печати. Повторяю и повторяю: Дай Божѣ милостивый, здоровье и благоденствіе намъ! Кажется, время объявленія на свѣтъ древнѣйшихъ памятниковъ Церковнословянской письменности наступило. Со вѣхъ сторонъ, вдругъ и неожиданно открываются важнѣйшія явленія. Напр., Шевыревъ въ поѣздку свою нынѣшней ва-

²²⁾ Скорочена назва праці Калайдовича: „Іоаниъ, аквархъ Болгарскій“, М. 1824.

²³⁾ Тут якась плутанина, бо 5614 е 6414, не 6412!

²⁴⁾ Або: противнемъ (?)

²⁵⁾ Та сама праці Калайдовича.

каціей по Сѣверной Руси, забрелъ въ Бѣлосзерскій Кириловъ Монастырь, гдѣ, между прочимъ, открылъ еще одинъ списокъ Святославова Изборника, на бумагѣ, важный тѣмъ, что въ немъ, вмѣсто имени В. К. Святослава [16.], читаете «повеленіемъ Князя Симеона», Булгарскаго, разумѣется; слѣд., писецъ замѣнилъ его имя, при списываніи съ Булгарскаго перевода на Русской ладъ кое гдѣ невнятныхъ словъ, именемъ своего князя, приказавшаго ему списать этотъ Изборникъ. Я уже послалъ требованіе о высылкѣ этого Списка ко мнѣ, въ Общество. Другое, тоже не маловажное открытіе, сдѣлано профессоромъ Церковной Исторіи въ Моск. Дух. академіи, Горскимъ, именно: онъ гдѣто вычиталъ о Кирилѣ и Мефодіи, что ихъ называютъ такъ: «ихъ же вѣдятъ и сверстники ихъ (имя рекъ)». Кромѣ того, въ одномъ Сборникѣ Успенскаго Московскаго Собора (огромномъ пергамина., уставномъ), недавно открыта наша «похвала Кирилу и Мефодію, сѣтворено Климентомъ сѣмъ». Это — совершенная новость. Похвала эта явится въ печати въ «Климентѣ, епископѣ Словенскомъ», издаваемомъ Ундольскимъ по порученію нашего Общества, отдѣльно. Уже два первые листа въ печати. Всего будетъ около 15—20 листовъ. Всѣ слова Климента, отысканныя какъ Ундольскимъ, такъ и другими, войдутъ сюда. Само собою разумѣется, что помѣщаемыя славяноцерковныя произведенія въ Чтеніяхъ явятся послѣ и отдѣльно, т. е. когда Журналъ пораспро [17.]дается сколько нибудь, потому что я велю печатать ихъ вдвойнѣ. Я ужъ не говорю Вамъ ничего о значительномъ числѣ древнихъ каталоговъ Церковнымъ рукописямъ и книгамъ, изготовленнымъ для помѣщенія въ «Чтеніяхъ»; такъ въ первыхъ книжкахъ ихъ явятся: Каталогъ рукописей, взятыхъ Николомъ Патріархомъ изъ степенныхъ монастырей для исправленія церковнаго печатнаго дѣла; Каталогъ всѣхъ рукописей церковныхъ, составленный епископомъ Дамаскиномъ въ прошломъ вѣкѣ, и пр., и пр. О прочихъ матеріалахъ по части исторіи Русской, заготовленныхъ мною и моими сотрудниками для «Чтеній» я не стану ничего говорить Вамъ. Дастъ Богъ — увидите и прочтете вы сами въ свое время. Мнѣ хочется сдѣлать «Чтенія» книгою, необходимою для всѣхъ, занимающихся исторіей и филологіей Славянъ: одинъ Богъ вѣсть, успѣю ли я это осуществить, какъ бы мнѣ хотѣлось. Буду дѣлать, что смогу, и за сдѣланное благодарить прежде и больше всего Его одного. [18.] Исправно ли Вы получаете книжки этого журнала? Въ іюль и августъ отправлено на Ваше имя нѣсколько ящиковъ съ экземплярами его для прочихъ членовъ нашего Историческаго Общества: сдѣлайте одолженіе, разошлите ихъ, въ свое время, при случаѣ, куда слѣдуетъ.²⁶⁾ Вотъ ужъ другой годъ, какъ Общество наше высылаетъ своимъ Славянскимъ загранич-

²⁶⁾ Це речення відзначив Шафарик ізбою (зліва) червоним олівцем; слова „юль и августъ“ підкреслив.

НЫМЪ ЧЛЕНАМЪ ИЗДАННОЕ ИМЪ ВЪ ТЕЧЕНІЕ ГОДА, а отъ нихъ хотъ бы одинъ догадался отблагодарить его своими изданіями, кромѣ г. Юнгмана, который прислалъ ему свой Словарь. Вѣдь затѣмъ же ихъ и избрало Общество въ свои члены, чтобы имѣть возможность прямо и непосредственно мѣняться съ ними издаваемыми имъ книгами, чтобы тѣмъ была истинная славянская взаимность? Но, кажется, она у большей части только на губахъ, а не въ дѣлахъ. Даже Вашъ Музей не спохватится за умъ и не отблагодаритъ наше Общество, что Богъ ему послалъ, между тѣмъ какъ оно ему въ одно мое секретарство послало все, что [19.] когда либо было имъ издано.³⁷⁾ А книги Русскія, чай, не уступятъ же Чешскимъ. Жаль, очень жаль, что такъ завелся у Васъ: боюсь, что и мы, со временемъ, увлечемся примѣромъ Вашимъ. Имѣй уши слышати, да слышати!.. Взаимность! — Куда какъ хорошо звучитъ это словечко, а на дѣлѣ — гроша, вижу, не стоитъ у многихъ заграничныхъ Господь!.. Вразумите, пожалуйста, при случаѣ, объ этомъ, кого можете и имѣете надежду на успѣхъ; иначе же — оставьте все втунѣ: время лучше всего покажетъ, кто тутъ Правъ, кто Промакъ далъ. Есть еще кое что, да, право, какъ подумвешь, — перо выпадаетъ изъ рукъ. Богъ съ нимъ!

Прошу Васъ покорно, буде можно Вамъ пополните мнѣ мой *Casopis Českého Museum*, въ коемъ недостаетъ слѣд. №№: 1832 г. №№ 1 и 2; 1838 г. №№ 3 и 4; 1839 года всѣхъ №№; 1842 г. № 4-го. Грустно видѣть неполнымъ что либо, а тѣмъ больше такой журналъ.³⁸⁾

Будьте здоровы, благополучны не забывайте Вашего искреннѣйшаго друга и почитателя

О. Бодянского.

31-го августа 1847 г. Москва.

V.³⁹⁾

Отвѣчаю разомъ на два Ваши послѣднія письма (отъ 24. и 31. X.), полученные одно за другимъ. Я нарочно поручалъ одному, хорошо знакомому своему (Графу М. В. Толстому), расспросить о Храбрѣ въ Троицѣ, у г. Горскаго, но итогъ поиза, пустой. Горскій сказалъ, что онъ ничего и никогда не открывалъ новаго о Храбрѣ. Погодина тоже спрашивалъ я, но онъ, виновникъ Вашихъ безпокойствъ, отвѣчалъ мнѣ въ такихъ безсвязныхъ выраженіяхъ, что я, не понявши ничего, просилъ его самаго извѣстить Васъ объ этомъ дѣлѣ. Впрочемъ, удастся мнѣ послѣ что либо подробнѣе узнать объ этомъ, непременно поспѣшу подѣлиться съ Вами.

³⁷⁾ Слова від „Вѣдь загѣмъ“... до цього місця в боку відзначені Шафариком прямою лінією та лапками („“), слово „Музей“ двічі підкреслене червоним олівцем.

³⁸⁾ Це останнє речення зліва Шафарик відзначив червоним олівцем, дописав: NB і додав червонимом: „Rozebrano!“

³⁹⁾ Немає листа Бодяньського до Шафарика з жовтня, 1847. р.

Дивлюсь не на дивлюсь, что Вы по сю пору не имѣете Диплома на званіе Почетнаго Члена нашего Историческаго Общества, будучи избранъ еще ровно десять лѣтъ тому назадъ, въ засѣданіи іюня 12-го дня, 1837 г., какъ это можете сами прочесть въ протоколахъ нашего Общества, напечатанныхъ въ одной изъ книжекъ Историческаго Сборника его, стр. 403, статья XIII. Вы избраны были тогда вмѣстѣ съ Сахаровымъ и мною. Но таковъ ужъ характеръ М. Погодина:⁴⁰⁾ начнетъ съ жаромъ [2.] и прекрасно, а рѣдко когда доведетъ что до конца, чтобъ не сказать больше. Непремѣнно вышлю Вамъ этотъ Дипломъ; только немножко повремените. Теперь у насъ производство въ Историческіе Чины, и я, какъ оно покончится, прикажу разомъ изготовить всѣмъ Дипломы, и въ томъ числѣ и должной Вамъ, съ подписомъ и печатью.

Изданія Общества стану отсылать, по Вашимъ словамъ, высылать гѣмъ только изъ Вашихъ, на кого Вы мнѣ указали; прочіе же да извиняютъ меня: сами виноваты и сами испортили все своей холодностью и невзаимностью. Музею наша благодарность, а еще пуще Вамъ, безъ коего онъ охотникъ только принимать, но не давать, хотъ безпрестанно твердить о взаимности и обмѣнѣ братскомъ. Чтенія съ декабря будутъ высылаться Вамъ тотчасъ по своемъ выходѣ, т. е., каждая книжка отдѣльно; теперь же получите разомъ три (за сентябрь, октябрь и неходящій ноябрь). Думаю высылать все черезъ того же Радивиловскаго Комисіонера, наказавъ ему особо тотчасъ по полученіи, отправлять № къ Вамъ. Книги посланы были мною въ 7-мъ пріемовъ въ продолженіе двухъ лѣтнихъ мѣсяцевъ (іюль и [3] августъ) въ Радивиловъ, откуда онѣ должны были отправиться къ Вамъ разомъ всѣ по тяжелой, или съ особой „příležitosti“. Его комисіонеръ находитъ для Общества гораздо выгоднѣе, нежели какъ было прежде сего. Полагаю, что Вы уже получили ихъ, или же въ скорости получите.

Я ужъ писалъ Вамъ, что я сдѣлалъ только опытъ съ Экзархомъ напечатать его такъ, какъ онъ есть, безъ всякаго измѣненія и отдѣла словъ однихъ отъ другихъ и невводя своего правописанія и разстановки, не дѣлалъ по изложеннымъ Вамъ въ прежнемъ письмѣ причинамъ. Отнынѣ совсѣмъ иное увидите, потому что я всегда былъ недоволенъ егѣмъ рабствомъ подлиннику и угожденіемъ записнымъ антикварамъ и бібліотекарямъ. Печатаю теперь, кромѣ прочаго, Житіе Феодосія, соч. Несторомъ, по двумъ древнѣйшимъ пергаминнымъ спискамъ, сличеннымъ мною, и открытое мною давненько такъ сочиненіе другого инокія Феодосія, писанное къ князю Николѣ Святослѣвѣ, въ коемъ говоритъ объ Гомерѣ мимоходомъ; тоже пергаминное. [4.] Если успѣю, одно изъ нихъ явится въ слѣдующемъ 3-мъ №-рѣ „Чтеній“. Экзархъ остановился за

⁴⁰⁾ Тоді Погодін був секретарем „Общества Истор. и древност. Російск“.

разнословіями, но и онъ мѣсяца черезъ два непременно выйдетъ въ свѣтъ, за нимъ Константинъ, Шестодневъ, и, коли Богъ дастъ, Кормчая, по древнѣйшему пергаменному списку Патриаршей библіотеки. Все это печатается уже и занимаетъ меня несказанно. Въ 3-ей книжкѣ «Чтеній» печатаю «Московскіе Соборы на еретиковъ XVI вѣка»: отрывокъ изъ нихъ по неисправному списку былъ напечатанъ уже въ 1-мъ томѣ «Историческихъ актовъ», изд. Археогр. Экспедиціей; теперь они выдутъ вполне по самому исправному и вѣрному современному списку. Памятникъ этотъ чрезвычайной важности для Русскихъ и вообще Славянскихъ ересей. Выдетъ также нѣсколько иностранныхъ писателей о Россіи, въ томъ числѣ бывшихъ доселѣ вовсе неизвѣстныхъ. Печатаю, кромѣ прочаго, извѣстнаго Вамъ уже по имени изъ прежнихъ писемъ моихъ, «Сношенія Руси съ Польшею» около 50 печатн. листовъ, и «Малоросійскія государственныя бумаги, расположенныя по годамъ, съ древнѣйшаго до новѣйшаго времени» около 100 печатн. листовъ. 1-я часть того и другого выйдетъ въ нынѣшнемъ году въ «Чтеніяхъ». Историческое описаніе о козацкомъ Малорос. народѣ, Симоновскаго, уже выпущено мною во 2-й книжкѣ. [5.]

Князь М. А. Оболенскій чрезвычайно Васъ благодаритъ за Ваше посредничество въ списаніи нѣкоторыхъ протоколовъ Цареградскихъ и проситъ меня передать Вамъ, что онъ готовъ принять на себя все издержки и вознагражденіе за трудъ. Лишь только извѣстите Вы меня объ этомъ обстоятельно, все нужное будетъ Вамъ доставлено тотчасъ же по почтѣ, или на кого Вы разсудите указать. Между тѣмъ онъ посылаетъ Вамъ теперь списокъ съ двухъ грамотъ Молдавскаго князя, Александра, но не 1412 и 1423, а 1419 и 1429 годовъ, потому что означенныхъ первыхъ двухъ въ Архивѣ не имѣется, и потому Кепенъ ошибся въ своемъ указаніи. Впрочемъ, гдѣ же онъ о томъ говоритъ? Напишите мнѣ, чтобы можно было его повѣрить.

Графъ Строгановъ и начальникъ Университетской Типографіи поручили мнѣ просить Васъ хлопотать у Газова выслать сюда, для Университетской Типографіи, изобрѣтенное Вами Церковно-Славянское письмо, т. е., Матрицы его, всѣхъ видовъ, сколько имѣется нынѣ у Васъ подъ рукою, и, вмѣстѣ съ тѣмъ, приложить счетъ (conto), что это будетъ стоить, чтобы Университетъ могъ, въ свое время, тотчасъ отправить нужныя деньги за нихъ по назначенію Вашему. Итакъ, вотъ Вамъ мы не отстаемъ отъ Васъ. Какъ скоро получимъ это, я тотчасъ, по изготовленіи, дамъ печатать Вашимъ добромъ, Изборникъ Святославоу и Амартола. Буквы всѣмъ сдѣсь очень по вкусу, ненахвалятся ими, особливо если еще перемѣнены будутъ тѣ изъ нихъ, о которыхъ я писалъ Вамъ. На счетъ этого всѣ со мною, понимающіе дѣло, согласны. Сдѣлайте милость, прошу Васъ покорнѣйше, не можете ли Вы дополнить мнѣ моего экземпляра *Časopisu Českého Muzeum*, именно тѣхъ книжекъ, о ко-

торыхъ я писалъ Вамъ въ одномъ изъ послѣднихъ моихъ писемъ. Етѣмъ Вы меня сильно обяжете. Слышу, переводъ Евангелія на Сербскій языкъ Вукомъ Караджичемъ вышелъ: могу ли имѣть его въ слѣдующую засылку Вашу? Нельзя ли также получить Гомилій Златоустаго, изданныхъ Миклошичемъ?

Будьте здоровы, благополучны, и не забывайте Вашего искреннѣйшаго почитателя и слугу

О. Бодянскаго.

Москва, 20. XI. 47 г.

VI^а)

Скоро годъ будетъ, какъ я писалъ Вамъ въ послѣдній разъ. Событія въ мѣрѣ политическомъ причиной такого долгаго молчанія. Кто знаетъ, какъ перетолкуютъ ученныя сношенія наши! До другихъ мѣ и Вамъ, разумѣется нѣтъ дѣла; но, по пословицѣ, береженаго и Богъ бережетъ. Письмо его пишу Вамъ путемъ нѣсколько околичнымъ, но, кажется, довольно вѣрнымъ. Лучше позже, чѣмъ никогда. Новостей въ такое долгое молчаніе накопилось бездна, но, какъ увидите, одна другой нерастягнѣе.

Посылаю Вамъ »Чтенія въ Обществѣ Исторіи и древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ«, т. е. тѣ экземпляры ихъ, кои слѣдуютъ Вамъ, какъ продолженіе къ полученнымъ уже годъ тому назадъ. Я ихъ не отправилъ черезъ Броды въ обыкновенное время (лѣтомъ), потому что боялся, по причинѣ замѣшательства у Васъ, чтобы они гдѣ не запропастились; да и теперь не шлю тѣмъ путемъ, но, какъ сказалъ уже, всеѣмъ новымъ и околичнымъ. Думаю, однакоже, что онъ надежнѣе, въ нынѣшнихъ обстоятельствахъ, всякаго другаго. Больше продолженія »Чтеній« не увидите уже никогда: они не суще[2.]ствуютъ болѣе, а съ ними и я, какъ виновникъ ихъ. За это доброе дѣло должны Вы и всеѣ другіе прежде всего поблагодарить моихъ такъ называемыхъ, друзей: Погодина, Шевырева, Снегирева, Строеза, Перевощикова съ клеветы, вооружившихъ на меня Министра Народнаго Просвѣщенія въ послѣднее пребываніе его въ Москвѣ осенью прошлаго года, за помѣщеніе одной переводной съ Англійскаго языка статьи, въ которой описывается состояніе Россіи въ концѣ XVI вѣка (Флетчеромъ), и которая была пропущена Предсѣдателемъ Общества, Графомъ Строгановымъ, читавшимъ ее дважды и взявшимъ всю отвѣтственность передъ Высшимъ Начальствомъ за нее на себя. Тѣмъ не менѣе, друзья мои, пользуясь давнишнею враждою Графа Уварова къ Предсѣдателю Общества, искусно повели дѣло и усилили до того, что я былъ переведенъ въ Казань (а на мое мѣсто Григоровичъ), подавъ въ отставку отъ секретарства въ Обществѣ, и тѣмъ прекратилъ изданіе »Чтеній« на 1-й книжкѣ 4-го года (посчету 23-й). За симъ вскорѣ же при-

^а) Немае листів Бодянського: з березня, 1848. р. і з травня, 1848. р.

нужденъ былъ оставить и кафедру въ Московскомъ Университетѣ, не согласившись отправиться въ далекую и вредную для моего хилаго здоровья Казань. Теперь я живу въ Бѣлокаменной частнымъ лицомъ, а преемникъ мой не соглашается разстаться съ своею Казанью, и потому, вотъ Москва нынѣ безъ профессора Славянскихъ нарѣчій! Замѣтить эту пустоту, при теперешнихъ обстоятельствахъ, надлежащимъ образомъ никакъ нельзя. Но не одна кафедра страдаетъ отъ того: Общество на вѣки вѣковъ попятилось назадъ; все мои затѣи, особливо для изданія Древнеславянскихъ памятниковъ (Екзарха Булгарскаго, Константина, Климента, Святославова Изборника, Амартола, Антіоха и т. п.), исчезли какъ дымъ, хотя такъ были близки многие изъ нихъ къ своему концу (первые три, а остальные до половины готовы). Все они назначались въ «Чтенія», въ коихъ съ 4-мъ годомъ открытъ былъ мною даже особой отдѣлъ «Матерьялы Славянскіе».¹⁵⁾ Въ немъ успѣлъ я помѣстить только половину Сравнительной Граматики Славянскихъ нарѣчій, писанной Хорват[4.]скимъ Сербомъ попомъ Юркомъ Крижаничемъ, въ Сибири (въ половинѣ XVII вѣка). На мѣсто «Чтеній» является «Временникъ», издаваемый новымъ Секретаремъ Общества (Бѣляевымъ) и подъ новымъ предсѣдателемъ (Чертковымъ). Его просто двойникъ блаженной памяти «Историческаго Сборника». Въ годъ не болѣе 2-хъ книжекъ, если только и то удастся, потому что Общество подчинено уже общей Цензурѣ. Я, однако же, не смотря на все это, остаюсь навсегда въ Москвѣ, осужденный снова на сивеканіе насущнаго въ потѣ лица своего. Что дѣлать! Адамъ привыкъ къ бѣдамъ...

Желая расчитаться окончательно съ Университетомъ, я долженъ просить Васъ покорнѣйше помочь мнѣ въ томъ слѣдующимъ. Вамъ извѣстно, что я дублиты своей библіотеки уступилъ библіотекѣ сдѣлняго Университета; но пиша, до прихода моихъ книгъ из-за границы въ 1843-мъ году ресстръ уступаемымъ библіотекѣ большею частью по кой какимъ замѣткамъ и памяти, я поставилъ въ немъ такія сочиненія, кои постѣ не оказались у меня, частію просто по ошибкѣ, а частію по случаю пропажи одного ящика съ сербскими и хорватскими книгами, посланнаго по моему порученію, Гаемъ изъ Загреба въ 1840 году, въ Прагу на Ваше имя, а по его оплошности попавшаго въ Вѣнскую Таможню и въ ней про[5.]павшаго навсегда, не смотря на все Ваши и мои старанія освободить его. Я прошу Васъ покорнѣйше приобрѣсти ихъ по прилагаемому при семь

¹⁵⁾ За життя О. Бодянського, вже далеко пізніше, опубліковано такі його праці а) Житіє Константина Філософа, «Чтенія» 1863. р., 1864., 1873. б) Житіє Меводія, «Чтенія» 1865. р. в) Похвальное слово Кириллу и Меводію, «Чтенія» 1865., 1866. р. г) Богословіє св. Іоанна Дамаскина въ переводѣ Іоанна ексарха Болгарскаго, «Чтенія» 1878. р. г) Шестодневъ Іоан. акз. Болгарскаго, «Чтенія» 1879., д) Изборникъ Святослава 1073. р. в. I. «Чтенія» 1882. Останні три видані від ред. А. Н. Попова, вже після смерті О. Бодянського.

списку⁴³⁾ въ Прагѣ и Загребѣ на тѣ деньги, кия я, годъ тому назадъ, выслалъ Вамъ на Журналы Славянскіе. Если бы чего не достало, стоить только написать Вамъ о томъ пару словъ мнѣ, и я остальное переведу на Ваше имя черезъ Лейпцигъ. Что до пересылки етѣхъ книгъ, то потрудитесь отправить ихъ послѣ открытія мореплаванія, черезъ Лейпцигъ, *Dicksche Buchhandlung*, на имя Московскаго книгопродавца нѣмецкими книгами, Арльта, прежде Северина, для доставленія мнѣ (мое имя въ срединѣ накладной означить).

Кромѣ »Чтеній« посылаю еще слѣдующія книги: 1, Смирнова, Пѣсни крестьянъ Владимирской и Костромской губерній. М. 1847. 2, Леопольдова, Историческій очеркъ Саратовскаго края. М. 1848. 3, Буслаева, О вліяніи христіанства на Славянскій языкъ. М. 1848. 4, Шипова (генераль отъ инфантерій), Взглядъ на исторію Западной Руси. СПб. 1848. 5, Исторію Руссовъ, или Малой Россіи, соч. Конискаго (особой [6.] оттискъ. Это рѣдкость библиографическая, потому что отдѣльно Исторія Руссовъ не пущена въ свѣтъ), и 6, Славянскія Древности, въ Русскомъ переводѣ, выпущенномъ мною осен. прошлаго 1848, года. Для Васъ приготовленъ у меня особой экземпляръ въ переплетѣ, но боюсь посылать его, чтобы не испортить богатаго переплета а перешлю Вамъ при болѣе вѣрномъ случаѣ.

Если будете писать мнѣ о чемъ либо, пожалуйста, отдѣльно отъ Погодина: съ нимъ у меня послѣ его поступка съ клеветы со мною, нѣтъ и не будетъ никогда, никакихъ сношеній. Да судить ему и имъ Богъ правосудный! Письмо же адресуйте, по прежнему въ университетское Правленіе, или же просто на мое имя, у Никитскихъ Воротъ, въ домъ Мещериновой.

Будьте здоровы, благополучны и не забывайте Вашего навсегда

Ос. Бодянскаго.

Москва, 19-го февраля, 1849 г.

VII

Москва 6-го мая, 1849 г. ст. сч.

Въ письмѣ моемъ отъ 19-го февраля, текущаго года, посланномъ черезъ Питеръ, вмѣстѣ съ остальными книжками »Чтеній« (теперь уже несуществующихъ), я просилъ Васъ, съ первымъ парходомъ выслать мнѣ означенныя въ особомъ листкѣ⁴⁴⁾ приложеннымъ тутъ же, книжки на чешскомъ и другихъ Славянскихъ языкахъ, въ счетъ тѣхъ денегъ, которыя имѣются отъ меня на журналы по моему предмету. Еще разъ рѣшаюсь послать Вамъ етотъ списокъ книгъ: въ немъ, какъ увидите изъ сличенія, нѣтъ многихъ книгъ. Это потому, что онѣ отыскались

⁴³⁾ У залученому спискѣ влічено 66 чешскихъ книгъ та 41 сербскихъ і хорватскихъ — ми їх, черезъ бракъ мѣся, не дружуємо.

⁴⁴⁾ Пор. лист VI., ст. 55, пом. 43.

у меня. Прошу покорнѣйше, слѣдовательно, выслать мнѣ только тѣ изъ книгъ, которыя означены мною въ ниже прилагаемомъ спискѣ.⁴⁵⁾

Въ особенности прошу покорно за книги Чешскія, какъ подручныя Вамъ, а изъ прочихъ только то, что, безъ напряженія, можно въ скорости достать.

Всѣ егѣ книги отправить для передачи мнѣ черезъ комисіонера въ Лейпцигѣ Дика (Dick) Московскаго книгопродавца нѣмецкаго Арельта (Arlt), прежде Северина (Severin), который уже передастъ мнѣ ихъ.

Больше ничего не нахожу сообщить Вамъ

О. Бодянский.

VIII.

Москва, 15-го іюня, 1850 года.

Оправившись нѣсколько отъ неприятностей, постигшихъ было меня, и Вамъ уже извѣстныхъ, первою мыслию моею обратиться къ Вамъ съ покорнѣйшей просьбой о слѣдующемъ. Вамъ, конечно, извѣстно, что я остаюсь по сѣ пору должникомъ г. Рживнача за Чешскія книги, высланныя имъ мнѣ еще въ 1845 году. Разныя неприятныя обстоятельства мѣшали мнѣ доселѣ уплатить ему слѣдующее. Правда, я было уже приготовилъ къ переводу должную сумму въ генварѣ 1848 года; но случившійся тогда переворотъ у Васъ помѣшалъ етому дѣлу; подъ конецъ же того года и я свалился съ ногъ, неожиданно и негаданно. Теперь, повторяю, оправившись нѣсколько отъ удара, спѣшу расчитаться съ моими заграничными вѣрителями, и, прежде всего, съ Пражскимъ г. Рживначемъ. По счету, который онъ прислалъ мнѣ, отъ 12-го февраля, 1845 г., н. сч., я долженъ ему, за разныя книги, 407 золотыхъ гульденовъ и 43 х (SM), что состав[2.]ляетъ на наши деньги 216 р. 15 коп. серебромъ. А какъ ни одинъ Московскій банкиръ не рѣшался дать мнѣ вексель на кого либо изъ банкировъ Австрійскихъ, то нужно было взять оный на такой городъ, который въ Комерческомъ мѣрѣ пользуется постоянною довѣренностію. Банкиръ Московскій, Итенкеръ (родомъ изъ Праги. Онъ теперь у Васъ, въ Карловагахъ, а равно и его сынъ) и К^о присовѣтовали перевести деньги на Лондонъ, именно на Банкирскій домъ Fread & Nutt et C., что и сдѣлано мною у нихъ, 14-го с. текущаго мѣсяца, 407 золот. Минце и 43 х или круглымъ числомъ 408, составляющія Русскихъ 216 р. и 15 коп. серебромъ, равняются англійскимъ 34 фунтамъ штерлинговъ и 37³/₄ пенсовъ по нынѣшнему курсу, считая 12 гульден. Минце на 1 фунтъ штерлинговъ (а рубль серебр. — 37³/₄ пенсовъ). Не зная навѣрно, живъ ли мой вѣритель, я рѣшился взять вексель на Ваше имя, который прилагая при семъ, прошу Васъ покорнѣйше вручить

⁴⁵⁾ У залученному спискѣ подано 68 назв. різнихъ книгъ: 44 чешскія, рѣшта — серб.-хорв. та Palatini regni Hungariae bella... з 1760. р.

оний г. Рживначу, буде онъ въ живыхъ; а если [3.] онъ отпра-вился на лоно Авраамле, такъ поступите, какъ сами считаете лучшимъ въ такихъ обстоятельствахъ, и извѣстите меня о томъ. Въ добромъ случаѣ спросите его не долженъ ли я ему больше, и, буде откроется что-либо, пускай онъ объяснитъ то Вамъ по-дробно, а Вы передадите мнѣ. Буди же я съ нимъ счелся окон-чательно, то все таки мнѣ хотѣлось бы узнать отъ него еще, сколько ему слѣдуетъ за это время съ меня процентныхъ, по-тому что я не желаю, чтобы онъ потерпѣлъ какой нибудь ущербъ отъ моего долгаго неплатежа. Егѣ процентныя я бы выслалъ ему въ концѣ сего года, вмѣстѣ съ деньгами, слѣдующими г. Жупану въ Загребѣ за Хорватскія книги, присланныя имъ тогда же, т. е., въ 1845 году. Тѣ и другія я переведу на одинъ вексель, подобный нынѣшнему, т. е., на Ваше же имя, съ по-зволенья Вашего.

На дняхъ отправляю Вамъ нѣсколько книгъ черезъ Пи-теръ. Если Вамъ нужны какія либо [4.] изъ нашихъ сочиненій, вышедших^{*)} въ послѣднiе два года, потрудитесь написать мнѣ о томъ поскорѣе, чтобы я могъ Вамъ тотчасъ же отправить ихъ, пока еще не прекратилось сообщенiе водой.

Слышу, что Вы издали въ 3-й разъ свой „*Slow. Národopis*“. Есть ли какія отмѣны въ немъ противу прежняго?

Продолжается ли Архивъ Чешскiй? Мнѣ извѣстны только 3 тетради 4-й части.

Что это за „*Lexicon linguae Slovenicae veteris dialecti, auctore Miklosich*“? Также его же „*Formenlehre d. altslo-venischen Sprache*“? Знаю только по однимъ заглавiямъ.

Правда ли, что и Далемилъ, наконецъ, увидѣлъ Божiй свѣтъ?

Вы видите, что я въ послѣднее время совершенно отсталъ отъ умственнаго движенiя у Васъ. Извините и просвѣтите вольное и невольное невѣдѣнiе мое!

Касательно книгъ, о коихъ я давно Васъ просилъ для себя, именно Чешскихъ мелкихъ, буде Вы не приобрѣли ихъ — прошу болѣе не беспокоиться: онѣ мнѣ уже не нужны.

Будьте здоровы, благополучны и не забывайте преданнѣй-шаго Вамъ отъ души,

Осипа Бодянскаго.^{†)}

*) Мабуть: вышедшихъ.

†) На краяхъ первой сторiнки з лѣвого боку згори до низу приписано: „При-лагаю при семъ вице письмо отъ себя къ Вячеславу Вячеславовичу, (себѣ, до Ганьѣ) которое я прошу ему вручить при свиданiи“.

На краі 4. стор. з лѣвого боку згори донизу приписано:

Адресъ ко мнѣ прежній: „Професору Университета“.

IX.

Москва, 20-го июля, 1850 г.

Сердечно благодарю Васъ, Милой Другъ, за Ваши заботы по отдачѣ векселя Книгопродавцу Кронбергеру. Доселѣ я не зналъ, что онъ теперь отдѣлился отъ Рживняча. Гдѣ же этотъ послѣдній, и это таковъ хозяинъ книжной лавки подъ вывѣскою »Кронбергеръ«? Не сынъ ли покойнаго? Что до того, что Банкиръ Лешель, вмѣсто 408 зол. серебромъ, уплатилъ только 400 по векселю Московскаго Банкира Ценкера, считая на фунтъ штерлинговъ 11 зол. и 17 х серебр., а не 12 зол., такъ что за мною осталось еще цѣлыхъ 8 зол., не считая 17 зол. серебр., не находящихся въ посланномъ мнѣ счетѣ 1845 года, а записанныхъ за мною за книги, которыя были, де, отправлены послѣ ко мнѣ, то какъ тѣ, такъ и другія (25 зол. сер.) я не прочь выплатить, только разумѣется, не сейчасъ, а взмного погодя, при случаѣ моихъ счетовъ съ кѣмъ либо изъ заграничныхъ моихъ вѣрителей, отъ коихъ онъ ихъ и получить. А съ замѣчаніемъ Вашимъ о процентахъ я вполне согласенъ; посмотрю, что самъ Кронбергеръ мнѣ о нихъ напишетъ.

Вы пишете мнѣ, что до послѣдняго письма моего ничего не знали о моемъ горѣ; но я писалъ Вамъ о немъ еще 1849 г., февраля 19-го, черезъ Полѣнова, отъ котораго Вы должны были получить и разныя Русскія книги отъ меня. Неужь то все это не [2.] дошло Васъ? Жаль, если это такъ случилось; а тамъ были очень хорошія для Васъ книги. Я бы могъ, получивши отъ Васъ извѣщеніе отрицательное, обратиться съ вопросомъ къ Полѣнову, куда мои книги для Васъ дѣвались?; но то горе, что онъ теперь находится, какъ слышу, въ самомъ крайнемъ разстройствѣ умственныхъ способностей, отъ старости, молъ, и хилости. Въ июнѣ мѣсяцѣ (21-го числа) я снова послалъ Вамъ нѣсколько Русскихъ книгъ черезъ Питеръ, которыя перешлетъ Вамъ уже преемникъ Полѣнова, при моемъ къ Вамъ письмѣ. Потрудитесь, при случаѣ, увѣдомить меня о полученіи ихъ. Теперь же, пока, ничего не имѣю изъ новыхъ книгъ по случаю ваканціоннаго застоя въ нашей литературѣ. Осенью и зимой надѣюсь собрать довольно, и переслать не въ продолжительномъ времени. Изъ книгъ же, которыя Вы собираете для меня, пошлите что либо самое замѣчательное по адресу, который Вы уже имѣете, т.е., черезъ Липскъ (*Dicksche Buchhandlung*, адресуя на Московскаго Нѣмецкаго книгопродавца, Арльта, для передачи мнѣ). А изъ книгъ старыхъ Чешскихъ, о коихъ я писалъ Вамъ года два, три, не посылайте ничего: я уже обошелся и безъ нихъ; развѣ что либо найдется между ними особенно важное. Но во всякомъ случаѣ, пожалуйста, не торопитесь [3.], а сдѣлайте то, когда будете имѣть совершенной досугъ и возможность, безъ малѣйшаго отягощенія себя.

Теперь въ Бѣлокаменной проживаетъ одинъ изъ путешественниковъ Купцовъ, который, говорить, на обратномъ пути за-

вернетъ и въ Прагу. Я просилъ его взять съ собою фунтъ просимаго Вами. Еще въ юнѣ тоже я послалъ Вамъ его столько же черезъ одну пугницу въ Карловары; но, сколько вижу Вы не получили его по сю пору.

Занятія мои ограничиваются въ настоящее время однимъ моимъ предметомъ; всѣ прочія лежатъ лежмя, и я не знаю, когда примусь за нихъ. О новостяхъ Литературныхъ ничего не могу Вамъ теперь сказать, потому что ихъ и нѣтъ въ это время: всѣ разъѣхались по дачамъ, отдыхаютъ послѣ зимнихъ трудовъ и собираются съ новыми силами къ осени и зимѣ. Тогда-то и я напишу Вамъ о всемъ новомъ и замѣчательномъ въ мѣрѣ письменномъ.

Будьте здоровы, благополучны, и не забывайте преданнѣйшаго Вамъ отъ души, Вашего искренняго почитателя и слугу
О. Бодянского.⁴⁹⁾

Х.

Москва, 14 сентября, 1850 г.

Я вполне согласенъ съ Вами, дорогой Другъ, касательно конечной уплаты книгопродавцу Кронбергеру. Послѣдовать не стану, да и не могу; но и платить столько, сколько онъ хочетъ, не въ состояннн. Представьте себѣ, что онъ потребовалъ 5 процентовъ съ золотого серебр. (GCM), что за 6½ года составляетъ, съ 425 зол. сер., 138 зол. сер. и 7 х. Такихъ процентовъ не берутъ и наши розговники. Я съ вѣжливости предложилъ ему назначить самому проценты, полагая, что онъ тоже за вѣжливость отвѣтитъ вѣжливостью, т. е., удовольствуется умѣреннымъ процентомъ, тѣмъ болѣе, что я не обязывался ни къ какимъ процентамъ. При томъ, заграничные книгопродавцы, подобно ему, ни съ кого изъ моихъ товарищей никогда не берутъ и не брали никакихъ процентовъ, хотя ждутъ уплаты по 5 и даже 10 лѣтъ, потому что, какъ Вы справедливо замѣчаете, они пользуются уже за то довольно въ самомъ назначеннн цѣны за книги, получая оныя съ чрезвычайною уступкою изъ первыхъ рукъ. Я же хотѣлъ добровольно только поблагодарить Кронбергера хотя малой толикой, а онъ, пользуясь тѣмъ, требуетъ невозможнаго. Собственно [2.] долженъ я приплатить ему только 25 золот. серебр. къ уплаченному уже 400 зол. серебр., хотя посланъ былъ вексель на 408. Егѣ же 25 зол. серебр. не находятся въ томъ счетѣ, который посланъ былъ мнѣ въ послѣдннй разъ г. Рживнячемъ, и за какія книги онѣ причитаются, я не знаю. Быть можетъ, впрочемъ, Рживнячъ и послалъ мнѣ ихъ, но я не получалъ; а потому не худо бы мнѣ знать, какія это именно книги, и когда отправлены были ко мнѣ. Впрочемъ, я не стою за егѣми 25 зол. серебромъ, и готовъ выплатить ихъ какъ только будетъ къ тому возможность; но бо-

⁴⁹⁾ На край 3. стор. в лѣвого боку згори до низу приписано: „В. И. Григоричъ, по прежнему въ своей Казани“.

лѣе не согласенъ, особливо столько, сколько ему хотѣлось бы.

Вы пишете, что Вы отдали Вяч. Вячеславовичу кой что изъ собранныхъ Вами для меня книгъ; но я по сию пору ничего отъ него не получалъ еще, хотя и жду съ нетерпѣннѣмъ, уже и потому, чтобы знать, сколько онъ отправилъ ко мнѣ экземпляровъ своей Краледворской Рукописи, необходимой мнѣ при переводѣ съ чешскаго для студентовъ (безъ нея они сидятъ теперь, поджавши себѣ ручки), и потому свести съ нимъ за все прошлое счеты. Онъ писалъ мнѣ еще въ июлѣ, что на [з.] дняхъ вышлетъ ихъ, а теперь вотъ уже и сентябрь за половину перевалился, а ихъ нѣтъ, какъ нѣтъ. Бѣда намъ да и только съ пересылкою книгъ отъ насъ къ Вамъ и отъ Васъ къ намъ. Пока не было 1848 года, все хорошо шло съ ними тѣмъ путемъ, который я устроилъ; но нынче снова пришлось ходить оцупью и рисковать посылками. Я принялъ уже мѣры, чтобы разузнать, куда дѣвались тѣ книги, кои я послалъ Вамъ дважды (въ 1848 и 1849 годахъ) черезъ Полѣнова. Горе то, что послѣдній теперь уже не на прежнемъ своемъ мѣстѣ, и, какъ слышно, совсѣмъ выжилъ изъ ума (отъ старости). Въ июнѣ мѣсяцѣ я опять отправилъ довольно книгъ къ Вамъ черезъ прѣемника Полѣнова, но, судя по письмамъ Вашимъ, вижу, что онѣ не дошли еще до Васъ. На дняхъ я посылаю запросъ о нихъ въ Петербургъ, получены-ль онѣ тамъ, когда и что съ ними сдѣлалось? Послѣдняя засылка, увѣренъ, не пропадетъ, но прежнія двѣ едва ли воротятся. Не знаю, дошелъ ли къ Вамъ фунтъ той травушки, которая столько Вамъ благодѣйствуетъ. Я его послалъ черезъ одного зна[4.]комаго, случившагося въ июлѣ сдѣсь а съ нимъ также подавъ экземпляръ «Описанія Дмитріевскаго Собора во Владимирѣ на Клязьмѣ», отъ сочинителя, Графа Строганова. О томъ и другомъ извѣстите мнѣ со временемъ. Что до перваго фунта, то osoba, которой онъ былъ врученъ, не доѣхала къ Вамъ, но по совѣту врачей, остановилась въ Берлинѣ зимовать, и только развѣ будущей весной явится въ Прагу. Думаю, что тогда Вы получите отъ нея и мой подарокъ.

Не можете ли Вы означить мнѣ, какія журналы и газеты Славянскія я могъ бы на слѣдующій годъ выписать себѣ, кромѣ тѣхъ, разумѣется, кои Вы, по своей благосклонности, дарите мнѣ? Подъ послѣдними разумѣю преимущественно Пражскія. Сдѣлайте милость, не поставьте себѣ въ трудъ это. Не читая ничего журнальнаго и вообще книжнаго по Славянской литературѣ за два послѣдніе годы, я боюсь отстать отъ хода современнаго въ ней, и потому рѣшился съ Нового Года, выписать себѣ всѣ тѣ журналы и газеты Славянскіе, какіе только Вы отмѣтите мнѣ, а послѣ уже стану приобретать и книги, вышедшія въ етѣ два года [5.]

Скажите, пожалуйста, на чемъ Вы остановились касательно

времени изобрѣтенія Славянской Азбуки Константиномъ? Прежде Вы слѣдовали (въ «Славян. Древностяхъ») показанію Храбра (855 г.), но потомъ приняли свѣдѣтельство Панонскаго Житія (862-65) въ «Разцвѣтѣ Булгарской письменности». Мнѣ кажется, что послѣднее гораздо основательнѣе, уже потому одному, что болѣе совпадаетъ и съ возрастомъ Константина, и съ его жизнію и похождениями, не говоря уже ни слова о томъ, что снѣ идетъ изъ устъ современника и, по всему видно, ученика его, слѣдовательно, стоитъ выше Храбра, который хотя и близокъ былъ къ тому времени, по все же не современникъ. Да и списки его разсказа объ изображеніи Славянскихъ письменъ, сколько они намъ извѣстны, неодинаково полагаютъ время появленія ихъ, одни называя 6363, другіе 6360, а третьи даже 6300. Конечно, эту разницу можно еще и объяснить, и согласить, но все же она есть. Между тѣмъ какъ показаніе Пан. Житія во всѣхъ спискахъ говоритъ одно и тоже; говорю, во всѣхъ спискахъ потому что, кромѣ списка Моск. Дух. [6.] Академіи, открылись и другіе бумажные, напр. въ бібліотекѣ Погодина и т. д. Но важнѣе всего въ этомъ случаѣ согласіе съ этимъ Житіемъ другаго „Житія кѣжнаго оца нашего и свчителя Мефодия архіепископа Моравскаго“ въ „1 дѣль Мана“, недавно открытаго въ одномъ Пергаменномъ сборникѣ въ Москвѣ, писанномъ уставомъ не позже XII или XIII вѣка. Въ немъ много согласнаго съ Панонскимъ Житіемъ въ общемъ, но есть и свои особенности въ частности. Особливо же важно то обстоятельство, что оно харатейное. Въ этомъ Житіи читаемъ, между прочимъ, выраженіе о Мефодіи: „кѣ наша лѣта языка ради нашего. о немъ же са не кѣ ни кѣтоже. николи же попкахъ на добрычнихъ. кадики нашего свчителя. кѣжнаго свчителя Мефодия (Богъ т. е.). И потомъ нѣсколько разъ говоритъ сочинитель о Мефодіи и Константиноѣ, какъ современникъ имъ. Самое же изобрѣтеніе разсказывается безъ повѣсти о томъ, какъ Константинъ вопрошалъ Михаила III-го о томъ, имѣютъ ли Славяне Моравскіе буквы въ языкъ свой, и какъ онъ, сложивъ письмена, началъ бесѣду писать Евангельску: «испрѣва бѣ слово» и проч.; наоборотъ, сказано просто, что онъ (Константинъ) и братъ его (Мефодій) тотчасъ послѣ приглашенія Царемъ, [7.] на молитвоу са належста (въ Панон. Житіи сказано только объ одномъ Константиноѣ: „на молитвоу са належи“), какъ потомъ Богъ явилъ тутъ философу „Словѣнскы кингы“, и онъ устроилъ писмена и бесѣду составилъ, послѣ чего „лѣсти са итѣ Моравскаго немѣж Мефодия“, и т. д. Я полагаю, что краткость разсказа послѣдняго говоритъ въ пользу большей старины его, чѣмъ Панонское Житіе, въ которомъ, кажется, видно уже распространеніе этого разсказа въ послѣдующее время. Ибо, если бы въ немъ было первоначально сказаніе о томъ, что именно Константинъ прежде всего перевелъ на Славянскій языкъ тотчасъ за изобрѣ-

теніємъ письменъ, то, по важности такого извѣстія, едва ли бы зредки наши рѣшились на выпускъ онаго, кто бы ни былъ переписчикомъ и сократителемъ Панонскаго Житія. За етѣмъ новооткрытымъ Житіемъ, подѣ тѣмъ же числомъ мая, слѣдуетъ „Слово похвальное на паматъ стѣма и прѣславакыма свѣтитѣма. Словѣньскѣмъ изыкоу. сѣтворѣшмѣ писмени — имѣ... кѣрилѣ и... медедию“. Тутъ уже, какъ и въ заглавіи сказано, все изобрѣтеніе письменъ приписывается обоимъ братьямъ, потому что сочинитель рѣшилъ разомъ двухъ восхвалять. Отъ того дѣла Константина представлены дѣлами и Мефодія, а дѣла Мефодія также дѣлами Константина. Нѣсколько разъ въ етомъ словѣ повторяется, какъ [8.] они „Закоуи Бжій прѣложьша. кѣ некуи изыку прѣдѣста, писмена сѣтворьша имѣ“. То и другое »Житіе« и »Слово«, я приготовилъ было уже для помѣщенія въ »вѣчной памяти«, »Чтеніяхъ въ Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ«, но судьба иначе распорядилась. Теперь, собираясь изложить жизнь нашихъ Апостоловъ по новымъ отеритіямъ, причемъ и етѣ послѣднія хочу издать (Панонское Житіе по всѣмъ спискамъ, мнѣ извѣстнымъ, а также недавно открытыя Житіе и Слово), я хотѣлъ бы знать предварительно, на чемъ Вы, наконецъ, остановились касательно времени изобрѣтенія Славянскихъ письменъ? Принимаете ли 855 или же 862-865 годъ? Показаніе ли Храбра, или показаніе Житію, упомянутыхъ мною выше? Скажите мнѣ свое послѣднее слово объ етомъ предметѣ! —

Что до рукописи Микуцкаго о сравненіи славянскихъ корней съ Санскритскими, то это мой ученикъ, нынѣ по 4-му году, родомъ Полякъ или Шляхта Польская, съ дарованіями, но уже въ большихъ лѣтахъ (36-й годъ) и, главное, помѣшанъ на корнесловіи. Незная изъ первыхъ рукъ Санскрита и Зенда, нельзя довѣрять никакому сравненію Славянскаго съ ними; все это будетъ чужое, а не непосредственно наше. Впрочемъ читайте и судите! — Сочиненіе Костыря о методѣ и т. д. не уважается у насъ, почему — сами увидите, когда прочтете его.

Будьте здоровы, благополучны и не забывайте преданнѣйшаго Вамъ отъ души,

Ос. Бодянскаго.

XI.

Позвольте мнѣ представить Вамъ подателя етѣхъ строкъ, Ивана Васильевича Шопова,^{*)} который прибылъ къ Вамъ ради науки. То-есть, онъ хочетъ выслушать въ Вашемъ Университетѣ Медицинскія науки, и потому, я надѣюсь, что Вы не откажетесь представить его, съ своей стороны, Вашимъ пріятелямъ, преподающимъ Врачебное искусство. Я бы и самъ къ

^{*)} Иван Шопов (болгарин), автор первой сироби болгарської бібліографії, що була надрукована Палаузовим Н. у „Царсградск. Вѣсти.“ 1852. р. Р. 1853., 23. вересня и. ст. Шопов помер у Празі (див. лист Шафаряка до О. Бодянского з 25. вересня т. р.)

нѣкоторымъ изъ нихъ писалъ о томъ охотно, но не знаю навѣрное, кто изъ нихъ еще остался въ живыхъ, или же, по крайности на кафедрѣ, послѣ недавнихъ всеобщихъ переворотовъ. Г. Шоповъ родомъ Булгаринъ, фракійскій, недалеко Филиппополя, онъ года три проживалъ у насъ, въ Бѣлокаменной, и слушалъ науки Словенскія; но потомъ раздумалъ и поворотилъ, какъ говорится, оглобли въ другую, противоположную сторону, чувствуя въ себѣ большее призваніе къ Медицинѣ. Я ему въ особенности указалъ на Вашъ Университетъ, гдѣ онъ, какъ епископникъ, съ гораздо большою пользою можетъ учиться, чѣмъ гдѣ либо на чужбинѣ, если ужъ нельзя было ему, по [2.] нѣкоторымъ обстоятельствамъ, сдѣлать то у насъ, въ Московскомъ Университетѣ. Въ немъ Вы найдете человѣка, бывалаго въ своей родинѣ во многихъ и многихъ мѣстахъ. Онъ будетъ Вамъ полезенъ въ Вашихъ поискахъ ученыхъ объ этой сторонѣ, а Вы, пожалуйста, надоумте его хорошенько, какъ ему пристроиться въ Прагѣ на первый разъ получше и похощнѣе. Онъ человѣкъ средней руки, и потому не можетъ сорить ходячею монетою: ему чѣмъ уютнѣе и смиреннѣе, тѣмъ лучше. Онъ же расскажетъ Вамъ во всей подробности и о житьѣ-бытьѣ Вашихъ сдѣшнихъ знакомыхъ и друзей. 15-го сентября я писалъ Вамъ о многомъ и многомъ. Получили ль Вы это письмо? Пожалуйста отвѣчайте мнѣ на предложенные въ немъ вопросы! Пока я ничѣмъ рѣшительно не занимаюсь теперь, кромѣ своихъ лекцій, въ которыя съ ушами и волосами погружусь.

Будьте здоровы, благополучны и не забывайте преданнѣйшаго Вамъ отъ души,

Вашего искренняго

О. Бодянского.³⁰⁾

Москва, 25-го октября, 1850 г.

ХII.

2-го февраля, 1851 года.

Пользуясь представившимся мнѣ случаемъ, спѣшу сказать Вамъ нѣсколько словъ въ отвѣтъ на Ваше послѣднее письмо, полученное мною 4-го прошлаго мѣсяца. Вручитель етѣхъ строкъ, Русской дворянинъ, г. Пальчиковъ, отправляется къ Вамъ съ больною своею матерью, которой присовѣтовали врачи пользованье Вашими цѣлебными водами. Я просилъ его, черезъ одного своего знакомаго, потрудиться взять съ собою это письмо и фунтъ чаю къ Вамъ: пійте и будьте здравы намъ!

Прошлымъ лѣтомъ послалъ было я къ Вамъ также этой травушки малую толику, съ книгою Графа С. Г. Строганова, но

³⁰⁾ При цьому листі заховалася конверта, адресована О. Бодянськимъ: „Его Высокоблагородію, Милостивому Государю Павлу Павловичу Шафарику, въ Прагѣ“; на ній зліва внизу приписав П. Шафарикъ: „Pocoucí Šopova“.

вижу, что Вы ни того, ни другого по сю пору не получили. Жаль! Впрочемъ, лице, съ которымъ я это отправилъ, есть Петръ Алексіевичъ, Сербъ, жившій до 1848 года въ Темешварѣ, а послѣ поселившійся въ Бѣлградѣ. Вы бы могли поручить его [2.] дѣло разузнать своему племяннику, Яну, тамъ проживающему. Сколько могъ узнать я изъ рѣчей этого Серба, онъ имѣетъ двухъ сыновей своихъ, въ какомъ (?) Вѣнскомъ Пансіонѣ воспитывающихся, и намѣревалъ ихъ навѣщать ежегодно. Отъ насъ онъ пустился черезъ Питеръ на Варшаву, въ которой, какъ писали мнѣ, точно былъ въ концѣ августа. Оттуда намѣревалъ проѣхать въ Прагу, но, вѣроятно, измѣнилъ свой путь.

Осенью тоже отправился отсюда къ Вамъ одинъ изъ Булгаръ, учившійся нѣсколько въ нашемъ университетѣ, и, по обстоятельствамъ, рѣшившійся вступить въ Ванъ. Съ нимъ я также писалъ Вамъ и Вячеславу Вячеславовичу. Дошли ли мои грамотки? Поклонитесь ему отъ меня, буде онъ теперь у Васъ, и приглубте его хорошенько. Онъ хорошей человѣкъ и можетъ Вамъ многого перазказать о своей родинѣ [3.].

Знаю, что у Васъ въ теперешнее время выходятъ по большей части мудрованія свѣта сего; но все же и между ними есть что нибудь путное, хоть и принадлежитъ къ совсѣмъ другому роду. Такъ, кромѣ уже означеннаго прежде, слышу, что появилась 1-я часть Исторіи Чешской, Палацкаго, на Чешскомъ; прошу Васъ, при случаѣ, выслать мнѣ ее, равно какъ и *Wšehrda*, котораго кто-то зачиталъ у меня изъ нашихъ правовѣдовъ. Изъ прочаго — по усмотрѣнію, что почтете за лучшее и стоящее. Лѣтомъ же я, въ замѣнъ, вышлю Вамъ изъ нашихъ теплицъ кое-что, по примѣру прошлаго года. Говорю кое-что, потому что у насъ теперь мало путнаго выходитъ; остается обратиться къ старому, о которомъ жалѣемъ, что такъ устарѣло. Но о матеріалахъ для церковно-славянскаго языка Вы слишкомъ ужъ высоко думаете у насъ. Правда, письменныхъ ни у кого нѣтъ столько; но то столько же намъ доступно, сколько и китайцамъ; а печатное — всѣ наперечетъ. Я загѣвалъ было сдѣлать ихъ доступнѣе посредствомъ [4.] »Чтеній«, для чего открылъ въ егѣхъ даже особой отдѣлъ съ 4-го году, но Вы знаете, что постигло и ихъ, и меня. А сколько-бы выдано было съ тѣхъ поръ по этой части! Богъ судья злымъ людямъ! И теперь еще не могу опомниться отъ горя, при видѣ заготовленнаго было мною, отчасти же и отпечатаннаго, въ томъ числѣ, I. Экзарха Болгарскаго Небеса, Шестодневъ, Антиоха Пандекты, Константинъ (ученикъ Кирила и Мефодія), Амартола Хроника по 15-ти спискамъ изготовлявшаяся, Изборникъ Святославовъ, и пр., и пр. Да, можетъ быть, изученіе древне-славянскаго языка подвинулось бы тогда въ два, три года на столько, на сколько въ два, три вѣка не подвигалось до того. И если чѣмъ помянули бы меня другіе, то, навѣрно, за это дѣло. Теперь же... я

ничѣмъ больше не занимаюсь, какъ только должностность. Вотъ во второй уже разъ, сверхъ другаго, читаю слушателямъ моимъ Сравнительную грамматику Славянскихъ нарѣчій между собою и прочими Индоевропейскими. Это одно, пока утѣшаетъ меня, и, можетъ быть, сдѣлаю что нибудь изъ него со временемъ путное. Труда — бездна бездну призывать!

Вашъ отъ души навсегда,

О. Бодянский.²¹⁾

XIII.

Москва, 30-го іюня, 1852 г.

Десять дней назадъ тому (20-го іюня) послалъ я къ Вамъ застрахованное письмо, а въ немъ вексель на Ваше имя въ 60 Австрійскихъ гульденовъ серебромъ или 38 рублей и 96 копѣекъ на нашъ счетъ, которыхъ деньги просилъ Васъ передать г. Кронбергеру въ уплату оставшагося за мной долга ему за книги еще 25-ти гульденовъ Минце, а остальные 35 гульденовъ серебромъ, буде онъ станетъ настаивать упорно на процентахъ за медленность въ уплатѣ, отдать ему же подъ росписку съ тѣмъ, что егѣмъ весь счетъ между нами покончивается. Если бы Вы отклонили его отъ требованія процентовъ, то предоставлялъ оставить егѣ 35 гулд. М. у себя, впредь до моего распоряженія. Но ни въ [2.] какомъ случаѣ я просилъ не давать ему, Кронбергеру, болѣе этой суммы, хотя онъ и грозитъ мнѣ, въ письмѣ Доктора Целестина Гаазе, полученномъ 13-го дня текущаго мѣсяца, жалобой черезъ посредство нашего Посольства въ Вѣнѣ, буде я не вышлю, къ концу іюля, Кронбергеру однихъ процентныхъ 135 гульденовъ Минце, за 6½ лѣтъ, по 6 процентовъ, не считая 25 гульденовъ, оставшихся за мною отъ прямой уплаты. Я готовъ отвѣчать на его жалобу, какъ знаю, если онъ поведетъ его дѣло порядкомъ судебнымъ, и надѣюсь отстоять требуемое Жидовской совѣстью. Вотъ что значитъ поступать благородно съ неблагородными. Не предложи я самъ, въ знакъ благодарности, за истре[з.]бованіе съ 1844 г. по 1848 отъ меня уплаты, разумѣется, умѣренной суммы, Кронбергеръ никогда бы не посмѣлъ бы подумать о томъ, считая себя въ барышахъ и тѣмъ уже, что выручилъ должное. Но я имѣлъ неосторожность намекнуть объ этомъ въ своемъ письмѣ къ Вамъ 1850 г., мѣсяца іюня среднихъ чиселъ, и вотъ онъ, подумавши да погадавши, и потребовалъ отъ меня, словно законно слѣдующаго ему по договору 6-ти процентовъ. Признаюсь, это меня въ высшей степени поразило своимъ безстыдствомъ и безсовѣстностью. Видно, что Жидовская кровь не измѣняется и послѣ христіанской

²¹⁾ До листа додана конверта: „Его Высокоблагородію, Милостивому Государю, Поэту Павловичу, Шафарьку, г. Библиотечарю Университетской Библиотеки въ Прагѣ. Въ Чехахъ“. На конвертѣ злѣна Шафарикъ приписавъ: „Knihu poslánu 2 srpna 1851“. А ниже: Bodjanského — obdrž. ve Vídni 1851., v červnu“.

купѣли. Если Вы не получили моего векселя, то прошу уведомить меня, и я поспѣшу выслать Вамъ 2-ой. [4.]

Давно уже я ничего не посылалъ Вамъ изъ произведеній нашей Словесности. Напишите мнѣ, что-бы Вамъ хотѣлось имѣть, и я тотчасъ поспѣшу переслать желаемое черезъ посредство одного добраго моего знакомаго завѣдывающаго Департаментомъ внутреннихъ сношеній въ Министерствѣ Иностранныхъ Дѣлъ, Дѣйствительнаго Статскаго Совѣтника, Федора Ивановича Гильфердинга, который препроводитъ то въ наше Посольство въ Вѣнѣ, откуда перешлетъ уже къ Прагу. Точно также, если Вы имѣете что ко мнѣ, то можете, написавъ въ одномъ пакетѣ мой адресъ, въ другомъ, верхнемъ выставить адресъ Гильфердинга, и то передать, частнымъ образомъ, въ наше Посольство въ Вѣнѣ, черезъ Протоіерея Раевского, или кого другаго; оттуда перешлетъ въ Петербургъ, а изъ него мнѣ. Теперь посылаю Вамъ черезъ подателя этого письма, Графа Почича Загорскаго,²²⁾ небольшое сочиненіе К. Аксакова «О древнемъ бытѣ у Славянъ вообще и у Русскихъ въ особенности».

За етимъ будьте здоровы, благополучны и не забывайте преданнѣйшаго Вамъ

О. Бодянского.

П. П.²³⁾ 27-го дня, текущаго мѣсяца, похоронили мы М. Н. Загоскина, творца Юрія Милославскаго и другихъ весьма уважаемыхъ и дѣльныхъ Русскихъ романовъ. Онъ скончался 23-го числа, на 62-мъ году отъ рожденія. Вотъ ужъ третья знаменитость наша отошла на лоно праотцевъ въ первую половину этого года. Гоголь умеръ въ концѣ февраля (21-го), Жуковский въ 10-хъ числахъ апрѣля, и Загоскинъ, въ послѣднихъ юнѣ. Послѣдніе два довольно, по крайней мѣрѣ, прожили и насладились сколько нибудь благами міра, но первой наоборотъ. Одна лишь слава досталась ему на долю, конечно, далеко превышавшая славу обоихъ [2.] его товарищей по смерти, но тѣмъ не менѣе, одна лишь слава. При томъ, онъ похищенъ въ полномъ цвѣтѣ мужескаго возраста. Къ невознаградимой потерѣ нашей Словесности, онъ, въ припадкѣ задумчивости и грусти, за недѣлю до кончины своей, сжегъ вторую часть своего сочиненія: «Мертвыя души». Опомнившись вскорѣ затѣмъ, пожалѣлъ объ этомъ, но дѣло было уже сдѣлано. Вмѣстѣ съ ней сжегъ также и другія свои, нигдѣ не напечатанныя еще, произведенія. Страшно становится, когда слышишь такого рода событія. Какой то злой духъ преслѣдуетъ нашу Словес[3.]ность въ лучшихъ ея представителяхъ. Вспомнимъ печальную судьбу Пушкина, Лермонтова, до нихъ Грибоедова, Батюшкова, Озерова, теперь Гоголя. Не-

²²⁾ Графъ Почичъ (Росіс), відомий під ім'ямъ Медо Пуціча або Пучіча, (1821—1882), діяч із епохи ілліряну, перекладчик творів Гундуліча на італійську мову, автор збірника з історії Далмації та антології дубровницьких поетів (із руською мовою).

²³⁾ Починається на окремому поштовому аркуші, не нумерованому.

волью призадумаетесь при этих именахъ. Теперь у насъ ничего не осталось отъ Знаменитостей нашихъ: всѣ, одна за другой, подобрались незамѣтно; осталась одна посредственность, самодовольная, наглая, заносчивая посредственность. Хуже всего, что даже и видовъ нѣтъ на перемѣну такого порядка вещей. Грустно, право, какъ поразмыслить объ всемъ этомъ. Я знаю, что и у другихъ не лучше, въ томъ числѣ [4.] и у одноутробныхъ. Тяжелой крестъ несетъ наше вѣтренное племя; сумѣетъ ли оно воспользоваться этимъ урокомъ? Просвѣти и вразуми его, Владыко Господи!...

XIV.

Письмо Ваше, отъ 31-го юля, новаго счисленія, получено мною исправно въ первыхъ числахъ августа, но отвѣчать на него я времени нѣтъ, поджидая отъѣзда кой кого изъ Москвичей за границу. Сегодня отправляется къ Вамъ отъ насъ два Булгарина: одинъ купецъ сѣвскій, Иванъ Николаевичъ Денковъ (или Денкогли), ревностный защитникъ всего отечественнаго, который намѣреваетъ, перезимовать въ Вѣнѣ, по веснѣ посѣтить свою родину, Софію; а другой, студентъ нашего Университета и мой ученикъ, Николай Катрановъ: онъ ѣдетъ провести годъ въ болѣе умѣренномъ климатѣ, для поправленія своего здоровья, и потомъ снова воротиться къ намъ и кончить начатое ученіе. Вотъ уже [2.] нѣсколько Булгаръ, приѣзжающихъ къ намъ для ученія, тоже самое дѣлаютъ, какъ и онъ. Южане никакъ не могутъ скорѣе привыкнутьъ къ нашей зимѣ. Я прошу Васъ покорно быть ему полезнымъ во всемъ, что необходимо ему будетъ во время пребыванія его у Васъ, или близъ Васъ: наставить и направить, указавъ ему людей, съ которыми знакомство принесло бы ему пользу. Черезъ него я посылаю Вамъ книжку, недавно вышедшую въ Петербургѣ: «Бесѣды Катехизическія», говоренныя на Малороссійскомъ языкѣ Василіемъ Гречулевичемъ. Не знаю, послалъ ли я Вамъ первое его сочиненіе, тоже на Малороссійскомъ, подъ названіемъ: «Проповѣди», вышедшее въ 1849-мъ году.¹⁴⁾ Если нѣтъ, извѣстите меня о томъ при случаѣ, и я, тоже при случаѣ, перешлю Вамъ его. Впрочемъ, языкъ Малороссійскій въ этихъ книжкахъ кое-гдѣ отзывается Польскимъ, что и естественно: сочинитель родомъ и бытомъ Подольнинъ. Кромѣ того, посылаю Вамъ еще чаю фунтъ: пейте отъ него и согрѣвайтесь на здоровье, да вспоминайте Москвичей, Вашихъ искреннихъ почитателей.

Только 3-го октября, сего года, получилъ я кое какія книги Ваши, отправленныя, судя по накладной, еще въ октябрѣ прошлой осени. Гдѣ онѣ были такъ долго, не могу добиться ни отъ кого толку; но, судя по многому, вижу, что многого

¹⁴⁾ Проповѣди на малороссійскомъ языкѣ протоіерея и кавалера Василія Гречулевича*, С. П., 1849 г. Ця працо Шафарик одержав іше 1850 р. (дмв. про це лист Шафарика того року з 25. вересня нов. ст. „Письма Шафарика... там-таки, ст. 100).

не достають; на примѣръ: изъ Музейника всего 1850 года, между тѣмъ какъ 1848, 1849 и два 1851 уцѣлѣли; далѣе: нѣтъ титула, предисловія, указателя и т. п. къ Юнгмановой Исторіи Чешской Литературы. Прошу Васъ покорнѣйше то и другое приобрести [4.] для меня, т. е. Музейникъ за 1850 годъ, да и слѣдующіе №№ 1851 и 1852 годовъ, а также титулъ и т. п. къ Юнгмановому произведенію. Кромѣ того, нельзя ли такъ же и слѣдующее: а) Ваши Памятники Югославянской письменности; б) Челяковскаго Славянскія пословицы; в) Его же Славянское Чтеніе, и г) Томковы *Děje University Pražské*. Всѣ ихъ можете вручить г. Катранову для доставленія мнѣ, при его возвратѣ въ Москву, или кому другому надежному при случаѣ.

Благодарю Васъ отъ души за трудъ по расчету съ г. Кронбергеромъ: ему я выслать столько, сколько онъ показалъ мнѣ въ своемъ письмѣ, т. е., 25 гульденовъ и 9 х Минце, а не 35; впрочемъ, ошибка съ его, а не моею, стороны. Что до остальныхъ 24 гульденовъ и 51 х серебромъ, то о нихъ я скорѣ извѣщу Васъ, т. е., не дальше ноября мѣсяца стар. счисл. попрошу Васъ переслать ихъ, вмѣстѣ съ тѣми, которыя тогда вышлю, въ Загребъ книгопродавцу Жупану; до тѣхъ же [5.] поръ пускай онѣ полежатъ у Васъ.

У насъ все по старому идетъ; въ Словесности является иногда и замѣчательное, но прежде далеко было больше. Я ничего особеннаго не дѣлаю, кромѣ лекцій, и не дѣлаю не потому, чтобы не хотѣлъ или не имѣлъ чего, но, говоря правду, нѣтъ болѣе охоты послѣ всего того, что со мною сдѣлали въ послѣднѣе время. Особенно жаль мнѣ, что памятники Церковнославянскій письменности, иные совершенно отпечатанными, а другіе доведены до половины, лежатъ теперь подъ спудомъ, и Богъ вѣсть когда узрятъ свѣтъ. Сочиненія Екзарха Болгарскаго, Антиоховы Пандекты, Константинъ, [6] Амартолъ, Житіе Феодосія Печерскаго, писанное Несторомъ, Изборникъ Святославовъ и Симеоновъ, все это и многое другое, въ меньшемъ объемѣ, почиетъ въ моемъ сундукѣ, чая движенія воды. Очень жаль будетъ, если Богъ не судитъ мнѣ выпустить этого, почти готоваго, на свѣтъ.

Впрочемъ, поклонитесь отъ меня низенько всѣмъ, кто только помнитъ еще меня, а сами будьте здоровы, благополучны и не забывайте преданнѣйшаго Вамъ на всегда, Вашего искренняго почитателя

О. Бодянскаго.

Москва, Октября 7-го дня, 1852 года.

XV.

Декабря 29-го дня 1852 года, Москва.

Въ половинѣ прошлаго октября, текущаго года, и писалъ Вамъ черезъ одного знакомаго, отправляющагося за границу

для поправленія своего здоровья и намѣреваннаго побывать и въ Вашей Прагѣ. Съ немъ послалъ я ф. той травушки, которая столько Вамъ нравится и, какъ у насъ говорятъ, пользительна, да, сверхъ того, одно Малорусское сочиненіе, только что тогда вышедшее. Получили-ль Вы все это? Жаль, если опять моя посылка не дошла, какъ, помнится, въ 1850-мъ. Кажется такой доброй и надежной человѣкъ, а на дѣлѣ выходитъ — суцая безнадежица.

Въ томъ письмѣ я послалъ же и къ Вячеславу Вячеславовичу, извѣщая его о полученіи мною посланной имъ посылки слишкомъ годъ тому назадъ; наконецъ, она пришла, но въ какомъ видѣ? Кажется, половина растеряна, гдѣ и кѣмъ, Богъ вѣсть: книжки Музейника, напримѣръ, разрознены, даже цѣлой какой то [2.] годъ не отыскался (по скольку припомню 1850-й), а къ Исторіи Чешской Словесности Юнгмана недостаетъ выходнаго листа, предисловія и т. п. Словомъ, никогда еще въ такомъ видѣ ничего не доходило до меня изъ Праги. Скажите еще Вячеславу Вячеславовичу, что и новой посылки его ко мнѣ, о которой извѣщаютъ онъ въ письмѣ, дошедшемъ въ половинѣ ноября, не приходило по сю пору, вѣроятно, и ее постигнетъ та же участь, что и предыдущую. Наскучивъ невѣрнымъ, прибѣгаю къ болѣе постоянному, хоть и продолжительному, именно: прошу Васъ и его покорнѣйше отправлять слѣдующія мнѣ книги путемъ книгопродавческимъ, въ Берлинъ, въ книжную лавку подъ фирмой Бессера (управляемую какимъ то Герцемъ), написавъ на каждой книгѣ мое имя: отъ него мы выписываемъ ежегодно значительное число книгъ, которыя онъ, обыкновенно, отправляетъ въ концѣ іюля, или началѣ августа; въ ноябрѣ, послѣ всѣхъ мытарствъ, [3.] это приходитъ въ Москву. Между прочимъ я просилъ бы Васъ, или его выслать тогда мнѣ: 1) Пословицы Челяковскаго; 2) Его же Чтенія для гимназій или что-то въ этомъ родѣ; 3) Ербена, Бартоша; 4) Его же, *Regesta regni Boh.*; 5) Какую то карту Чехъ на Чешскомъ языкѣ, говорятъ, очень подробную. 6) Если можно, что либо изъ Сербскаго Лѣтописа, издаваемаго Сербской Матицей въ Пештѣ, особенно послѣднюю книжку его, въ которой, де, много Сербскихъ Грамотъ. На все это употребите тѣ конвенціонныя гульдены (около 25-ти), которыя остались у Васъ отъ моего послѣдняго векселя: мнѣ ихъ не нужно болѣе. Въ Загребѣ надѣюсь по Новомъ Годѣ особо, за одинъ разъ, выслать слѣдующее. Но пока это будетъ, я усиленно просилъ бы Васъ выслать мнѣ изданныя Вами недавно: 1) «Памятники Сербской Словесности», и 2) «Храброво Сказаніе о письмахъ Славянскихъ». Онѣ мнѣ очень нужны теперь для одного затѣваемаго мною дѣла. Лучше же и скорѣе всего отправить ихъ по почтѣ на имя нашего Московскаго Университета, написавъ на каждомъ въ верхушкѣ мое имя, или же на имя Директора Внутреннихъ сношеній при Министерствѣ Иностранныхъ Дѣлъ, Федора Ивано-

нича Гилфердинга, тоже съ подобной надписью. Тотъ и дру-гой путь — самый быстрый и надежный[4.].⁵⁶⁾

Теперь другаго рода просьба. Къ Вамъ Графъ Сергѣй Григорьевичъ Строгановъ, Генераль Адъютантъ, Генераль отъ кавалеріи, и пр., бывший Попечитель нашего Университета, проситъ меня обратиться къ Вамъ, нельзя ли будетъ кого либо прислать изъ Чеховъ, опытнаго Кричнаго мастера, знающаго способъ ковки желѣза, извѣстной подъ названіемъ Конгвазской (Comté. Frisch-Feuer) и работавшаго съ древеснымъ углемъ? Въ прилагаемомъ при семъ, на особомъ листкѣ, свѣдѣніи Вы можете усмотрѣть подробно желаніе и условія Графа. Мнѣ кажется, что искомый мастеръ, будетъ ли онъ просвѣщенный, или же только грамотенъ да опытенъ, можетъ найтись изъ проживающихъ въ Прагѣ, или въ ближнихъ заводахъ, даже въ самомъ Технологическомъ институтѣ. Что до жалованья, если бы нашолся извѣстный ученый мастеръ, Строгановъ не постытъ за цѣной, и при томъ онъ любитъ еще особо награждать человѣка, стоящаго того. Буде отыщется кто либо изъ Чеховъ (именно только изъ Чеховъ, потому что они легко могутъ имѣть разговоръ съ Русскими), войдите съ нимъ въ сношенія, прочтите ему условія Графа, переговорите и потомъ извѣстите меня обо всемъ, а я тотчасъ же передамъ по принадлежности. Етѣмъ Вы Графа Строганова и меня чрезвычайно обяжете.⁵⁷⁾

Будьте здоровы, благополучны и не забывайте преданнѣйшаго Вамъ

О. Бодянского.

XVI.

Апрѣля 23-го дня 1853 г., Москва.

Вотъ уже пошелъ и четвертый мѣсяць какъ я послалъ Вамъ свое письмо, именно, отъ 29-го дек. прошлаго года, стар. сч., а отвѣта по сѣ пору не получилъ. Не могу понять, что бы за причина тому. Здоровы ли Вы? Это одно лишь приходитъ мнѣ на умъ въ объясненіе Вашего долгаго молчанія. Хотя и больно мнѣ не имѣть объ Васъ такъ продолжительно никакого извѣстія, но тѣмъ больнѣе, когда сюда примѣшивается

⁵⁶⁾ Тут, на краѣ, вгори до низу Бодяньскій дописуе: „Слышу стороной, что въ одномъ изъ послѣднихъ №№ Музейника помѣщена Вами статья о древнѣйшихъ памятникахъ Глаголитской письменности. Нельзя ли и ее, въ особомъ оттискѣ, или вырванъ изъ Музейника, переслать мнѣ по почтѣ, вмѣстѣ съ Храбромъ, Сербскими памятниками? Пожалуйста не поставте себѣ этого въ трудъ!“

⁵⁷⁾ До цього листа на поштовому аркушику великого формату додані умови гр. Строганова, які й подає у своєму листі Бодяньскій теж. Від цих умов при тому самому листі О. Бодяньского заховалося два таких самих аркушки — переклад П. Шафарика на німецьку мову: перший — брулон: *Übersetzung des russischen Originalschreibens*“, другий — переписаний начисто та призначений, мабуть, для когось як конкретна пропозиція: *„Übersetzung aus dem Russische: (Durch P. P. Šafarik in Prag)“*.

еще что нибудь и постороннее. А такимъ есть просьба бывшего Попечителя нашего Университета, Графа Строганова, переданная имъ мнѣ и состоящая въ томъ, нельзя ли будетъ въ Прагѣ, или вообще въ Чехахъ, прискаты опытнаго кричнаго мастера [2.] на его желѣзно-чугунные заводы въ Пермской губернии, на тѣхъ условіяхъ, которыя изложены имъ въ особой запискѣ его, приложенной мною къ письму, и, кажется, не безъ выгоды? Единственная цѣль его состоитъ въ томъ, чтобы, кромѣ опытности въ мастерѣ, имѣть въ немъ и человѣка, который бы могъ въ возможно скорое время сговориться съ нашими работниками, что Чеху во сто разъ легче, чѣмъ какому бы то ни было иностранцу, какъ это показываютъ ежедневные примѣры. И Чехъ чрезвычайно скоро приучается къ Руской рѣчи, и Руской къ Чеху. Буде мое письмо къ Вамъ не дошло, извѣстите меня о томъ, и я поспѣшу препро[3.]водить вторично Записку Графа Строганова съ его покорнѣйшей просьбой, отыскать ему такого мастера. Если Вамъ будетъ не сручно, я увѣренъ, Вы можете то поручить любому Вашему знакомому въ Прагѣ. Графъ будетъ Вамъ за то чрезвычайно обязанъ.

Я по прежнему прозябаю, и, кажется, конца не предвижу тому. Множество наготовлено у меня всякаго рода по моей части; но суждено ли ему увидѣть когда либо свѣтъ Божій, сомнѣваюсь. Теперь списываю Упыря Лихаго, который вдовой бывшаго владѣльца его продается, но цѣна рѣшительно почти никому недоступна, т. е., тысяча рублей серебромъ. Я сулилъ ей десятую [4.] часть, другіе побогаче даже пятую; однако все попустякамъ. А потому я рѣшился прибѣгнуть къ перепискѣ. Богъ вѣсть, куда онъ теперь попадетъ.

Если у Васъ есть какія либо новости для меня по Славянской письменности, я просилъ бы Васъ отправить его въ Берлинъ, книгопродавцу Бессеру (собственно Герцу), издписавъ: «для доставленія такому то». Онъ перешлетъ его къ осени мнѣ вмѣстѣ съ другими книгами, выписываемыми мною и моими товарищами черезъ него. Въ Питерѣ пролежать онъ мѣсяца два въ чистительномъ огнѣ, и потомъ пожалуютъ въ Бѣлокаменную. Лучше такъ, чѣмъ никакъ.

Будьте здоровы, благополучны и не замедлите скорымъ увѣдомленіемъ.

Весь Вашъ отъ души,

О. Бодянский.

XVII.

Не получая отъ Васъ болѣе трехъ мѣсяцевъ отвѣта на свое письмо, я опять отозвался къ Вамъ 25-го апрѣля, а спустя два дня пришелъ Вашъ отговоръ. Тѣмъ не менѣе, я все-таки еще пишу къ Вамъ. Графу Строганову было очень немило такое невѣжливое обхожденіе Чешскаго „Gewerbeverein“. Это совсѣмъ не по-братски, а чисто по-нѣмецки еще больше, чѣмъ по нѣмецки. И нѣмецъ за деньги пускается на все. Такъ только по-

ступали съ Рускими въ XVI вѣкѣ Датчане да Ганза. Впрочемъ, какъ тогда, такъ и теперь, не въ однихъ Чехахъ солнце свѣтитъ; съумѣемъ, какъ и всегда безъ нихъ обойтись. Но послѣ этого, куда годятся всѣ наши толки и крики о взаимности и т. п. галантерейностяхъ? [2.] По прилагаемому при семъ векселе на Ваше имя въ 6 фунтовъ и 14/4 штерлинговъ, № 3348, отъ 7/19 мая, данномъ сдѣшнимъ банкиромъ Ценкеромъ К^у, прошу покорнѣе Васъ взять деньги у банкира Лемеля, или какого другого, и отправить ихъ въ Загребъ, тамошнему книгопродавцу, Францу Жупану, при письмѣ отъ своего лица, въ которомъ извѣстите его, что это посылаю я ему въ уплату за книги, высланныя имъ для меня еще въ концѣ 1844-го года. Собственно я долженъ ему только 43 гульдена и 32 крейцера Коин. Минце; сдѣсь же нѣсколько больше: лишекъ употребите на расходы почтова. Въ полученіи же стѣхъ денегъ пускай онъ пришлетъ Вамъ росписку, которую прошу покорно, при случаѣ, отправить ко мнѣ.

Если будете высылать ко мнѣ какія либо славянскія книги, пуще всего [3.] благоволите не забыть, кромѣ Вашихъ собственныхъ произведеній и изданій, 1) *Časopisu Českého Muz. rok 1850* и съ 3-й книжки 1851 (двѣ первыя этого года имѣю); 2) Челаковского Пословицы, 3) *Všeslovanské počát. čtení*, 4) Томка Исторію Пражскаго Университета, 5) не знаю чье то изданіе Штитнаго, 6) Къ Юнгмановой Исторіи Чешской словесности, изд. 2-му, заглавіе и т. п., и, если вышелъ какой новый томъ, 7) Палацкаго Исторію Чехъ, да 8) Гулаковского *Abbreviaturae vocabulariae, usitatis in scripturis latinis, slaviciis et germanicis, etc.*

Въ замѣнъ, готовъ служить Рускими книгами, или самими деньгами. Буде кто либо изъ сдѣшнихъ поѣдетъ весной, или лѣтомъ, за рубежъ, передамъ то, или другое для Васъ, вмѣстѣ съ той травушкой, которая столько Вамъ полюбилась.

Поклонитесь отъ меня низенько Вячеславу Вячеславовичу и скажите, что до сихъ поръ изъ его прошлогоднихъ посылокъ, ничего не дошло въ Бѣлокаменную.

Весь Вашъ душевно преданный

О. Бодянский.³⁷⁾

Мая 8-го дня 1853 г., Москва.

XVIII.

Москва, іюня 15-го дня 1853-го года.

Пять дней тому назадъ, какъ я получилъ Ваше письмо отъ 25-го іюня нов. числ., и сегодня отвѣчаю на него поль-

³⁷⁾ При листі заковалась конверта з адресою по рос.: „Его Высокоблагородію, Милостивому Государю, Павлу Павловичу, Шафарнику, въ Прагѣ, въ Чехахъ“ — та по нім.: „Sr. Hochwohlgeboren, Herrn Herrn, Paul Joseph v. Schafarik, K. K. Professor u. Bibliothekar an d. Universitätspl. Böhmen“. Злива на конверті Шафарик приписав: „Obdrž. jsem 1 června 1853“, а внизу: „Od Lätla 4 Aus. 71 I.“

зуюсь случаемъ, именно отъѣздомъ г. Василя Николаевича, родомъ изъ Сербскаго Княжества. Онъ окончилъ у насъ свое образованіе, сперва въ Кіевской, а потомъ Московской Духовной Академіяхъ и, сверхъ того, слушалъ еще годъ чтенія профессоръ нашего Университета. Очень хотѣлось бы ему познакомиться, сколько нибудь, и съ Чехами, по крайней мѣрѣ, Пражанами. Надѣюсь, Вы не откажетесь поруководствовать его въ этомъ

Предпоследнее письмо Ваше, съ приложеніями касательно порученія Графа Строганова, получено также мною въ свое время. Жаль, что Чехи такъ не сообщительны (2.).²⁸⁾

Просимыя книги посылаю Вамъ, при семъ, именно: 1) описаніе рукописей Славянскихъ и Россійскихъ Н. Н. Царскаго, сдѣланное П. Строевымъ 1848 г.; 2) Ундольскаго, Каталогъ Славяно-Русскихъ книгъ церковной печати, бібліотеки Кастерина 1848.; и 3) Его-же, Опись книгамъ, въ Стенныхъ монастыряхъ находившимся, составленная въ XVII в.²⁹⁾ 1848 г. «Желаніе» Ваше имѣть послѣднія два меня удивляетъ. Не ужъ то Вы не получали тѣхъ книжекъ «Чтеній въ Обществѣ Исторіи и древностей Россійскихъ», въ которыхъ онѣ были помѣщены, т. е., 1848-го года? Если не получали, то потрудитесь извѣстить меня, и я постараюсь, чтобы онѣ были высланы Вамъ непременно.

Прилагаемое при семъ письмо и два тома «Исторіи Государства Россійскаго, Карамзина(4-5-й)», прошу покорнѣйше при вѣрномъ случаѣ переслать по надписи, т. е., Графу Орсагу Почичу Загорскому, въ Дубровникѣ или гдѣ онъ находится. Онъ писалъ мнѣ осенью, что съ весны возвратится на родину изъ Венеціи.

За книги, собранныя Вами для меня и посланныя въ Берлинъ къ книгопродавцу Бессеру, благодарю Васъ покорнѣйше, и готовъ отвѣчать Вамъ тѣмъ же во всякое время. Прошу Васъ, ни мало не стѣняясь извѣщать меня только, какія книги, вышедшія у насъ желали бы Вы имѣть, и я постараюсь всѣми силами исполнить требуемое и переслать при благопріятномъ случаѣ.

За письмо и три тетради Славянскаго словаря, присланныя ко мнѣ въ прошломъ годѣ [4.] г. Франтой Шумавскимъ, поблагодарите отъ меня. Я постараюсь, со временемъ не остаться у него въ долгу. Но разбирать теперь его словарь не имѣю времени, тѣмъ болѣе, что онъ только начатъ. Послѣ разумѣется, можно будетъ и это сдѣлать въ угоду составителю его.

²⁸⁾ На край зліва згорн до низу приписано: „Хотя и написалъ Вамъ, что прилагаю при семъ „Описаніе рукописей Стенныхъ монастырей въ Россіи, Ундольскаго, но на повѣрку оказалось, что ни одного экземпляра онаго не осталось у меня. И потому (на край 2. стор.) повремените немножко, пока я достану его у кого либо изъ знакомыхъ мнѣ, и при случаѣ перешлю Вамъ“.

²⁹⁾ В оригиналі написано: „въ XVII в. составленная“, але цифрами 1, 2, 3, 4 направлено, як у тексті. Л. Б.

Чрезвычайно благодаренъ Вамъ также и за готовность Вашу касательно пересылки денегъ по векселю въ Загребъ книгопродавцу Жупану. Когда получите отъ него росписку въ уплатѣ, перешлите мнѣ въ своемъ письмѣ.

Поздравляю Васъ съ бракомъ Божены. Дай Богъ ей всякаго счастья и благоденствія въ новой жизни, и чтобы она была услажденіемъ своего мужа и утѣхой родныхъ ее! Даждетъ она иже лоза плодовита, и иже крини зракѣ сладостна! Цѣлую ее и Мужа ея поцѣлуемъ единоплеменника!

Будьте здоровы, благополучны и не забывайте Вашего искренняго отъ души,

О. Бодянского.⁶⁰⁾

XIX.

Прошлаго 9-го сентября ст. сч. получено мною Ваше письмо, отъ 6-го н. сч., и при немъ расписка отъ Жупана и Андре. Благодарю отъ всей души за Ваше посредничество въ этомъ дѣлѣ.

Спустя двѣ недѣли пришли и книги изъ Берлина, а съ ними и Вами посланныя, именно:

1) Palackého Dějiny České; 2) Čelakovského, Všesl. počat. čtení (1—2); 3) — mudrosloví nar. slovanského; 4) Bartošova kronika Pražská; 5) Německo-český slovník věd. názvosloví; 6) Mnicha Chrabra o písmenech slov.; 7) Die ältest. Denkmäler der böhm. Sprache; 8) Светица; Ключъ языка Српскаго; 9) Hlahol. pámat.; 10) Остатокъ изъ Юнгмановой новой Исторіи Чешской словесности. Да отъ Ганки: 1) Polyglotta Kralov. rukopisu; 2) Dalimilova chronika česká, vyd. 2-hé; 3) Остромирово Евангеліе изданія его; 4) Časop. Česk. Muzeum за 1850 и 1852 сполна, а за 1851-й послѣднихъ двѣ книжки и 1-я 1853 года; 5) Tomkova Historie univ. Pražské; 6) Hulakovského Abbreviaturae etc.

Первыя три званія онъ просить отдать въ книжныя лавки для продажи, а остальные мнѣ за деньги, по приложенному счету. Очень жаль, что не случилось у Васъ для меня подъ рукою ни одного экземпляра [2.] югославянскихъ письменныхъ памятниковъ перваго изданія: они были бы мнѣ весьма нужны этой зимой. Другое изданіе выйдетъ не скоро, но и тогда придетъ въ Москву развѣ черезъ годъ, если пошлете его обыкновеннымъ путемъ. У насъ былъ недавно нашъ протоіерей при Вѣнскомъ Посольствѣ, М. Ф. Раевскій, съ которымъ я условился на счетъ пересылки книгъ изъ Москвы къ Вамъ, и, наоборотъ, отъ Васъ въ Москву. А потому прошу Васъ покорнѣйше впередъ все, что сочтете для себя нужнымъ изъ книжныхъ произведеній нашей литературы, тотчасъ обращаться ко мнѣ за тѣмъ, а я ужъ немедленно перешлю желаемое въ Вѣну, откуда Вы получите уско-

⁶⁰⁾ При листі коверта: „Его Высокоблагородію, Милостивому Государю, Павлу Павловичу, г. Шафарикъ, въ Прагѣ. Въ Чехахъ“; вгорі коверта, зліва рукою Шафарика припис: „Dobře 1853, z ač. Z á ř í“.

рѣ. Равнымъ образомъ и самое необходимое и вѣрное изъ Вашей производительности прошу, не дожидаясь весны, или лѣта, во всякое время, при случаѣ, или нарочно (на мой счетъ = útraty), пересылать Михайлу Федоровичу въ Вѣну, надписавъ только мое имя на книгѣ, сверху, а онъ уже то до[з.]ставить скоро и надежно, по принадлежности. Я разумѣю такія только сочиненія Чешскія и Славянскія вообще, которыя заслуживаютъ скорѣйшей доставки, каконы, на примѣръ, всѣ Ваши (2-е издан. югославянскихъ памятниковъ, Ваши изслѣдованія, помѣщаемыя въ Музейникѣ, Челяковскаго *Stěnl o slovn. grammatice*, и т. п.). Етѣмъ Вы меня вдвойнѣ обяжете. За книги же, приобретаемыя Вами для меня, равно какъ и Вяч. Вячеславичемъ, я готовъ всякій разъ высылать Вамъ по счету слѣдующее, на примѣръ, если накопится золотыхъ серебромъ на 50-ть. Тогда я либо возьму на нихъ вексель, либо же съ вѣрнымъ путешественникомъ перешлю Вамъ. Согласны ли Вы на это?

Отъ М. Ф. получите Вы чаю ф., который я просилъ взять отъ меня для Васъ: *вите стх него из адрани!*

Прошу въ будущемъ приложить къ моимъ книгамъ Ганушовъ разборъ сочиненій Штитнаго.

Я весь зарылся въ старинныхъ харатейныхъ рукописяхъ, въ которыхъ отыскиваю почти каждый день неслыханныя и негданныя сокровища, но обнаруживать свои находки теперь нѣтъ мнѣ возможности. Коплю и коплю для будущаго, которое будетъ ли когда для меня, не знаю. По крайней мѣрѣ, какъ видите, не сижу сложа руки, не говоря уже ни слова о завятіяхъ по кафедрѣ своей.

Будьте здоровы, благополучны и не забывайте преданнѣйшаго Вамъ отъ всего сердца,

Вашего искренняго почитателя и друга

О. Бодянского.⁴¹⁾

Сентября 29-го, 1853 года. Москва.

XX.⁴²⁾

Податель сихъ строкъ, Новаковичъ, Сербинъ, изъ княжества, кончившій ученіе въ Московскои Духовнои Академіи, и возвращающійся теперь обратно на родину. Я просилъ его завернуть къ Вамъ, къ Прагу, и вручить лично какъ письмо мое, такъ и нѣсколько мелкихъ статей г. Снегирева, вмѣстѣ съ

⁴¹⁾ При листі два листки Шафарика зі списом авторів і їх творів та нагаляні назви часописів, мап, літописів — для Бодянского й Потодіва; крім цього, конверта: „Его Высокоблагородію, Павлу Павловичу г. Шафаріку, із Праги, Въ зданіи Публичной Библиотеки. Въ Чехахъ“. Вгорі справа рукою Шафарика припис: „1853, Sept.“ Зліва посередині теж його рукою припис: „Bodjanskému poslalí v Březnu b. r. po Vukovi: Pam. cyrilské, Čelakovský, Hanuš, Štitný, Hatala, Musejník, Hasant“.

⁴²⁾ Перед цим листом О. Бодянский писав до Шафарика зліта 1844 р., але цього листа немає.

тѣмъ и китайской травицы: *пните отъ насъ на складки!* Кромѣ того, тутъ же получите 3-й томъ Исторіи Государства Россійскаго, Карамзина, въ 12-ю д. изданіе Смирдина, который прошу покорнѣйше, при случаѣ, переслать по надписи, именно: въ Дубровникъ, Графу Орсату Пачичу Загорскому, тому самому, которому Вы уже изволили недавно, кажется, 4-й томъ этого самого сочиненія, доставить. —

На дняхъ полученъ мною экземпляръ «Народныхъ Южно-русскихъ пѣсень, изд. Амброзіемъ Мотлинскимъ, въ Кіевѣ», который и посылаю Вамъ. Сборникъ этотъ весьма замѣчателенъ, лучший всѣхъ своихъ предшественниковъ по богатству пѣсенъ и новизнѣ большей части ихъ, но издатель не умѣлъ своимъ добромъ, какъ слѣдуетъ распорядиться. Если желаете знать исторію этого сборника, то я могу сказать ее Вамъ въ самыхъ короткихъ словахъ: почти весь онъ есть Сборникъ [2.] того Малороссійскаго писателя, который извѣстенъ и Вамъ подъ именемъ Іеремія Галки, и который теперь: «тамъ, тамъ, за синимъ океаномъ, вдали, въ бездѣйствіи упрямомъ», прозябаетъ, пропавши повидимому, на долго, если не навсегда, для нашей словесности. А изъ историческихъ много изъ сборника автора «Михайла Чернышенка» (П. К.). И тотъ и другой сборникъ имѣются у меня давно, и при томъ гораздо въ полнѣйшемъ и вѣрнѣйшемъ видѣ. Третій Сборникъ Гоголя вошелъ сюда тоже значительной частью, хотя и не вполне. Самому издателю принадлежитъ очень мало.

Прилагаю при семъ еще, отъ сочинителя, въ Чешскій Народный Музей, «Исторію Россіи съ древнѣйшихъ временъ», 4 части, доселѣ вышедшія.

Жду отъ Васъ съ нетерпѣніемъ новаго изданія, «Набора Югославянскихъ достопамятностей». Вышла ли она, наконецъ? Если что вздумаете переслать ко мнѣ, препровождайте либо въ „*Besser'sche Buchhandlung in Berlin*“ либо же М. Ф. Раевскому, въ Вѣнѣ, написавъ мое имя на каждой книжкѣ.

Мой низжайшій поклонъ всѣмъ помнящимъ меня.

Будьте здоровы, благополучны и не забывайте преданнѣйшаго Вамъ отъ души Вашего

О. Бодянского.⁴⁹⁾

XXI.

Послѣднее письмо Ваше, отъ 12-го октября н. сч., получено мною исправно, 13-го ст. сч. прошлаго года; но я, при всемъ моемъ желаніи тотчасъ же отвѣчать, былъ не въ состояніи то сдѣлать, занятый до нелзя срочной работой, т. е., изготовленіемъ сочиненія къ столѣтнему юбилею нашего университета.

⁴⁹⁾ Коверта: „Его Высочородно, Милостивому Государю, Павлу Павловичу Шафарнику, въ Прагѣ“; вліва внизу рукою Шафарника присяг: „*Obdrž. jsem na z. l.č. Prosince 1854.*“ Листъ дати не має (вишнякуво); мабуть, він із падолиста 1854. Л. Б.

Теперь все это мимо иде, и я спѣшу взяться за перо для бесѣды съ Вами. Посылаю при семъ три экземпляра моего новорожденнаго дѣтца: одинъ для Васъ, другой для В. В. Ганки, а третій въ Народный Чешскій Музей. ~~Читайте и почитайте, сами съмах маахъ, не дошках ...~~ Житія Кирила и Меодія не могли быть окончены къ сроку, и потому отложены мною до лѣта; они явятся съ находящимися у меня подъ руками разнорѣчїями, со всею щепетильностью. Духовная цензура затрудняется въ пропускѣ нѣкоторыхъ мѣстъ, но авось успѣю уломать ее.

Всѣ Ваши посланки черезъ Вука дошли ко мнѣ преблагополучно и своевременно. Это, пока, наилучшій путь, коимъ и сто посылаю къ Вамъ. За книги прїимите мою душевную и самую горячую благодарность. Но дошли ль [2.] къ Вамъ мои книги, отправленныя черезъ одного Серба въ августѣ прошедшаго года? Онъ же взялъ отъ меня и малую толику Китайской травки. При случаѣ не забудьте извѣстить меня объ всемъ этомъ.

Миклошичевой Хрестоматїи не видалъ еще: вѣроятно, по веснѣ припожалуетъ къ намъ. Я его взглядовъ не жажду, хотя и не отрицаю свѣдѣній въ немъ. Это нашъ Копитаръ, т. е., больше постигающій современныя требованія, чѣмъ первообразъ его, но тѣмъ не менѣе все таки Копитаръ и Копитаръ.

Мой доземный поклонъ всѣмъ помнящимъ меня.

Будьте здоровы, благополучны и не забывайте отъ души преданнѣйшаго Вамъ,

Вашего искренняго друга и слугу,

О. Бодянского.⁶⁴⁾

XXII.

Душевно радъ, что мое сочиненіе «О времени происхожденія Славянскихъ письменъ», препровожденное тотчасъ по его выходѣ къ Вамъ, дошло благополучно въ Прагу и доставило Вамъ такое удовольствіе. Кому же въ подобныхъ дѣлахъ принадлежить право одобренія, или осужденія, какъ не Вамъ, посѣдѣвшимъ уже на поприщѣ Славянской Филологїи и занимающимъ на немъ по всему первое мѣсто знатока, судїи и дѣятеля? Между тѣмъ знаете ли, какъ меня отпочивали въ одномъ изъ Петербургскихъ журналовъ? Въ 3-й, если не ошибаюсь, книжкѣ «Современника» за этотъ годъ чуть не съ грязью смѣшали его: и ничего-то новаго, и много пустого, и незнаніе того, о чемъ гдился говорить, и бездна пропусковъ, и т. п., да и предметъ-то не стоитъ такой траты времени и труда, какъ не заключающій въ себѣ никакой важности, а просто цѣль нелѣ[2.]паго любопытства. То ли было бы, если бы, на примѣръ, кто либо рѣшился заняться изученіемъ вопроса, «что такое за языкъ, такъ назы-

⁶⁴⁾ Кошерта: „Sr. Hochwohlgeboren, Herrn Herrn Paul Joseph Schaffarik, K. K. Bibliothekar in Prag“. З правого боку згорі припис Шафарика: „Rescript 17 a. g. 1855“.

ваемыи, церковнославянскій?» Вы видите, что это за гусь, и потому ни мнѣ, ни кому бы то ни было не слѣдуетъ не только обижаться, но просто даже не должно обращать на нихъ и малѣйшаго вниманія, какъ исходящихъ отъ людей, обладаемыхъ и духомъ невѣдѣнія, и духомъ безотчетнаго осужденія того, чего не понимаютъ, или что приходится не по нутру имъ. И я — точно не упомянулъ бы Вамъ объ этомъ жалкомъ случаѣ, если бы не слѣдующее обстоятельство: спустя мѣсяць, въ этомъ же самомъ журналѣ помѣщенъ былъ другой разборъ моего сочиненія, въ которомъ уже замѣчаютъ совершенно противное. Сколько въ первомъ порицали бездоказательно, столько во второмъ бездоказательно превозносятъ. Вотъ въ какія времена живемъ мы; вотъ въ какомъ состояннн находится наша критика, наши цѣнители и судьи. Конечно, не ихъ [3.] (и не для нихъ) слѣдуетъ нищущей братьи имѣть въ виду; но, тѣмъ не менѣе, нельзя не пожалѣть о такомъ состояннн нашей публики.

Жалѣю, что Вамъ попался экземпляръ снимковъ къ моему сочиненію не въ полномъ видѣ; при первомъ же удобномъ, случаѣ вышлю я Вамъ недостающее.

Житія Кирилла и Меводія, равно какъ и Похвальныя Слова имъ изготовляются мною, какъ я писалъ уже Вамъ, къ печатанію. Я даже получилъ ихъ изъ Петербургской цензуры, но съ нѣкоторыми пропусками. Хочется попытаться, нельзя ли будетъ исполнѣ издать; если же это не состоится, дѣлать нечего, напечатаю, какъ хотятъ. Не все то сможетъ, что хочется.

Осенью надѣюсь также приступить къ печатанію «Изборника 1078 года» который, послѣ 3-хъ лѣтняго лежанія въ цензурѣ, наконецъ, одобренъ; остается только испросить согласіе Синода на употребленіе подлинника, т. е., уступленіе права на изданіе, въ чемъ, кажется, нельзя, ожидать никакого важнаго затрудненія [4.]. Какъ долго провожусь потомъ съ нимъ, не знаю; но полагаю, возня будетъ большая. Хотѣлось бы не ударить лицомъ въ грязь. Будетъ изложеніе (текстъ) Греческое, и переводы Славянскій и Латинскій (послѣдній преимущественнаго сочиненія Анастасія Синаита, которое занимаетъ столько мѣста въ Изборникѣ), разногласія по нѣсколькимъ спискамъ (въ томъ числѣ по одному пергаменному), филологическія, историческія и критическія замѣчанія, грамматическія особенности этого памятника и списокъ всѣхъ словъ, встрѣчающихся въ немъ; напоследокъ, приложится къ нему отъ 10 до 18-ти, а статься можетъ и 20 снимковъ разнаго рода. Изданіе будетъ самое чистое, опрятное, изящное, хотя и не великолѣпное; ни въ чемъ, однакоже, не уступитъ Остромирову Евангелію; напротивъ, надѣюсь, превзойдетъ во многомъ. Цѣна — во что обойдется изданіе; сверхъ ея — ни копѣйки. Хочу только выручить издержки. Етого довольно для меня. Не такими изданіями богатѣютъ; хорошо и то, если такое сокровище, наконецъ, увидитъ свѣтъ Божій; лучшая же награда

для меня — возможность трудиться по призванію и предстать на судъ потомковъ не съ пустыми руками. [5.] Естественно въ трудѣ моемъ могутъ послѣ найтись недостатки; болѣе опытные и свѣдущіе замѣтятъ и исправятъ ихъ; но безъ меня, быть можетъ, долго бы еще памятникъ этотъ пролежалъ въ своемъ убѣжищѣ: вотъ, по крайности, моя заслуга передъ кѣмъ угодно. Нужно было много и много соображеній, чтобы такой большой памятникъ сдѣлать доступнымъ изданію. Не обладая дарами міра сего, мнѣ не легко пришлось найти обладателя ими, подвигнувшись моимъ словамъ и рѣшившася разстаться съ значительной частью ихъ. Но, дастъ Богъ, доживемъ и увидимъ — гадаемая и возможная теперь въ дѣйствительности!

Другой годъ уже, какъ работаю я въ Московскомъ Успенскомъ Соборѣ надъ рукописями: что за сокровище! Но прежде всего хочу изучить до нельзя Большія Четь-Минеи. Боже мой! Чего то въ нихъ нѣтъ! Если Богъ дастъ, все, мало мальски замѣчательное буду имѣть подъ руками, для всегдашняго употребленія.[6.]

Скажите Вячеславу Вячеславовичу, что онъ получитъ въ свое время, просимое имъ въ послѣднемъ письмецѣ его ко мнѣ. Тогда же и Вамъ приложится слѣдующее изъ печатнаго міра.

Будьте здоровы, благополучны и не забывайте предантѣйшаго Вамъ отъ цѣлой души,

Вашего сердечнаго почитателя и слугу,

О. Бодянскаго.

Мая 15-го дня 1855 года, Москва,

Мой поклонъ всѣмъ помнящимъ меня.

Подобнаго промаха съ письмами, какой недавно допущенъ мною по незнанію, впередъ уже не будетъ.⁶⁵⁾

XXIII.

Москва, 6-го февраля, 1856 г. ст. ст.

Вотъ когда только отвѣчаю я Вамъ на Ваши два письма, одно отъ 11-го декабря, полученное 27-го, а другое отъ 27-го того же декабря, а полученное 9-го января уже 1856 года.⁶⁶⁾ Въ такой запоздалости вините сами себя: порученія въ томъ и другомъ письмѣ такого рода, что нужно было время да время, чтобы ихъ исполнить. Къ тому же подошли святки, во время которыхъ Синодальная Библіотека закрыта; а святки у насъ по старинѣ — двѣ недѣли. Только послѣ 15-го января была возможность пуститься въ поиски. Впрочемъ, стану отвѣтъ дер-

⁶⁵⁾ При листі коверта: „Его Высокоблагородію. Милостивому Государю, Павлу Павловичу г. Шафарикъ, въ Прагѣ. Sr. Hochwohlgeboren, Herrn Herrn P. S. v. Schaffarik K. K. Bibliothekar etc. in Prag. Böhmen“. Зліва посередніи приніс рукою Шафарика: „Dedáno 15 června 1855. Psal jsem 15 června“.

⁶⁶⁾ Цях листів у виданні Лаврова не опубліковано: під ч. 81 лист 17/VI 1855, під ч. 82 лист 16/III 1855 р.

жать Вамъ по порядку, т. е., сперва на первое письмо, а тамъ и на второе.

Изъ Кирилловскихъ рукописей, описанныхъ, по моему мнѣнiю, съ Глаголицы, кромѣ упомянутыхъ уже мною въ книгѣ моей: «О времени происхожденiя Славянскихъ письменъ», на стр. XLIV—XLV примѣч. 68, стр. XXVIII—XLIX, примѣч. 71, суть еще слѣдующiя: 1) Пророки съ толкомъ или толкованiемъ, списанныя попомъ Упыремъ Лихимъ, не только въ рукописи, о коей говоритъ Востоковъ въ предисловiи къ Остромирову Евангелiю, теперь принадлежащей уже кушцу Ржевскому, Берсеневу, но и по рукописи Московской духовной Академiи, той самой, въ которой Горекiй открылъ Панонскiя Житiя въ первый разъ и сдѣлалъ по нимъ свою [2.] статью въ Москвитянинѣ 1842 года; см. примѣч. 42, стр. XXVI моего сочин.: «О времени происх. Слав. письменъ»; 2) творенiя о Климентѣ въ Макарьевскихъ Четьихъ Минеехъ за ноябрь, подъ 25-мъ числомъ, именно: а) мѣчии сѣго Климента патрiарха римскаго; б) Слово о чудеси сѣго архидiака Херсонскаго Климента; 3) Житiе Климента, iппа рѣмскаго, обученка сѣго дѣла Петра. Оно на нѣсколькихъ десяткахъ листовъ, чрезвычайно напоминаетъ словомъ и выраженiями, Глагольскiй изводъ или редакцiю, т. е., темноватостью и неплавностью слога, равно какъ и особенными словами. Не могу сказать утвердительно, должно ли сюда отнести и „похвалѣ сѣмъ Климента, патрiарха римскаго, написанѣ Климентамъ епископомъ“, которая слѣдуетъ въ Минееи тотчасъ за «Словомъ о чудеси» (см. б.), потому что слогъ въ немъ довольно повывглаженъ: за то „Житiе и мѣчии е кѣ дѣи (генв.) сѣго Климента ангѣльскаго“, помѣщенное въ Макар. Четьи за генварь „въ слѣдѣ за „Слово-мъ на принесени моцимъ преславнаго Климента, историческою имощи вездѣ“, по всему списано съ глагольскаго письма; см. мое соч. стр. XXI—XXIII, прим. 38. 4) Псалтырь съ претолкованiемъ фѣлмъ пергам., XII-го вѣка, прежде Погодина, а теперь СПбргской публичной библиотекѣ, сходная съ псалтырью на нѣсколькихъ пергам. листкахъ Митроп. Евгенiя, тамъ же находящаяся. 5) Житiе хуа черноризца Пандекта, пергам. XII-го вѣка, Новоіерусалимскаго Воскресенскаго монастыря, № 23-й. Въ другихъ спискахъ егѣхъ Пандектоу почти ничего не осталось, напоминающаго Глагольскiй противень. 6) Что до отрыв[3.]ковъ Глагольскихъ, о которыхъ когда-то извѣщалъ Васъ Погодинъ и которые прежде принадлежали ему, а нынѣ въ Питерѣ, вмѣстѣ съ прочими его древними рукописями, то я не только хорошо знаю егѣ отрывки, но еще въ 1847-мъ году ихъ отлитографировалъ, намѣреваясь, вмѣстѣ съ своимъ изслѣдованiемъ, помѣстить въ одной изъ книжекъ «Чтенiй въ Обществѣ Истори и древностей Россiйскихъ» на 1848-й годъ, до чего, какъ Вамъ извѣстно, судьба не допустила меня. Теперь все это, вмѣстѣ съ прочими, запасенными мною целавянскими намятниками, лежитъ

у меня, да поджидаеть, „Доньдеже зыкъсѣ скидѣтъ и кзымъ-тѣтъсѣ кѣдѣ“. Отрывокъ сей — пергаменный листъ въ 4-ку, на коемъ исписаны только оборотная лѣвая сторона и слѣдующая правая, между тѣмъ какъ правая сторона лѣвой и обратная правой не исписаны, вѣрнѣе: исписаны, но такъ, что рѣшительно ничего нельзя разобрать ни подъ какимъ видомъ, даже снять отдѣльныхъ буквъ, или словъ. На обѣихъ страницахъ ровное число строкъ, по 27-ми; письмо полууставное, прекрасное; изводъ — Булгарскій, но уже измѣнившійся отчасти подъ рукой шлица русскаго, потому что много осталось въ немъ исторунутаго. Содержаніе — Богъ вѣсть что такое, кажется родъ слова или проповѣди, либо назиданія какого-то о томъ, чтобы человекъ не превозносился: „къа бо плеть дръка.“⁴⁷⁾ и къака слава чѣкъска къы цѣкътъ тракъкъ нежне трака. и цѣкътъ испаде“. Далѣе приводится текстъ изъ Посланія Павла къ Тимоѣю: къ-тымъ сѣе къка [4.] запркъштай да не сѣ къысокъсѣмѣтъ, да не обновѣють на къстѣе ихъ да обновѣють на къ жнеаго. иже истѣ сѣкъ всѣкъмъ чѣкъомъ паче же къкърымъ“. За тѣмъ приводится Навуходоносоръ, его премѣненіе въ скота, „игда къка. тракъс къ зѣкърми къ герѣкъхъ грыкъши“, о Даніилѣ, его совѣтники и добромъ вѣрчѣ „стребники иже хотѣ ицѣ (лѣти?)“.

Етѣмъ оканчивается первая страница, на которой только 8-мъ строкъ безъ Глаголицы, прочія же 19-ть имѣютъ отъ одной до нѣсколькихъ буквъ, или написанныхъ среди Кириллицы, какъ отъ можете замѣтить изъ приведенныхъ выше мѣстъ. Замѣчательно, что ни одного слова нѣтъ, которое бы написано было одними лишь глагольскими знаками. Письмена округлыя, стало быть, Булгарская Глаголица, и, сличая съ таблицей при Копитаровомъ Глаголитѣ Клоца, больше всего похожи на Ассеманіевскую рукопись, особливо зѣло, (поставляемое часто вмѣсто земля), ща, живѣте и кука; но покой, однако, какъ въ парижской. Кромѣ того, надъ и поставляемое вмѣстѣ н, находится сверху (й), какъ въ словѣ запркъщай, когда оно употреблено въ нѣ значеніи краткаго н. Не знаю, въ другихъ рукописяхъ давно ли оно съ етѣмъ значкомъ встрѣчается. На другой страницѣ тоже рѣчь идетъ опять о науходоносорѣ, т. е., какъ „къа къкъленкъ. премѣбдрымъ къкъмъ зѣмьнамъ премѣдрость. къыи къы(т). не мѣгшимъ сѣна цѣвѣи сѣбдѣти. докъкъ приде данна. иже дѣхъ сѣмѣи къ сѣе иматъ“, которому (Даніилу) царь рассказывалъ снѣ свой о дубѣ, подъ коимъ „жнѣахѣвъ зѣкърми днѣи. и къ кътѣкъхъ нѣго жнѣахѣвъ птица ийѣгъна. и ѣ нѣго къкъмѣнѣсѣ къака“... На этомъ оканчивается вторая сторона. Сдѣланныя выписки показываютъ свойство самаго языка и его извода; между прочимъ, не смотря на малость объема, попадаются замѣчательныя особенности, на примѣръ: „и неци бланкыи [5.] и лѣтѣи пламы... къастѣ; на второй сторонѣ,

⁴⁷⁾ Звичайними грубыми буквами між церковною кириллицею переписуемо глаголицькѣ [писаніе Бодниського рукою], якихъ у друкарні немає. Р е д.

которая не имѣеть ни одного Глагольскаго письменнаго знака: таниѣ христосеков... посланствова имес (отъ послухъ)... средѣ замаа и пр. Замѣчательны также и нѣкоторые обороты, каковъ на примѣръ „цѣкта тракѣ“; „слава сохъмамъ листомъ подобитѣса. къ малѣ соещи и къ малѣ обданоещи. Наконецъ, о Моисѣи сказано, что его ижеотане меноѣфимъ нарекоша. иже исть члѣккъ Бжій. меноѣфъ къ члѣккъ нарицаетѣса ижепльтѣскы. фимъ же гь“. Повторяю, отрывокъ этотъ у меня совсѣмъ готовъ нѣсколько уже лѣтъ, къ выходу въ свѣтъ, даже отлитографированъ и сопровожденъ моими объясненіями, но, по извѣстнымъ Вамъ продѣлкамъ благонамѣренныхъ людей, какъ и многое другое, ему подобное, ждетъ, пока у моря погоды. Я забылъ сказать, что за «пророками съ толкомъ» по рукописи М. Д. Акад., слѣдуетъ „мѣа нѣимвры ѣ жити и жѣзнь, и подѣизи, приеднаго штца нѣшиго іоанѣкы“, скончавшагося 847 г.. современникъ патріарха Меѳодія, въ слѣдъ за коимъ и онъ «преиде къ Господу», что это Житіе писано на оной и той же бумагѣ (бомбицинѣ), но письмо нѣсколько отличное, не такъ тщательное, хотя довольно сходное, чернила блѣднѣе во всемъ, впрочемъ, одинаковъ съ Житіемъ Кирилла, слѣдующимъ за нимъ. Однако, какъ егѣ Житія, такъ и другія статьи, кои находятся за ними, не смахиваютъ на «пророки съ толкомъ»; по крайней мѣрѣ, доселѣ не могу убѣдиться въ томъ.

Теперь къ отвѣту на второе Ваше письмо. Я перебралъ въ Синодальной библиотекѣ множество рукописей, пергаменныхъ и бумажныхъ: мнѣней, триодей типиковъ, стихарей и Кондакарей, и вотъ [в.] что только нашель. Въ Триоди цвѣтной 1311-го года № 896, въ 4-ку, пергам., стр. 66-й „къ читк. ѣ нед. пѣснь. ѣ“. „слокомъ ослаканиаго обкрѣни. и хромааго не прако распѣтѣса іѣ. и ехскрѣс обчникомъ са. къ многы дни шкани“. Тамъ же, стр. 73. Нед. д. о самаранъни. пѣсн. ѣ сѣкт: „Отх жикеноснънхъ ти кода. стобдница приснеткобщъ. Хѣ почрри ми шдроты. да мѣ кождеть къ жикотх. ико кода текобщи. источникъ члѣкколюкце“. Тамъ же, стр. 82. „Къ нед. ѣ по пас. о сѣкнъци. сѣкта“: „Разоѣмѣки ми ечи. ослапшии гѣ. съ мрачнаго грѣха. ты пресѣкти положикъ щедре смѣрнини и покаянии шмыи сѣкзани“. Къ этому прибавлю, что въ печатномъ Типиконѣ или Уставѣ агіа, принадлежащемъ Московскому Успенскому Собору, подъ 8-мъ августа, стр. ба, „по ѣ стѣхологн сѣд“. „На горѣ Ѡагоретѣй проокраниса вси іѣсе, и шклакъ сѣктѣхъ протѣзаяущѣса ико сѣнь. аллы сѣкою покры тѣмѣи и на зѣмлю ницъ падуха. не терпѣщи зрѣти сѣктлоести непристѣпнѣгъ слѣкы лицѣ твоего, безначалие сѣе хѣтѣ Бжѣ, иже тогда имѣ сѣктѣ тѣой возслакый, пресѣкти дѣшии нѣша“. Радъ буду отъ души, если егѣ выписки пригодятся Вамъ и помогутъ разобрать поскорѣе такое важное открытіе. А чтобы и другихъ побудить оказать Вамъ въ этомъ случаѣ содѣйствиѣ, я, въ статьѣ своей, составленной по Вашемъ двумъ письмамъ, и извѣщенію въ Пражскихъ Вѣдомостяхъ, присланному тоже

Вами ко мнѣ, и напечатанной на дняхъ въ 3-ей книжкѣ новаго журнала въ Москвѣ «Русскій Вѣстникъ», издаваемаго Катковымъ, [7.] помѣстилъ Вашъ ключъ къ неразобранымъ глагольскимъ строчкамъ, приглашая помочь Вамъ, буде кто отыщетъ годное, и присылать ко мнѣ для отправленія по принадлежности. Статью эту я незамедлю выслать Вамъ въ особомъ оттискѣ, вмѣстѣ съ другими, для Васъ накопленными мною, книтами, въ томъ числѣ съ «Описаніемъ Синодальной Библиотеки, составляемымъ профессорами Горскимъ и Невоструевымъ, коего вышла недавно 1-ая только часть, содержащая описаніе библейскихъ книгъ. Какъ скоро узнаю, что Гильфердингъ мой воротился уже въ Питеръ, тогчасъ же отправлю къ нему свой книжный грузъ для Васъ. Въ статьѣ своей, извѣщая вообще о Вашихъ трудахъ по части Глаголицы и о новѣйшей находкѣ, предупреждаю не дѣлать никакихъ преждевременныхъ заключеній, на основаніи ея, касательно старѣйшинства того или другого, Славянскаго письма, Кириллицы и Глаголицы. Въ этомъ я мѣтилъ противъ рьяныхъ молодыхъ головъ, которыхъ и у насъ, какъ и всюду, довольно, и которыя тотчасъ готовы постронуть на новомъ открытіи цѣлую систему и разблаговѣстить міру о Глаголицѣ такія чудеса, что послѣ, какъ пыль-то пообсыдетъ, и самимъ совѣстно будетъ читать. Григоровичъ въ Казани, сколько слышу, по старому только собирается что то дѣлать съ своими сокровищами. Скоро-ли, [8.] и что именно подарить онъ свѣту, одинъ Богъ вѣсть.

Получивъ его письмо, потрудитесь извѣстить меня о томъ, чтобъ я не сомнѣвался о приходѣ его къ Вамъ. Что до книгъ, для меня припасаемыхъ Вами, лучше всего сбывать ихъ черезъ Вѣну; надписавъ на каждой мое имя, смѣло пересылайте къ Мих. Фед. Раевскому, безъ всякаго письма; а онъ ужъ доставитъ мнѣ и скоро и вѣрно. Въ особеннсти прошу высылать мнѣ хоть по двѣ книжки «Музейникъ»: я его не имѣю уже за два послѣдніе года, равно и все мало мальски путное по части исторической или археологической. Разумѣется, описаніе Глагольской находки, какъ скоро ныйдетъ въ свѣтъ, немедленно прошу переслать: чѣмъ скорѣе, тѣмъ пріятнѣе то будетъ Вашему искреннему почитателю и другу

О. Бодянскому.

Поклонъ мой всѣмъ помнящимъ еще меня, въ особеннсти Вашему семейству.

XXIV.⁶⁰⁾

Москва 13-го февраля 1856 г.

Вотъ Вамъ просимое Вами въ письмѣ отъ 21-го прошлаго мѣсяца, полученномъ исправно 7-го текущаго. Списокъ едѣ-

⁶⁰⁾ Попереду листа на сімохъ сторінкахъ листа аничайного почтового формату идутъ шниси „Изъ Апостола голковаго, по харатейному списку Московскои

ланъ мною слово въ слово, безъ малѣйшихъ измѣненій, но съ опущеніемъ толкованія, по собственному Вашему желанію. Тутъ Вы имѣете воскресныя чтенія, изъ посланія къ Римлянамъ, на недѣли послѣ пятидесятницы: 5-ю, 6, 7, 3 и 2.

Порядокъ превратный отъ того, что при списываніи я не досмотрѣлъ, сколько именно Чтеній изъ этого посланія находится въ рукописи, и при томъ, въ какой пресметственности они слѣдуютъ. Сдѣлавъ три, я уже спохватился, но было поздно: новой перепиской значительно потерялъ бы время, и тѣмъ удалилъ бы мгновеніе отправленія письма, а мнѣ хотѣлось показать, съ какой готовностью радъ я исполнять Ваши порученія, и какъ скоро, буде нѣтъ къ тому неодолимыхъ, или слишкомъ сильныхъ, препятствій. Подчеркнутыя буквы писаны кинноварью, слова же подчеркнутыя — тѣ, кои обратили мое вниманіе. Характеръ письма и т. п. увидите изъ противна 1-го листа, святаго при «Матеріалахъ для исторіи писемъ», по случаю 100 лѣтняго торжества Московскаго Университета, издан. 1855 г. Они приобрѣтены мною для Васъ и отправятся тотчасъ же, какъ скоро получу извѣстію о возвращеніи Гилфердинга въ Питеръ, вмѣстѣ съ моими другими книгами, для Васъ припасенными. Изъ другихъ рукописей я не дѣлалъ выписокъ по тому, что въ нынѣшнее время доступна мнѣ одна лишь Синодальная Библиотека, въ коей почти ежедневно работаю по нѣсколькимъ часамъ: кажется, никогда бы не вышелъ изъ нея. Что за сокровища! И какъ много никому неизвѣстнаго или же неоцѣненнаго, непятаго и т. п.!

Прошлой осенью очутилась у насъ, въ Бѣлокаменной, неожиданно нежданно, Библия Чешская на пергаментѣ XV-го вѣка, въ два столбца писанная прекрасной того времени мелкой скорописью, огромный томъ за тысячу страницъ, полный, кромѣ 2-хъ листковъ, вырванныхъ въ серединѣ. Много въ ней особеннаго противу всѣхъ печатныхъ, начиная съ 1488 и т. д. Описаніемъ ея занимается мой бывший слушатель, Безсоновъ, издавшій недавно Новобулгарскія пѣсни. Въ ней есть уже і. На корешкѣ: „Vsbírá swatá“; оправа — доски кожаныя. — Томкова «Исторія Праги» еще не приходила. —

Весь Вашъ навсегда

О. Бодянский.⁶⁹⁾

XXV.⁷⁰⁾

Письмо Ваше, отъ 16-го марта н. ст., пришло ко мнѣ только 15-го ст. ст. Да, долгоюю, въ самомъ дѣлѣ, идутъ мои къ

Синодальной Библиотеки, въ л., на 241-мъ листѣ. Посланіе къ Римлянамъ“ гл. 2, 3, 10, 12, 15. Цихъ выписей П. Шафарикъ потребувавъ у часі студій надъ „Правдыми вривками“, які віднайшовъ бувъ у Празі.

⁶⁹⁾ На краі зліва: „О полученіи обоихъ писемъ потрудитесь извѣстить меня. Они посланы неоплаченными, по Вашему желанію. Первое письмо отправлено ровно недѣлей раньше.“

⁷⁰⁾ Припис Шафарика червонымъ: Od 2. Apr., dod. 25. Dubn. 856.

Вамъ, а не Ваши ко мнѣ, грамотки; но причины тому рѣшительно не понимаю, тѣмъ болѣе, что грамотки другихъ изъ Москвы же доходятъ къ Вамъ отъ 9 до 11 дней. Впрочемъ, пусть будетъ и такъ, только бы доходили.

Радъ, что выписки¹¹⁾ мои пригодились Вамъ, а и того пуще, что достигли къ Вамъ по добру, по здорову. Помощникомъ въ въ нихъ никого не было мнѣ; самъ долженъ былъ искать и извлекать. Вотъ еще одна свѣтильна слѣпому, найденная мною въ одной старопечатной книгѣ, въ недѣлю 6-ую по пасцѣ, утр.: „*Озвѣмъ мой очи, всаѣпаниа. Гди, ѿ мрачнаго грѣхѣ, ты прескѣти, клежикъ, щедре, смиреніе и покланіа ѡмнѣ слезами*“. А вотъ пара извлеченій изъ двухъ харатейныхъ апостоловъ, хранящихся въ Синодальной Московской Библиотекѣ.¹²⁾

Послалъ бы Вамъ особый отпечатокъ своей статьи о Вашихъ глагольскихъ отрывкахъ, помѣщенной въ 3-й книжкѣ новаго московскаго журнала «Русскій Вѣстникъ», изд. Катковымъ, по, къ сожалѣнію, изъ обѣщанныхъ нѣсколькихъ отпечатковъ, по забывчивости справщика, ни одного не сдѣлано въ свое время. Вашего же сочиненія объ этой находкѣ жду съ нетерпѣніемъ. Самъ я теперь весь погрузился въ Изборникъ Святославовъ: работы страшно много; скоро отпечатаю первый листъ, который, при первомъ случаѣ, перешлю Вамъ, чтобы видѣли, въ какомъ образѣ онъ явится. Лѣтомъ намѣреваю приступить, кромѣ того, къ печатанію житій Солунскихъ Братьевъ, которыя хочу издать не только по одному сводному, но и по нѣсколькимъ изводамъ или редакціямъ, находящимся у меня теперь. Каждая изъ нихъ чѣмъ либо въ особенности отличается. Будетъ листовъ отъ 15 до 20.

На дняхъ послалъ я Вамъ черезъ Петербургъ и Вѣну, извѣстнымъ путемъ, нѣсколько книгъ: 1) Матеріалы для письменъ славянскихъ; 2) Описаніе (коротенькое) Синодальной разницы и библиотеки; 3) Новобулгарскія пѣсни, и еще, кажется, что-то. Хотѣлъ было приложить еще «Описаніе Синод. Библиотеки», Горскаго и Невоструева, да Вы пишете, что получили уже оное изъ другихъ рукъ; впрочемъ, извѣстите, не нуженъ ли еще экземпляръ; [4.] я его тотчасъ же отправлю.

Стоитъ ли «Люмиръ», журналъ, въ Прагѣ Вашей выходящій, того, чтобы имѣть его? Буде да, — выпишу черезъ Вѣну. Не знаете ли еще какихъ Славянскихъ журналовъ, стоящихъ выписки? Я бы ихъ теперь, какъ миръ устанвится, заказалъ себѣ тамъ же.

¹¹⁾ Пор. лист XXIV, ст. 83, пом. 68.

¹²⁾ Тут идутъ церк.-слав. тексты північної редакції з мішаннямъ *ѣ* и *е*, *ч* и *ц*, і то з Апостольськихъ Дій а) з р. 1307, V, 12—20 та VI, 1—7 б) з р. 1453, II, 19—30; скрізь Шафарикъ позавначував сам місця, порівнявши їх, видно, з Шішацькимъ Апостоломъ (Šiš-lacuna, Šišat. p. 12, Šiš, p. 27). Тексти виповняють другу полов. 1. та 2. ст. листу.

На святой выйдет первая книжка новаго Московскаго журнала «Русская Бесѣда», издаваемаго Кошелевымъ и друг. Обѣщаетъ больше быть вѣрнымъ своему имени, чѣмъ Русскій Вѣстникъ, въ которомъ, по сѣ пору, мало Русскаго. Изданіе, по причинѣ поздняго разрѣшенія, на этотъ годъ будетъ только 3-хъ мѣсячное обозрѣніе, но на слѣдующій преобразуется въ ежемѣсячное.

Не ужь-то Ербеново 2-ое изданіе Чешскихъ пѣсенъ остановилось на 1-ой тетради?

Будьте здоровы, благополучны и не забывайте Вашего отъ души почитателя и слугу

О. Бодянскаго.

Апрѣля 2-го дня 1856 г., Москва.

III. Если выйдет Ваше описаніе Глагольской находки, потрудитесь тотчасъ переслать ее мнѣ черезъ Вѣну, даже по почтѣ на мой счетъ, написавъ лишь «въ Университетѣ» на главномъ конвертѣ, а на книжкѣ только мое имя.

XXVI.²³⁾

Москва. 11-го ноября, 1856 года.

Недѣлю съ небольшимъ тому получилъ я Ваше письмо отъ 30-го октября и. сч. Благодарю отъ всей души за разныя ученныя новости. Объ языкѣ Булгаровъ въ Семиградіи имѣю отъ самаго сочинителя, равно какъ и его Сравнительной грамматики часть 3-ью; но Евангелія отъ Матѳея по сѣ пору еще не видалъ. Любичевъ „Dizionario bibliografico“, а также «Исторію народной письменности въ Далматіи», надѣюсь получить, по выходѣ, изъ Вѣны. Новаго изданія Сушиломъ «Моранскихъ пѣсенъ» прислали мнѣ 4 тетради; не было ли болѣе? Бѣлградскаго «Гласника» имѣю 5-ть книжекъ; остальное получу либо отъ самаго Общества, либо же изъ Вѣны. Ганково извѣстіе о Глагольскомъ отрывкѣ, какъ скоро кончится печатаніемъ, потрудитесь переслать въ Вѣну для меня, а также и Ербеновъ отрывокъ, буде выйдетъ. Слышу, что онъ написалъ что-то о Штитномъ: что это такое, и нельзя ли его видѣть? Вышелъ 2-й выпускъ «Русскихъ народныхъ сказокъ», издаваемыхъ Аванасьевымъ, который въ скоромъ времени получите отъ меня: первый дошелъ ли къ Вамъ? Онъ былъ посланъ мною прошлымъ лѣтомъ черезъ Вѣну. Все, выходящее по части языковѣдѣнія сравнительнаго [2.] за границей, доходитъ довольно скоро ко мнѣ, но славянскія книги болѣею частью поздно, а иногда и вовсе не доходятъ. Что дѣлается, напримѣръ, у Лужичанъ, Галичанъ, Краицень и Словаковъ, не вѣмъ почти ничего лѣтъ за пять; то же самое и о Полякахъ за рубежомъ. На двѣхъ вышелъ переводъ на Русскій Ранковой исторіи Сербскаго возстанія, сдѣланный моимъ прежнимъ слушателемъ, Бартеневымъ. Въ 3-й

²³⁾ Примѣс червон. Шафарика: Dodáno 4 Pros. 856. Л. Б.

книжкѣ «Руской Бесѣды» помѣщены «Филологическія письма къ Погодину Максимовичу», какъ отвѣтъ на его письмо къ Срезневскому: по дѣломъ! На прошлой недѣли пошелъ слухъ по Москвѣ о готовности нашего богача-откупщика, Хокорева, по мысли Погодина, жертвовать ежегодно 3 тысячи серебромъ на изданіе въ Прагѣ нашей старины. Спасибо, сто разъ спасибо ему! Его прочтѣе всего составить ему память: внуки и правнуки станутъ съ благоговѣніемъ произносить его имя и благословлять въ роды родовъ, яко имя перваго Русскаго на самомъ дѣлѣ показавшаго братскую взаимность и расположеніе.

Теперь къ Вашимъ запросамъ и просьбамъ. Русскіе писатели относятъ написаніе Крыловскаго Евангелія къ 1144-му вм. 1143 г. по необдуманности Кёппенъ въ этомъ случаѣ осторожнѣе поступилъ. [3.] Въ извѣстномъ Вамъ отрывкѣ съ глагольскими буквами, напечатанномъ мною, но не выпущенномъ по сю пору, нѣтъ ни ѡ, ни ѡ зъ гѣхъ изъ буквъ, которыя въ немъ уцѣлѣли: изъ 19 случаевъ на 27 строчкахъ встрѣчается всего на всего 11-ть буквъ, именно: а (3), к (2), н (7), ж (2), з (зѣло: 4), и (8), т (3), р (2), х (6), щ (2), і (вм. и: 3), і (вм. ѡ 1); стало, 42 раза. Но въ ЦСлав. части вѣду ѡ а не ѡ. т. е. ѡ безъ поперечной или же верхней черточки между стѣми двумя буквами (ж и і).

Прошу Васъ справиться съ моими письмами: въ нихъ я писалъ Вамъ именно, что, кромѣ «Пророковъ съ толкомъ», по списку Мемилова, теперь Берсенева, рассмотрѣнному въ первый разъ Востоковымъ, равно какъ и списку Московской Духовной Академіи, указаніе на переписку ихъ съ глагольскаго списка находится еще и въ другихъ спискахъ ихъ, хранящихся въ Московскихъ и окрестныхъ бібліотекахъ. Въ одномъ изъ такихъ, я писалъ, найдено даже цѣлое слово, именно Аввакумъ; но быть можетъ, и я не указалъ, по скорости, на человека, открывшаго то. Это былъ профессоръ Москов. Дух. Академіи, А. В. Горскій, который и сообщилъ мнѣ первоначально вѣсть объ этомъ открытіи. При ближайшемъ осмотрѣ оказалось, что въ этомъ спискѣ, принадлежащемъ бібліотекѣ Троицкой Сергіевой Лавры (въ которой за тысячу [4.] однихъ харатейныхъ), XVI вѣка, № 2-й не одно упомянутое имя писано Глаголицей, но нѣсколько; такъ, на л. 38-мъ Амбакумъ, на оборотѣ того же листа Софоннино пророчье ѡддѣи (Аддей, Аѡѡеи, Ангел, или же Аггей?): внизу его стоитъ: „Ангѣл ѡжѣ и агѣл (обор. 41 листа), и, на л. 48: Захаріи: одѣсь е, а не е, или је (ѡ). Подчеркнутыя слова писаны Глагольскимъ письмомъ. Сверхъ того, въ разныхъ мѣстахъ встрѣчаются Глагольскія буквы какъ заглавныя, вм. Кирилловскихъ; всѣхъ такихъ мѣстъ около 30, а буквъ за 70. Если бы кто сомнѣвался, вопреки свидѣтельству языка, въ копіи Мемилова или Берсенева и Академическаго списковъ съ Глагольской рукописи, тогъ, имѣя такое неопровержимое показаніе Лаврскаго списка

«Пророковъ съ толкованіемъ», поневоля́ долженъ будетъ отказаться отъ своего неумѣтнаго скептицизма. Всѣ етѣ списки мнѣ очень хорошо извѣстны: я ихъ вдоль и поперекъ изучилъ и готовъ предстани́ о нихъ цѣлое изслѣдованіе, которое, дастъ Богъ, въ свое время и сдѣлаю. Но нуще всего хотѣлось бы мнѣ ихъ издать въ сводномъ списокѣ. Когда? Одинъ Богъ вѣсть, равно и то, какимъ образомъ? Нечего теперь затѣвать печатаніе чего либо новаго, коли и напечатаннаго уже не имѣю возможности выдать какъ-то: Константина, Екзарха, Житія Θεодосія, Ангела и начала Амартама по списку М. Д. Ал. Послѣдній недавно попался мнѣ въ списокъ извода Сербскаго, далеко непохожаго во многомъ на изводъ Булгарскій. «Изборникъ Свято-славовъ» поменьшеку плетется; но къ «Житіямъ Кир. и Меѣ» по сю пору не приступалъ: безпрестанно открываются новыя списки какъ большихъ, такъ и продолжныхъ.

Будьте здоровы, благополучны и не забываютъ Вашего

О. Бодянскаго.

XXVII.

Москва, іюня 25-го дня, 1857 года.

И я тоже долгонько не писалъ къ Вамъ, какъ и Вы ко мнѣ. Послѣднее письмо Ваше получено мною еще 26-го марта, въ которомъ Вы, между прочимъ, извѣщаете о выходѣ Вашего изслѣдованія о Глагольскихъ отрывкахъ, найденныхъ недавно въ Прагѣ, и о высылкѣ 3-хъ экземпляровъ его ко мнѣ. Одинъ изъ нихъ уже прибылъ ко мнѣ еще въ маѣ, а прочіе, вѣроятно, тоже въ свое время, явятся. Отъ всей души благодарю Васъ за подарокъ, я уже прочелъ его, и изумился терпѣнію Вашему, а и того болѣе прощательности. Конечно, не всѣ согласятся съ вѣкомъ, къ которому Вы эти отрывки приурочиваете. Дѣйствительно, въ языкѣ ихъ есть кое что, противорѣчащее тому; но въ цѣломъ, быть можетъ, Вы и правы. Касательно замѣчаній Вашихъ объ языкѣ, на стр. 53—55 высказанныхъ, прибавлю, что въ Изборникѣ 1073 г. иногда ж вм. ѡ тоже попадаетея, вѣроятно, спиской, потому что и выше и ниже правильно, наприм.: *почъ-то ко, ричеть, діа ті уѣр фѣсі...* другой: *ни ескрѣхъ свинимъ...* и много въ разныхъ мѣстахъ. Равномѣрно стяженію ни въ и тамъ же; но всего поразительнѣе это въ такихъ, которые писаны хотя и по церковнославянски, все же природными Русскими, на прим., въ Житія [2.]¹⁴⁾ Θεодосія по списку харатейному Моск. Успен. Собора, въ которомъ и древнѣйшій списокъ Житія Меѣдіева сохранился: «*оидъ же нашъ Θεодоси сѣмѣрнхмъ сѣмѣсхмъ и послѣднимъ ѡ есмъ преспѣваніи*». Въ этомъ нельзя не видѣть указанія на происхожденіе перепечатки Изборника Свято-

¹⁴⁾ На край цѣй старинки злѣна агори донизу припис Бодянскаго «Прилагаемое при семъ письмо къ Авг. Бѣлиневскому, къ Львову, Директору Заключенія гр. Осолинскаго, прошу покорнѣйше отправить по почтѣ, запечатанъ въ особый конвертъ. Я боюсь, чтобы изъ Москвы письмо мое гдѣ либо не запропастилось, а отъ Васъ надежнѣе».

славова, т. е. изъ Южной Руси, на что и многое другое также указываетъ. Болѣе же всего достойно замѣчанія въ Житіи Θεодосія по стому списку употребленіе и вм. ѡ въ 3-мъ л. мн. наст. врем.: „и сѣго ради къси любѣмѣхѣ ти и якло и ѡко сѣдѣ намѣхѣ ти и“, что довольно часто встрѣчается, и напоминаетъ глубочайшую старину. Давно уже памятникъ сей изготовленъ мною къ выпуску въ свѣтъ по древнѣйшему списку, съ разнословіями, но до сихъ поръ не было случая приступить къ осуществленію того; теперь же, кажется, обстоятельства склоняются къ лучшему. Именно: событіе, случившееся съ Шенуревымъ и оглашенное уже и за границей, повело за собой переворотъ и въ нашемъ Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ, т. е. Предсѣдатель его долженъ былъ удалиться съ клеветы своими, а на его мѣсто поступилъ прежній, Графъ Строгановъ, который и возстановилъ весь прежній порядокъ. Положено прекратить «Временникъ», какъ временщикъ, и возобновить «Чтенія», изданіе коихъ поручено опять мнѣ. Будутъ выходить съ Новаго Года каждыя три мѣсяца по книгѣ, отъ 30 до 35 и даже 40 листовъ, стало, 4 въ годъ. Отдѣлы тѣже, что и прежде. И такъ, я своего дождался, гдѣ снова полный хозинъ, хотя совершенно безмездный. Но тамъ, гдѣ дѣло идетъ объ общей пользѣ, я никогда не смотрю на вознагражденіе: лучшая для меня награда имѣть возможность дѣлать дѣло. Въ каждой [3.] книгѣ будетъ непременно по какому либо памятнику Церковнославянской письменности, которыхъ у меня припасено довольно. Хотѣлось бы прежде всего пустить житія Кирила и Мефодія, пространныя и проложныя, равно и похвальныя слова имъ. За ними послѣдуютъ: Житіе Θεодосія, Бориса и Глѣба. I. Екз. Болгарекія, Константинъ, Антиохъ, Амартолъ (по двумъ изводамъ, Болгарскому и Сербскому), Посланіе Фотія къ Михаилу (Борису), Князю Болгарскому, Пророки съ толкомъ и т. п. Однихъ этихъ памятниковъ хватитъ года на 3; въ отдѣлѣ матеріаловъ отечественныхъ съ первой же книги нуцу народныя пѣсни Русскаго племени по сборникамъ моему, Кирѣевскаго и Головацкаго, восходящихъ за нѣсколько тысячъ, равно какъ и пословицы. Пора, давно пора заняться уже обнародованіемъ накопленныхъ сокровищъ, да не зайдетъ вечеръ нашъ. Далъ бы только Богъ здоровье и благіе дни.

Посылаю Вамъ «Исторію Сербскаго языка по памятникамъ, писаннымъ Кирилицею, въ связи съ исторіею народа», соч. А. Майкова, моего ученика. Оно собственно писано для полученія магистра Славянской словесности (6-го іюня). Какъ видите, все основано на источникахъ, но не забыты и пособія. Надѣюсь, оно сдѣлаетъ честь и ученику и наставнику. Конечно въ этомъ Вы первый и лучший судья. Съ нашей стороны сдѣлано все, что только возможно было. Посылаю также Вамъ и тѣ книжки «Временника», въ которыхъ помѣщены «Статуты Литовскіе», [4.] къ сожалѣнію, не вездѣ исправно перепечатанные.

Я собрался было совѣмъ къ Вамъ, получить даже позволеніе Государя, объявленное въ Вѣдомостяхъ объѣхъ столицъ, и притомъ на 5-ть мѣсяцевъ (съ мая по октябрь), но цыганскія ухватки Министерства все испортили, и я остался сиднемъ по старому на своемъ мѣстѣ. Спихватившись въ неловкости поступка со мною, предлагаютъ отправиться черезъ годъ, весной, съ далеко выгоднѣйшими условіями, но, признаюсь откровенно, по сю пору еще сердце щемить отъ обиды, незаслуженно понесенной, и потому едва ли приму такое вынужденное благодѣаніе. А хотѣлось бы еще взглянуть на Васъ и многихъ другихъ въ сей жизни, равно какъ и на Ваши обстоятельства, взглянуть и раскинуть умомъ-разумомъ, на сколько все переизмѣнилось въ послѣдніе 15-ть лѣтъ, т. е., со времени моего возврата на родину...

Податель сихъ строкъ — Николай Никитичъ Буличъ, Проф. русской словесности въ Казанскомъ Университетѣ. Онъ отправился года на два за рубежъ посмотрѣть на людъ заморскій, между прочимъ, хочетъ посѣтить и людъ соплеменный. Не откажите ему совѣтомъ и дѣломъ въ томъ и другомъ. Онъ мнѣ нѣсколько съ родни. Оказанное ему окажется мнѣ самому. Въ іюлѣ Васъ посѣтитъ издатель «Русской Бесѣды», А. Н. Кошеловъ; онъ теперь въ Карловахахъ, а жена его въ Хебѣ. Кромѣ его много и другихъ земляковъ толкается у Васъ. Нѣсколько тысячъ уѣхало на Западъ. Просто — нашествіе сѣверныхъ варваровъ.

Весь Вашъ отъ души

О. Бодянский.

Др. ВСЕВОЛОД ГАРМАШІВ, проф.

ВРОДЖЕНІ ПОЧВАРНОСТІ ПІСЛЯВОЄННОЇ ДОБИ.

Що великі струси, які переживає цілий нарід підчас великих і довгих воєн або кривавих революцій та подібних подій мають великий вплив на дальше життя цього народу, це річ давно відома. І те є знана річ, що вплив і наслідки таких струсів дуже різноманітні. Їх помічається не лише на змінах умов життя народу, а й на фізичному стані, й то не тільки тих, що пережили такі струси, а й на їх нащадках. Ті впливи на фізичний стан народу, хоч і не так падають у вічі, як зміни політичних і економічних умов, але ж вони немалі, й їх можна констатувати після довгих і уважних дослідів.

Велика світова війна й події після війни перевернули деякі традиції та усталені норми і в медицині: деякі недуги поширилися, деякі зменшилися, а то деякі з таких недуг та дефектів, як уроджені, і ті — підлягли новим умовам життя.

З уроджених почварностей або дефектів на першому місці стоять: середина клишавість (*pes varus congenitus*) і звих кульшостегенного суглобу (*luxatio femoris congenita*).

Бессель-Гаґен (*Bessel-Hagen*) — цитую за Кохсом¹⁾ — за статистикою, зібраною ним іще до війни, дає навіть дуже велику цифру вроджених клишавостей: на основі його статистики на 13668 новонароджених у берлінському Шаріте припадає на них 10,6%. Тільки ж цифра, що її подає Бессель-Гаґен, надзвичайно висока й не зовсім відповідає дійсності. За спостереженнями Льоренца²⁾ (*Lorenz*) частіш зустрічається вроджений звих кульшостегенного суглобу, ніж уроджена клишавість; тільки клишавість, як дефект найбільше виражений, помічається зареані, як дитина народиться, а звих кульшостегенного суглобу проявляється лише тоді, коли дитина починає, або вже почала ходити. За статистикою Льоренца, зібраною ним іще шість років

¹⁾ Ueber d. Statistik, Aetiologie und Therapie des angeborenen Klumpfußes vor und nach dem Kriege, „Archiv f. Orthopädische- und Unfallchirurgie“, 1922, Bd. XXI, Heft 2.

²⁾ Behandlung des kongenitalen Klumpfußes, „Münch. medizin. Wochenschrift“, 1912, № 1.

перед війною, вроджена клишавість відноситься до вродженого звиху кульшостегенного суглобу, як 313:413.

Німецький лікар Шанц³⁾ на хірургічному конгресі в Берліні 1920. р. перший звернув увагу на те, що після війни значно збільшилася кількість уроджених клишавостей. За його спостереженнями в довоєнну добу на 2000 пацієнтів припадали три вроджені клишавості, після ж війни на те саме число пацієнтів припадає їх уже 24, себто, 8 разів більше.

Цей факт зацікавив німецьких хірургів, і цю статистику почали доширковити й доповнювати.

Бленке (Blenke)⁴⁾ своєю статистикою підтвердив Шанціні цифри, при чому звернув увагу ще на один дуже цікавий факт: що одночасно з тим, як після війни зросла кількість уроджених клишавостей, кількість уроджених звихів кульшостегенного суглобу поменшала. За його статистикою на 3000 пацієнтів довоєнної доби припадало 16 уроджених клишавостей і 34 звихів кульшостегенного суглобу; після війни на те саме число пацієнтів (3000) припадало 43 клишавості, а звихів кульшостегенного суглобу тільки — 13. Те саме підтвердив і Ган (Hahn) із гайдельберзької клініки Вульпіуса (Vulpius)⁵⁾.

Проппе (Proppe)⁶⁾ з ляйпцігьської ортопедичної поліклініки подає таку статистику:

До війни (1908—1914) на 8284 пацієнтів припадало:

а) вроджених клишавостей: 27 (0,33%),

б) вроджених звихів кульшостеген. суглобу: 103 (1,57%).

Після війни (1915—1921) на 6101 пацієнтів припадало:

а) вроджених клишавостей: 27 (0,44%), себто, те саме число, що й до війни, але на значно меншу кількість пацієнтів;

б) вродж. звихів кульшостеген. суглобу: 72 (1,18%).

Та найцікавіша статистика Кохса (Kochs) із кельнської ортопедичної клініки:

РОКИ	Кількість пацієнтів	Клишавість	Звих кульшостеген. суглобу	Клишавість		Звих кульшостегенного суглобу	
				Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
1910—1913	2505	26—1 ⁰ / ₁₀₀	43—1,8 ⁰ / ₁₀₀	17—0,7 ⁰ / ₁₀₀	9—0,36 ⁰ / ₁₀₀	6—0,24 ⁰ / ₁₀₀	37—1,5 ⁰ / ₁₀₀
1920—1921	2680	63—2,3 ⁰ / ₁₀₀	30—1,1 ⁰ / ₁₀₀	41—1,6 ⁰ / ₁₀₀	22—0,8 ⁰ / ₁₀₀	6—0,2 ⁰ / ₁₀₀	24—0,9 ⁰ / ₁₀₀

³⁾ Vermehrte Häufigkeit des angeborenen Klumpfußes, „Zentralblatt f. Chirurgie“, 1921, № 32.

⁴⁾ Vermehrte Häufigkeit des angeborenen Klumpfußes und verminderte Häufigkeit der angeborenen Hüftluxation, „Zentralblatt f. Chirurgie“, 1921, № 44.

⁵⁾ Ueber die Aetiology des kongenitalen Klumpfußes, „Zeitschrift f. Orthopädie“, Bd. 42, H. 5.

⁶⁾ Häufigkeit des angeborenen Klumpfußes und der Hüftluxation, „Zeitschrift f. Orthop.“, Bd. 42, H. 5.

Таким чином, статистика різних авторів підтверджує факт, що після війни кількість уроджених клишавостей значно збільшилася.⁷⁾

Коли звернути увагу на ці сухі, але красномовні цифри, то цілком природно виникає питання: чим пояснюється такий цікавий факт? Якщо звернемося до статистики довоєнної доби, то побачимо, що вроджена клишавість буває частіш у хлопців, уроджений звих кульпостегенного суглобу — в дівчат. Статистика Гоффа — цитую за Кохсом — показує, що клишавість буває удвоє частіш у хлопців, ніж у дівчат, а звих кульпостегенного суглобу в дівчат буває сім разів частіш, ніж у хлопців. Те саме підтверджує й статистика Кохса (гл. вище).

Бленке⁸⁾ висловив думку, що кількість уроджених клишавостей після війни збільшилася тому, що в ці часи зросло число народжених хлопців, які взагалі й дають їх більш, ніж дівчата.

І дійсно, більшість дослідників підтвержує, що після світової війни взаємовідносини між поголів'ям новороджених змінилися на користь хлопців. За статистикою, зібраною, в. пр., у прирайнській країні, взаємовідносини ці — 106:100, себто, на 100 народжених дівчат народжувалося 106 хлопців.

Пильний перевір та оцін статистичних даних для Прусії, Баварії та Саксонії доказує, що збільшення кількості народжених хлопців за воєнну й після воєнної доби явище не випадкове, а факт твердо установлений. Особливо багато родилося хлопців по таких великих містах, як Берлін, Дрезден, Кельн і т. д. Таким чином, треба прийти до висновку, що збільшення кількості вроджених клишавостей за війни та після неї пояснюється просто тим, що тоді збільшилася кількість народжених хлопців, які взагалі й дають більшість клишавостей.

Але ж тут виникає нове питання: чому в ці часи збільшується кількість народжених хлопців?

В сучасній біології існують у цій справі два погляди: перший, що поголів'я плоду залежить од ступня дозрілості яйця матері, найбільш дозрілі яйця зумовлюють чоловічий пол, і навпаки; другий, найбільш прийнятий, що на поголів'я плоду впливає лише чоловіче насіння, яке має в собі й чоловічі, й жіночі комірки, чи то сперматозоїди. Цей останній погляд у сучасний момент — панівний, і для нього в німецькій літературі виробилася навіть клясична формула: „Zweierlei Spermatozoon, einerlei Eier“, себто, заплідники різні, яйця однакові. Чоловічі заплідники чи то сперматозоїди, що зумовлюють чоловічий пол і назверхнім виглядом відрізняються від заплідників жіночих; чоловічі комірки мають одну, жіночі — дві гетерохромосоми.

⁷⁾ Треба зауважити, що всі ці статистичні дані торкаються лише Німеччини; в усій літературі, що я мав до розпоряджності, я не міг знайти вказівок на те, щоб такі спостереження провадили й по інших країнах.

⁸⁾ „Zentralblatt f. Chirurgie“, 1921, № 44.

Чоловічі заплідники живучіші в активніші, ніж жіночі, і, згідно з біологічними спостереженнями, частіш заплodжують яйця, ніж жіночі заплідники, особливо серед умов, коли заплід утруднений.

Optimum можливості заплodу відповідає реченцеві, що безпосередньо йде за менструацією, що за Пріллеєм (**Pryll**)⁹⁾ відповідає восьмому дню від початку менструації. Найтрудніший заплід буває в період незадовго до менструації, і також у первороділь, у яких заплід узагалі утруднений. Але ж чоловічі сперматозоїди (ті, що аумовлюють чоловічий пол), як найбільш живучі й найбільш активні, можуть перемогти існуючі перешкоди й запліднити яйце, навіть серед несприятливих умов, себто, перед менструацією й у первороділь. З того то Я. впріс Ленців погляд,¹⁰⁾ що, коли за часи війни загальні родина в Німеччині зменшилися, а кількість первороділь, завдяки т. зв. воєнним шлюбам (**Kriegsfrauen**), збільшилася, то, значить, мусіло було збільшитися й число народжених хлопців.

Таким чином, на підставі всього цього треба прийти до такого висновку: причиною збільшення кількості проджених клишавостей за війни й після неї є збільшення числа народжених дітей чоловічого полу, а це останнє залежить від збільшення кількості первороділь при загальному зменшенні родів. При чому і збільшення кількості первороділь і зменшення загальних родів є наслідки тих нових умов життя, що їх утворила війна й післявоєнна доба.

Але ж, звертаючи увагу на той факт, що кількість випадків клишавости зросла в більшій мірі, ніж ізбільшилося число народжених хлопців, а також і на те, що випадки клишавости цієї доби відрізняються від випадків попередніх часів тяжкими формами й дуже великим пахилом до рецидивів, як про це свідчить Кохе, треба признати, що це збільшення випадків клишавости залежить не лише від вищезазначених чинників; повинно бути ще щось, що викликає збільшення кількості таких почварностей, а цього треба шукати в етіології клишавости.

Причини, що викликають уроджену клишавість, за винятком спадковости, поділяються на причини нахильні та причини утворні.

До причин нахильних належить уже саме положення в утробному житті. В порожнині матиці плід, як відомо, займає таке положення, що ступня ніжок його знаходиться в положенні клишавости, себто, в положенні супінації, ніби то плід ув утробному житті немов уже має, тає мовити, фізіологічну кли-

⁹⁾ „Koshibitionstermin und Kindergeschlecht“, „Münchener mediz. Wochenschrift“, 1916, № 45.

¹⁰⁾ Siegels Urlaubskinder und die Lösung des Geschlechtsproblems, „Münch. med. Wochenschrift“, 1919, No. 7; Ergänzende Bemerkungen zur Geschlechtsbestimmung, „Deutsche med. Wochenschrift“, 1920, № 10; Zur Geschlechtsbestimmung, „Münch. med. Wochenschrift“, 1920, № 19.

шавість, яка серед нормальних умов і в нормальному перебігу вагітності вирівнюється і зникає. Порівняльна анатомія хоче бачити в цьому факті явище атавізму, бо ж усі примати й антропоморфні маїни мають клишавість, як явище фізіологічне. Так, коли нога фіксується в тому положенні, яке вона мала в утробному житті, то порівняльна анатомія трактує цю ногу як таку, що спинилася на цьому ступні свого онтогенетичного розвитку; але такий погляд мусить відноситися лише до випадків спадкових клишавостей. Неспадковина клишавість буває лише тоді, коли в утробному житті плоду існують нахильні моменти, що можуть фіксувати супинаційне положення ступні. За Френкелем (Fränkel)¹¹⁾ уже фізіологічне положення ступні плоду само про себе є момент нахильний до утвору клишавости, через що вона й займає перше місце в складі деформацій ступні.

До причин утворіних належать: 1) механічні умови утробного життя, як тиск, ненормальне положення й т. и.; 2) простірні умови порожнини матиці, як аномалії самої матиці, ретрофлексії й т. д.; 3) аномалії розвитку самого плоду, як водоголів'я (hydrocephalia), утробний рахіт, уроджені параліжі в залежності від неправильного розвитку хребта, або центральної нервової системи, encephalocèle й, головню, Spina bifida occulta (хребтова щілина); 4) аномалії або хвороби вагітності, як недостатність плідних вод, кровотечі в кошлівці (chorion) або в обрідку (decidua) й т. д.

Всі ці чинники, з одного боку, можуть збільшити фізіологічну клишавість, а з другого боку, фіксувати її і зробити її сталою. Якщо вплив цих чинників виявляється в пізнійшій добі утробного життя, то ми маємо клишавість, яка власне й виявляє підзвих над'яткопідстегневого суглобу (Subluxatio articulationis talo-cruralis) при нормальному кістяку ступні. Такі форми клишавости легко піддаються випростованню (редресациї) й не повертаються (не рецидивують). Зате, коли вплив усіх цих чинників починається в перші місяці вагітності, то ми маємо сталі форми, коли наступає вже й зміна кістяка ступні: пийка talus-а укладена скісно в медіальний бік, і утворюється calcaneo-fibular-ний суглоб. Сталості таких форм клишавости сприяє й порядок окостеніння кісток ступні. Таким чином, окостеніння ossis navicularis, що настає пізнійш, на думку Кохеа, також може грати роль нахильного моменту до утвору клишавости: talus і calcaneus вже майже зовсім закостеніли, а os naviculare ще довгий час залишається хрящаста, і тому при дальшому зрості кісток не може перешкоджати аддукції ступні при утворі клишавости.

Коли пригадати, що за спостереженнями Кохеа клишавости післявоєнної доби мають, власне, такі прикмети, себто, тяжкість

¹¹⁾ Zur Aetiologie und Therapie des angeborenen Klumpfusses, „Zeitschrift f. Orthop.“, Bd. 32.

форм і нахил до рецидивів, то треба буде признати, що більшість цих форм клишавости утворилася в перші місяці вагітності.

Крім вище згаданих моментів, що сприяють утворенню клишавости, значну роль повинні грати ще й інші моменти й соматичного і психічного характеру.

Воєнні події й післявоєнні часи утворили в Німеччині тяжкі умови життя, ще й до тіла, й до духа ставили надзвичайно тяжкі вимоги. Голоднеча, збільшена й тяжка праця жінок у зв'язку з психічними переживаннями не могли залишитися без впливу на перебіг вагітності. З певністю можна твердити, що більшість вагітностей тих часів перебігала ненормально. На думку фахівців, у виснажених організмів вагітних, під впливом травматичних або психічних інсультів, рефлекторно вириває скорочення матиці, і повстають кровотечі в коніліці та в обрідку. На думку Бумя — цитую за Кохсом —, такі кровотечі найчастіш бувають у перші місяці вагітності, а власне, у третьому місяці. Вони зменшують порожнину матиці, плодів стає тісно, й фізіологічна клишавість росте та фіксується. Безумовно, всі ці обставини зумовлюють не лише клишавість, а й можуть бути причиною й інших ненормальностей, серед яких найбільшу вагу має хребтова цілина (*Spina bifida occulta*), що вважається за дегенеративну ознаку. Пельтезон (*Peltesohn*) думає, що *Spina bifida occulta* при вродженій клишавості, особливо при формах, що мають нахил до рецидивів, зустрічається частіш, ніж це думають; *Spina bifida occulta* і рецидив клишавости стять у причинному зв'язку.¹²⁾ Таким чином, збільшення клишавости після 1914. р. залежить, принаймні, для Німеччини, від умов життя, що їх утворили світова війна й доба після неї. А клишавість, з цього боку, є тільки маленька рисочка, яка свідчить про те, які наслідки мають великі струси, що їх переживає цілий народ...

¹²⁾ Dr. O. Schulz, *Spina bifida occulta příčinou orthopedických chorob*, „Časopis lékařů českých“, 1923.

ДР. ХВЕДИР ІУЛА, доц.

РІЗНІ ФОРМИ СХІДНОЇ КРИВОЇ ГРЯНИЧНОЇ
В ТЕОРІЇ ЗАТЪМ СОНЦЯ.

Основні рівняння теорії звучать:¹⁾

$$\sin W = \gamma + u' \sin \psi \dots \dots \dots (1)$$

$$\cos \varphi \sin f'' = \sin (N'' - W) \dots \dots \dots (2)$$

$$\cos \varphi \cos t'' = - \sin \delta'' \cos (N'' - W) \dots \dots (3)$$

$$\sin \varphi = \cos \delta'' \cos (N'' - W) \dots \dots \dots (4)$$

$$\tau = \mu + \frac{15}{n} \cos W + \frac{15}{n} u' \cos \psi \dots \dots \dots (5)$$

$$\lambda = f'' + \alpha'' - \alpha' - \tau \dots \dots \dots (6)$$

$$\delta'' = \delta' + \operatorname{tg} f \cos \Theta'' 206265 \dots \dots \dots (7)$$

$$N'' = \Theta'' - \Theta + N' \dots \dots \dots (8)$$

$$\sin(\Theta'' - \Theta) = \operatorname{tg} f \operatorname{tg} \delta' \sin \Theta'' \dots \dots \dots (9)$$

¹⁾ Hansen: Theorie der Sonnenfinsternisse u. verwandter Erscheinungen. Abhandlungen d. Kgl. Sächs. Gesellschaft d. Wiss. Bd. VI. (Math. Phys. Klass. Bd. 4.), Leipzig, 1858.

²⁾ Значіння величин, що входять у наведені рівняння, такі: u' — промінь стіжка тіні, в основній площі, що переходить через середину Землі; n — годинна швидкість руху центра тіні в основній площі; τ — правдивий час у ступнях дуги супроти першого зівденника; f'' — правдивий час місця обсервації; λ та φ — його географічні співрядні; μ — правдивий час у моменті найменшого віддалення центра тіні від середини Землі; γ — найменше віддалення дороги Місяця від середини Землі, міряне на основній площі; коли Θ'' — позиційний кут середини Місяця, числений од деклінаційного кола, що проходить через точку контакту країв (Місяця й Сонця), Θ — позиційний кут середини Сонця, й N' — кут між останнім деклінаційним колом і дорогою Місяця, то $N'' = N' + \Theta'' - \Theta$; W виходить тоді з рівняння $W = N'' - K''$, при чому K'' визначає паралактичний кут; δ'' — деклінація точки контакту країв Місяця й Сонця, див. Гансен, ор. cit, ст. 336 і далі, моя праця „До теорії затъм Сонця“ (Науковий Збірник Укр. Васок. Пед. Інст, т. I, ст. 63—64).

В дискусії наведених рівнянь одрізняємо три виразні випадки в залежності від того, чи

$$\sin N'' \begin{matrix} \geq \\ < \end{matrix} \gamma + u' \dots \dots \dots (10.)$$

У першому випадку не рівняється нулі ані одна вартість різниці $N'' - W$, у другому досягає $N'' - W$ нулі як граничної вартости, у третьому переходить $N'' - W$ від додатних вартостей через нулю до від'ємних і вертається знову до додатних. Сама крива має в першому випадку овальну форму, в другому досягає в точці найбільшої географічної ширини крайнього рівнобіжника, у третьому, в залежності від γ , є або кривою з двома максимумами, що дотикаються крайнього рівнобіжника, або кривою зі шпилем, або врешті вісімкою з подвійною точкою. Ці теоретичні висновки дискусії випроваджено з певних засновків, що тільки приблизно відповідають дійсності.³⁾ З них не видно тих розмірів, що в них виступають два максима, не видно також процесу повставання шпиля після двох максимумів та переходу кривої в вісімку з подвійною точкою.

Щоб пояснити це питання, визначимо ряд північних точок східної граничної кривої для видуманих затьм Сонця, але так дібраних, щоб сповнився третій випадок умови (10.). Вихідні елементи таких затьм ось які:

- 1) $\gamma = 0.44004$, $N'' = 70^\circ 2' 8''$, $u' = 0.5$, $\delta' = +10^\circ$, $\lg n = -9.7547000$, $\lg \lg f = 7.6633015$;
- 2) $\gamma = 0.440155$;
- 3) $\gamma = 0.4401775$

при інших елементах таких самих, як під 1).

Рахунок, переведений із рівнянь (1.) — (9), дає для вихідних точок кривої під 1) від $\psi = 88^\circ$ до $\psi = 92^\circ$ таку саму вартість географічної ширини, рівну в цілих секундах:⁴⁾ $80^\circ 14' 47''$. Географічна довжина більшає від $170^\circ 20' 49''$ до $171^\circ 17' 41''$ ($\psi = 91^\circ 25'$), опісля меншає до $171^\circ 16' 4''$ ($\psi = 92^\circ$). Таким чином, крива йде в усіх цих точках здовж крайнього рівнобіжника до $171^\circ 17' 41''$ географічної довжини й вертається по ньому, для вирахованих точок, аж до $171^\circ 16' 4''$, отже творить шпиль. Те саме дістаємо й для кривої під 2). Для кривої під 3) географічна ширина, для всіх вирахованих точок од $\psi = 88^\circ$ до $\psi = 92^\circ$, рівняється $80^\circ 14' 47''$, географічна ж довжина більшає від $170^\circ 23' 51''$ до $171^\circ 20' 43''$ ($\psi = 91^\circ 30'$), опісля меншає до $171^\circ 19' 6''$ ($\psi = 92^\circ$). Знову повстає шпиль на довжині $1' 37''$ крайнього рівнобіжника. Причина цих вислідів у тому, що для всіх вирахованих тут точок кривих вартости різниці $N'' - W$ дуже малі, отже, з огляду

³⁾ Висліди дискусії при засновках, що вловні відповідають дійсності, подані в статі: До теорії затьм сонця, Збірн. I, ст. 61—77.

⁴⁾ Рахунок, переведений із докладністю десятих секунди, дає криву зі сходами.

на $\cos(N'' - W)$ у рівнянні (4.), φ для цих точок однакове, рівне $90^\circ - \delta''$.

Щоб позбутись цієї невідомої, виписуємо рівняння (4.) в формі:

$$\sin(90^\circ - \delta'' + \xi) = \cos \delta'' \cos(N'' - W)$$

і розвиваємо $\cos(N'' - W)$ на відомий ряд, спиняючись на його другому члені. Розвинувши ще $\sin(90^\circ - \delta'' + \xi)$ за вайрцем $\sin(a + b)$, при чому $a = 90^\circ - \delta''$, $b = \xi$, доходимо до рівняння:

$$\xi = - \operatorname{ctg} \delta'' \frac{(N'' - W)^2}{2} \sin 1'' \dots \dots (11.)$$

Після визначення ξ із (11.) обчислюємо географічну ширину з узірця:

$$\varphi = 90^\circ - \delta'' + \xi.$$

Коли переведемо рахунок при помочі (11.) з формальною докладністю до тисячних частин секунди, то в першій обговорюваній тут випадку ($\gamma = 0.44004$) появляться дійсно два максима в географічній ширині: одне для $\psi = 89^\circ 20'$, що рівняється $80^\circ 14' 47'' 220$, а друге таке саме для $\psi = 90^\circ 31'$. Між цими двома максимумами лежить мінімум, що виносить $80^\circ 14' 47'' 214$. Різниця між максимумом і мінімумом дає 0.006 , себто, при засновках, що лежать у основі теорії, віддаль поміж одним і другим рівна приблизно 10 cm . Два максима дістаємо також у другому випадку ($\gamma = 0.440155$). Вартість обох буде таксамо $80^\circ 14' 47'' 220$, мінімум між ними $80^\circ 14' 47'' 104$, так що між точками мінімальної й максимальної ширини маємо коло 10 m .

У третьому випадку дістаємо вже подвійну точку, при чому крива повертається зправа наліво. Розуміється, що при дальшому збільшенні γ — буде виступати щораз то виразніша вісімка.

Маючи на увазі, що при $\gamma = 0.44004$ обидва максима й мінімум переходять плоско, при $\gamma = 0.440155$ бачимо, при закруті кривої після другого максима, тенденцію до повстання шпилья, а при $\gamma = 0.4401775$ дістаємо вже подвійну точку. Маючи на увазі далі, що різниця між максимальною й мінімальною географічною шириною при двох максимах міститься тільки в десятинах секунди при приблизних засновках теорії, і далі, що співрядні грانیчних кривих затьм Сонця подається звичайно з докладністю десятин ступня — ми приходимо до висновку: східня грانیчна крива затьми Сонця має або овальну форму, або форму вісімки з подвійною точкою.

Řevnice u Prahy, 20.I.1932.

ДР. МИРОН ДОЛЬНИЦЬКИЙ. доц.

КРИТЕРІЇ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЕТНОГРАФІЧНОЇ УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКОЇ МЕЖІ.

Влітку 1926. р. мені вперше довелося побувати довший час на Східній Словаччині і то саме в тих сторонах, куди переходить один із найбільш заплутаних відтинків етнографічної межі між українцями і словаками. Я тоді швидко спостеріг, що всі ті визначення межі, що їх досі подавали різні дослідники, однаково, чи українці, чи чужі — або дуже недокладні, бо проведені тільки в загальних рисах, або й фальшиві, бо не зовсім відповідають дійсності. Вже тоді зародилася в мене думка самому поспробувати на місці цю межу визначити.

Та вже дуже незабаром я переконався, що це не така проста та легка річ, що це питання дуже складне, що розв'язати його можна тільки дослідом на місці; що воно вимагає докладнішої теоретичної підготовки, головню простудіювання дотеперішньої літератури, що сязь чи так ізв'язана з цим питанням.

Потреба докладного й вірного визначення етнографічної межі між українцями та словаками відчувається вже давно. Науково обґрунтоване розмежування обох цих народів однаково важне і для успішного, планового та свідомого ведення наукових дослідів, і для практичних цілей. Тим то не диво, що питання цього розмежування є вже давно предметом живої дискусії між дослідниками словацько-чеськими, українськими, російськими та іншими, що воно й досі не перестає їх цікавити та має вже широку літературу.¹⁾

Хоч література, що так чи сязь торкається питання етнографічного розмежування українців і словаків, тепер уже поважна щодо кількості, але ж у ній не багато таких праць, які визначалися б цілком науковими прикметами або в ліпшому випадку — обіймали б предмет, про який трактують, у цілому. Праці ті,

¹⁾ Можливо докладний спис цієї літератури поданий на кінці статті, ст. 113—118.

здебільша, тендеційні й поверхові й через те й не відповідають дійсному станowi річі.

І ще один момент впадає в очі, коли студіювати цілу цю літературу про етнографічні відносини на Східній Словаччині, зокрема ж щодо етнографічного її розмежування. В українській науковій літературі найновіших часів немає на цю тему ні одної української праці. Ще й тепер, коли Східня Словаччина, отже й частина української етнографічної території, опинилася вже у сприятливіших, на всякий спосіб у інших, політичних умовах, як була, малюється вона широким колам нашого суспільства чимось дуже далеким та невизначним, якоюсь злиденою закутиною, закиненою на дно словацького моря, фрагментом народу-велетня, що не мала й ніби-то не має, навіть не може мати якогось більшого політичного значіння в загально-національному житті, тим і не варта окремої уваги..

Ціла проблема визначення етнографічної межі між українцями і словаками ускладнювалася головню через те, що не було згоди між дослідниками, який критерій підібрати для поділу: віра, мова, і як мова, то яка: рідна, чи мова розмовна, звичай, урядова статистика й т. д. І відповідно до того, хто що вибрав за критерій, і далі, до якої народности сам належав, відповідно до того були — результати його дослідів. За приклад на це хай править нам факт, що те, що повійний акад. В. Гнатюк у мові населення українсько-словацького пограниччя вважав іще за українське, проф. Оляф Брох, головню ж словак Само Чамбель уважали вже за словацьке. Ще інші вчені, які погоджувалися з тим, що мова деяких сумежних говорів має вже в собі багато ознак словацької мови, боронили «руськості» населення цього пограниччя твердженням, що мова й народність у даному питанні не рішає: рішає віра, що вона — той одинокий момент, та одна ознака, за якою можна відрізнити словаків від українців (в Якова Головацького, почасти в Гнатюка). Одне слово: що критерій, то інший вислід. І про ці критерії я й буду говорити у своїому припинку, лишаючи власну спробу самого визначення межі для іншої праці.

*

Більшість дотеперішніх дослідників етнографічного розмежування українців та словаків спиралася на урядову статистику, та тільки тут та там її виправляли.

Про кількість та розселення українців по тому боці Карпат ніколи не було певних, науково провірених даних, що дали би змогу спертися на них без застережень та вагань. Дані, що були відомі до часу прилучення Підкарпатської Русі та Східньої Словаччини до Чесько-Словацької Республіки, йшли або з мадярського офіційного джерела, добуті урядовими переписами населення Угорщини, або були це мало обґрунтовані припущен-

ня різних дослідників, що для своїх висновків користувалися критеріями та джерелами цілком невисотачальними.

Щодо мадярської урядової статистики, то достовірність її в тих випадках, де її дані могли б небажано для мадярського націоналізму вплинути на вирішення національних відносин у державі, звичайно, більш ніж сумнівна.²⁾

Що торкається урядової статистики ЧСР з 1921 р. (детальні дані статистики з 1930 р. ще не відомі) щодо національних відносин на Східній Словаччині, то й вона не дає та й не може дати картини, яка докладно відповідає дійсності, як це, зрештою, звичайно й буває на просторах зі слабою національною свідомістю в масах. Словацький дослідник Гусек, який, при всій своїй об'єктивності, все ж при визначуванні етнографічної межі між українцями та словаками обрізує етнографічну територію українців, відкинув статистичні дані як критерій такого розмежування, бо вони, з різних причин, аж до тенденції переписних комісарів уключно, не були для нього досить достовірним джерелом.³⁾ Те саме зробив і відомий дослідник Закарпаття А. Петров.⁴⁾

Всі дотеперішні розмежування українців і словаків, побудовані виключно на статистичних даних, дали в результаті тільки недокладні конструції й тільки ще більше затемнили й так уже неясну картину тамоніх демографічних й етнографічних відносин. Досить пригадати тут для ілюстрації етнографічну мапу Словаччини відомого чеського вченого Нідерле, складену на основі урядового мадярського перепису з 1900 р.,⁵⁾ мапу, що викликала була свого часу довгу полеміку та протести цілого ряду українських, російських та чеських учених. Не серйозніше виглядає й найновіша етнографічна мапа ЧСР А. Богача⁶⁾ в тій частині, що відноситься до території, куди проходить українсько-словацька етнографічна межа. Навіть досі найбільш іще вірне етнографічне розмежування українців і словаків, проведене Ст.

²⁾ Про мадярську статистику писали й говорили вже дуже багато. Не тільки етнографи, історики та публіцисти, але й найбільш у таких справах компетентні фахівці, оцінювали її як основу не на дійсності й математиці, а на політиці й на фантазії найбільш тенденційного характеру. Не від речі буде тут зазначити, що більш, ніж хто, до цілковитого скомпромітування мадярської урядової статистики спричинився український дослідник Ст. Томашівський (Угорські Русини в світлі мадярської урядової статистики, — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів, 1903, т. LVI).

³⁾ Húsek J. Národopisná hranice mezi Slováky a Karpatorusy (Sborník I. sjezdu slovanských geografů a ethnografů v Praze 1924), Praha, 1926, str. 303.

⁴⁾ Petrov A., K otázce slovensko-ruské ethnografické hranice, Česká Revue, XVI, Praha, 1923.

⁵⁾ Národopisná mapa uherských Slováků na základě sčítání lidu z roku 1900 (Národopisný Sborník čsl.), Praha, 1903, IX, 208×11.

⁶⁾ Boháč A., Národopisná mapa Republiky Československé 1:500.000, Praha, 1926.

Томашівським,³⁾ — і воно має дуже багато недокладностей, і то тільки тому, що й Томашівський надто тримався статистичних даних. Те саме треба сказати і про студію М. Кордуби.⁴⁾

Деякі дослідники користувалися ще й статистикою церковних урядів, головню т. зв. єпархіяльними шематизмами, але її вартість іще менша за урядові статистики. Ледви чи можна послуговуватися ними, навіть як допомоговим джерелом. При кожній парохії, не при кожній церкві або громаді, в шематизмі подано не пародність вірних, а тільки мову, якої вживають у проповідях; н. пр., коли в якій парохії, скажемо, більш-менше половина греко-католиків, а друга половина припадає на римо-католиків або протестантів, то в шематизмі зазначено: „lingua ruthenica“. Питання, чи так говорять тільки греко-католики, чи римо-католики та протестанти — не вияснюється, і тим не вияснюється й національний характер місцевості. Або таке: до парохії належить двоє або й більше сіл (на Сх. Словаччині це явище дуже часто), в одному селі населення чисто українське, у другому, скажім, чисто мадярське, у третьому мішане, — у шематизмі подано „lingua ruthenica et hungarica“. І на цьому ще не кінець. У найновішому шематизмі пражівської єпархії фігурує ще й термін: „slavo-ruthenica“. Що він означає? Чи розуміти тут перехідний говір тих Гнатюкових слов'яків, чи має він означати, що в даній парохії живуть і українці, і словаки? Ясно, що такі дані не можуть виявити ніякої картини місцевих етнографічних відносин. Навіть самі дані чистих віросповідних відносин поодиноких місцевостей можуть правити тільки за помічне джерело при визначуванні етнографічної межі між українцями та словаками, і на те є свої причини.

Питання, звідки взяли греко-католики словаки, чи вони пословачені українці, чи словаки, що прийняли греко-католицький обряд, тепер у науці ще не вияснене. Справа ця ще й тепер вимагає дуже докладних студій, передівсім історичних, а то, може, й антропологічних. Поки-що об'єктивно треба погодитися з тою думкою, що греко-католики словаки це не продукт новітніх часів, але давньої давнини. В деяких греко-католиків словаків живе ще досі місцева традиція, що їх обряд сягає часів св. Методія, й мені здається, що цієї традиції не треба легко вважати. Не від речі може буде тут нагадати, що Яків Головацький — на мою думку, зовсім справедливо — на своїй мапі (Народныя п'єсни, т. I.) не вчисляє ніяких словаків до українців на підставі тільки віри, як це подекуди зробив Гнатюк. Помилки, що виходять із цього помішання мови й віри, очевидні.

³⁾ Томашівський С., Етнографічна карта Угор. Руск. (Сборникъ по славяновѣдѣнію, СПб., 1910, Имп. Акад. Наукъ, III, 3 маш, 1:300.000).

⁴⁾ Кордуба М., Етнографічна територія України (Вістник Союзу Визволення України), Відень, 1917.

А далі: українці на Східній Словаччині належать, крім до греко-каголицької віри, ще й до інших вір. Навіть суто тенденційна мадярська статистика визнавала українців між римо-католиками, кальвінами, унітаріями й т. и. Цю віросповідну приналежність дуже часто, через несвідомість населення, сполучують із перенесенням на дану групу назви, що репрезентує цю чи ту віру народности, хоч би з погляду етнічного та група не відрізнялася нічим іншим від своїх иншовірних одноплемінців. Я гадаю, що безсторонні досліди над населенням Східньої Словаччини можуть відкрити ще немало українців і поміж населенням не «русської» віри. Та попри те треба зазначити й таке явище, — на нього вказують і офіційні статистики — що в цілому ряді осель число українців, які не піднали ще процесові словакізації, погоджується з числом греко-католиків, як це бачимо в деяких селах бардіївського й гиральтівського повіту, та що в деяких випадках навіть уже пословачені греко-католики далі звать себе «руснаками».

Невелику вартість, як критерій етнографічного розмежування українців і словаків, мають антропогеографічні чинники та фольклорні моменти.

Довговікові тісні сутики між українцями та словаками, й через те і значні бувальні та культурні взаємини між цими обома народами, довели подекуди й до цілковитої нівеляції всяких різниць у всіх проявах їх життя-буття. Про те може легко переконатися кожний, хто довший час перебував на суміжжі обох сусідніх національних територій.

Й наведу декілька прикладів.

Пічну від того, що назверх повинно найбільш падати в очі, се сто, від типу, ґрунторису та пляну селитьб. Різниць у всіх назверніх характеристичних елементах осель українських та словацьких у пограничній етнографічній смузі немає майже ніяких. Якщо є які різниці, то причина їх зовсім не в якихось племінних моментах, як це, н. пр., бачимо досить виразно між українськими й мазурськими оселями на західньо-українських землях, або між українськими та московськими на східньо-українських, а мають свій корінь тільки в різних природних географічних умовах, серед яких живе тут більшість українців і словаків. Більшість українців на Східній Словаччині, можна сказати, — верховинці, або що-найменше підгір'яни; східні ж словаки це знову переважно долиняни, але якщо яке українське село лежить на долах поруч словацького, н. пр., деякі села бардіївської кітловини, то воно цілком скидається на словацький долинянський тип. Значить, одні й другі у своїй ґрунторисі є типовими, т. зв. громадними оселями, в деяких випадках нагадують і т. зв. кругляки. І навпаки: якщо словацьке село лежить у горах побіч сіл українських, н. пр., села стропківського, чи сабінівського повіту, то вони знову нічим не від-

різняються від українських верховинських сіл, отже від панівного типу т. зв. поздовжно-вуличних, чи деколи т. зв. розсіпаних (чи терасово збочених) селитьб.

Те саме бачимо в великій мірі й у архітектурі садиб, особливо ж під теперішню пору. Якоїнебудь назверхньої виразної племінної різниці між садибами обох народів у пограничній смугі зовсім немає. Немає виразної племінної різниці і в строї. Хоч українці з цього погляду може консервативніші, ніж словаки, то й серед них рішає тепер тут уже не племінна приналежність, а практичність, вплив міської культури й т. д. Те саме можна рішуче сказати щодо всіх проявів матеріальної культури. Тут навіть суттєвий зміст тої культури не носить на собі ніякої такої ознаки племінного впливу, який міг би, навіть при дуже великій добачливості дослідників, впасти в очі. На всіх ознаках матеріальної культури тутешнього населення можна доглянути тільки вплив природних, географічних і економічних умов, а що українці та словаки живуть тут усуміж ув однакових географічних умовах, що структура їх економічного життя при однаковому ступні культури в обох народів однакова, то й у виявах матеріальної культури обох цих народів немає ніякої різниці.

Що ж до фольклору та народніх обрядів, то їх, на мою думку, тяжко брати навіть за допомогивий критерій для етнографічного розмежування обох народів, бо тепер ми не маємо ще ніякої мірки для того, як і що визнати за первісно-українське і що за первісно-словацьке, а що знов за зовсім постороннє. І може доведеться погодитися з Гусеком і висловити сумнів, чи це вже в теперішніх часах узагалі дасться визначити? Ще найбільше хибя можна визначити більш чи менше добре збережений ступінь старослав'янського елемента, але це для нашого питання не може мати ніякої ваги. Автім фольклорні моменти аж надто либільні елементи, щоб можна було їх генералізувати та ставити їх ув основу якогонебудь племінного розмежування. Дуже цінні завваги з цього приводу поробив невідомий автор у своїй статті «Українсько-словацька етнографічна границя» («Наша Земля», Ужгород, 1927. р., ч. 7.), де кинено багато нових думок, що заслуговують на спеціальний дослід і наукове опрацювання.

За найліпший критерій для етнографічного розмежування народів уважають звичайно лінгвістичний критерій, себто, границу поширення мов цих народів уважають рівночасно й за етнографічну межу між давими народами. В нашому випадку цією методою, на жаль, послуговуватися не можна, бо вона теж не дає ясної картини в цілому й не відповідає дійсному станові; крім цього, ми тут наускаємо на такі труднощі, які, при сучасному стані лінгвістичних дослідів над мовами українсько-словацького пограниччя, просто важко побороти. Ми вже маємо

спроби розмежувати українців і словаків тільки за мовою: таким кардинальним прикладом на це є спроби Гнатюка.⁹⁾ Вони є найкращим підтвердженням того, що ми сказали про вартість виключно лінгвістичного критерія при даному розмежуванні (залишаючи з боку чисто лінгвістичну вартість Гнатюкових дослідів). При картографуванні етнографічної межі між українцями та словаками (на іншому місці, і в іншій праці) я наглядно показую, як Гнатюк, притримуючись тільки критерія мови, суто-українські села зачислив до словацьких і навпаки; там я наводжу ряд прикладів, як сам Гнатюк відчував незручність, чи може краще сказати, невідповідність того критерія, та як у ряді випадків доповняв той критерій, вважаючи момент віросповідної приналежності. В чому, власне, труднощі при виборі критерія мови, визначаючи українсько-словацьку етнографічну межу? Передівсім — у явищі існування тут цілих смуг мішаних і перехідних говорів.

Довговікові сутики українців зі словаками витворили на пограниччі обох національних територій цілі ширші та вузьчі смуги мішаних та перехідних говорів, і лінгвістичний характер цих говорів і досі ще зовсім не вивчений. Головно не вирішений для нашого питання основний момент, а саме — що слід тепер у цих говорах уважати ще за українське, і що вже за словацьке. Тепер ще зовсім, н. пр., лінгвістично не вирішене питання, чи говір т. зв. цотацький з околиць Фалькушівців і Дубравки біля Михайлівця та говір т. зв. цотацький із околиць Коромлі, як це старався своїм фонетично-морфологічним розбором доказати О. Брох,¹⁰⁾ є вже словацькі говори, (іх Гусек називає «хемічно змішаними»),¹¹⁾ і чи словацька мова не вплилася вже й до українського діалекту околиць Ублі.¹²⁾ Не розв'язане ще й досі питання, чи з лінгвістичної точки погляду можна погодитися з думками Гнатюка,¹³⁾ й без огляду на значні мовні різниці між т. зв. руснаками й т. зв. слов'яками, одних і других усумніш учисляти до українців, і так переводити етнографічну межу. Не рішене ще питання і в такій площині, як його ставить словацький фільольог Само Чамбель¹⁴⁾: він кладе тих т. зв. слов'яків на т. зв. вузьку територію східньо-словацької мови й тим допускається зовсім ясною помилкою, ставши на аксіоматичному мовному становищі, зовсім не беручи в увагу інших моментів, тільки межу мови вважаючи за етнографічну границю.

⁹⁾ Русини Пряшівської єпархії і їх говори (Записки Наук. Тов. ім. Шевч., XXXV—XXXVI), Львів, 1900.

¹⁰⁾ У працях, поданих у списі літератури під чч. 11, 12, 13.

¹¹⁾ *op. cit.*, ст. 299.

¹²⁾ У праці, поданій у списі літератури під ч. 14.

¹³⁾ *op. cit.*, ст. 13.

¹⁴⁾ Szamrbel S., Slovenská reč a jej miesto v rodině slovanských rečí, I., Turč. Sv. Martin, 1906.

З таким становищем не погоджується навіть Гусек, уважає його односторонньою генералізацією, якої не можна допустити у психологічній етнографії.¹⁵⁾ Далі, не можна при виборі критерія мови до етнографічного розмежування українців та словаків забувати ще й того факту, що навіть сучасні словацькі говори постійно диференціюють, і на цю диференціацію, попри впливи мов польської, мадярської й німецької та богослужбової чеської — дуже значний вплив має й мова українська.

Другою такою важливою трудностю, на яку наспівуючи, визначуючи етнографічну межу між українцями та словаками тільки за мовою, є факт, що на нього вперше в літературі звернув увагу згаданий уже невідомий автор у «Нашій Землі», а саме, — факт двомовності між пограничним українським населенням. «Словацьку і українську мову вважають Карпатоукраїнці не за дві мови, а скоріш за два стилі, н. пр., дома вони говорять по українськи, а для ширшого кола користуються словацьким говором, або, залежно від своєї функції, мовою, в основі карпатоукраїнською, насиченою більшим чи меншим відсотком словацького елементу». Мені самому довелося натрапляти на цілий ряд випадків, де одне й те саме село раз видавалося мені щодо мови селом українським, інший раз майже чисто словацьким, залежно від того, з ким я балакав і за кого мене мали ті, з ким я говорив. Бувають ще тут і такі села, де вживають тільки української мови, інші ж словацького говору, залежно від ступня національної свідомості.

Наведені тут факти легко пояснюють нам явище, як нерідко найсвідоміший і найоб'єктивніший дослідник може прийти до зовсім хибних висновків щодо простірного поширення одної з обох тут панівних мов, і, беручи їх за критерій, — і до фальшивого визначення етнографічної межі між обома сусідніми народами. (Може бути, що існуванням явища двомовності треба пояснювати й недовладні чи щак незгідні з панівними в даних селах говорами записки Гнатюка, н. пр., говір села Кружельової або Вишнього Свідника).¹⁶⁾

Дотепер я перебрав самі об'єктивні критерії для етнографічного розмежування українців і словаків. Усіма своїми міркуваннями над цими критеріями я старався показати, що ні одного з них самого по собі не досить для того, щоб це розмежування було докладне, себто, щоб відповідало дійсності. Що ж залишається? Хіба піти слідами Гусека, відкинути всі об'єктивні критерії і спертися на найбільш суб'єктивне, себто, на національне самовизначення (*národním resp. kmenovým povědomím, nebo aspoň jen tušeným citěním kmenovým*), тим більш, що розуміння мови не все мусить, чи повинно покриватися з тямкою національної приналежності?

¹⁵⁾ Husek, op. cit., ст. 300.

¹⁶⁾ Гнатюк Б.: Русини Пряшівської єпархії і їх говори, ст. 60 і 65.

Критерій національного самовизначення дуже приманливий, і, беручи справу чисто теоретично, його прикладення повинно б дати щойно ясну і правдиву картину етнографічної межі. Та в нашому випадку він тратить вартість, і для об'єктивного дослідника навіть і привабливість. Передусім треба констатувати, що національна свідомість у обох народів у смузі етнографічного українсько-словацького пограниччя розмірно ще невелика. Явище це зовсім зрозуміле, коли взяти під увагу ті політичні умови, серед яких доводилося цілими ніками жити обом цим народам, та коли придивитись тій культурній структурі, що тут загально панує. Національна свідомість тутешнього населення в багатьох випадках знаходиться щойно в стадії кристалізації, а як так, то й розмежування цих обох народів тільки за цим критерієм може дати лише часовий стан, кожноразовий ступінь, на якому саме знаходиться ця народня свідомість. Це визнає й Гусек,¹⁷⁾ що свою етнографічну границю між українцями та словаками побудував на критерії народнього самовизначення.

Брак устійненої, ясно скристалізованої народньої свідомости в населення Східньої Словащини вимагає від кожного дослідника, що хоче при етнографічному розмежуванні українців та словаків вживати тільки критерія національного самовизначення, та ще до того від дослідника так чи сяк національно заінтересованого — просто надлюдської об'єктивности. Мусить бути повна запорука в тому, що усунено всякі сумніви в допитуваного й у допитувача, що при допитуванні була забезпечена цілком свобода прояву та що з повною об'єктивністю дослідник зрозумів відповіді. Я певен, що велику ролю в такому допитуванні мусять навіть грати такі факти, як обстановка, серед якої йде допит, кого допитують, як ставлять питання, хто допитує й т. п. Момент національного самовизначення це ж момент чисто психологічний, і тому всі наведені факти мусять мати в населення, що стоїть на такому культурному рівні, як українці та словаки на Східній Словащині, дуже велике, просто вирішне значіння, а тоді той ніби-то найбільш об'єктивний критерій переходить у чисто суб'єктивний, і висліди досліду за таким критерієм не можуть мати більшої вартости, ніж висліди за даними статистики. Нема де правди діти, що й існування перехідних, чи мішаних гворів на тих просторах мусять мати теж свій вплив на вияв національного самовизначення даного населення, для якого не тільки мова, а й навіть віра часто ще покривається з розумінням національності. За доказ на це може правити те, що православ'я, яке тут останніми роками в деяких околицях значно поширюється, робиться в тутешнього українського населення ознакою «твердої руськості»...

¹⁷⁾ *op. cit.*, стр. 303.

Критерієм національного самовизначення при проведенні етнографічної межі між українцями та словаками не може послугуватися особливо такий дослідник, якому не чужі денаціоналізаторські тенденції. Про процес винародовлювання українців зі словацько-українського та українсько-мадярського пограниччя говорили й писали дуже багато, й деякі дослідники, головню ж ті, що спиралися на мадярські урядові статистики, вважали той процес за дійсний і велід за цим обкрювали відповідно ту-тешню українську національну територію. На Східній Словаччині маємо до діла головню з процесом словакізації.

Порівняння даних офіційних мадярських статистик із рр. 1869., 1880., 1900. і 1910. показує дуже значний зріст пословачених українських місцевостей. Бальог у своїй праці: „*A néptá-jok Magyarországon*,¹⁸⁾ що, спираючись безпосередню на дані мадярського перепису населення з р. 1890/91, хоче подати докладний образ етнічних відносин на Угорщині, головню ж показати зріст і розміщення мадярського елемента серед інших народів Угорського королівства, начислює, що протягом 50 років у цілій Угорщині помадярилося 40, а пословачилося 176 українських сіл. Тих 176 пословачених сіл це переважно села Східньої Словаччини, отже — на українсько-словацькому пограниччі. Знаючи вартість офіційних мадярських статистик, ми вважаємо, що число це далеко не відповідає дійсності. Але не в цьому справа. Для нас — із огляду на саму суть процесу й із огляду на те, що деякі дослідники етнографічного розмежування українців і словаків із цих статистичних даних робили свої висновки, що деякі українські дослідники (н. пр., Гнатюк) висказували навіть побоювання щодо цілковитого винародовлення «словацьких руснаків»¹⁹⁾ — для нас цікаве явище, чому офіційні мадярські статистики фабрикували передівсім словаків із українців.

Можливо, що ті переміни робили бюро статистичного уряду, на мою думку, тому, що це мало показати у кращому світлі релятивний зріст мадярів над іншими народностями, а що українці сильно зростали, то частину їх перебрало за словаків, що релятивно падали. Що ж торкається становища поодиноких дослідників до питання процесу винародовлювання українців у Східній Словаччині, то вони часто не відрізняли кольовій, порозкидуваних островами на чужій території, від масової людности. Винародовлювання островів янище зрозуміле, воно природне, трапляється навіть і в найбільш культурних народів. Деякі автори (н. пр., Бальог) вважають уже за винародовлення те, як якась народність утратила в якійсь громаді абсолютну більшість на користь иншої. Не можна забувати, що на Східній Словаччині такий пересув абсолютної більшости дуже часто викликає зов-

¹⁸⁾ Див. спис літератури від ч. 2.

¹⁹⁾ Гнатюк В., *op. cit.*, ст. 12.

сім не асиміляція, а локальні та часові моменти, н. пр., еміграція й т. п. Навіть і без тих спеціальних обставин хитання абсолютної більшості при більш-менш рівних силах цілком зрозуміле. В дійсності ця чи та етнічна маса, що з формального погляду здається або й є денационалізована та признається під впливом цих чи тих обставин до іншої народності, з етнічного погляду все ж таки зостається незмінна, якщо тільки вона зберігає свої питомі, оригінальні етнічні прикмети.

Дійсний процес словакізації є й оснований на поширі смуг двох мов. і відповідно до того, на поширі двох перехідних, чи мішаних говорів; але він ніколи не був такий сильний, як його подають урядові малярські статистики або деякі новіці вже праці з часів приналежності Східної Словаччини до ЧСР., н. пр., Гусек, *op. cit.*, 302.²⁰⁾ і даль.

Процес словакізації і з ним дійсні зміни в ареалі етнографічної території українців у Східній Словаччині проаналізував дуже докладно А. Петров.²¹⁾ З цієї аналізи видно ясно, що процес словакізації повільний і що зміни, які потерпіла національна українська територія за Карпатами в пограниччі зі словацькою національною територією, протягом останніх сторіцять років, невеликі. Сильніший той процес був тільки в півоостровах, глибоко в чужу територію висунутих, та в поодиноких островах, при чому найсильніший він на долах. Аналогічне корчення української національної території бачимо й по другому боці Карпат у Галичині, на пограниччі польсько-українському, де українське живло задержалося найсильніше в горах. Тут, як і там, цілий ряд далеко ще на захід висунутих українських островів у горах затримав усі чисто свої національні та племінні прикмети. І ще одне дуже цінне в аналізі Петрова: всі дані, які він наводить із порівняння того історичного матеріалу з різними даними нових етнографічних дослідів, показують ясно, що цей ніби-то сильний останніми часами процес словакізації можна пояснити тільки тим, що поодинокі дослідники просто непевні, куди причислити ті громади, де панує згадане вже вище явище двомовности, та громади перехідних, чи мішаних говорів. Студії Петрова дозволяють нам приймати й те, що тут у багатьох випадках справа це у процесі денационалізації, а в тому, що словаки, як елемент із вищою культурою, з вищими господарськими формами, і найважливіше, як елемент, що мав за собою постійно чисельно сильне та природно суцільне зацілля,

²⁰⁾ Гусек для процесу словакізації находить ряд виправдань, при чому забуває, що на пограничній етнографічній українсько-словацькій території, при змішанні мов обох цих народів, мовна словакізація не мусить бути ідентична з словакізацією національною.

²¹⁾ Див. головню „*Národopisná mapa starých Uher podle úředního lexiconu osad z r. 1775, Praha, 1924.*

звідкіль ішли раз-у-раз колонізаційні хвилі, — що вони просто виперли з деяких околиць українське населення. На південь словацька колонізація не могла так легко йти, бо там був відпір сильного мадярського елемента, тим то залишався тільки один шлях у напрямі слабшого напору — на українську національну територію...

Взагалі студії Петрова переконують нас дуже ясно, що до визначення етнографічної межі між українцями та словаками треба як критерій притягати й історичний момент, головню ж коли мова мовиться про картину українського та словацького розселення на цій спірній території. На нашу думку, докладні історичні дослідження розселення українців і словаків на просторі Східньої Словащини можуть у значній мірі спричинитися до вияснення й зовсім об'єктивного розуміння тих усіх чинників, що привели до сучасного простірного розміщення територій обох цих народів. Та, на жаль, усі дотеперішні дослідники етнографічного розмежування українців та словаків мало звертали уваги на цей момент, хоч із другого боку, правда — історичні дослідження з цього погляду дуже ще недостатні. Їх почав поважно робити щойно Бідерман,²²⁾ а і Грушевський, із огляду на повне запустіння цього поля, мусів починати від реєстрування документарного матеріалу.²³⁾ І досі ще не зовсім вияснена справа початків українського та словацького розселення в цих сторонах, не досить ясні навіть ті колонізаційні хвилі, що сюди з обох сторін то слабше, то сильніше напливали протягом віків, та невідомі напрями тих хвиль, — що мусіло чейже мати дуже значний вплив на сучасний простірний стан національної території обох народів. Правда, дуже багато світла в ці питання внесли вже студії Нідерле,²⁴⁾ Перфецького,²⁵⁾ Краля²⁶⁾ та Петрова,²⁷⁾ головню щодо найстаршого розселення українців за Карпатами, але ж і досі ще зі засобами досить сильної аргументації стоять одна проти одної дві групи дослідників: одна — визнає дуже давнє вже тутешнє розселення українців, і друга — старається доказати пізній розмірно характер заселення українців Східньої Словащини.

Так, проаналізувавши в короткому нарнеі теоретичну та практичну вартість усіх критеріїв, що їх можна вживати при

²²⁾ Bieder mann, Ungarische Ruthenen, Innsbruck, 1862, I.—II.

²³⁾ Грушевський, Історія України-Руси, т. III, гл. I.

²⁴⁾ Niederle L., Počátky Karpatské Rusi (Národopisný Věstník českoslov. XV., Praha, 1922), str. 25. i дал.

²⁵⁾ Див. збірник „Podkarpatská Rus“ (red. Chmelář), Praha, 1923, str. 68 i дал.; Sociálně hospodářské poměry Podkarpatské Rusi ve st. XIII-XIV, Bratislava, 1924.

²⁶⁾ Král J., Osídlení Podkarpatské Rusi (Sborník českoslov. společ. zeměpisné), Praha, 1926, str. 66. i дал.

²⁷⁾ Petrov A., Kdy vznikly ruské osady na Uherské dolní zemi a vůbec za Karpaty (Český časopis historický), Praha, 1923, XXIX, č. 3—4, str. 411—412.

етнографічному розмежуванні українців та словаків, приходимо до таких висновків:

1. докладно й цілком певно визначити етнографічну межу між українцями та словаками можливо тільки, належно вваживши всі наведені нами критерії, при чому на перше місце слід покласти критерій мови й національного самовизначення;

2. зробити це можна тільки при допомозі систематичних дослідів на місцях; для збереження повної наукової об'єктивності може це зробити добре зорганізована наукова експедиція; постулять це не новий, поставив його ще перед майже 30 роками С. Томашівський,²⁸⁾ але він і сьогодні ще зовсім актуальний.

Нарешті, ще кілька слів про методу самого картографування етнографічної межі між українцями та словаками.

Всі дотеперішні дослідники, що картографували етнографічну межу між українцями та словаками, забували один дуже важний момент, а саме: етнографічна границя між цими народами пробігає гірським тереном із такою крайною фізіономією, що має багато місць, які не надаються зовсім на оселювання, отже т. зв. алойкуменних, чи хочби тільки субойкуменних просторів, на кожний випадок т. зв. порожніх місць ув ойкумене тих сторін. Такими порожніми місцями є тут передусім гірські хребти та стрімкі узбіччя, а далі — вузькі долини й розділля гірських бистриць, деякі забагнені місця, а почасти й деякі лісові смуги. Площа цих порожніх місць тут у деяких околицях досить значна. Усі ці порожні місця влючали досі дослідники довільно чи до цієї, чи до тої національної території, і цим і деформували в деталях пробіг етнографічної межі, й поодинокі національні території відповідно до того то збільшували, то зменшували. Можна цього уникнути, вважаючи катастральні мапи поодиноких громад і причисляючи дані порожні місця до тих громад, до катастру яких вони належать, але така метода викликала б потребу частої контролі межі. Таким чином, одним виходом із цього є — притримуватися методи, якої вжив Петров при складанні мапи за основі даних «Лексикону мадярського королівства з 1773. р.»²⁹⁾ а саме — відділяти цілком ці порожні місця і при проводженні межі докладно це зазначувати. Це, правда, нелегка технічна робота, але докладне її переведення дасть доказ повної об'єктивності, такої потрібної для кожного дослідника, який працює над таким із кожного боку складним питанням, як визначування етнографічної межі.

²⁸⁾ Томашівський Ст.: Угорські Русини в світлі мадярської урядової статистики, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів, 1903, р. LVI, ст. 27.

²⁹⁾ Petrov A., Národopisná mapa Uher podle úředního Lexikonu osad z r. 1773, Praha, 1924.

ЛИТЕРАТУРА.

1. Aitoff D., Carte de l'extension du peuple ukrainien,* 1.10.000.000, Paris, 1908.
2. Balogh P., A népfajok Magyarországon. Mellékletek: két színezett tábla, hét térkép és tizenhárom vázlat, Budapest, 1902. [s 26 mapami].
3. Batky Z., A magyar Szent korona országainak néprajzi iskolai falitérképe,* 1:600.000, Budapest, 1909.
4. Белгородский К. П., Русский народъ въ Карпатахъ; Лемки, СП.-Б. с. а.
5. Bibl Fr., Československá republika v číslech, Praha, 1926; Základy, 104.
6. Bidermann, Ungarische Ruthenen, I-II., Innsbruck, 1862.
7. Boháč A., Vlné kapitoly ze statistiky Slovanstva: Výsledky sčítání lidu v Uhrách, 1910, „Slov. přehled“, Praha, 1914, XVI.
8. Boháč A., Studie demokratické IV; Z národního pomězi slovensko-ukrajinského, „Národopisný věstník čsl.“, 1915, X.
9. Boháč A., Národopisná mapa Republiky Československé, 1:500.000. Praha 1926. Text Národopisný věstník čsl., Praha, 1926, XIX.
10. Bonkalo A., Die ungarländischen Ruthenen, „Ung. Jahrbücher“, Berlin-Leipzig, 1922, (I).
11. Broch O., Zum Kleinrussischen in Ungarn, „Archiv f. slav. Philologie“, XVII, Berlin, 1895.
12. Broch O., Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn, Kristiania, 1897.
13. Broch O., Weitere Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn, Kristiania, 1889.
14. Брочъ О., Угродорусское нарѣчіе села Убли (Исследования по русск. языку Имп. Акад. наук), СПб., 1900, II/1.
15. Будиловичъ А. С., Статистическія таблицы распределения славянъ, СПб., 1875.
16. Будиловичъ А. С., Къ вопросу о племенныхъ отношеніяхъ въ Угорской Русь, „Живая Старина“ т. X, 1903, вып. III.
17. Čaha A., Slovensko a Podkarpatská Rus, Brno, 1920.
18. Cintlů V., Šl. z: Národnostní poměry uherských Rusínů podle soupisu r. 1900.
19. Cintlů V., Z národnostního rozhraní rusko-slovenského v Uhrách, „Sborník české společnosti zemědělské“, XII., Praha, 1906.
20. Cintlů V., Národopisná mapa uherského Slovenska, 1:1.400.000, (příloha k 8. seš. „Naše Slovensko“), Praha, 1908.
21. Csarlovics J., Ethnographische Karte des Königreichs Ungarn... Pest, 1829.
22. Czambel S., Slovenská reč a její miesto v rodine slovanských jazykov, Turč. Sv. Martin, 1906.
23. Czörnig Karl Fr., Ethnographische Karte der oesterr. Monarchie, Wien, 1855; 1:864.000.
24. Czörnig K., Ethnographie der österreichischen Monarchie. I, II, III, Wien, 1855—1857.
25. Дорошенко Дмитро, Славянський світ в його минулому й сучасному, I/III, Берлін, 1922.
26. Духновичъ А., Исторія прашевской епархіи, С. Петерб., 1877.
27. E. Fényes, Magyarország geographiai szótára mellyben minden város, falu és puszta betűrendben Körülmenyesen leiratik. 4. I., Pest, 1851.
28. Ficker Ad. Dr., Die Völkerstämme der öster. ungar. Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln, „Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik“, Wien, 1869. XV, 4.
29. Fiedler J., Beiträge zur Geschichte der Union der Ruthenen in Nordungarn, „Sitzungsber. der phil.-hist. Cl. der Akad. der Wissenschaften“, XXXIX., Wien, 1862.
30. Филевичъ И. П., Очеркъ карпатской территоріи и населенія „Журналъ Министерства Народ. Просвѣщенія“, С. Петерб. 1895/96, V VI.

31. Флоринскій Т. Д., Этнографическая карта славянства, Киевъ, 1906.
32. Флоринскій Т. Д., Славянское племя, статистико-этнографическій обзоръ современнаго славянства, „Киевск. Унив. Извѣстия, VIII—IX, X, 190, Киевъ, 1907.
33. Этнографическая карта западнаго славянства и западной Руси, Киевъ, 1911.
34. Францевъ В. А., Обзоръ важнѣйшихъ изученій Угорской Руси, „Русск. Филол. Вѣстникъ, II—53, V, 1901.
35. Freytag G., Völker- und Sprachenkarte von Mittel-Europa; 1:3,000,000; Wien, 1918.
36. Fröhlich R. A., Neueste National- und Sprachen-Karte des österreichischen Kaiserstaates... mit genauer Angabe der einzelnen Sprachfamilien; 1:1,940,000; Wien, 1849.
37. Gordava O., Uherská Ukrajina, Praha, 1919.
38. Halaša A., Príspevky k miesto- a narodopisu východných slovenských stolíc, „Casopis Musea sloven. spoločnosti“, Turč. Sv. Martin, 1908, XI; 1909, XII; 1910, XIII.
39. Häuffler J. V., Sprachenkarte der Oesterreichischen Monarchie, Pest, 1845.
40. Hátschek Ing., Ethnographische Karte der Länder der Ungar. Krone, „Petermanns Mitteilungen“, 1885, Taf. 3.
41. Heuffler L., Oesterreich und seine Kronländer, III: die Karpathenländer, Wien, 1854—1855.
42. Hnatjuk Vol., Rusini v Uhrách, „Slov. přehled“, I, 1899.
43. Гнатюк В., Русини прямиської епархії і їх говори, „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, Львів, 1900, XXXV—XXXVI.
44. Гнатюк В., Словаки, чи Русини, „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, Львів, 1903, XLII.
45. Головацкій Я. О., Историко-этнографическій очеркъ Галичины и Угорской Руси, „Журналь Министерства Народн. Просвѣщенія“, С. Петерб., 1875.
46. Головацкій Я. О., Карпатская Русь, географическо-статистическіе и историческо-этнографическіе очерки Галичины, Северо-восточной Угрии и Буковины, „Слав. Сборникъ“, С. Пет. 1875, I; 1877, II.
47. Holovackij J. F., Die Ruthenen und ihre Wohnsitze an den Karpathen, „Mitteilungen d. k. k. Geogr. Gesch.“ Wien, 1875, I, 1877, II.
48. Головацкій Я. О., Народныя племена Галицкой и Угорской Руси, Москва, 1878 (з картою), Москва, 1878.
49. Головацкій Я. О., Этнографическая карта русскаго народонаселенія въ Галичинѣ, северо-восточной Угрии и Буковинѣ, 1:1,600,000, „Славянскій Сборникъ“, С. Петерб., 1877, II.
50. Грушевський Михайло, Історія України-Руси, головно т. III.
51. Húsek J., Západní a východní hranice Slovenské řeči, „Slovenské štánka“, Praha, 1925.
52. Húsek J., O národnom povedomí podkarpatských Rusov, „Prúdy“, Bratislava, 1925, IX.
53. Húsek J., Národopisná hranice mezi Slovákы a Karpatorusy, Bratislava, 1925.
54. Húsek J., Národopisná hranice mezi Slovákы a Karpatorusy, „Sborník I. sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze, 1924“, Praha, 1926.
55. Chalupecký V., Staré Slovensko „Bratislava“. Spisy filosofické fakulty university Komenského, 1923. č. IV a XX.
56. Jekelfalussy J., Nationalitätenverhältnisse der Länder der ung. Krone. „Petermanns Mitteilungen.“ 1885. 41.
57. J. F. H. (Holovácký), O Haličské a Uherské Rusi. „Casopis musca Království českého“. Praha, 1843, XVII.
58. Keleti K., Ungarns Nationalitäten auf Grund der Volkszählung des Jahres 1860, „Ung. Revue“, Leipzig, 1862, II.
59. Klíma St., Sčítání lidu v zemích koruny uherské r. 1900, „Slovanský Přehled“, Praha, 1903, V.

60. Klíma St., Ruskoslovenské hranice na východě Slovenska, „Slovanský Přehled“, Praha, 1907. IX.
61. Kołodziejczyk: Ludność polska na górnych Węgrzech, „Świat słowiański“, V. r., 1911.
62. Комаров В., Етнографска карта на славянство въ Европа, 1:5,000,000, София, 1908.
63. Кордуба Мирон, Етнографічна територія України, „Вістник Союзу визволення України“, Відень, 1917.
64. Кордуба Мирон, Територія і населення України, Відень, 1918.
65. Korđuba M., Le territoire et la population de l'Ukraine „Contribution géographique et statistique“, Berne, 1919.
66. Král J., Osídlení Karpatské Rusi, „Sborník čsl. zeměpisné společnosti“, XXIX.
67. Kuschnir Wl., Die Ruthenen in Ungarn, „Ruth. Revue“, Wien, 1904. II.
68. Langhaus P., Nationalitätenkarte von Ungarn, „Deutsche Erde“, XI. 6, 1912.
69. Leipen E., Die Sprachgebiete in den Landen der ungarischen Krone, Wien, 1896.
70. Machát Fr., Mapa Slovenska podle národnostního rozvrstvení; 1:750.000 (s. l. et a.).
71. Machát Fr., Podrobná mapa Slovenska; 1:400.000, Praha, 1921.
72. Mailáth J., Hungaricae res, I: die Nationalitäten in Ungarn; Berlin, 1908.
73. Mapa Slovenska a Podkarpatské Rusi (památník z valného sjezdu čs. inženýrů a architektů v Košicích), Košice, 1923.
74. Матеріали для історії Угорської Русі, СПетербургъ, 1906.
75. Monier Le v., Sprachkarte von Oesterreich-Ungarn, bearbeitet nach der durch die Volkszählung von 31. Dezember 1880. erhobenen Daten, Wien, 1888.
76. Mráz Josef, Slovensko ve světle statistiky, Praha, 1920.
77. Назарів Ол., Етнографічна територія угорських Українців-Русинів, „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, Львів, 1911, СII.
78. Népszámlálása, A magyar szent korona országainak 1910 évi... Magyar. Stat. Közlemények, új sorozat, 42. XI, Budapest 1912.
79. Niederle L., Národopisná mapa uherských Slováků na základě sčítání lidu z roku 1900, Praha, 1903, „Národopisný Věstník“, IX.
80. Niederle L., K sporu o ruskoslovenské rozhraní v Uhrách, „Slov. Přehled“, Praha 1903, V.
81. Niederle L., Ještě k sporu o ruskoslovenské rozhraní v Uhrách, „Slov. Přehled“, Praha, 1904, VI.
82. Niederle L., Nová data k východní slovenské hranici v Uhrách, „Národopisný Věstník čsl.“, Praha, 1907. II.
83. Niederle L., Zeměpisný a statistický obraz současného Slovanstva, v jeho kniž: „Slovanský Svět“, Praha, 1910.
84. Niederle L., Počátky Karpatské Rusi, „Národopisný věstník českoslov.“, Praha, 1922, XV.
85. Niederle L., Původ a počátky Slovanů východních, „Slovanské starožitnosti“, od. I. sv. IV., Praha, 1924.
86. Niederle L., La Race Slave: statistique, démographie, anthropologie (Nouvelle Collection scientifique), II ed., Paris.
87. Palugyay J., Historisch-geographisch-statistische Beschreibung des Ungarischen Reichs, Budapest, 1852.
88. Pastrnek Fr., Rusini jazyka slovenského. (Статьи по славяновѣдѣнію, II), СПетербургъ, 1906.
89. Pelikán J., Nový městpis Slovenska, Bratislava 1925.
90. Перфецькій Е., Религіозное движеніе въ XVI-мъ и началѣ XVII-го вѣка въ Угорской Русі „Извѣстія Отдѣленія русск. яз. и Слов. Имп. Акад. Наукъ“, XX, СПетербургъ, 1915.
91. Перфецькій Б., Угорська Русь в XVII ст., „Україна“ III—IV, Київ, 1917.

92. Perfeckij E., Dvě staří k dějinám Podkarpatské Rusi, „Sborník fil. fakulty university Komenského“, Bratislava, 1922.
93. Perfeckij E., Sociálně-hospodářské poměry Podkarp. Rusi ve st. XIII.—XIV., Bratislava, 1924.
94. Perfeckij E., Přehled dějin Podkarpatské Rusi: „Podkarpatská Rus“ č. 251.
95. Петровъ А., Забѣтки по Угорской Руси, Ж. М. Н. Пр. II, СПетербургъ, 1892.
96. Петровъ А., Старая вѣра и унія въ XVII—XVIII вв., „Материалы для истории Угорской Руси, I“, СПетербургъ, 1905, II, 1906.
97. Петровъ А., Пределы Угро-русс. рѣчи въ 1773 по официальнымъ даннымъ „Материалы для истории Угорской Руси, VI, X, СПетерб., 1911.
98. Петровъ А., Объ этнографической границѣ русскаго народа въ Австро-Угрии, СПетербургъ, 1915.
99. Петровъ А., Къ вопросу о словенско-русской этнографической границѣ, Ужгородъ, 1923.
100. Petrov A., Kdy vznikly ruské osady na uherské Dolní zemi a vůbec za Karpaty? „Český časopis histor.“, Praha, 1923, XXIX.
101. Petrov A., Národopisná mapa Uher podle úředního lexikonu osad v r. 1773, Praha, 1924. „Česká Akademie Věd“; 1:468.000.
102. Petrov A., Národnostní hranice Slováků a Karpatorusů mezi sebou a Maďary v XVIII. stol. podle současných archivních pramenů, „Česká Revue“, Praha, 1924, XVII.
103. Petrov A., K otázce slovensko-ruské etnografické hranice, „Česká Revue“, XVI, Praha, 1923.
104. Petrov A., Národopisná mapa starých Uher podle Lexikonu na sklonku 18. století, „Sborník I. sjezdu slovanských geografů a etnografů v Druze 1924“, Praha, 1926.
105. Petrov A., Neznámý rukopisný materiál pro historickou demografii Slovenska a Podkarpatské Rusi v r. 1864—5... „Věstník Král. České spol. nauk, tř. filosof.-historicko-jazykozpytná, 1926“, Praha, 1927, III.
106. Dič J., Rodový byt na Slovensku a v uherské Rusi, „Casopis Musea království českého“, Praha, 1878, LII.
107. Dilát Rud., Národnostní statistika Uher, „Naše Slovensko“, Praha 1907—1908, I.
108. Dolák K., Západní hranice Podk. Rusi, „Naše Samospráva“, Praha, 1925. (II.) č. 1—2.
109. Риттихъ А., Этнографическая карта западно-русскаго края, СПетербургъ, 1863.
110. Риттихъ А., Славянскій міръ, историко-географическое и этнографическое изслѣдование, I. Этногр. карта славян. міра; II карта западныхъ и южныхъ славянъ, XXXIV, Варшава, 1885.
111. Rudnyckij St., Ukraine, Land und Volk, Wien, 1916.
112. Rudnyckij St., Ukraine, The Land and its People, New-York, 1918.
113. Рудницький Степан, Огляд національної території України, Берлін, 1923.
114. Рудницький Степан, Основи землевдання України, II, Львів, 1926.
115. Руссовъ А., Карта расселения украинскаго народа, „Украинскій Вѣстник“, 6, СПетербургъ, 1906.
116. Словаки и русские въ статистикѣ Венгрии, „Славянскій Сборникъ“ I, 1875.
117. „Slovanstvo“, obraz jeho minulosti a přítomnosti, Praha, 1912.
118. Соболевскій А. И., Какъ давно русские живутъ въ Карпатахъ и за Карпатами, „Живая Старина“, IV, СПетербургъ, 1894.
119. Соболевскій А. И., О границахъ русскихъ и словаковъ въ Угорщинѣ, „Живая Старина“, СПетербургъ, 1895.
120. Срезневскій-Гедесковъ, Этнографическая карта славянскихъ народностей, СПетербургъ, 1849.
121. Срезневскій И. И., Этнографическая карта Европы и пояснительная статья къ ней, „Географическія Извѣстія“, СПетербургъ, 1849.

122. Срезневский И. И., Русь Угорская, „Вѣстникъ Имп. Русск. Геогр. Общества“, IV/II, СПетербургъ, 1852.
123. Stodola E., Príspevok ku statistike Slovenska, „Slov. Pohľady“, XXII, 1902.
124. Шараневичъ И., Старинные пути русско-угорскіе черезъ Карпаты... „Литературный Сборникъ“, Львовъ, 1869.
125. Шараневичъ И., Указатель до картины земель предъ и за Карпатами, Львовъ, 1869.
126. Szaraniewicz J., Zaczętki słowiańskie u stoków Karpat, Lwów, 1870.
127. Sčítanie ľudu v republike Československej zo dňa 15. februaria 1921. II. diel, 3 č. Slovensko, a Podk. Rus. „Čs. statistika“, sv. 22. ř. IV., Praha, 1925.
128. Škultety, O hranici medzi Rusmi i Slovákmi v Uhorsku. „Slovenské Pohľady“, Turč. sv. Martin, 1895.
129. Teleki P., Carte ethnographique de la Hongrie contruite en accordance avec la densité de la population. Selon la reconsement de 1910; 1:1,000,000; Budapest, 1920.
130. Томашівський Степан, Угорські Русини в світлі мадарської урядової статистики, „Записки Наук. Тов. ім. Шевч.“, LXVI, Львів, 1903.
131. Томашівський Степан, Причини до пізнання етнографічної території Угорської Руси тепер і давніше, „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, LXVII, Львів, 1905.
132. Томашівський Степан, Етнографічна карта Угор. Руси, „Сборникъ по славяновѣдѣнію Имп. Акад. Наукъ“ III, СПетербургъ, 1910;* 1:300,000.
133. Томашівський, Ст., Угорская Русь, „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, III, Петроградъ, 1916.
134. Trávníček A., Národopisná mapa Československa, 1923.
135. Українсько-словацька етнографічна границя, „Наша Земля“, Ужгородъ, 1927, Ч. 7. і даль.
136. Varghağ, Nationalitäten Ungarns im J. 1890, „Ungar. Revue“, Wien, 1895. XIII.
137. Varghağ, A magyar korona országainak 1900 évi népszámlálása. I., Budapest, 1902.
138. Wasilewski Leon, Współczesna Słowiańszczyzna, zarys etnograf.-statystyczny, Warszawa, 1909.
139. Величко Гр., Народописна карта укр.-руського народу, Львів, 1896; 1:600,000.
140. Верхратский Иван, Знадоби до пізнання угорско-руських говорів, „Записки Наук. Тов. ім. Шевч.“, т. XXVII—XXX, Львів, 1899; XL, XLIV, Львів, 1901; XLV, Львів, 1902.
141. Волланъ Де, Мадыяры в національная борьба въ Венгрии, СПетербургъ, 1877 (з мапою).

ДМИТРО ДОРОШЕНКО, проф.

ДІЯЛЬНІСТЬ ФРАНТИШКА ПАЛЯЦЬКОГО Й УКРАЇНСЬКА СПРАВА.*)

Паляцький був перший великий історик, що вийшов із чеського народу. Він не тільки дав своєму народові синтезу національної історії, але він, як висловився один із пізніших чеських істориків, — він дав цілий програм історичної праці для свого і для дальших поколінь чеських істориків.

Цей програм у значній мірі він сам, коли не виконав, то започаткував у всіх його основних частинах. Перш ніж що він приклав руки до видання й оцінки старих чеських хронік-літописів. Він продовжив видання, почате ще Добровським і Пельцлем, і 1829. року випустив 3. том чеських літописів під назвою „*Staří letopisové čeští od r. 1378 do r. 1527*“, який обіймає 17 рукописів про найважливіші часи старої чеської історії. У 1830. році видав свою клясичну, працю „*Würdigung der alten böhmischen Geschichtsschreiber*“, де подав критичний розбір 31 хроніки від Козми празького до Гайка. І геть пізніше предметом турбот Паляцького було наукове видання джерел чеської історії. Він видав накладом Віденської Академії Наук акти до історії Собору в Базелі (*Monumenta conciliorum generalium saeculi XV.*, 1857); акти з доби короля Юрія з Подебрад (*Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens im Zeitalter Georgs von Poděbrad*, 1860), у збірці „*Prameny dějin českých*“ видав Паляцький низку актів до історії гуситських воєн 1419—1436 рр. (1873).

Ще перед тим, 1869. р. виходять „*Documenta M. Johannis Hus vitam, doctrinam, causam illustrantia*“. Далі Паляцький починає збирати матеріяли до чеського дипломатарія, й це діло переймають на себе його учні Карсль

*) Вийняток із викладу з нагоди ювілейного свята, влаштованого Укр. Акад. Комітетом у честь „батька чеського народу“ в травні, 1926. р. Біографічну частину як загально відому пропускаємо. Ред.

Ербен та Йозеф Емлер, почавши видавати від р. 1855. *Regesta diplomatica*, а потім *Reliquiae tabularum regni*, 1870.

1840. р. заснував Паляцький „*Archiv český*“ і протягом 1840-46 років випустив 4 томи старих чеських грамот і листів, а в р. 1862. і 1872. видав томи 5. і 6. Він такі подав думку, здійснену вже по його смерті, видавати збірку „*Sněmy české*“, яка почала виходити рік по його смерті 1877. р. У 1848. р. видав Паляцький свій „*Popis království českého*“ — докладну історичну географію Чехії, й уклав історичну карту доби Карла IV. До того самого роду праць належить і його монографія про *Hrady*. Він указав теж на потребу видання чеського *Glossaria*, що й доконав у рік його смерті В. Брандль. До цього видання Паляцький сам прибирав багато матеріалу.

Взагалі, як каже Голль, у працях Паляцького можна знайти багато починів тих наукових підприємств, які аж геть пізніше виконала або й досі виконує чеська історіографія.¹⁾

Та вінцем історичної праці Паляцького є його капітальне діло: „*Dějiny Národa Českého*“ — найбільший твір чеської історіографії і взагалі класичний твір чеського письменства XIX століття.²⁾

Свою працю почав видавати Паляцький зпочатку німецькою мовою — її йому так замовив офіційно, як «історіографові чеського королівства», *Stavovský výbor Zemský*. Року 1836. вийшов I. том: „*Geschichte Böhmens*“. Від року 1848. почав Паляцький видавати свою працю й по-чеськи, а згодом писав уже виключно чеською мовою, а на німецьку перекладали вже інші. Всього вийшло 5 великих томів подвійного видання. Останній том, випущений 1876. р., доводив історію до 1526. року.

В передмові до I. тому (вид. 1848. р.) писав Паляцький так: «Від молодих літ не знав я більшої турботи понад те, щоб послужити моєму дорозгому народові вірним образом його минувшини, де б він, як у дзеркалі, пізнав сам себе і усвідомив собі, чого йому треба. З тої самої причини праця моя мала бути написана народньою мовою й перейнята народнім духом. Та й напевно, можна сказати, я б ніколи не зробився істориком, як би від самого початку не присвятив був себе службі літературі чеській, на жаль, іще занадто бідній і занедбаній!»³⁾

Далі Паляцький пояснює тим патріотам чеським, які нарікали на нього, що він зпочатку видавав історію по-німецьки, що всі свої дотеперішні праці вважає він лише за підготовчі студії, а що за головне своє завдання має він подати *Dějiny Národa Českého*. З великою, але зовсім щирою скромністю вважає Паляцький своє діло за недосконале. Але причину того бачить

¹⁾ Jaroslav Goll, „*Český Časopis Historický*“, 1896, ст. 8.

²⁾ I. Pekář, *Slovník Naučný*, XIX, ст. 60.

³⁾ *Dějiny Národa Českého*, Praha, 1908, ст. 3.

передусім у недостатчі джерел і в самім характері їх дотеперішнього опрацювання.

«Нашому народові», каже він, «не судилося, так як іншим, розвивати своє життя природним шляхом, іти дорогою спокійною й органічною».⁴⁾ Історична доля завдала йому тяжкі рани, і сталося так, що правник чеський не повинен тепер знати ціле попереднє законодавство чеське, досить йому знати закони, видані за часів Йосифа II. Студіювання чеської історії занедбане віддавна по високих школах; воно стало уділом кількох аматорів, і зарод чеський, при всій його ідеальній любові до історії, опинився в стані глибокого незнання й забуття свого рідного минулого... «Узявшись уже 15 років передтим до праці, — без учителів, без помічників і без імені, я мусів передусім обернути свої погляди на занедбане поле джерел до нашої історії.»⁵⁾

І Паляцький оповідає далі, як він збирав ті джерела, як вишукував їх по старих, прицалих порохових збірках та архівах, — не тільки в рідному краю він їздив добувати ці джерела до Риму, Мінхену, Берліну, Дрездена, скрізь шукаючи пам'яток і документів до чеської історії. Признаючи великі заслуги своїх попередників, починаючи з Козми пражського аж до Добнера й Пельцля, Паляцький проте визнає, що чеська історіографія дуже відстала від вимог науки, і що перед ним самим стоїть поле дуже мало роз'оране й оброблене. Отже, при такому стані тяжко було б і сподіватися, щоб одна людина все сама зробила, — і ґрунт підготувала, і джерела познаходила та використала, і на останку — подала досконалий огляд історичного життя свого народу. Не може бути така робота й без помилок. Одне застерігає собі Паляцький, — що коли він не скрізь, може, досяг історичної правди, то зате скрізь вірно та щиро силкувався її досягти.

Кінчає свою передмову Паляцький побажанням, щоб його праця послужила народові чеському до пізнання себе самого, до усвідомлення, що він є і чим має бути. І коли його праця розбудить у читачах любов до правди й до права, любов до рідного краю й народу, то це буде найбільша нагорода для автора.⁶⁾

У своїй філософії історії Паляцький виходив із вічного природного закону, закону подвійності, полярності сил, які скрізь діють у природі. У взаємній боротьбі, обоцільному прирманиї та змішуванні він бачив природний і історичний розвиток. Під впливом Шелінґа Паляцький ставив наперед ідею боротьби як принцип, у розумінні, одначе, ідеалістичному: духовна й моральна сила остаточно має перемагати силу матеріальну. Головну таку подвійність бачив Паляцький у чеській історії в «одічних сутичках і взаєминах слав'янства з латинством і германізмом».

⁴⁾ *ibidem*.

⁵⁾ *Dějiny*, ст. 3.

⁶⁾ *Dějiny*, ст. 4.

У відносинах обох цих елементів добачав Паляцький головний зміст і основну рису чеської історії. Ці взаємини вважав Паляцький за корисні; занепад Чехії з 2. половини XV. в. освітлював він як відчуження від Заходу й замкнення в вузьких домашніх межах. Слав'янсько-німецьку боротьбу ставив Паляцький у залежність від глибокої різниці національної вдачі обох племен, від різниці їх первісної культури. Старий слав'янин уявлявся йому миролюбивим, невоєвничим, тихим хліборобом, а германець — суворим завойовником-добичником. У старому слав'янському суспільстві, на думку Паляцького, не було розділу на стани, всім належало однакове право, однакова свобода. Проти слав'янської свободи й демократії стало німецьке суспільство зі своїм поділом на стани, на панів і рабів, зі своїми привілеями, імунітетами — з одного боку, і безправ'ям та поневоленням — із другого.¹⁾

Та проте вважав Паляцький домішку германського й римського духа до чеського життя за корисну, за основу поступу, але повну перевагу германсько-римського духа вважав за шкідливу. Ці впливи, на думку Паляцького, мали найбільшу силу в Чехії в XIII. стол., але остаточно вони не перемогли: старий демократичний дух чеського народу не був приглушений, він ожив за Гуситської доби, аж поки його не поховала катастрофа під Ліпанами.

Але повне, так би мовити, «позахіднення» чеського народу наступило лиш за Ягайлонів, коли маса сільського люду опинилася в кріпацтві. Демократичні ідеї знайшли собі останній притулок і захист у Чеському Братстві. Це поневолення широких мас було головною причиною катастрофи на Білій Горі.

Нема що й казати, багато з думок Паляцького вже застаріло. Застарів увесь його перший том. Невпинний поступ історичних дослідів — головню в працях самих-таки чеських учених — показує нам початки слав'янського життя зовсім у іншому світлі, відкриває нам зовсім інші картини. Але це не зменшило й не зменшує ваги *Dějiny Národa Českého*, — вони стали тим, чим хотів їх бачити сам автор — великим національним ділом, підпорою в сучасній боротьбі, школою національної свідомости, ідеї поступу, права і справедливости. І хоч деякі частини праці застаріли, але, як слушно каже проф. Пекарж, автор прекрасної статті про Паляцького в *Slovník-u Naučn-omu* — ще довго доведеться чекати праці, яка би своєю цілістю дорівнювала ділу Паляцького й мала його дух.²⁾

«*Dějiny* Паляцького», каже другий чеський учений, «являються дзеркалом не тільки чеського минулого, — вони правлять також за дзеркало душі великого мужа, який їх склав, і доби, за якої він їх склав. Багатство матеріялу, критичне його оброблення,

¹⁾ *Dějiny*, ст. 7—8.

²⁾ *Josef Pekář, Slovník Naučný*, XIX, ст. 60.

благородна тенденція, прекрасна форма — додають *Dějiny*-ам значіння більше, ніж для історії письменства. *Dějiny* Палацького залишається на завжди книгою оживленою й живою, подібно як твори Гіббона й Маколея. Таке місце мають вони в усесвітній літературі.⁹⁾

Палацький своєю працею і своїм генієм не лише досяг вершин історичної науки і створив вікопомне діло чеської історіографії, — він витворив і цілу школу наслідувачів та учнів, таких, що переймалися його духом, увійшли з ним у співпрацю, стали йому за помічників, засвоїли собі його методи і продовжили його діло досліду рідного минулого, перейняли на себе його завдання. Такі були вже згадані Карель Ербен та Йозеф Емлер, а далі прийшли Ф. Боровський (*Borovský*), Антонін Гіндеї (*Gindek*) і найбільший після самого Палацького історик Чехії — Вацлав Томек (1818—1905).

Але Палацький був не тільки історик-дієписець і толковник подій, він був борець і сам творив історію. Його великі заслуги перед рідним народом, доведені його працею на піві культурно-національній, виступили Палацького на чоло нації, коли настав 1848. рік, рік політичного пробуду народів колишньої австрійської монархії.

До того часу Палацький у своїй праці здійснював, можна сказати, лиш одну частину програму свого життя: він хотів, щоб чеський народ ізнову став нацією, готовою до того, щоб узяти самій свою долю у свої руки. Палацький хотів зробити чеську мову рівноправною з німецькою через внутрішню піднесення її на ставовище знаряддя просвіти й науки. Він вводить її до музею й до „*Společnosti Nauk*“, закладаючи *Matic-y česk-y* (1830) й редагуючи „*Časopis společnosti vlasteneckého Museum v Čechách*“ (від 1826), що дістав пізніш назву: „*Časopis Českého Museum*“ (Палацький був його редактором до 1837 р.). Видаючи наукові праці чеською мовою, він робить її, за влучним висловом Кальовсека, не тільки предметом наукового досліду, але й засобом наукової праці.¹⁰⁾ Він старається приєднати до діла національного відродження стару чеську шляхту, яка досі давала зпоміж себе тільки окремі патріотичні одиниці. Він старається розбудити в ній старі національні традиції, щоб на тих традиціях будувати відродження чеської державности.

Палацький надавав велике значіння історичним основам. Він не вірив, як Коляр, що для громадського життя досить як основи — самої лишень народности. Як каже приятель Палацького і щирий друг чеського народу Ернест Дені (*Dénis*), головна заслуга великого історика полягала в тому, що він дуже рано зрозумів, що політична свобода є необхідною умовою для досяг-

⁹⁾ Jaroslav Goll, „*Český Čas. Hist.*“, 1898, ст. 2 і 271.

¹⁰⁾ *Nástěn životopisu Fr. Palackého, Praha*, 1876, ст. 14.

нення національної незалежності.¹¹⁾ І тому Паляцький став до боротьби за цю свободу.

Особливо характеристичною рисою для Паляцького, як політичного діяча, рисою, яка так яскраво позначилася на всіх видатних діячах чеського народу від Гуса до Масарика, є його етичність, високо розвинуте моральне почуття. Ця етичність кладе великий відбиток на всю діяльність Паляцького, і вона служить йому нерозлучним супутником, немов компасом на його життєвому шляху.

Життя й розвиток свого рідного народу заснував Паляцький на ідеї постуцу. Він був щирим і глибоким ідеалістом. Як зауважив Дені, він частенько розбирався краще в старих грамотах, ніж у живих людях. Він уважав себе за жерця в храмі справедливості й вірив, що для остаточної перемоги правди досить возвістити про неї людям, — так вірив він у силу добра!

«Паляцький», каже Дені, — «перш за все апостол. Почуття виконаного обов'язку заміняло йому успіх. У ньому говорило те стремління жертвувати собою, що завжди відзначало чехів. Він безумовно належав до того самого племені, що дало зпоміж себе Гуса й Єроніма». ¹²⁾ Він однаково ненавидів дух виключності й деспотизму, чи їх виявляла окрема людина, чи цілий народ, чи його проповідувала якась особлива політична доктрина. ¹³⁾

Така була людина, що її 1848. рік поставив на чолі чеського народу. Тому для нас будуть зрозумілі ті засади, що їх Паляцький клав у основу своєї діяльності як політик, як провідник нації.

«Як кожна людина», писав Паляцький, «так і кожен народ має своє окреме мислення, свій окремий спосіб почування. Коли знищити якусь одну існуючу людську громаду, то ціле людство позбавиться одного з потрібних для його існування елементів. Запанування на світі тиранії стало би страшенним лихом для всієї Європи, воно вбило б цілком життєві і творчі сили народів. Так, у Австрії перемога однієї національності повела б фатальним способом до її упадку.» Щодо держави, то вона «слабне, коли примушує громадян до відступництва, вона виснажує їх, позбавляючи їх органів, необхідних для їх самостійного існування. Централізація, в принципі своїм потрібна й корисна, перебільшила своє безпосереднє завдання й викликала опір протилежної сили — громадської думки. Вона є протестом індивідуума, що не хоче вмерти.»

Паляцький висунув історичне право чеського народу на його власній землі, і на цьому праві побудував свій політичний програм. Як політик реальний, себто, такий, що ставить собі

¹¹⁾ La Bohême depuis la Montagne Blanche, Vol. II, Paris, 1903, ст. 193.

¹²⁾ Dénis, II, ст. 194.

¹³⁾ ibidem, ст. 195.

завдання, які ведуть до зrealізованнн насущних потреб із найменшою затратою сил і з найменшими жертвами, Паляцький накреслив і обґрунтував програм федерації в формі австрійської держави,¹⁴⁾ де б чеський народ, поруч інших, творив самостійне політичне тіло в з'єднаних до купи історичних землях чеської корони: Чехії, Моравії та Шлезька.

Чи з погляду прав чеського народу на самостійне державне існування це була відмова від натурального ідеалу кожної нації — мати свою власну державу? Безперечно — ні! Це був, як тепер нам зовсім ясно, неминучий етап, що його мусіла перейти з огляду на реальні, і внутрішні, і зовнішні обставини, чеська нація, етап — по дорозі до повного унезалежнення й усамостійнення, якого можна було досягти лише тому, що цей посередній етап, ця посередня форма була як-найповніше використана і з'ужита. Нація була спокійно й органічно підготовлена до переходу до вищої форми існування, яку досягнуто, як-тільки настали задля цього сприятливі політичні обставини — без глибоких потрясень і без руїни.

Із загальних поглядів і засад Паляцького випливало й його відношення до слав'янської справи, випливали його погляди на слав'янські взаємини. Для нього кожна слав'янська народність була рівновартна й одноцінна. В сім'ї слав'янських народів він хотів бачити здійснення принципу братерської спілки. Право вільного самовизначення слав'янських народів мислив він у широкому й найкращому розумінні цього слова, й волю самого народу до самовизначення він ставив на першому місці.

Люблячи російський народ і цінячи його культуру, Паляцький не закривав очей на хиби російського державного устрою й російського політичного життя. Він не довіряв офіційній Росії, й запанування в Європі російської монархії боявся не менше, як і тої великої німецької держави, що мала бути створена у Франкфурті й яка грозила заповонити Чехію.¹⁵⁾ Боячись російського імперіялізму, він писав 1848. року, що важний крок, який зробила б тодішня Росія, поширюючи свої границі на півдні й на заході, «грозив би що далі, то все швидче створити універсальну монархію, себто, необчислиме й невимовне зло, нещастя

¹⁴⁾ Свого часу здобули широкий розголос такі його слова: „Як би австрійської держави не існувало вже віддавна, ми б мусіли її створити в інтересах Європи, навіть і в інтересах гуманності“ (Spisy drobné, díl I, st. 20). Ці свої ідеї розвинув Паляцький докладно пізніш у відомій статті: „Idea státní rakouského“ (1865. р.).

¹⁵⁾ Паляцький відкинув, як відомо, запросини чехів до німецького парламенту в Франкфурті й відповів сам на ці запросини так: „Я чех — слав'янського роду, і з усім тим немногим, що я маю і що я можу, віддався цілком і назавжди на службу своєму народові. Цей народ — малий, але він завжди був одрубний і стояв сам для себе. Володарі його брали участь у спілці німецьких князів, але сам народ себе ніколи до німців не залічував, та й ніхто його за німецький ніколи не вважав.“ (Psání do Frankfurta dne 11. dubna, 1846, Spisy drobné, I, st. 18).

безмірне й безмежне, якого я, сам слав'янин тілом і душею, не бажав би в інтересах людства навіть і тоді, як би ця монархія називалася слав'янською».¹⁰⁾

Ідучи 1867. року до Москви,¹¹⁾ він разом із Рігером бере поляків під свою оборону й робить спробу довести до якогось порозуміння між поляками й росіянами. Але це порозуміння він зовсім не думає купити ціною признання польських претенсій на українські землі. Ці польські претенсії він одкидає 1864. року так, як одкидав їх і 1849. року на сеймі в Кромєріжі.

Паляцький зовсім не бажав, щоб слав'янські джерела зілялися в одному російському морі, дарма що воно таке широке та глибоке: для нього було дороге передусім власне національне обличчя рідного народу. І на припадні перспективи такого злиття, що їх малювали московські слав'янофіли, він відповів: «Коли б нам судилося колись перестати бути чехами, то нам байдуже, чи зробимось ми німцями, італійцями, мадярами, чи росіянами».¹²⁾ Вся справа залежить од власного бажання чехів бути окремою нацією: «Чехи збережуть свою народність, доки того самі будуть хотіти... не кожному народові дано, щоб він був великий екстензивно, але щоб народ був інтензивний, це залежить зовсім від його волі» (*Spisy drobné, díl I., str. 375*).

До межислав'янських відносин Паляцький прикладав ту саму етичну засаду, яка була його загальною засадою: не роби іншим того, чого собі не хочеш. Цю засаду прикладав він і спеціально щодо українського народу. Ще в 1830. році, на сторінках „*Časopisu Museum*“ Паляцький писав: «Український (*rusinský*) народ, щодо мови різний і від росіян, і від поляків, уже за давніх часів утратив свою самостійність, поневолений своїми сусідами. Тому то так сталося, що він скрізь є людом сільським, а шляхта й міщани звичайно говорять між собою по-польськи або по-російськи. Уся так звана Мала, Чорна й Червона Русь є властиво українська (*rusinská*), а тільки Велика Русь є російська, або, як у нас говорять, руська (*ruská*). На півдні народ український (*rusinský*) сягає аж до Угорщини. Ціла східня Галичина є українська. Звідти тягнуться українці (*Rusini*) по Поділля, Волині й Україні аж за Дніпро до Полтави й далі аж до Кубані.»¹³⁾

Паляцький не зовсім ясно уявляв собі ступінь відрубности українців від росіян. Плутована термінологія, якої вживали за

¹⁰⁾ *Spisy drobné, I, str. 19.*

¹¹⁾ На етнографічну виставу, яка була в Москві уряджена.

¹²⁾ У своєму *Doslov-i k Radhostu* (1872) Паляцький писав, що російські панслависти властиво мусіли б називатися „панрусистами“; слав'янський дух їм зовсім чужий, і Паляцький не бачив рівниці між ними й фанатиками німецькими та мадярськими: і одні, і другі хотіли б ізничити чехів, як народ. „І кажу вам“, завважує Паляцький, „що чехи не на те більш ніж тисячу років берегли і зберегли таку свою народність, щоб ізречтиса її за добре слово“. (*Spisy drobné, I, str. 365—366*).

¹³⁾ *Časopis společnosti Wlastenského Museum w Čechách, 1830, str. 76.*

Його часів самі українці («українці», «малоруси», «малоросіяни», «жжноруси», «русини» — це все назви, які зустрічаємо в устах самих українських учених та письменників ХІХ. віку), відбилась і в писаннях Паляцького, коли йому доводилося писати про українську справу. Але відрубність українців супроти поляків гянив Паляцький дуже добре, і всякі польські аспірації на українські землі відкидав категорично. Коли 1849. року на софмі в Кромеріжі польський посол Земялковський висловився, що українців вигадаю всього рік тому, — 1848. року, Паляцький у промові своїй з дня 23. січня зазначив, що ці слова його здивували й дуже прикро вразили. Він сказав, що українці (*Malorusové*) в Галичині то тільки частина великого народу, що його 10 мільонів живе в Росії. «Русини, чи малоруси», казав він далі, «то окремих народ, котрий тільки в минулому році був еманципований, — і це, мабуть, мав на думці пан Земялковський, коли казав, що цей народ тепер лише віднайдено. Цей народ досі був пригноблений владою та полками. Тепер же, дасть Біг, він швидко розів'є свої природні здатности, виявить скорий поступ і скористається з усіх добродійств західньо-європейської культури.»²⁰⁾

Пізніше, 1864. року, Паляцький протестував проти польських претенсій на Правобережну Україну — Поділля, Волинь і Київщину у статі „*Otázka polská*“ („*Národ*“, 1864, г. 44). Як уже зазначалося вище, Паляцький не бачив між українцями й росіянами такої, скажемо, різниці, як поміж українцями й поляками. Отже, і в цій статті він пише, що українська мова є наріччям мови руської, а ніяк не польської, і що відносини між мовами українською й російською більш-менш такі, як між словацькою й чеською, хорватською й сербською, провансальською й французькою, або-що. Визнаючи право кожного наріччя на вживання в літературі, він застерігав проти «дроблення літератур до безконечности». У відносинах українсько-російських для нього було міродатне те, що досі, мовляв, «українці (*Malorusové*) ще ніколи, ніде, голосами авторитетнічними й у кілько-небудь значнішому числі не висловилися за національне й політичне відділення від росіян, а ті українці, які виступають разом із поляками проти росіян, виступають не під українським (*maloruským*) прапором за політичну самостійність України (*Malé Rusi*), але як поляки за відновлення давньої Польщі.»²¹⁾

І Паляцький дуже рішуче відкидає польські претенсії на правобережні українські землі, він цифрами доводить, що поляки становлять тим незначну меншість, а що головну масу населення творять там «українці (*Rusini*)». Та й то польська меншість є, здебільшого, спольщені й покатоличені русини. Що ж до «історичних прав», то Паляцький указує на те, що «особливо

²⁰⁾ *Spisy drobné*, I, ст. 79.

²¹⁾ *Spisy drobné*, I, ст. 198.

Україна з головним містом Києвом над Дніпром була від-давня осередком руських князів, св. Володимира й його предків та нащадків, і що Київ кожен „rus“ буде боронити до останньої краплі крові, так само, як і Москву.²³⁾

Для нас сьогодні зрозумілі причини неясних і помилкових поглядів у Паляцького на наші національні відносини. Але чи вина Паляцького в тому, що українці його часів не виявляли ясно й рішуче своєї волі бути самостійною нацією, тієї волі, без якої саме право не має жадної реальної ваги? Чи не те саме сказав колись наш великий Потебня, коли його запитали, чи можливе національне відродження українців? Потебня сказав, що українці будуть самостійною нацією тоді, коли самі того захотять. Достеменносінько те саме сказав і Паляцький щодо чехів. Тільки що чехи дійсно хотіли бути нацією...

²³⁾ Spisy drobné, I, str. 196.

ІВАН КАБАЧКІВ, доц.

СТРУКТУРА ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ НА УКРАЇНІ Й У ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ.

Новіша фінансова література знає декілька визначень державного бюджету, які можна звести до трьох груп. Перша надає головне значіння фінансовій меті бюджету — ідеї цифрового збалансування (приведення до рівноваги) прибутків і видатків у державнім господарстві. До цієї групи належать визначення, що їх дають фінансисти — Ад. Ваґнер,¹⁾ М. Гекель,²⁾ Ж. Б. Се і Х. Лебідь-Юрчик.³⁾ Останній підкреслює різницю між прибутковими й видатковими приуцненнями: тоді, як перші мають провізоричний характер, видаткові суми, що ґрунтуються, здебільша, на попередньо ухвалених законах, дуже близькі до дійсних витрат. Близько до цієї групи підходить і визначення П. Леруа-Боліє, що підкреслює елемент передбачення майбутніх прибутків і видатків: «Бюджет є відомість, що містить у собі передбачення прибутків і видатків протягом визначеного часу; це таблиця, де обраховується й порівнюється прибутки, що мають надійти, з видатками, які потрібно зробити».⁴⁾

Друга група визначень на перше місце висуває політичний характер бюджету. Найбільшим прихильником цієї точки погляду є французький фінансист Гастон Жез, що на його думку бюджет є передусім засіб для переведення в життя якогось політичного програму: це урядовий акт *par excellence*. Він дає таке визначення: «Програм майбутніх видатків і належних прибутків, що його обміркувало народне представництво в умовах повної прилюдності — це є бюджет сучасної держави».⁵⁾ Ухвалу бюджету урядовими органами підкреслює й Р. Штурм, що визначає це поняття так: «Державний бюджет є акт, що містить у собі попередню ухвалу державних прибутків і видатків».⁶⁾

¹⁾ Adolf Wagner, Finanzwissenschaft.

²⁾ Max Heckel, Das Budget. 1898, ст. 1.

³⁾ Х. Лебідь-Юрчик, Бюджетове право. 1927, ст. 16.

⁴⁾ Leroy-Beaulieu, Traité de la science des finances, II.

⁵⁾ G. Jèze. Théorie générale du budget. Рос. переклад з 6. вид., ст. 16.

⁶⁾ R. Stourm. Le budget. Рос. переклад з 5. вид., ст. 3.

Нарешті, третя група вважає за сутній момент у визначенні бюджету ті його риси, що характеризують бюджет, як фінансовий план, себто, певний план ведення державного господарства протягом обмеженого, переважно річного, періоду. Так, німецький фінансист Георг Шанц визначає це поняття так: «Бюджет є збалансований (приведений до рівноваги) огляд державних прибутків і видатків майбутнього фінансового періоду, що має бути чинний як норма для ведення державного господарства».⁷⁾ Під нормою проф. Шанц розуміє фінансовий план. На ідентичність понять «бюджет» і «господарський план, визначений у цифрах», указують і чеські фінансисти — проф. др. Кайзль,⁸⁾ др. К. Енґліш⁹⁾ і др. Драховський.¹⁰⁾ Між иншим, проф. К. Енґліш надає певне значіння й політичному характерові бюджету. Цілком зрозуміло, що радянські фінансисти (проф. М. Боголенов,¹¹⁾ Г. Соловей, К. Шмаков і ин.), виходячи з основної засади, прийнятої в ССРР, — регулювання всього народньо-господарського життя єдиним планом, на перше місце висовують елемент плану в понятті бюджету. На думку останніх двох фінансистів, характер радянського бюджету, як «плану державних прибутків і видатків на майбутній фінансовий рік, що його періодично затверджують зверхні органи влади», досить ясно впливає зі змісту «Статуту про бюджетові права в ССРР» і щорічних кошторисних правил.¹²⁾

Пристаючи до аналізу різних визначень поняття «бюджет», слід завважити, що фактично ні одна держава, яка хоче доцільно й успішно вести своє господарство, не може обійтися без певного плану. Навіть приватний господар мусить укладати попередній план ведення свого підприємства та періодично з'ясовувати результати своєї господарської діяльності; тільки при таких умовах стане для нього можливо своєчасно взяти санаційних заходів щодо поліпшення стану підприємства, як тільки виявляться певні хиби господарювання. Тим більше потрібний план для всякого господарства, що його ведуть союзи публичного характеру, які мають за своє завдання задовольняти потреби не лише найближчого, а й далекого майбутнього часу; кожній державі доводиться встановлювати певну чергу задовольнювання різних потреб відповідно до їх важливості, негайності й настирливості, з'ясовувати й вишукувати різні джерела для їх задоволення; ясно, що така діяльність вимагає попереднього виробу цілком конкретного плану державного господарства. Таким планом на обмежений період — здебільша, однорічний —

⁷⁾ Prof. G. v. Schanz, стаття „Budget“ у Handwörterbuch der Staatswissenschaft, III, 1926.

⁸⁾ Dr. Kaizl, Finanční věda.

⁹⁾ Dr. K. Engliš, Finanční věda.

¹⁰⁾ Dr. Drachovský, Přehled finančního hospodářství v ČSR.

¹¹⁾ Стаття „Бюджет в системе народно-хозяйственного плана“, Журнал „Хозяйство Украины“, 1927, № 11—12.

¹²⁾ Ред. примітки до рос. перекладу „Загальної теорії бюджету“ Г. Жева, ст. 18.

і був завжди бюджет. Хоч законодавства різних країн і не підкреслювали такого значіння бюджету, а проте, в дійсності, останній мав у кожній державі значіння фінансового пляну її господарства. І позитивні законодавства, і теоретики фінансової науки значну увагу звертали раніше на технічний бік справи — рівновагу в бюджеті, щоб кошторисні видатки врівноважувалися очікуваними прибутками, бо без такої рівноваги міг настати розстрій державних фінансів, який не міг не відбитися шкідливо на всьому народньому господарстві. Цим і пояснюється та обставина, що на пляновий момент не вказувалося раніше в різних визначеннях поняття «бюджет», але це не значить, що в дійсності жадного пляну в державнім господарстві не було.

В усякому визначенні будь-якого поняття потрібно підкреслювати сутні його моменти; через те слід визнати рацію за тими міркуваннями, які доводять konieczність ізгадати в визначенні бюджету про пляновий його характер. Із усіх указаних визначень ми вважаємо за найбільш слушне те, яке дав професор Г. фон Шанц. Він зазначає й рівновагу між прибутками й видатками бюджету, і пляновий його характер. Крім того, це визначення має перевагу ще й тому, що проф. Шанц уперше підкреслив значіння бюджету, як норми для ведення державного господарства. Цю «норму» можна розуміти і як плян, і як директиву чи певну вказівку, якої слід додержуватися в державнім господарстві. Дійсно, всякий бюджет матиме реальне значіння лише в тій разі, коли він буде обов'язковою, особливо щодо видаткової його частини, директивою для органів державної влади. Таке значіння належить бюджетові тим більше, що його затверджується в законодавчому порядку, при чому не має значіння політичний устрій держави, яка бюджет укладає, — чи то буде республіка, чи монархія; важливо, щоб бюджет був обміркований і затверджений тими установами, що законодавчі функції виконують.

Од бюджету слід одрізнати фінансовий плян у ширшому розумінні, себто, той, що укладається на цілий ряд років і охоплює певні галузі державного господарства, наприклад: збудування залізничної сітки, або величезних водяних споруд, реформа податкової системи, озброєння армії і т. д. Всі такі роботи не можна закінчити за один рік, через те пляни чи програми їх передбачають розподіл їх на ряд років, а спеціальні бюджети щодо таких робіт увіходять у загальний державний бюджет, як відповідні його частини. В ССРР, починаючи від 1928—29 р. р., укладається так званий єдиний фінансовий плян, що містить у собі: 1) всі прибутки, які держава добуває з народнього господарства і через бюджет, і через позабюджетові державні підприємства; 2) програм розподілу зібраних прибутків між окремими потребами.

Загальні властивості бюджетів такі: єдність, публичність,

спеціалізація кредитів, внесених у бюджет, і певна еластичність, себто, гнучкість.

Єдність бюджету, прийнята в сучасних зцентралізованих державах, полягає в тім, що всі державні прибутки й видатки не поділяється на окремі частини, а включається в один документ. Додержання цього принципу має велику зручність для установ, що мусять розглядати й контролювати бюджет. Єдність бюджету, єдність каси, до якої надходять усякі прибутки, де б вони не порставали, нарешті, доцільна організація контролю, яка стежить за правильним і законним збиранням прибутків і їх витрачуванням, — такі три умови раціонально поставленого державного господарства.

Всупереч із практикою попереднього часу, коли бюджети вважали за державну таємницю, тепер обмірковування бюджету, його критика відбувається в умовах повної прилюдности; після обміркування й затвердження бюджет оголошується до загального відома.

Всі внесені в бюджет асигнування може витратити виконавча влада лише на призначені в бюджеті цілі; це так звана спеціалізація кредитів; тому-то видаткова частина бюджетів поділяється на глави, відділи, параграфи, статті і т. д., які підрозділи кладуть певні граници для необмеженого витрачування державних коштів на задоволення якихось потреб; звичайно в кошторисних правилах містять постанову, що виконавчі органи, без дозволу законодавчої влади, не мають права робити пересуву кредитів (*virement*-и) між головними підрозділами кошторисів, себто, використовувати лишки одного параграфу на підсилення кредитів другого.

Нарешті, бюджет мусить відповідати певним вимогам еластичности, себто, в негайній потребі деякі підрозділи прибуткового кошторису повинні давати значно більші виплати до скарбниці, ніж серед звичайних обставин. За приклад еластичности може правити англійський бюджет: підчас усесвітньої війни значно збільшено такси прибуткового податку, й таке збільшення дало величезні суми цього податку, порівнюючи з мирним часом. Одначе слід зазначити, що цієї цінної властивости бюджету — еластичности — нелегко досягнути.

Кожний бюджет мусить бути збалансований, себто, потрібно поріняти загальні суми прибутків і видатків та їх урівновжити. В результаті цього порівняння можуть бути такі випадки: 1) сума прибутків рівна сумі видатків — випадок повної рівноваги, 2) сума прибутків більша за суму видатків, бюджет дає певний лишок, і, якщо він буде в дійсності, звичайно зараховується в прибуткову частину майбутнього бюджету, 3) сума прибутків менша за суму видатків, повстає бюджетовий дефіцит. У самому бюджеті мусить бути пояснення, на які цілі буде вжитий лишок прибутків (коли прибутки більші) і яким способом припускається покрити бюджетовий дефіцит.

Коли в числі прибуткових джерел бюджету фігурує прибуток од емісійної операції, себто, від випуску паперових грошей, такий бюджет слід уважати за дефіцитний. У практиці бюджетові дефіцити, здебільша, покривають позичками.

З точки погляду повноти бюджету розрізняють такі його форми: 1) бруто-бюджет, що охоплює гуртові суми прибутків і видатків, без відчислення тих сум, що їх витрачено на виконання даної операції, і 2) нетто-бюджет, що містить у собі тільки різницю між гуртовим прибутком і видатком, себто, чистий прибуток дохідного підприємства. Наприклад, стягання податків викликає певні витрати на утримання податкової адміністрації, її подорожі й т. ин.; у бюджеті можна показати: а) повну суму зібраних податків у прибутковій частині кошторису, а в видатковій — всі витрати збирання податків, або б) тільки різницю між загальною сумою зібраних податків і витратами збирання; тоді останні витрати вже не будуть показані в видатковому кошторисі. Таксамо щодо скарбових закладів, заводів і інших підприємств: бруто-бюджет передбачає всі прибутки від таких підприємств і всі видатки, зв'язані з їх функціонуванням; а в нетто-бюджеті показується лише різницю між першими і другими. Тільки гуртовий бюджет (бруто) дає можливість детально проконтролювати дану операцію та зробити правильний висновок щодо прибутковості даного підприємства; через те в конституційних державах парламенти завше домагалися, щоб складали гуртові бюджети. Одначе, в дійсності, найчастіше можна зустрітися з мішаною системою: побіч із гуртовими бюджетами, вносять у кошторис і чисті прибутки від деяких операцій, а в додатках до кошторису гуртові дані.

Увесь бюджетовий матеріял укладається в певній системі: прибуткова частина — відповідно до джерел, звідкіль походять ці чи ті прибутки (прямі або посередні податки, прибутки від підприємств і т. д.); видаткова частина — найчастіше за окремими офіціями (відомствами), до яких певні видатки стосуються; це — так звана міністеріальна система. Одначе деякі держави, наприклад, Англія й ССРР, знають і иншу систему, так звану рзальну, або предметову, воли видатки групуються за окремими цілями, на які вони призначені, наприклад, — на освіту, на будівництво, на народне господарство і т. д. Остання система має ту зручність, що дає змогу порівнювати бюджети й окремих міністерств, і різних країн.

1.

З відродженням української державности, законодавчий орган новоповсталой Української Народньої Республіки — Центральна Рада — 25. листопаду, 1917. року ухвалила закон, де, між иншим, зазначено: «всі закони й постанови, які мали силу на території Української Народньої Республіки до дня 27. жовтня,¹²⁾

¹²⁾ Старого стилю.

1917. року, оскільки вони не змінені й не скасовані універсалами, законами та постановами Української Центральної Ради, мають силу й надалі, як закони й постанови Української Народньої Республіки». На цій підставі рецитувала Україна, крім інших законів, і бюджетове право Росії, що складалося з загальних кошторисних правил 22. травня, 1862. року та виданих, у зв'язку з утворенням Державної Думи, правил 8. березня, 1906. року про порядок розгляду державного розпису прибутків і видатків та про асигнування зі скарбу видатків, розписом непередбачених.

Головні основи тих бюджетових правил, що на їх підставі укладено й перший бюджет України на 1918. рік, такі. Міністерства й головні управи, що мають окремий кошторис, укладають свої фінансові кошториси на підставі тих рахункових відомостей про прибутки й видатки, які їм подають місцеві установи згідно з установленою в бюджеті класифікацією. Установи, що безпосередньо підлягають міністерствам і головним управам, із тих місцевих відомостей і своїх даних укладають обрахунки, окремо для кожної губернії й округи. До тих обрахунків не можна включати жадних нових видатків, що не ґрунтуються на дієвих законах. Міністерства й головні управи перевіряють одержані ними обрахунки, виправляють, доповнюють їх новими даними й нарешті укладають із місцевих відомостей та обрахунків, що торкаються власних їх коштів і потреб, фінансові на даний рік кошториси, які надсилається до міністерства фінансів, державної контролю й законодавчих установ у призначений реченець. Міністерство фінансів перевіряє одержані кошториси щодо правильності вписаних сум і укладає з кошторисів усіх офіцій загальний розпис державних прибутків та видатків. На обов'язку міністра фінансів лежить урівноважити ті прибутки й видатки; коли ж, не вважаючи на всі його заходи щодо скорочення видатків, у розписі передбачається дефіцит, він мусять вишукати відповідні джерела для покриття того дефіциту. Державна контролю перевіряє фінансові кошториси з боку їх законності й порівнює проєктовані суми з дійсним виконанням попередніх кошторисів. Свої завваги державна контролю має надсилати до відповідних міністрів і законодавчих установ. Але зазначений у бюджетових правилах порядок перевіру фінансових кошторисів ще в 1904. р. змінено: замість писемних зносин із приводу перевіру, при кожній офіції, що кошторис укладала, утворювали бюджетові наради з представників тієї офіції та міністерства фінансів і державної контролю. Суми, прийняті на тих нарадах, звичайно вносив міністер фінансів до державного розпису, а суперечності остаточно розв'язувала рада міністрів. Після того міністер фінансів предкладає державний розпис на розгляд і ухвалу законодавчих установ, а по такій ухвалі бюджет затверджує найвища влада, й його оголошується до загального відома. На підставі затверджених кошторисів міністерство фінансів одкриває кредити міністрам і начальникам головних управ, які вважа-

ються за головних розпорядників кредитів. Не можна допускати жадного видатку, що його в державному розписі не зазначено або не асигновано в формі надзвичайного кредиту; не допускається також і збільшення відкритих кредитів на кошт будь-яких сторонніх позакошторисних вилат; через те всі збори й прибутки, в якій би офіції вони не повстали, потрібно здавати до міністерства фінансів. Головні підрозділи кошторисів (параграфи) вважаються за незмінні для розпорядників норми, себто, міністри й начальники головних управ не можуть пересувати будь-які суми з одного параграфу до другого. Коли ж у якомусь кошторисному підрозділі трапляється недостача кредиту, а в другому передбачається дійсне заощадження, міністер може просити законодавчим шляхом додаткового асигнування на кошт того заощадження. Лишки від кошторисних асигнувань становлять належність державної скарбниці. Щодо лишків од асигнувань на утримання персонального складу урядових установ допускається той виняток, що з цих лишків можна видавати урядовцям нагороди й допомоги. Рештки від усіх інших кредитів (навіть канцелярійних), згідно з українськими законами, повертаються в ресурси скарбу. Чинність прибуткових і видаткових кошторисів триває з 1. січня до 31. грудня включно того року, що дає кошторисові назву. Для закінчення розрахунків із кредиторами скарбу, які розпочали господарські для урядових установ операції в кошторисному році, для повного їх задоволення, а також для роздачі лишків од асигнувань на утримання персонального складу встановлюється окремий пільговий термін: для видатків усіх офіцій, окрім військової — день 31. березня, а для міністерства військового — 30. квітня наступного за кошторисним року. Щодо будівельних асигнувань (крім дрібних сум на ремонт), то право на їх витрачання тягнеться протягом двох кошторисних періодів; зате пільгового терміну для цих асигнувань немає. Всякі надкошторисні кредити, і додаткові до тих, що їх у кошторисі передбачено, і екстраординарні — на потреби, в кошторисі не зазначені, випрошуються тим самим порядком, що й кредити кошторисні, при чому у внесенні міністерства мусить бути пояснення, чому даний видаток не можна було заздалегідь передбачити, та чому його не можна відкласти до майбутнього кошторисного періоду. Джерелом для тих надкошторисних асигнувань можуть бути тільки лишки міністерських кошторисів. Цей порядок щодо невідкладних видатків змінили бюджетові правила 8/III 1906 так: кредити, що їх визнано за потрібні для покриття невідкладних видатків, асигнували після постанов ради міністрів із тим, що відповідні міністри мусять виправдати ті асигнування належними внесеннями до Державної Думи. До державного розпису звичайних видатків додається окремий кредит (в Росії його розмір був 10 млі. рублів), що мав задовольняти непередбачені в кошторисах видатки на негайні потреби. Якщо до початку року не буде затверджений новий розпис, залиша-

ється в силі попередній затверджений законним порядком розпис із тими в ньому змінами, що їх викликають пізніші закони. До оголошення нового розпису, після постанов ради міністрів, одпускають у розпорядження міністерств поступово, в розмірі дійсних потреб, кредити, що в загальній сумі не можуть перевищувати на місяць 12. частини загального підсумку видаткового бюджету (**douzièmes provisoires**). В кожному кошторисі мають бути пояснені всі прибуткові й видаткові статті й зазначені підстави цього чи того призначення. Коли відповідні обрахунки й міркування мають значний обсяг, їх уміщують у додатках до кошторису. Пояснювальна записка, що додається до кошторису, містить у собі: а) загальний огляд потреб, що їх задовольняє офіція, б) огляд прибутків, які вона збирає, й в) загальні цифри прибутків та видатків. Далі, з'ясовується всі підрозділи і прибуткового, й видаткового кошторису, і особливо всякі зміни в призначеннях, порівнюючи з попереднім роком. Після всіх кошторисів у державний розпис вміщується окремий кредит (у Росії його розмір був 10 міль. руб.), що мав задовольняти непередбачені в кошторисах видатки на пильні потреби.

2.

Перший бюджет України на 1918. рік укладали серед надзвичайних обставин політичного характеру й великих труднощів технічних. Український уряд був свідомий того, що нормальне фінансове господарство неможливе без державного бюджету, й тому ще за Центральної Ради, з кінцем 1917. року, робив перші кроки, щоб його скласти, але більшовицька інвазія припинила цю працю. Довелось її поновити значно пізніше, у травні 1918. р., серед спокійніших зовнішніх обставин, але технічні труднощі все ж таки залишилися. Ці труднощі український фінансист Х. Лебідь-Юрчик, що був тоді директором департаменту державної скарбниці, характеризує в таких рисах: «Жадного бюджету на день 1-го січня 1918. року у нас не було й не могло бути. Всі підготовні матеріяли надіслали місцеві інституції до Петрограду ще з початку другої половини 1917. року. Одержати їх з Петрограду не було жадної змоги, але й великої потреби в них не було, бо проектування в них були обраховані на військовий час, коли обмежувано всі цивільні видатки, між тим як у нас повстало багато цивільних потреб і завдань. Тому секретар фінансів звернувся при кінці грудня 1917. року до всіх відомств з пропозицією спільно й енергійно приступити до праці складання своїх кошторисів. Однак, спільне складання їх зустрінулось майже з непереможними труднощами, а саме: 1) зруйнована залізнична комунікація й анархічна демобілізація, що продовжувалась ще в січні, стояли на перешкоді до зносин з губерніальними й повітовими інституціями, які мали доставити потрібний

бюджетовий матеріал, і 2) брак в окремих міністерствах фахівців у бюджетових справах, які мали би досвід і рутину в складанні кошторисів... Замість складання відомствених кошторисів, що вимагає спеціального знання, техніки й широкого розуміння всього обсягу державних потреб, порядку й послідовності задоволення їх, відомства обмежувались сепаратними законопроектами про асигнування певних сум на окремі потреби...¹⁴⁾

За гетьманату, коли пощастило поліпшити адміністраційні апарати в різних офіціях через притягнення нових фахових сил (переважно українського походження), що приїхали в Росію, вдалося в половині 1918. р. зорганізувати при міністерстві фінансів дві окремі комісії: а) фінансову — для обмірковування різних внесків окремих офіцій про асигнування кредитів на задоволення поточних потреб і б) бюджетову — для розгляду фінансових кошторисів офіцій і проекту державного розпису. Обидві комісії склалися з представників міністерства фінансів, державної контролю й окремо запрошених експертів — представників науки й техніки; в окремих засіданнях комісій брали участь і представники тих офіцій, що їх кошториси або сепаратні законопроекти в комісіях розглядали.

До 1. січня, 1919. р. фінансова комісія розглянула 639 законопроектів про асигнування кредитів у розпорядження офіцій; таких позабюджетових кредитів затверджено до 16. грудня, 1918. року на суму біля 4.156 міль. карбоватів; усі ці асигнування мали вийти, як складові елементи, в кошториси окремих офіцій і в загальний державний бюджет. Однак, наслідки діяльності фінансової комісії, хоч вона й виявила велику енергію в справі скорочення надмірних вимог від державної скарбниці, не можна визнати за задовільні: через брак загального фінансового плану й цілої перспективи фінансового господарства не могло бути належного порівняння різних потреб і правильного визначення, які з них найважливіші й вимагають негайного задоволення. Як цілком справедливо зазначає Х. Лебідь-Юрчик, «окремі асигнування переводжено без зв'язку з іншими потребами, без порівняння значіння й обсягу всіх потреб, без конкурсу їх. Тому заспокоювано нерідко друго-й третьорядні потреби одного відомства тільки для того, що воно було спритніше. Навпаки, першорядних потреб другого відомства не заспокоювано, бо воно не виявило ініціативи й енергії»...¹⁵⁾

Утворення бюджетової комісії з теоретично й практично досвідчених людей налагодило й прискорило справу укладу фінансових кошторисів офіцій, хоч деякі з них (головна гетьманська квартира, державне секретарство й морське міністерство) виявили повне невміння в цій справі. Усю працю укладу кошторисів для них довелося проробити представникам міністерства фінансів і

¹⁴⁾ Х. Лебідь-Юрчик. Бюджетове право, ст. 108—109 і 113.

¹⁵⁾ *ibidem*, ст. 112.

державної контролі, з деякою допомогою тих офіцій, що самі своїх кошторисів не склали.

Бюджетова комісія, розпочавши працю з кінцем вересня, закінчила її щойно 30 грудня, 1918. року; за цей час виконала вона величезну роботу, що складалася з інструктування офіцій у справі укладу кошторисів, детального розгляду останніх не лише з технічного, а й принципового боку, з міркувань доцільності, своєчасності окремих асигнувань і т. ин. Складений бюджет на 1918. р. ухвалила рада міністрів, і затвердила вже Директорія Української Народньої Республіки 24. січня, 1919. року; оголошено ж у «Віснику державних законів» 1919. р. (вип. 6, ч. 95) лише постанову Директорії про затвердження, але без самого бюджету. Цей бюджет у загальних рисах подають таблиці, надруковані на стр. 138—141 (11—14). А тих, що цікавляться фінансовими кошторисами окремих міністерств, одсилаємо до згаданої праці Х. М. Лебідь-Юрчика, ст. 159—182.

3.

Приставаючи до аналізу бюджету України на 1918. рік, ми мусимо насамперед зазначити надзвичайну бідність матеріялів, які б освітлювали різні підрозділи бюджету. «Бюджетове право» Х. Лебідь-Юрчика містить у собі деякі конспективні пояснення окремих і то далеко не всіх — позицій бюджету (ст. 121—143); докладної ж поясняльної записки, яка б давала систематичні пояснення цифрового матеріялу, що містився в розписі, обґрунтовувала його, пояснювала фінансовий плян господарства держави й, нарешті, змальовувала загальний стан народнього господарства України, наскільки собі пригадуємо, в міністерстві фінансів зовсім не складано; приваймі, ця записка не фігурувала між матеріялами, що їх подавали, разом із бюджетом, на розгляд ради міністрів. Можливо, що бурхливі події того часу стали на перешкоді зложенню детальної поясняльної записки; до бюджету на 1918. р. прикладена була лише коротенька записка про умови його зложення.

Зовнішня форма українського бюджету не порушує (за деякими винятками) сутніх вимог, що їх ставить бюджетове право до державних кошторисів. Додержано умови єдності бюджету: всі прибутки й видатки зазначені в однім документі — державнім розписі. Правда, згідно з реципованим бюджетовим правом Росії, прибутки й видатки в українському розписі розподілено на звичайні й надзвичайні. Бюджетова практика всіх тих країн, де надзвичайні бюджети окремо виділювано, встановила таку різницю між звичайними й надзвичайними бюджетами: коли якісь прибутки чи видатки повторюються регулярно, що-року (наприклад, видатки на утримання урядовців, на пенсії, ремонт будинків), їх уписується до звичайного бюджету; коли ж ці чи ті

Порядк. NN	ДЕРЖАВНІ ПРИБУТКИ	
	Обрахунок на 1918. рік	
		карбованці
I.		
Звичайні прибутки.		
1	Прості податки	158.056.000
2	Посередні податки	368.946.762
3	Оплати	119.232.350
4	Державні регалії	1.737.248.000
5	Скарбове майно та капітали	760.823.769
6	Вивласнення державного майна	918.000
7	Викупні оплати	401.000
8	Повернення видатків державної скарбниці	30.097.245
9	Різномодні прибутки	3.957.858
Разом звичайних прибутків		3.179.680.984
Перевищення звичайних видатків понад такі самі прибутки		1.085.671.282
II.		
Надзвичайні ресурси.		
10	Різниця між прибутками та операційними видатками Головноуповноваженого для управління й ліквідації організацій воєнного часу	33.000.000
11	Ліквідація майна інституцій воєнного часу міністерствами військовим та харчових справ	7.630.134
12	Різниця між прибутками та видатками від операцій колишнього удільного відомства, а також готівка цього відомства	12.586.473
13	Від управління для забудування м. Києва за роботи та матеріали	1.000.000

Порядк. NN	ДЕРЖАВНІ ВИДАТКИ	Обрахунок на 1918. рік
		карбованці
I.		
Звичайні видатки.		
1	Вищі державні установи	17.018.312
2	Міністерство сповідань	20.941.040
3	Міністерство внутрішніх справ	348.528.708
4	Міністерство народнього здоров'я й опікування	36.681.540
5	Міністерство фінансів	475.183.561
6	Міністерство юстиції	106.292.711
7	Міністерство закордонних справ	8.546.097
8	Міністерство народньої освіти	227.762.485
9	Міністерство шляхів	1.151.270.183
10	Міністерство торгу й промисловости	18.883.500
11	Міністерство праці	2.358.809
12	Міністерство земельних справ	87.476.838
13	Міністерство харчових справ	1.251.810.053
14	Міністерство військове	352.101.302
15	Міністерство морське	31.377.399
16	Державна Контроля	9.919.728
17	Виплати за державні позички	19.200.000
18	На видавання служачим державних установ із приводу дорожнечі відсоткових додатків, допомоги та інше	100.000.000
	Разом звичайних видатків	4.265.352.266
II.		
Надзвичайні видатки.		
19	Видатки на формування й утримання різних армій та військових частин	46.000.000
20	Військовий фонд	25.000.000
21	Видатки, зв'язані з війною та її наслідками	591.441.685
22	Будування залізниць	50.556.976
23	Збільшення оборотних капіталів залізниць	93.500.000
24	Утворення основного капіталу Державного Банку та оборотних коштів Державного Земельного Банку	150.000.000
25	Позички земствам, містам та кооперативам	82.000.000

Порядк. NN	ДЕРЖАВНІ ПРИБУТКИ	Обрахунок на 1918. рік
		карбованці
14	Продаж одібраних від людности пограбованих коней, що їх власників не знайдено . . .	1.000.000
15	Продаж затриманої мануфактури, махорки й тютюву	2.833.501
16	Від відділів комунікації за харчові продукти для військово-полонених	1.500.000
17	Експльоатація Чорноморської та річної фльотилій	10.500.000
	Разом надзвичайних ресурсів	70.050.108
	Перевищення надзвичайних видатків понад такі самі прибутки 1.011.333.260.	
	Загальний дефіцит бюджету 2.097.004.542.	
	Покриття дефіциту:	
18	Випуск, згідно з законами 27. травня та 9. липня 1918. року (Держ. Вісн. N. 8 і 23), 40 серій білетів державної скарбниці	1.004.650.000
19	Від майбутніх кредитових операцій	1.092.354.542
	Разом	2.097.004.542
	Усього	5.346.735.634

Міністер Фінансів

Директор Департаменту Державної

Порядк. NN	ДЕРЖАВНІ ВИДАТКИ	Обрахунок на 1918. рік
		карбованці
26	Позичка польському посольству на допомогу втікачам	1.000.000
27	Забудування порожніх земель м. Києва	11.170.000
28	Допомога людності, що потеріла від вибухів у м.м. Києві та Одесі	1.332.500
29	Видатки для відбору від людності пограбованих коней	990.900
30	Боротьба з холерою та іншими пошестями	9.695.000
31	Утримання попередньої та фактичної контролю в комерційних портах	167.422
32	Покриття боргів за 1917. рік	1.980.147
33	Допомога Західній Українській Республіці	6.000.000
34	Таємні видатки	10.348.752
35	Різні видатки	199.986
	Разом надзвичайних видатків	1.081.383.368
	<hr/>	
	Усього	5.346.735.634

В. Мазуренно.

Скарбниці Х. Лебідь-Юрчик.

видатки, здебільша, великих розмірів, грапляються одноразово, або через нерівні періоди (будування залізниць, фортець і т. ин.), їх вноситься до бюджету надзвичайного. Російське законодавство до надзвичайних прибутків зараховувало такі впливи до державної скарбниці, як позички, значні суми спеціальних капіталів, що переходять у загальні ресурси скарбниці, звороти позичок, видаваних приватним залізницям, вкладки в державний банк на вічні часи, а до надзвичайних видатків: на будову нових залізниць, придбання рухомого складу в великих розмірах, витрати, зв'язані з війною, неврожаннями або пошесними недугами і т. ин.

Теоретична думка¹⁹⁾ завше ставилася негативно до розподілу видатків на звичайні й надзвичайні не лише тому, що той розподіл є відступом од принципу єдності бюджету, а ще й з таких міркувань: той розподіл є штучний, бо сутньої різниці між тими й іншими видатками немає; в деяких випадках можливість виділення видатків у надзвичайний бюджет править за засіб для затаювання дійсного розміру державних видатків і може вести до хронічних дефіцитів. Через те Г. Жеа уважає за конче потрібне обмежити поняття надзвичайних видатків значно більше, ніж то звичайно роблять. На його думку, надзвичайні бюджети можуть бути виправдані лише такими екстраординарними випадками, як, наприклад, війна. Щодо українського бюджету на 1918. рік, то крім того мотиву, що виділення надзвичайних прибутків і видатків вимагало рециповане законодавство, слід зазначити, що таке виділення зовсім не перешкоджає точному уявленню про характер державного господарства. До того ж, найбільші за розміром надзвичайні видатки викликані якраз війною та її наслідками.

З точки погляду належної повноти цифрових даних український бюджет є цілком задовільний: у всіх операціях занесено до кошторису гуртові суми прибутків і видатків; це — бруто-бюджет. Видатки в розписі розміщено за міністеріяльною системою, незручність якої з'ясовано вище.

Видаткову частину бюджету (звичайного й надзвичайного), що складається з 468 параграфів, визначає сума 5.346.735.634 карбованці; загальну суму прибутків вираховано на 3.249.731.092 карбованці; таким чином, загальний дефіцит першого українського бюджету визначився на 2.097.004.542 карб., (себто 39,2% загального підсумку видатків), який дефіцит міркувалося покрити випуском білетів державної скарбниці — на суму 1.004.650 тис. карб., а решту (1.092.354.542 карб.) — майбутніми кредитовими операціями.

Самий факт дефіцитного зведення першого бюджету нічого загрозливого для державного господарства України не виявляв, бо, як побачимо пізніше, цей дефіцит викликаний не якимись

¹⁹⁾ R. Stourm, *ibid.*, ст. 196—202; G. Jéze, *ibid.*, ст. 240—242.

сутніми вадами народнього господарства України, а в значній мірі явищами чисто випадкового характеру, як війна й її наслідки, анархічна демобілізація після всесвітньої війни, більшовицька навала й т. ин. Таксамо, в інших новоповсталих державах бюджетові дефіцити в перших роках їх існування явище цілком звичайне. Навіть у Чехословацькій республіці, якій пощастило з самого початку покласти під свої фінанси міцний ґрунт і з усіх новоповсталих держав найкраще зорганізувати своє державне господарство, перші роки її самостійного існування характеризують значні дефіцити в її бюджетах. Так, у бюджеті на 1919. рік при загальній сумі видатків 9.615 міль. кор. чеськ. дефіцит вираховано на суму 4.905 міль. кор. ч., на 1920. рік, при загальній сумі видатків 11.604 міль. к. ч., дефіцит визначено в сумі 3.800 міль. к. ч.,¹¹⁾ себто, в першому бюджеті дефіцит становив майже 57% загальної суми проєктованих видатків, а в другому — біля 33%. Дійсний дефіцит, згідно з контрольними даними, був менший.

При складанні бюджету точне передбачення прибутків, зокрема в часи мінливої кон'юнктури, виявляє особливі труднощі. Шабльоновий спосіб визначування майбутніх прибутків, коли береться пересічну суму виплат за попередні три роки й збільшується на певний відсоток наростання прибутків, може, серед указаних умов, і не дати позитивних результатів. Щоб більшменш точно вгадати дійсний стан бюджетового сальда, укладачі державного бюджету мусять мати великий досвід, детальне знання народнього господарства й значну здібність передбачати напрям кон'юнктурних хитань, бо, як правдиво вказує М. Добриловський, «чим більше розвивається державне господарство, тим значніше воно підлягає впливові кон'юнктурних хитань, що відбуваються в народнім господарстві».¹²⁾ Але через обставини завдання укладачів українського бюджету на 1918. рік було значно упрощене: той бюджет почали укладати тоді, коли вже були відомі виплати прибутків за 8 місяців 1918. р.; таким чином, довелося проєктувати суми прибутків лише для останніх чотирьох місяців року, коли було більше певності щодо правильного входу прибутків до скарбниці, бо населення почало тоді реалізувати врожай. Немає нічого дивного, що серед таких умов припущення бюджетового прелімінару могли наблизитися до дійсності.

Звичайні прибутки обраховані на суму 3.179.680.984 карб. Перше місце серед них, за розміром очікуваних уплат, належить державним регаліям (цукрова й горілчана операції, пошта, телеграф, телефон), які обцяли дати 1.737.248 тис. карб. (або 54,6% суми звичайних прибутків); далі йдуть прибутки від скар-

¹¹⁾ Deset let Československé Republiky, sv. II, st. 48.

¹²⁾ М. Добриловський, Кон'юнктура й бюджетова рівновага, ст. 9, Зап. Укр. Госп. Акад., т. III, 1931.

бового майна й капіталів — 760.824 тис. карб. (24%), посередні податки — 368.947 тис. карб. (11,6%), прями (зпрості) податки — 158.056 тис. карб. (біля 5%), оплати — 119.232 тис. карб. (3,7%), решта прибуткових статей із меншими сумами.

Зупинимось докладніше на цукровій операції, що її провадило міністерство харчових («продовольчих») справ, бо звичайно цукор, яким славилась Україна, вважають за найголовніше джерело її багатства, це — так би мовити — біле золото. Прибуток од цієї операції вираховано на суму 1.321.749 тис. карб. (§ 21. розпису державних прибутків), до цієї суми слід додати 80.401 тис. карб. акцизи з цукру; таким чином, увесь прибуток од цукру визначає сума 1.402.150 тис. карб. У видатковій же частині розпису (№ 329) передбачено «операційні видатки по цукровій операції» 1.244.919.819 карб. (§ 7. кошторису міністерства продовольчих справ). На перший погляд виходить, що цукрова операція в 1918. році закінчилася з прибутковим сальдом 76.829 тис. карб. (1.321.749 тис. к.—1.244.920 тис. к.), та, коли до цієї суми додати 80.401 тис. карб. акцизи з цукру, то увесь прибуток од цукрової операції ніби слід рахувати на суму 157.230 тис. карб. Так звичайно й вичислювали цей прибуток, що, зрештою, видно з цит. статті Х. Лебідь-Юрчика.¹⁹⁾

Але це так лише на перший погляд. Коли детально розглянемо видаткові кошториси інших офіцій, що мають відношення до державних регалій, то в кошторисі департаменту посередніх податків міністерства фінансів, під числом 111 розпису, знайдемо «видатки по скарбовій цукровій операції» — 189.259 тис. карб., які чомусь уміщено серед різних видатків «скарбової горілчаної операції». Що та сума жадного відношення до видатків горілчаної операції не має, це підтверджує й розрахунками особа, що близько стояла до справи укладу державного бюджету, — Х. М. Лебідь-Юрчик, який, підраховуючи загальну суму видатків горілчаної операції, вказаної суми на увагу не бере. Значить, ту суму (189.259 тис. карб.) потрібно приєднати до видатків цукрової операції, й тоді загальний їх підсумок досягне (1.244.919.819+189.259.000—) 1.434.178.819 карб., яка сума перевищуватиме суму прибутку на 32.028.819 карб. Таким чином, цукрова операція, яку провадило міністерство харчових справ, не тільки не дала прибутку, а ще скарб потерпів на ній шкоду на суму 32.028.819 карб. До таких наслідків приводить невдале господарювання навіть із такою операцією, як цукрова, продукт якої завше користувався великим попитом на внутрішньому ринку. В цьому немає нічого дивного, бо всю діяльність того міністерства характеризувала, висловлюючись делікатно, крайня негосподарність.

Інші наслідки господарювання ми бачимо щодо горілчаної монополії; хоч вона почала функціонувати щойно з половини

¹⁹⁾ Х. Лебідь-Юрчик, *op. cit.*, ст. 124.

1918. року, але гуртовий прибуток од неї обраховано на суму 350.900 тис. карб.; всі видатки цієї монополії, навіть коли віднести сюди утримання всіх установ міністерства фінансів, що завідували посередніми податками, становили суму 110.813.126 карб. Значить, чистий прибуток од горілчаної монополії, за півроку її функціонування, висловлюється в сумі 240.086.874 карб., що становить 68,6% гуртового прибутку; такі результати слід визнати, з фінансового боку, за цілком сприятливі; інша справа, як ставитися до цієї скарбової монополії з точки погляду суспільної моралі, але зворот до цього джерела прибутків становив тоді конечну потребу.

Третя форма державних регалій — поштовий, телеграфний і телефонний прибуток мав дати скарбові 64.599 тис. карбованців (§§ 19. і 20. прибуткового розпису), видатки ж на цю частину державного господарства обчислено на суму 140.515.754 карб. (№№ 49—64. видаткового розпису); таким чином, дефіцит у цій частині визначився в значній сумі — 75.916.754 карб. Серед нормальних умов пошта й телеграф мають тенденцію давати чистий прибуток, і державна влада звичайно регулює гуртовий прибуток од пошти й телеграфу в тім напрямі, щоб установлені нею такси лише покривали державні витрати на утримання й експльоатацію цих засобів комунікації. А такий значний дефіцит свідчить про якісь надзвичайні обставини, що порушують нормальний хід цієї операції. Такими обставинами були: 1) більшовицька інвазія, що протягом двох місяців майже припинила поштово-телеграфні прибутки, 2) прийняття на кошті української держави всіх польових поштовиків і збільшеного числа поштово-телеграфних службовців прифронтової смуги. Новоповсталі українська держава почала утримувати біля 12.000 поштово-телеграфних урядовців, зовсім їй непотрібних.²⁰⁾ Негайна демобілізація польової пошти і звільнення зайвого службового персоналу поштово-телеграфних установ були конче потрібні в інтересах раціональної державної господарки, але державна влада, не почувавши міцного ґрунту під собою, не зважувалася на цей рішучий крок.

Далі, за розміром уплат до скарбниці йдуть прибутки від експльоатації скарбового майна та капіталів — 760.823.769 карб. Серед цих прибутків перше місце належить скарбовим залізнякам, які мали дати 693.290.332 карб. (§ 24. прибуткового розпису). Для з'ясування прибутковості кожного підприємства потрібно порівняти його прибутки з видатками, що йдуть на його експльоатацію. В кошторисі міністерства шляхів (№№ 195—223. видаткового розпису) вся сума видатків цього міністерства визначена на 1.151.270.183 карб.; виділяючи з останньої суми ті 37.157 тис. карб., що припадають на водяні й ґрунтові шляхи,

²⁰⁾ Х. Лебиль-Юрчик, *op. cit.*, ст. 125.

дістаємо 1.114.118 тис. карб. видатків, зв'язаних із утриманням і експлуатацією залізниць. Таким чином, уся втрата від залізничного господарства визначається на 420.823 тис. карб. Звичайно, в багатьох країнах залізниця чистого прибутку не дають, але, щоб дефіцит од них досягав такого великого розміру (понад 60% гуртового прибутку), цього у звичайних умовах не буває. В данім разі, як і в поштово-телеграфній операції, діяли надзвичайні причини: більшовицька інвазія й надмірна кількість залізничного персоналу, якої зовсім не викликали дійсні потреби українських залізниць. Цей понадкомплексний склад утворився від приєднання тих залізничників, що обслуговували південно-західній і румунський фронт колишньої російської армії. Після скасування цих фронтів потрібно було б демобілізувати й тих залізничників, але українська влада не зважилася це зробити й понесла величезні втрати коштом інтересів української людности.

Закінчуючи огляд прибутків од «державних регалій» і «скарбового майна й капіталів», мусимо зазначити, що ці прибутки (загальна їх сума 2.498.072 тис. карб.) становлять головницю частину прибуткового бюджету — 78,5% всіх звичайних прибутків.

Таким чином, перший бюджет України на 1918. рік базувався, головним чином, — більше, ніж на $\frac{3}{4}$, — на неподаткових прибутках — од державних підприємств і монополій.

До бюджетів такого характеру завжди прямувала радянська влада, бюджети подібного укладу становили, так би мовити, заповітну її мрію, а проте бюджети й окремих радянських республік, і їх союзу до останнього часу ґрунтувалися переважно на прибутках од податків.

На 3., 4. й 5. місяцях, за розміром прибутків, стоять посередні податки, «прості» (вірніше прямі або безпосередні) та оплати, що разом обіцяли дати 646.235 тис. карб., себто, 20,3% загальної суми звичайних прибутків.

Посередні податки обраховано на суму 368.947 тис. карб., що становить 57% загальної суми податкових прибутків. Перше місце тут належить акцизам: із тютюну 200.685 тис. карб., із цукру 80.401 тис. карб., із напоїв («трукнів») 18.738 тис. карб., із сірників 12.007 тис. карб. і з чаю 1.200 тис. карб. Далі йде мито, що від нього зафіксовано прибутку на суму 37.787.700 карб. (§ 10. прибуткового розпису). А на утримання митних устанів і окремого корпусу кордонної охорони в видатковий бюджет унесено 40.077.342 карб. (№№ 113—126. розпису). Звідси можна дійти до висновку, що організація митного догляду не тільки не окупила себе митними прибутками, а ще принесла скарбові 2.339.642 карб. втрати. Звичайно, в інших країнах митна частина державного господарства дає скарбниці більш-менш значний прибуток. Чому ж на Україні 1918. року, коли

довозилося зза кордону багато різних товарів, мито не дало такого прибутку? Причина цього негативного явища в тім, що протягом першої половини 1918. року не був зорганізований, як слід митний догляд; він почав нормально функціонувати щойно з другої половини того року. Серед надзвичайних ресурсів фігурує такий прибуток: «продаж затриманої мануфактури, махорки й тютюну» — 2.833.501 карб. Можна думати, що цей прибуток повстав як наслідок діяльності митного догляду, що затримав імпортовані пачкарством на Україну товари.²¹⁾ Якщо таке припущення правдиве, то можна вважати за виправдані всі видатки на утримання митного догляду й митних центральних установ.

Прямі («прості») податки, що їх визначено на суму 158.056 тис. карб. (24,5% всіх податкових прибутків), складаються з податку прибуткового («доходового») — 75.000 тис. карб., промислового — 53.495 тис. карб., поземельного та з нерухомого міського майна — 22.261 тис. карб. і збору з прибутків од грошових капіталів — 7.300 тис. карб.

У податковій системі інших держав прямі податки, що вважаються в фінансовій науці за справедливіші, ніж інші, наприклад, податки посередні, далеко більше розвинені й дають скарбові значно більші суми. Незначний розмір цих податків (біля 5% всіх значайних прибутків) в українському бюджеті слід пояснити тим, що прямі податки, як і всі інші, збирали на підставі такс, установлених старим російським законодавством; ці такси зовсім не відповідали ні зниженому курсові післявоєнної валюти, ні тодішній вартості сільського й міського нерухомого майна.

Серед оплат, що обраховані на суму 119.232.350 карб. (18,5% податкових прибутків і 3,7% всіх прибутків звичайного бюджету), перше місце належить гербовим, судовим і канцелярським — 58.816 тис. карб., з переходу майна — 27.025 тис. карб., з пасажирів і вантажів, що їх перевозять залізниці, — 23.675 тис. карб. і інших дрібніших.

Загальна сума цих оплат звертає на себе увагу своєю незначністю, що не відповідала розмірам державних потреб. Міністерство фінансів відчувало konieczність збільшити такси, на підставі яких стягається з населення податки й оплати, й розпочало в половині 1918. року перегляд усієї податкової системи, але більшовицька інвазія не дала можливості закінчити цю роботу.

Видаткова частина розпису охоплює звичайні видатки — на суму 4.265.352.266 карб. і надзвичайні — на суму 1.081.383.368 карбованців.

Найбільший видатковий бюджет (1.251.810 тис. карб.) мало

²¹⁾ Х. Лебідь-Юрчик, *op. cit.*, ст. 130.

міністерство харчових справ, яке, крім різних адміністраційних видатків, витратило на Цукрову операцію зі свого бюджету — 1.244.920 тис. карб. Про характер цієї операції ми вже говорили при розгляді прибуткової частини розпису.

Далі, за розміром видатків, ідуть міністерства: а) шляхів із кошторисом на 1.151.270 тис. карб.; крім того, це міністерство мало в надзвичайних видатках ще такі кредити: «на будування залізниць» 50.557 тис. карб. і на «збільшення оборотних капіталів залізниць» 93.500 тис. карб.; б) фінансів — із звичайним бюджетом на 475.183 тис. карб., з чого видатків, що торкаються всіх державних офіцій (пенсії, допомоги й т. ин.), на суму 40.954.366 карб.; в) міністерство війни — 352.101.302 карб.; г) внутрішніх справ — 348.528.708 карб., з чого на поштово-телеграфну частину — 140.515.754 карб.; г) народньої освіти — 227.782.485 карб. Інші міністерства з меншими бюджетами.

Видатки на міністерство освіти, що провадить культурно-національну роботу, становлять усього 4,3% загального підсумку звичайного й надзвичайного бюджетів. Такий розмір слід визнати за досить скромний; можливо, що ті надзвичайні вимоги, які ставлено до державної скарбниці для забезпечення внутрішнього ладу, охорони державних кордонів, організації війська й т. ин., стали на перешкоді того, щоб належно задовольнити потреби народньої освіти, але й у межах асигнованих коштів зроблено солідні заходи для поширення народньої освіти й підвищення культурного рівня населення. Так, одкрито біля 25.000 комплектів народніх шкіл — початкових і вищих, для чого видано зі скарбу понад 120 міль. карб., відкрито два українські університети — в Києві й у Кам'янці на Поділлі, академію мистецтв, академію наук, національну бібліотеку і т. д.

Можливо, що за той час пощастило б було і більше зробити в царині народньої освіти, як би на перешкоді тому не стояв брак вільних ресурсів у державній скарбниці. Велика шкода, що асигнування скарбових коштів довгий час провадилося не на підставі якогось заздалегідь виробленого плану, а цілком випадково, в залежності від того, які були в даний момент настирливі грошові вимоги, хоч би вони мали задовольняти далеко не першорядні потреби.

Серед надзвичайних видатків більшість асигнованих сум зв'язана з війною та її наслідками (591.442 тис. карб.), з формуванням і утримуванням різних армій (46 міль. карб.), з утворенням військового фонду (25 міль. карб.). Перша сума містить у собі й ту винагороду, що її видано демобілізованим старшинам південно-західного й румунського фронтів у загальному розмірі 77.413 тис. карб. (№ 464. видаткового розпису). Малось на увазі видавати демобілізаційну винагороду лише старшинам українського походження, але через неясну формулу наказу військової офіції видавали ту винагороду всім старшинам, демобілізованим

на території України, незалежно від їх національного походження й державної приналежності. Ці виплати, що їх почали проводити з самого початку існування новоствореної держави, звесь час нищили грошову готівку в скарбницях.²⁹⁾

Закінчуючи огляд українського бюджету на 1918. рік, мусимо прийти до таких висновків:

1) той перший бюджет, що його часто звуть виконавчим кошторисом за його велику близькість до дійсних витрат і виплат до скарбниці, має в собі всі хиби дуже пізно (при самому кінці бюджетового періоду) укладаних бюджетів: замість того, щоб бути нормою, обов'язковою директивою для розпорядників кредитами, бюджет на 1918. рік, іздебільша, зафіксував різні аспекти, що їх робили цілком випадково, без ніякого плану;

2) визначений у бюджеті дефіцит можна було б значно зменшити — коли не зовсім його уникнути — при таких умовах: потрібно було б збільшити такси всіх податків і оплат, відповідно до обезцінення валюти та в залежності від платничої здібності населення; водночас, зменшення різних видатків, з'окрема на утримання адміністративних установ (особливо центральних), було колючою потребою; таку фінансову раціоналізацію успішніше можна було б провести при якомусь народньому представництві, — бодай у формі Центральної Ради;

3) не можна замовчувати й тих позитивних явищ, що їх можна було спостерігати в часі відродження української державності; до них слід однести: а) добрий стан валюти — курс карбованця становив пересічно половину золотого франка; б) виплата податків — українське населення, не вважаючи на годинну анархію й більшовицьку агітацію, далі виконувало свої податкові обов'язки; в) українська інтелігенція змогла виділити певні кадри, що були здібні до упорядкування фінансового господарства.

4.

Після окупації України більшовицькою владою, Україна фактично позбавлена можливості виробляти власний план свого державного господарства, й мусить виконувати той господарський план, що його запропонує Москва.

По невдалих спробах укладати в ССРР піврічні бюджети протягом 1918—1919. років, перейшли до річних бюджетів, але правильний уклад і річних бюджетів почався щойно з 1922. року. Згідно з конституцією ССРР, до компетенції союзу федеративних республік, між иншим, належить — затверджувати єдиний державний бюджет ССРР, що охоплює: 1) загально-союзний бюджет і 2) бюджети 7 федеративних республік, між ними й УСРР. Таке

²⁹⁾ Х. Лебідь-Юрчик, *op. cit.*, ст. 141—2.

об'єднання мотивується konieczністю єдиного народньо-господарського пляну, що його мусять виконувати окремі республіки.²³⁾

Все фінансове господарство ССРР розподіляється на дві частини: бюджетову, куди ввійшли всі установи й підприємства, що дістають грошові засоби з бюджету, й позабюджетову, куди ввійшли всі ті підприємства, що їх переведено на так званий «господарський розрахунок»; до останньої групи належать усі державні підприємства (промислові, торговельні, банкові й інші), крім залізниць і поштово-телеграфних установ, які передано до бюджетової частини.

Тоді, як підприємства транспортів й поштово-телеграфні входять у державний бюджет гуртовими своїми прибутками й видатками, всі ті підприємства, що їх переведено на «господарський розрахунок», мають лише певний зв'язок із державним бюджетом: уділяють останньому деяку частину свого чистого прибутку, зате дістають од нього постійні асигнування з кредитів «на фінансування народнього господарства».

Всі прибутки й видатки в єдиному бюджеті ССРР класифікують за визначеною схемою. Прибутки розкладаються між такими 9 відділами: 1) прямі податки, 2) посередні податки, 3) оплати, 4) прибутки від пошти, телеграфу, радія й телефону, 5) від транспорту, 6) від державного майна й підприємств, 7) від звороту позичок, 8) різні прибутки, 9) від державних позичок.

Видатки гуртуються за подвійною системою: і за предметами призначення, і за окремими урядовствами, що мають власні кошториси. Така класифікація, як то з'ясовано вище, має певні зручності. Республіканські бюджети охоплюють кошториси не об'єднаних урядовств (освіти, юстиції, охорони здоров'я, соціального забезпечення) та республіканські частини об'єднаних.

Слід підкреслити, що прибутки від посередніх податків (акцизи, мито) та від транспорту й зв'язку (залізниця, пошта, телеграф і т. д.) передається в повних зібраних сумах Союзові, а республіки від цих прибутків не дістають нічого, дарма що ті прибутки й збирають із їх населення. Коли порівняти розмір тих прибутків, що їх ізбирають на території України, з тими сумами, що вона дістає на задоволення своїх потреб — за своїм видатковим бюджетом, то виходить, що Україні доводиться віддавати дуже великі ресурси Союзові. Наприклад, за бюджетовий період 1927—28. р. зібрано всього прибутків 999.850 тис. карб., а без доходу від транспорту й зв'язку — 625.570 тис. карб.; всі ж видатки республіканського бюджету УСРР за той самий період визначає сума 273.580 тис. карб.²⁴⁾ Таким чином, од України відійшла до Союзу, коли навіть не рахувати прибутку від транспорту й зв'язку, величезна сума — 351.990 тис. карб. Значить,

²³⁾ Г. Г. Соловей, Госуд. бюджет і єдиний фінансовий план СССР, ст. 17.

²⁴⁾ Україна, статистичний щорічник 1929. р., ст. 330—334.

Україна, як і інші федеративні республіки, не може вільно розпоряджатися всіма прибутками, що їх ізбирає на своїй території; в цьому й полягає суття обмеження її самостійности.

5.

Звертаючись до державних бюджетів Чехословацької республіки, не можна не згадати творця її фінансової системи, першого міністра фінансів А. Рашина. За короткий час йому вдалося провести такі важливі для фінансового господарства засоби: а) досягти незалежності чеської валюти від австрійської, б) установити певну кількість паперових грошей, що були в обігу, в) для забезпечення валюти, провести надзвичайний одноразовий податок із нерухомого майна, г) виробити статут емісійного банку на акційних основах. Найголовніше ж значіння для державного господарства Чехії мало встановлене ним правило, що бюджетових ресурсів держави ніяким робом не слід поповнювати шляхом паперової емісії грошових знаків.

Структура державних бюджетів Чехословацької республіки зазнала значних змін, доки прийняла сучасну форму. Перший самостійний бюджет новоствореної держави на 1919. рік укладено за зразком австрійського бюджету, з тією лише зміною, що кошторис кожної головної офіції зосереджено в одній главі (*kapitola*), тоді як раніше більші кошториси могли входити в декілька глав; крім того, бюджетовий період встановлено, відповідно до календарного року, з 1. січня до 31. грудня включно. Збережено розподіл бюджетів на звичайні й надзвичайні. Уклад бюджету на рік 1921. і його обміркування відбулися серед спокійніших умов, через що державне господарство молодшої республіки з самого початку того року могло провадитися за певним планом; та все ж довелося й 1921. (як і 1920.) року вносити на законодавче затвердження додатковий бюджет, бо деякі невідкладні потреби не можна було задовольнити з кредитів річного бюджету. В бюджет 1921. року внесено ту зміну, що чисто державне господарство, яке ґрунтується на публично-правних підставах, відділено від кошторису інвестиційного; останній охоплював усякі інвестиції і підприємств, і адміністративних установ, наприклад, видатки на державні будівлі; при чому фінансовим законом 1920. р., ч. 682. постановлено, що видатки адміністративного бюджету покривається поточними прибутками, а видатки інвестиційні мало провадитися коштом кредитових операцій; ресурсів, добутих од цих операцій, уже не можна було використовувати на інші потреби.²⁵⁾ Далі, суття зміна передбачена й бюджетом на 1923. рік: господарство державних підприємств, яким надано організацію приватно-госпо-

²⁵⁾ Deset let Českoslov. Republiky, sv. II, str. 39.

дарську, відділено від бюджетів адміністраційних установ. Пізніше, починаючи з бюджету на 1925. рік, почали вносити в державний бюджет лише сальдо (чистий прибуток, чи дефіцит) од операцій державних підприємств, докладні ж кошториси їх (бюджет-брутто) приводили окремо, в додатках до нього. Саме через те значно зменшилися підсумки прибуткової й видаткової частини бюджету: на 1924. рік показано: прибутків на суму 16.391 міль. кор. ч. і видатків — 16.994 міль. к. ч., а бюджет на 1925. рік дає вже значно зменшені суми: 9.301 міль. к. ч. і 9.573 міль. к. ч.

Радикальну зміну в бюджетовій структурі зробив міністер фінансів д-р К. Енґліш у бюджеті на 1927. рік; цілий бюджет розділено тоді на 4 самостійні групи: 1) адміністраційний бюджет державних установ, 2) державні підприємства, 3) участь самоврядових союзів у державних податках і оплатах і 4) державний борг. Остаточні висліди, показані в останніх трьох групах, заносили в адміністраційний бюджет, і це мало бути зв'язком між усіма чотирма групами. Всі глави (*kapitoly*) адміністраційного бюджету розподілено, в залежності від органічного й систематичного зв'язку між окремими офіціями, на такі 5 відділів: А) центральні державні органи, В) справа закордонна й військова, С) внутрішня справа, D) фінансова справа й Е) державна контролія.²⁶⁾ В відділ D, підвідділ «загальна скарбнича справа» вносилося сальдо від державних підприємств.

У другій групі кошториси окремих державних підприємств розміщено серед таких чотирьох відділів: 1) фінансові монополії, 2) адміністраційні монополії з доданими відділами, 3) державні залізниці, 4) інші підприємства.

Утворенням групи «участь самоврядових союзів у державних прибутках» малося на меті уникнути збільшення загальних підсумків у бюджеті адміністраційному щодо тих сум, якими держава не користувалася, а передавала самоврядовим установам; останні їх і мали витрачувати, згідно з призначенням.

У четвертій групі з'осереджені цифрові дані щодо державного боргу. Важливість цієї справи вимагала, щоб виділити всі ці дані до одної групи, де показано, кільки вносить державна скарбнича на виплату відсотків і погашення державного боргу, а кільки платять для цієї мети державні підприємства зі своїх прибутків.

Починаючи з бюджету на 1927. рік, будівельні кредити всіх адміністраційних установ почато з'осереджувати в кошторисах міністерства громадських робіт. Державні підприємства мусять покривати всі свої видатки, між ними й інвестиційні, з власних прибутків; коли ж їх не вистачить, інвестиційні видатки покривається або з ресурсів скарбу, або коштом спеціальних пози-

²⁶⁾ Dr K. Engliš, Státní rozpočet ČSR pro rok 1927, str. 15—16.

чок. Такі підприємства, як залізниця й пошта, мусять покривати також і видатки своїх міністерств, що обслуговують їх інтереси.

Постанови щодо бюджетової системи ЧСР містяться в різних фінансових законах, що їх видавали при розгляді й затвердженні бюджетів. Ці постанови можна звести до таких тез.

Уклад бюджету починається з нижчих органів, що подають свої прелімінарні інституціям, яким вони підлягають. Ті інституції укладають часткові кошториси щодо своєї компетенції й подають їх центральним установам, які об'єднують ті часткові кошториси й укладають міністеріяльні бюджети. З останніх міністер фінансів укладає загальний державний бюджет за міністеріяльною системою, вносить його на розгляд законодавчих установ і, з огляду на політичне значіння бюджету, — на розгляд палати депутатів — передусім. Бюджетові прибутки й видатки поділяються на звичайні й надзвичайні; видатки, з'окрема, бувають — персональні й матеріальні — в установах, експлуатаційні й інвестиційні — в підприємствах. Забороняється головним розпорядникам кредитів пересовувати будь-які суми з одних головних підрозділів (*kapitoly*) до других; у межах цих підрозділів пересуви (*virement*-и) допускається, але за згодою міністра фінансів і найвищого контрольного уряду. Кредитів, призначених на утримання урядовців, не можна вживати на матеріальні витрати, і навпаки, ті асигнування, що призначені на придбання різних річей, заборонено витрачати на персональні потреби. Коли ж асигнувань певної глави (*kapitoly*) не вистачає на покриття всіх потреб, у тій главі зазначених, або коли бракує кредитів на задоволення потреб, у бюджеті не передбачених, потрібно просити нових кредитів законодавчим шляхом. Усі відкриті кредити мають силу протягом одного року; за прикладом інших держав, установлено пільговий термін для того, щоб користуватися кредитами бюджетового року — протягом двох місяців наступного року. Щоб уникнути таких випадків, коли кредити, асигновані на цілий рік, витрачувано передчасно, постановлено, що, без згоди міністра фінансів, із звичайних кредитів не можна видавати що-місяця більше, ніж $\frac{1}{12}$ дозволених на рік сум; таксамо, без згоди міністра фінансів, із надзвичайних кредитів не можна видати одноразово більше, ніж 50.000 кор. ч.

Щодо зазначених постанов, які, здебільша, подібні до бюджетового законодавства інших держав, потрібно передусім заважити, що розподіл видатків на звичайні й надзвичайні, а також міністеріяльна система бюджету виявляють ті незручності, про які ми говорили вище. З'окрема зупинимось на пересувах у межах глав і на порядку випрошування дозволу пересувати видатки з одної глави до другої.

За обсягом потреб і за сумою асигнувань глави (*kapitoly*) чеського бюджету значно більші, ніж параграфи українського розпису; згідно з тим бюджетовим законодавством, що на його

підставі укладано бюджет 1918. року, пересувати будь-які суми з одного параграфу до другого можна лише з дозволу законодавчої влади, тоді як чеські закони дозволяють пересувати між параграфами й навіть титулами (в межах глави) за згодою міністра фінансів і найвищого контрольного уряду; останній порядок значно простіший і зручніший, бо не доводиться очікувати розгляду справи в законодавчих установах. Тільки коли використовувати лишки від кредитів одної глави для підсилення асигнувань другі, потрібно дозволу парламенту. На думку проф. д-ра К. Енґліша, такий дозвіл може дати парламент і не в формі закону.²⁷⁾

З такою думкою тяжко погодитися: раз голосування бюджету, при розгляді його в парламенті, відбувалося за окремими главами, то слід розглядати кожну главу, як постанову законодавчого характеру, що може бути змінена лише шляхом законодавчим.

Як згадано вище, зпочатку державні бюджети ЧСР були дефіцитні аж до 1925. року включно; щойно починаючи з 1926. року можливо було зводити бюджети з прибутковим сальдом; бюджет на 1926. рік передбачав прибуток на суму 375 міль. к. ч.,²⁸⁾ бюджет на 1927. рік — 20 міль. к. ч., на 1928. — 26 міль. к. ч., на 1929. — 36 міль., на 1930. — 53 міль., на 1931. — 6 міль. і на 1932. — 4,7 міль. кор. ч.

Щоб мати загальне уявлення про характер бюджетів ЧСР, візьмемо, наприклад, бюджет на 1932. рік і розглянемо деякі складові його частини. Прибутки цього бюджету обраховано на суму 9.323,4 міль. к. ч., видатки — на 9.318,7 міль. к. ч.

Прибутки складаються з таких категорій: податки (прямі й посередні), що дають — 4.895,4 міль. к. ч. (52,51% усіх прибутків), оплати — 1.148 міль. к. ч. (12,31%), мито — 1.016,04 міль. к. ч. (10,9%), інші прибутки публичного характеру — 757,2 міль. к. ч. (8,12%); крім того, чистий прибуток од державних підприємств і майна втягнуто в розмірі 1.506,8 міль. к. ч. (16,16%).

Звідси видно, що бюджет ЧСР базується переважно на податках, оплатах і миті, себто, на прибутках податкового характеру, які становлять 75,7% прибуткового бюджету, а державні підприємства дають розмірно незначний прибуток — усього 16,16%. Очевидячки, для зменшення податкового тягару населення доведеться фінансовій політиці держави поставити за завдання — збільшити прибутки від державних монополій і інших підприємств.

У видатковій частині бюджету перше місце, за розміром видатків, належить міністерству фінансів, що збирає різні податки (2.672,6 міль. к. ч. або 25,3% всіх видатків), далі йде міністерство війни (1.309,5 міль. к. ч. або 14%), на третьому місці

²⁷⁾ Dr K. Engliš, Finanční věda, 276.

²⁸⁾ Deset let Českoslov. Republiky, str. 48.

стоїть міністерство шкільництва й народньої освіти, що має бюджет на суму 1.014,2 міль. к. ч. або 10,88% всього видаткового бюджету, і т. д. Слід зазначити, що на народню освіту витрачається великі суми ще й з місцевих ресурсів. Значні суми витрачається також і на соціальні цілі.

При перегляді бюджетів ЧСР за весь час її існування слід прийти до висновку, що бюджетова справа переживала тяжке становище лише в перші роки, коли дефіцити були більш-менш звичайним явищем, і що вже давно бюджет перейшов до стану рівноваги, з якого стану не виходить і в цей період тяжкої всесвітньої кризи. Завдяки твердо засвоєному укладачами чеського бюджету правилу, що бюджетових дефіцитів не слід покривати новими випусками паперових грошей, ЧСР не зазнала тих страшних валютних хитань, що їх довелося пережити свого часу сусіднім із нею державам.

Порівнюючи структуру бюджетів — чеських і українського на 1918 рік, мусимо визнати, 1) що правила, які визначають цю структуру, в багатьох точках однакові, 2) що чеська система, вимагаючи згоди міністра фінансів на деякі витрати, більше забезпечує правильне витрачування скарбових коштів, 3) структура чеських бюджетів більш систематична, 4) зате український бюджет ясніший; значна ж перевага його в тім, що він збудований, головним чином, на прибутках од державних монополій та підприємств і через те менш обтяжує населення податками.

ДР. ЄВГЕН МАЛИК, лектор.

BIELZIA COERULANS BIELZ (s. SCHWABII HEYNAM).

Будучи в літку 1931. р. в Галичині, найшов я в околицях сіл Оришківці й Гадинківці, повіт Копичинці, дуже гарно одноманітно темно-синьо забарвлені екземпляри *Bielzia coeruleans* у досить значній кількості й досить значної величини.

Цей знахід цікавий тим, що *Bielzia coeruleans* Bielz уважається ендемічним карпатським видом, держиться в більшості в височинах від 400 м. Загальне розповсюдження *Bielzia*-і — Галичина, і то Карпатська смуга, Мадярщина аж до Семигороду в Порумбаку (Porumbaken Glashütte) в форгараських горах. Крім того, у Трансильванських Альпах живе var. *incompta* v. *Kimakovicz* аж до 4.000 м. високо. В Чехословаччині зустрічається вона на Підкарпатті й у Східній Словаччині, на Пряшівщині, де я знаходив її сам, і також у околицях Братислави, Нітри, Тренчина, в Низьких та Високих Татрах, у околицях Кошиць. В околицях Турне зустрічається var. *incompta* von *Kimak*. Себто, все карпатське пасмо.

Але українське Поділля значно різниться морфологічно й фізично-географічно від Карпат, і хоч слимаки взагалі у своїм розселенні інтернаціональні, то проте цей знахід ендемічно карпатського виду цікавий, тим більше, що, як тепер вияснено, *Bielzia* анатомічно досить віддалена від роду *Limax*, має найближчих споріднених у Греції, й походить, імовірно, з прародичів кавказьких. Уже Клессін (*Clessin*), після досить довгої дискусії й ряду праць, *Кімаковича*, *Зімрота* (*Simgoth*), *Гаая* (*Hayau*) 1887. р. виділив її в окрему секцію роду *Limax*, тепер же *Bielzia* вважається за окремий рід.

Знахід цікавий іще й тим, що Поділля було тереном світової й польсько-української війни, коли природа й ландшафт були тяжко знищені і значно змінені, а останніми роками польська влада розсаджує по лісах кольоністів, що вирубують і ці рештки, прочищаючи собі місця для селятьби. І те, що *Bielzia* тут ще є, промовляє або за її давні розшири тут і велику витривалість, не вважаючи на погіршення умови (вируб лісів, сухість цих лісів і через те значно змен-

шений підклад моху, відсутність старих гнилих пнів), або за нове розселення, і знову ж таки за значну приспособленість до мало сприятливих умов.

Шукаючи в літературі даних щодо розповсюдження *Bielzia coeruleans* у Галичині, я знайшов, що Бонковський (Józef Bąkowski „Sprawozdania Komisji Fizyograficznej, pp. 1879-84; сумарне зібрання „Kosmos“, р. 1884) зазначає *B. coeruleans* Bielz під синонімічною назвою *Limax Schwabii* Frfld, характеристичною для всього галицького карпатського пасма, і для Поділля. Але вже тоді, коли Бонковський переводив досліди малякофавни Галичини, він сам признав потребу дальших студій малякофавни, з огляду на неповноту, зміни внаслідок утручання людини в життя природи, на непевність і труднощі визначення молюсків. І саме, й це цікаве для нас, за приклад такої непевності та труднощів подає *Limax Schwabii* Frfld, себто, *Bielzia coeruleans* Bielz.

Знайдені мною екземпляри *B. coeruleans* Bielz, завбільшки 130—160 mm, нічим не відрізняються від характеристичного опису, крім хиба браку чорного перся навколо отвору дихання. Хитання, взагалі, незначне: вони не мають навіть фіялкового відблиску, ані маляхитових, чи лазурових тонів.

Тіло — як розрізаний у половині, сплюснений валець, загострений угорі, до переду й до заду звужується, в задній частині витягнутий і гостро закінчений. Голова мала, забарвлена темніше. Дотикальця й носії очей циліндричні, темніше пунктовані. Очі малі, мало помітні. Через темнувату потилицю перебігає темніша смужка, обмежена ясною борозною. Зморщкн між носіями очей аж до голови великі, плоскі й у неладі. Мантия зпереду заокруглена, зваду ніби відрубана, з рисунком хвилястих ліній. Усе тіло вкрите зморщками високими, вузькими, що розкладені по боках тіла далеко один від одного. Кіль починається з другої третини спини, сильно виникає, барва його темносиня. Нога обрямована вузькими окрайками, зі споду розділена на три частини: середня білувата й широка, краї вузші, трохи яснішої барви, ніж загальна барва тіла. Слизота брудно-цитриново-жовта.

Ці мої уваги викликало помічення. 1) що в даних околицях *B. coeruleans* не зазначена взагалі; 2) що, видко, цей вид широко розповсюджений і раніше був, мабуть, ще більш поширений; 3) що *B. coeruleans* Bielz живе цілком добре на височинах, нижчих від 400 m. та у значно змінених фізично-географічних умовах, підтвердженням чого є й нахід її в околицях Кошиць; 4) що наші місцевости є вже, мабуть, або приближуються до сучасної гряди поширу її взагалі на схід. А це все вказує на потребу перевіру-ревізії малякофавни в Галичині, яка тепер буде значно змінена, а те, що залишилося, може дати цікаві біологічні факти. Адже від останніх дослідів у 1884. році минуло вже майже п'ядесят років.

ЛІТЕРАТУРА.

- B a b o r J. F., O sľimáčich na Slovensku a Podkarp. Rusi (Sborník prírodovedného odboru Slovenského Vlastivedného musea v Bratislave, 1924—1931), Bratislava, 1931.
- B Ą k o w s k i Józef, Mięczaki z okolic Bóbrki i Przemyśla (Sprawozdania Komisji fizyograficznej, t. XIII.), Kraków, 1879.
- B Ą k o w s k i Józef, Mięczaki, zebrane na Podolu w lipcu i sierpniu 1879 r. (Sprawozdania... t. XIV.), Kraków, 1880.
- B Ą k o w s k i Józef, Mięczaki zebrane na Podolu na stepie Dantalichy i w Toutrach (Miedobory) w r. 1880 (Sprawozdania... t. XV.), Kraków, 1881.
- B Ą k o w s k i Józef, Od Kołomyji do Czarnogóry (Sprawozdania... t. XVI.), Kraków, 1881.
- B Ą k o w s k i Józef, Mięczaki galicyjskie („Kosmos“), Lwów, 1884.
- S t o b l e c k i Stefan, Spis mięczaków, zebranych w Białej Górze w r. 1879, (Sprawozdania... t. XIV.), Kraków, 1870.

ЛЕОНІД МИКОЛАЄНКО, асист.

УКРАЇНСЬКИЙ СТЕП ЯК ЕСТЕТИЧНИЙ ФЕНОМЕН.*)

„И въ торжествѣ красоты, въ излишкѣ счастья чувствуешь напряженіе и тоску, какъ-будто степь сознаетъ, что она одинока, что богатства ея и вдохновенія гибнутъ даромъ для міра никѣмъ не воспѣтыя и никому ненужныя, и сквозь радостный гулъ слышишь ся тоскливый, безнадежный призывъ: пѣвца, пѣвца!“

А. Чеховъ.

Установити: якими своїми сторонами український степ естетично вражає людину, його естетичну питомість, щ^о ми знаходимо в ньому прекрасного, маємо тут на меті.

З огляду на центр інтересу наша естетична емоція від природи (чи то її переробу) може бути двояка: природа може бути тільки фоном, на якому розгортається наше власне життя, вона є тільки поетичним засобом виявити нас самих; тут наша емоція скермована на наше я, в центрі стоїть вартість нашого життя. Так є, наприклад, у народній поезії. Тут нам багато не скористати, якщо ми шукаємо об'єктивних основ. Щ^о інше, коли життя навколо, життя самої природи є в центрі нашої уваги, коли певні сторони в житті викликають нашу емоцію.

Але тут не все життя навколо цікавить нас. Із огляду на нашу тему ми маємо виділити естетичні вартості в вужчому сенсі. Об'єкт естетичної емоції не є тільки краса в житті, але всі сторони його, освітлені певним творчим духом. Поезія будує ідеальні конструкції, її байдуже до їх об'єктивної реальності. Наша справа інша, нас цікавить те реальне життя навколо (у степу), що безпосередньо, саме для себе захоплює людину, що його вона відчуває прекрасним, вірне джерело високої втіхи — коротко, ми хочемо пізнати естетичне добро Української Землі.

З цього становища тому самому об'єктові може припадати різна естетична вага. Так, наприклад, вітрові, як реальному об'єктові, звичайно не припадає великої естетичної вартості, бо він порушує гармонію в природі, приносить із собою неспокій

*) Друкується на внесення та з аprobanteю проф. Д. Чижевського.

і непевність, вітально, здебільшого, недобре впливає на людину. В поезії ж, навпаки, вітер грає велику роль: наприклад, в українській народній поезії вігер-вісник дуже поширений символ.

Ми не будемо установлювати тут історичну перспективу, не вважатимемо на індивідуальні відмінні естетичної емоції, й щодо часу, й до особи, а тільки беремо її об'єктивні основи. Ми можемо так робити, бо здатність відчувати прекрасне не є в якійсь безнастанній зміні, в якомусь коловороті. Навпаки, впродовж віків, тисячеліть ми находимо тут дивну згоду.

Тут тільки один приклад: травневий десь! Хіба можливо відмовити йому місця в категорії «прекрасного»? «Це свято всього живого», це — «дні великого світового щастя», коли все «занепокоєне, бігає, повзе, літа, кричить і співає». — Літописець залишив нам справданна гарну легенду. Син степу забув свій край, живе в верогів. Батько шле посла, щоб повернути його додому. Між аргументами, що син дістати мав, останній був — запахні квіти степу, світан-зілля. І старий не помилився щодо сили його:

«Затримтів, очима блиснув...
Рідний степ, широкий, вільний,
Пишнобарвний і квітчастий
Разом став перед очима».

«И чудный воздухъ и прохладно душень, и полонъ нѣги, и движеть океанъ благоуханій...» — що слово, то глибшає наша емоція, ми відчуваємо його подихи, переймаємося незрівняною красою цього спису. Або зі сучасного. «День був соняшний, пишний, гарячий... Гаряче й вогке повітря вливало в тіло силу, здоров'я, веселило серце». Тут вітальна сила степового духу робить його незмінно зрозуміло прекрасним.

У нижчих двох прикладах ми маємо чудовий зразок людської чутливості до життя. Найцікавіше, що ці дві цитати, такі близькі, такі однакові духом, розмежені добою двох тисяч років. У «Файдоні» Плятошовім Сократ каже: «Геро! Це гарне місце для відпочинку, бо платан тут так далеко розіслав свої віти, до того й кущі тут високі, і тінь чудова, і стоять вони в повному квіті розцвілі, так що наповнюють пахощами все навкруги. І якщо тобі це до вподоби, то й вітрець тут подуває приємно й солодко й шелестять по-літньому і приємно чути хор коників. Найкраще ж із усього це — трава, яка на повільному снаді стоїть так густо, що можна, простягнувши голову, спокійно відпочити.» Сократові здається, що над їх головами коники, як звичайно в спеку, співають, між собою розмовляють і на них дивляться. На його погляд, не треба дати зачарувати себе їх співом, не зважати на них, як на сирен, і далі вести розмову. Шляермахер з'ясовує, що той цвіріт-спів, який спричиняють коники тертям снідних крил о груди, видавався стародавнім людям таким принадним, що коники були символом їх поетів і промовців. Розгортаючи спомини з недавнього, читаємо: «А кілька всього пта-

ства виплоджувалося по степах: журавлі (веселки), табуни бронзових як индики дрохвів-перхотів, а про перенелів і казати нічого. А наймилішою пташкою мені завжди були жайворонки. Ще сніг не зійшов із землі, а вони вже високо в небі, наче висять на невидимій ниточці, виспівують свою гарну пісеньку, яка була мені далеко миліша за прославлений поетами спів соловейка. Але найбільше я любив та й досі люблю місячної літньої ночі слухати оркестр мільярдів степових коників, цвіркунів; музика їх така чудово ніжна й гармонійна, що, здається, слухав би та й слухав». (С. Чивалєєво).

Тут мовиться про степ узагалі, але ж він має, з огляду на місцевість, свої відміни. Отже, це певна абстракція: звертаємо увагу на загальне й головне, але через те саме властиве йому, хоч у різній мірі, скрізь. Тут ми зовсім не думаємо навести систематично всі естетичні сторони - прикмети, якими визначається степ. Децю навіть специфічне полищено на боці, щоб, не вдаючись у подробиці та дрібниці, як-найкраще виявити головні основи. Терміну «степ» вживаємо в найширшому розумінні, не розрізняючи його від лісо-степу й не встановлюючи певних меж, що не має тут жадної ваги, і які, до речі, різно встановлює й фахова література.

Щодо методи, праця ця спирається на об'єктивний матеріал, передусім на описи з красного письменства. Шлях це дуже вдячний.

Поперше, переглядаючи естетичні емоції різних людей, із різних часів, ми уникаємо суб'єктивізму, небезпеки прийняти тільки власне за загальне, а водночас охоплюємо об'єкт із різних боків; обґрунтовуючи якусь думку, ми повликуємось на цілу низку авторів. Цим шляхом ми нижче встановлюємо, що естетична емоція від природи (тут, власне — степу) складна, що її спричинює цілий ряд об'єктивних моментів, що вона скерована на об'єктивно прекрасне й що вона є безпосереднє пережиття його. В цьому ми в основі розходимося з тією психологічною інтерпретацією естетичного процесу, ніби-то в останньому буття символічно перетворюється, ніби-то в ньому ми вкладаємо свою душу в природу, і природа, очоловічена, одуховлена стає символом нашого власного життя, ніби-то це вчуття й є найспецифічніше для естетичного процесу. Все це є тільки одна з можливих форм поетичної творчості, і саме вона не має ваги там, де емоцію спричинює прекрасне в світі. Краса є об'єктивне добро, що не потребує владу — з боку: ми переживаємо її безпосередньо, задля неї самої. Та і в самій цій теорії є суперечність: з одного боку, визнається природу, об'єкт; вона захоплює, зачаровує нас, тобто, є вартість; але далі — ніби-то треба вкласти, додати децю з боку (нашу душу), щоб зробити її такою.¹⁾

¹⁾ Сказане нижче про життя, тип, культуру, що повстає на нашому тлі, є звичайно, тільки штрихи. Це теми самі для себе таксамо, як і різні інші ландшафти й сторони української природи й культури.

Матеріал із красного письменства,²⁾ на який ми спираємося, ми розміщували по змозі так, щоб висновки виходили сами зі себе. Подасмо його, може, за щедро, але ж поза метою, що поставили вгорі, ми мали ще иншу: ввести у прекрасне й дати змогу його відчутти.³⁾

1.

Під золотими хвилями.

Життя та Сонце. Тепло. — Вітальне optimum, Снека. — Степовий дух. — Ритми. Гармонія.

«Какъ учительствъ, какъ роскошество лѣтній день» на Україні. «Какъ томительно жарки тѣ часы, когда полдень блещетъ въ тишинѣ и зноѣ, и голубой неизмѣримый океанъ, сладострастнымъ куполомъ нагнувшись надъ землею, кажется, заснулъ, весь потонувши въ нѣгѣ, обнимая и сжимая прекрасную въ воздушныхъ объятіяхъ своихъ». (Н. Гоголь, «Сорочинская ярмарка».)

Цей фон майстерства, такого незвичайного, залишиться для нас основним. Хай уже минули ті гарячі дні, і ми не вживаємось ними, ми пізнаємо його і в метелицю в шедрий вечір у запорошених снігом постатях наших земляків, у житті, що бачимо навкруги; нам зрадить його той питомий відгомін у душі на прихід урочистого свята. Во, й розставшись із близькими нам хуторянами зід Диканьки, перенісися цілком у инші сфери, — як зустрінемо багато світла й тепла, ми згадаємо його. Не дурно ним починаються «Вечори». Тут ми бачимо, як вони виростають, у чім чари тієї «української ночі», «вечорів у задумі», тих пестощів українського літа, як повстають такі ліричні, глибоко-емоційні, ентузіастичні описи української природи. Буйна уява, чи романтична мрійність тут не завинили.

Клімат є той ворожіт: Україна залита світлом і теплом; життя, діставши своє optimum, радісно й пишню буяє, прокинувшись у ласці від сонця; нас уражає гармонія в природі й пориває краса.

Тут поруч із містерією ранку перед нами проступає свідомість, як залежить усе життя від сонця — від його вітальної дії.

¹⁾ У праці подані тільки автори й заголовки їх творів. Випускати сторінки різних видань цих белетристичних творів та ще зазначувати рядки, як воно звичайно робиться, для нашої мети ми вважали в цій роботі за непотрібне. Всім, хто давав указівки щодо літератури, щира дяка. Л. М.

²⁾ Написано року 1928. Обробляючи «Степ» до друку, ми за порадою проф. Д. Чижевського, через руки якого проходила ця розвідка, поширили в частині про клімат інтерпретацію цього фактору на об'єктивну сторону. А так не зроблено більших змін, які вносили б щось цілком нового. Упродів написано наново. Розмови з проф. Чижевським сприяли дечому в написаного краще виявитись і сформулятись. Л. М.

«Занадто гаряче сьогодні сонце... але я повний приязни... і йду просто на нього. Повернутись до нього спиною!... Яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніщо не затулить його обличчя, і кажу до нього: «Сонце! Я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів — хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогни? Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, Сонце, твій теплий, зцілюючий напій, п'ю, як дитина молоко з матерних грудей, так само теплих і дорогих. Пам'ять коли ти палиш, — охоче вливаю в себе вогняний напій і п'янію від нього». — Радість зі світа, радість бачити: — Я тебе люблю. Бо — слухай: З теми невідомого з'явивсь я на світ — і перший віддих, і перший рух мій — у темряві матірнього лона. І досі той морок наді мною панує — всі ночі, половину мого життя — стоїть він між мною й тобою... Коли ти відходиш, я ханаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе в вогні, в лампі, в фаярверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене, творю твою подобу, даю наймення їй «ідеал» і ховаю у серці. І він мені світить». (М. Коцюбинський, *„Intermezzo“*). «І раптом стали. Море світла засяло їм в очі!... скам'яніли, мов зачаровані». (М. Коцюбинський, *„У грішній світі“*).

Світлу од сонця несеться назустріч світло з нашої душі, бо наша душа співзвучна природі; олов'яне небо мимоволі сіро діє на душу, а в добру годину, за народньою мудрістю, і смутний веселий буває.

«Солнце выглянуло давно на расчищенномъ небѣ и живительнымъ теплотворнымъ свѣтомъ своимъ облило степь. Все, что смутно и сонно было на душѣ у казаковъ, вмигъ слегло; сердца ихъ встрепенулись, какъ птицы... Ничего въ природѣ не могло быть лучше; вся поверхность земли представлялась зелено-золотымъ океаномъ, по которому брызнули миллионы разныхъ цвѣтовъ...» (Н. Гоголь, *„Тарасъ Бульба“*). — «Ні пером не списати, ні словом не сказати тієї несподіваної краси, якою до вас усміхнулася долина! Зелена трава горить-палає зеленим огнем, на її довгих листочках грає й ссєє, мов самоцвітне каміння, чиста роса; то стрільне вам у вічі тоненькою голочкою жовтого світа, то зачервоніє круглою горошиною, то засиніє синьодітом, то посипле зеленими искорками... Куди ви не повернетесь — все горить-палає, вся долина пишається, мов веселками якрига. Ви дивуетесь і дивуетесь; вам здається... ви йдете... якимсь невідомим краєм краси та чару... Все, що вас колись давило та смуток будило

— зникло» (порівняти з Тарасовими синами); «знову любі та милі почування почали вас огортати; сні якісь душу колишують»... (П. Мирний, «Серед степів»). — «Утро... Солнце только что выкатилось изъ-за... продолговатого облачка, превращая въ сверкающие бриллианты каждую росинку и на листъ свѣже распустившагося граба, и въ чашкѣ каждого цвѣтка, и на стеблѣ молодой травы, искрапленной весенними цвѣтами. Несмотря на то, что на душѣ стараго Ис... было смутно, онъ не могъ не поддаться чарующей прелести этого утра. Лѣсковая природа, казалось, сама говорила ему: «Смотри, какъ тихо и мирно на моемъ вѣчномъ лонѣ. Каждый листокъ на деревѣ, каждая травка чувствуетъ всю благодать жизни, дарованной имъ Творцомъ всего этого необъятнаго, прекраснаго мира». (Д. Мордовцевъ, «Между Сциллой и Харибдой».)

Теплу завдячуємо ми дуже багато. Від описів гарячого дня, від української ночі пашиє тим теплом, що не тільки дає для життя все потрібне, але й ще розвивається в природі й людині як пестощі, приводить її в зачарований стан. Душа розкривається, щоб прийняти світло; в природі та сама гармонія, що й на серці. Там «божеська чарівна ніч», тут «на душі і нескопливо й чудово, і цілі натовпи срібних постатей виникають у її глибині».

«Взглянешь на... усыпанное звѣздами небо, на которомъ ни облачка, ни пятна, и поймешь, почему теплый воздухъ недвижимъ, почему природа на сторожѣ и боится шевельнуться: ей жутко, ей жаль утерять хоть одно мгновение жизни». (А. Чеховъ, «Степь».)

Найкращою ми відчуваємо природу в час, коли все живе дістає *optimum* світла й тепла для свого життя. Вважаємо на *optimum*, бо де переходить за ту міру, де *optimum* стає некорисним для життя, де воно горить, там ми не шукаємо краси.

«Все сохнеть и мертветъ подъ вліяніємъ нашего степного сирого и самума, нашего неодолимаго суховія. Зарядилъ онъ въ половинѣ мая, да иной разъ остановится только въ концѣ августа, не уронивъ на обезсиленную и раскаленную почву ни дождинки, ни росинки. Тогда бѣда всему живущему и прозябающему — и птицамъ, и животнымъ, и растениямъ. Степи трескаются, всходы клѣбовъ выдуваются съ корнями, берега рѣкъ желтѣють, самыя рѣки превращаються въ нити рѣдецькихъ и иловатыхъ озеръ». (Г. Данилевскій, «Четыре времени года украинской охоты».)

Почуття прекрасного й захоплення від сходу й від ранку (вище наведено), як підноситься занадто спека, зникає й переходить нарешті в — тяжке.

«Сонце... почало допікати. Ось воно в бік нас приграло, ось припекло в плече; жарко цілує в щоку... Нудно вам робиться й душно; сонце пече... На небі ні хмарочки... високе та синє, воно дедалі починає жовтіти; не то що від сонця, й від нього починає пашіти та гріти. Степ... горить рівним жовтозеленим коліром... тільки гарячий вітер гуляє та сонце розсіва своє пекучо-іскристе проміння... чисте пахуче повітря стає важким, курним. Ви вже кілька разів чхнули, кілька разів ухопились за груди, ледве пороводити духа... А сонце підпливає все вище й вище, пече все дужче й дужче; стає душно, аж млося... Ох, де б того холодочку взяти!... Сонце... витріщилося, пече, тисячами гарячих голок угорожується в вашу одежу, добирається до вашого тіла, точе, висмоктує гарячим потом з нього всю воду, смажить і сушить почорніле обличчя. Ви чуєте, як у вас гусне кров, ледви плаває вона в набряклих жилах, трудно до серця доходить. Омліваючи, воно так рвучко б'ється, поривчато б'ється: то застугоне, мов з пересердя, у глухі груди, то, відходячи, затруситься важко та дрібно, то на хвилину зовсім перестане кидатися, замре. Сон — не сон, облягає вас якась сонна млявість, і думки спують у вашій голові, не думки — а якісь невеличкі уривки мучених думок... Ваша голова закрутилася, заходили зелені кружала перед очима, під серце щось підступило, — давить вас, дух у грудях спирає. Як сніп той ви хилитесь і прилягаєте на тому місці, де сиділи... Ви в лісі... Зразу вернулася до вас ваша сила... Вам стає гарно... по кожній жилочці пробігає несподівана міць, у кожному суставі вона обзивається молодю радістю; серце ваше б'ється повно та рівно, груди дишуть глибоко та рівно, душу чарує почування любові». (П. Мирний, «Серед степів»).

Коли природа своїм теплом найкраще сприяла життю, автор найсильніше естетично переживав; що далі від цієї міри, все тратиться змога на це.

«Скучно на цьому світлі, господа», коли... «лошаді, извѣстныя въ Миргородѣ подъ именемъ курьерскихъ, потянулись, производя копытами своими, погружавшимися въ сѣрую массу грязи, неприятный для слуха звукъ. Дождь льетъ ливнемъ на жида, сидѣвшаго на козлахъ и накрывшагося рогожкой. Сырость меня проняла насквозь. Печальная застава съ будкою, въ которой инвалидъ чинилъ сѣрые доспѣхи свои, медленно пронеслась мимо. — Опять то же поле, мѣстами изрытое, черное, мѣстами зеленѣющее, мокрая галка и порохъ и однообразный дождь, слезливое безъ просвѣту небо». (Н. Гоголь, «Повѣсть о томъ...»).

»Ідуть дощі, холодні осінні тумани клубочаться вгорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірій безвісті дудьга, пливе безнадія й стиха кліпає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи... Сірі дні змінюють сірі ночі. Де небо, де сонце? Нема простору, нема розваги... Чорні думи, горе серця, крутяться тут над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, наче над мерлим... (М. Коцюбинський, „Fata morgana“).

Особливістю нашої природи, особливістю великої ваги з естетичного погляду є стан атмосферний. Ця сторона до того така важлива й вітально. Цей бік нашої природи впадає просто в очі, коли порівнюємо наш сухий степовий дух із західноєвропейським. Та навіть і ближче. Дехто гостро відчуває різницю в кліматі й у межах самої України. Сковорода вважав за краще перебувати на Слобожанщині, ніж на Гетьманщині, бо перша має сухіше підсоння. Згадаємо передусім неперевершене: »И чудный воздухъ, и прохладно душеньъ, и полонъ нѣги, и движеть океанъ благоуханій«. (Н. Гоголь, »Майская ночь«). — »Пожадливо повними грудьми втягаючи в себе морозне повітря, подався Семен дорогою ген за село...« (М. Коцюбинський, »Ціпів'язь«... — »...він упивався весняним повітрям і тими пахощами чорної вохкої землі, що були йому найкращими над усі пахощі«. (М. Коцюбинський, *ibidem*). — »Так виразно відчувався трепетний віддих поновленої землі, повітря було так п'яне...« (М. Коцюбинський, »По-людському«). — »Як гарно дишеться, п'єш повітря як молоко...« (М. Коцюбинський, »Побединск«). — »День був сонячний, пишній, гарячий... Гаряче й вохке повітря вливало в тіло силу, здоровля, веселило серце...« (Нечуй-Левицький, »Літо«).

Особливо цікавий степовий дух своїм ароматом од степових рослин, коли там там квіткових душ ізливаються в самі пахощі, що розстилаються над степом.

»Вечеромъ вся степь совершенно перемѣнилась: все нестрое пространство ея охватывалось послѣднимъ яркимъ отблескомъ солнца и постепенно темнѣло, такъ что видно было, какъ тѣнь пробѣгала по немъ, и она становилась темно-зеленою; испаренія поднимались гуще; каждый цвѣтокъ, каждая травка испускала амбру, и вся степь курилась благоуханіемъ«. (Н. Гоголь, »Тарасъ Бульба«). — »Внизу же отъ Доцца и отъ озеръ доносились словно райскіе запахи всякіе«. (Г. Данилевскій, »Семейная старина«). — »Прямо изъ открытыхъ оконъ дома открывается далекая перспектива на степь, на курганы, на протстающую мимо кургановъ дорогу, темною полосою тянущуюся по степной равнинѣ. Чистый, напоенный ароматомъ степныхъ травъ

воздухъ врывается черезъ открытыя окна въ небольшую комнату и всю наполняетъ собою». (Д. Эварницкій, «По слѣдамъ Запорожцевъ»). — «Вся степная трава... быстро ожила и наполнила ароматомъ дикихъ цвѣтовъ всю раздольную и необъятную степь, полную жизни и чаръ.» *ibidem*. — «Вамъ здасться, що ви йдете... якимсь невідомимъ краємъ краси та чару та вільного пахучого повітря. Вамъ легко дихеться, легко живеться». (Панас Мирний, «Серед степівъ»). — «Шалфей виѣсть съ часто встрѣчающимся въ степи чебрецомъ... травой и нѣкоторыми другими наполняетъ сухой степной воздухъ своими бальзамическими испареніями, дѣйствуя возбуждающе и укрѣпляюще на челоуѣка». (В. Таліевъ, «Природа и населеніе Слободской Украини»).

Особливо прекрасною, питомою стороною української природи є її «темпераментъ», живі ритми в житті, наглі швидкі зміни днів у році. Є велика схожість у житті людини і природи.

«Весна близко... Вѣтряя клочковатая облака какъ то неспокойно бѣгутъ въ вышинѣ. Что-то неслыханное подстунаеть. Еще въ воздухѣ морозить, еще подъ ногами хруститъ, а въ лицо пахнетъ уже привѣтливимъ праздничнымъ тепломъ, — не тепломъ, а чѣмъ-то на него похожимъ... кругомъ какое-то движеніе. Вздохнемъ: свѣжій воздухъ точно вдохнулъ легкой паръ вина. Кажется, хмель струится всюду. И куда ни пойдешь, тоже самое. Каждый входящій въ хату вноситъ съ платьемъ своимъ свѣжесть и благоуханіе: отъ шапки, рукавицъ, отъ пояса пахнетъ весной...» «Не оглянись, какъ въ одно прекрасное утро земля просынается въ заревѣ тревожной, туманной и теплой весенней зари. На сѣверѣ для водворенія весны, какъ для будочника или дворника, нужны заступъ и ломъ, топоръ и лопата, и долгій, долгій майскій зной. На югѣ весна приходитъ и водворяется разомъ, снимаая и унося зиму врасплохъ. На сѣверѣ солнце еще церемонится. Тутъ же ничто не превозмогаетъ его ликующей силы... Подъ палящими лучами его все дымится и обрушивается, шумитъ, реветь и въ парѣ и туманѣ улетаетъ въ небо... Прощла ночь — снѣгу уже нѣтъ. А на мѣстѣ его, черезъ новую ночь проложены уже свѣжія краски новой, яркой зелѣни, какъ-будто выросшей подъ снѣгомъ» (Г. Данилевскій, «Чумаки»). «Весна настала окончательная валовая. Вездѣ режутъ степные овраги, столь извѣстныя и страшныя путникамъ Украины, балки, мгновенно наполняемыя снѣговой и дождевой водой. Рѣки и полевые ручьи тоже вскрылись и несутъ на своихъ мутныхъ желтыхъ водахъ обломки плетней и снѣговыхъ глыбъ...» (Г. Данилевскій,

«Четыре времени года украинской охоты».)
«Груню манить въ садъ. Изъ влажнаго пригрѣтаго чернозема пробиваются первыя травы, тутъ же на солнышкѣ быстро расцвѣтая... (Г. Данилевскій, «Семейная старина»).

Отже, це *optimum*, це щире щедре сонце нікохуєть «прекрасне» на Україні. Душа може розкритися і збагнути казку-правду цієї природи: буйну веску й гаряче літо, небо, що «таке особливе в степу», «повне зір», що «так горить, переливається», і славновідому «українську ніч». Природа повна світла й тепла, дихає добром, життя лагідно розкривається, чудовий лад цих сил перед очима.

2.

Зачарованим краєм.

„Зелений океан“. „Містерія життя“. — Буйні сили степового життя. Життя як добро та краса. — Естетика контрастів. Осінне життя. Осінні барви. Гієрархія естетичних вартостей.

«Стень чѣмъ далѣе, тѣмъ становилась прекраснѣе. Тогда весь Юг... був зеленою дѣвственною пустынею... Ничего въ природѣ не могло быть лучше; вся поверхность земли представлялась зелено-золотымъ океаномъ, по которому брызнули миліоны разныхъ цвѣтовъ. Сквозь тонкіе высокіе стебли травы сквозили голубія, синія и листовія волошки; желтый дрокъ выскакивалъ вверхъ своею пирамидальною верхушкою; бѣлая кашка зонті-вообразными шапками пестрѣла на поверхности... колосья пшеницы наливались въ гущѣ. Подъ тонкими ихъ корнями шныряли куропатки, вытянувъ свой шею. Воздухъ былъ напоенъ тысячею разныхъ птичьихъ свистовъ. Въ небѣ неподвижно стояли ястреба, распустивъ свои крылья и устремивъ глаза свои въ траву. Крикъ двигавшейся въ сторонѣ гучи дикихъ гусей отдавался... въ какомъ-то далекомъ озерѣ. Изъ травы поднималась мѣрными взмахами чайка и роскошно купалась въ синихъ волнахъ воздуха. Вонъ она пропала въ вышинѣ и только мелькаетъ одною черною точкою; вонъ она перевернулась крыльями и блеснула передъ солнцемъ... Чортъ васъ возьми, степи, какъ вы хороши...» (Н. Гоголь, «Тарасъ Бульба»).

Життя, що викидає степ із себе, повстає перед нами.

«Она почти все та же, какъ была въ далекія времена, эта Черноморская, Гайдамацкая, Новороссійская степь. Врядъ ли много она измѣнилась отъ темныхъ кочевыхъ

время, отъ Атиллы и Владимира Святого. Плугъ еще не вырылъ и борона не выкинула изъ нея на морозъ луковиць анемоновъ и гiацинтовъ, тюльпановъ и воронца. Тутъ еще дѣвственно бѣлѣетъ, волнуясь по вѣтру, шелковистый султанышъ ковыля. Тутъ еще обильно цвѣтутъ, оплетая собой стволы травъ, стебли бѣлаго и пурпурнаго горошка, такъ вездѣ убѣгающіе отъ косы и отъ овечьихъ стадъ. Здѣсь еще и теперь въ майскій день человекъ, какъ во времена Тараса Бульбы и героя Гребенки Чайковскаго, по грудь спрячется въ травѣ, идя полемъ, такъ называемою сѣножатью, и раздвигая рукой цѣпки, и бѣгущіе по ней душистые стебли донника, буркуна, синяка и далеко по полямъ виднаго желтаго дрока». (Г. Данилевскій, «Новыя мѣста»). — «Украинская степь, воспѣтая Гоголемъ, въ послѣднее десятилѣтіе сильно измѣнилась. Это уже не то пустынное раздолье, по которому ѣхалъ когда-то Тарасъ Бульба съ сыновьями, не видя конца «морю травъ» и не встрѣчая ни жилья, ни дороги... ружье смѣнилось уже кошою, пушка плугомъ, а пустыня стала вспаханною и засѣянною полемъ. Степь уже по всѣмъ направленіямъ изрѣзана столбовыми и проселочными дорогами. Луга ея смяты безчисленными стадами овецъ и зовутся «толоками». Желтый дрокъ и бѣлая кашка уже не выскакиваютъ такъ живописно по безбрежной, но уже потоптанной человѣческой ногой луговинѣ. Степь, дикая украинская степь становится просто тихимъ... полемъ. Но хороша она еще въ своихъ отдѣльныхъ картинахъ. Весной, когда расцвѣтутъ травы, она еще является въ такомъ убранствѣ, что невольно остановишься во времена Тараса Бульбы и Вія. Красивъ особенно въ это время алый воронецъ, дико растущій тюльпанъ. Перепаханныя громадныя степовыя нивы подъ шеняцу также отзываются чѣмъ-то особеннымъ. Въ уваженіи къ избыткамъ хлѣбонащества, украинецъ зоветъ степь, занятую хлѣбомъ, «царина» и невольно ломаетъ передъ этой «цариной» шапку». (Г. Данилевскій, «Чумаки»). — «А... отъ Изюма до Пришиба полнымъ цвѣтомъ цвѣли нескошенныя поля, жаворонки заливались, дрофы да стрепеты перелетали; снизу же отъ Донца рѣки... доносились словно райскіе запахи всякіе да звонкіе крики дикихъ гусей, журавлей, лебедей...» (Г. Данилевскій, «Семейная Старица»). — «Степь послѣ дождей покрылась второю роскошною зеленью; цѣлое степное море разстилается и вправо, и влѣво, и прямо передъ глазами. Голубые колокольчики, гiацинты, словно роскошный коверъ брошенъ въ степь могучей рукой. Макъ и тюльпаны такихъ яркихъ цвѣтовъ, ка-

кіє можетъ создать и раскрасить только щедрое южное солнце, словно спорили между собой красотой и роскошью. Дивный край, дивное небо». (Д. Мордовцевъ, «Крымская неволя».)

Іду шляхом; сонце ссає,
Вітер в травах говорє;
Перед мною і за мною
Степ колишеться, як море.
А затихне вітер буйний —
Степ мов камінь не двгнеться
І як килимом багатим
Весь квітами убереться.
Он нагнулась тирса біла,
Звіробій скрутив стебельці

Червоніє материнка,
Як зірки горять козельці.
Крикнув перепел в ярочку,
Стрелет приснув над степами
По кущах між деревою
Ходять дροхви табунами.
Тихо всюди; тільки де-де
Вітерочок пронесеться
Та на землю ізпід неба
Пісня жайворонка леться."

(Я. Щоголів, „На степу“).

В чім тут сила, що пориває нас, на що скермоване наше захоплення? Якоюсь однією стороною ми не вичерпаємо справи. Мова часто точиться про барви: килим із квітів, живий оксамит, ми бачимо, як переливається він, уся долина горить-палає. Але чи скажемо, що вся сила в барвах? Хай буде перед нами простір, утканий квітами робленими — найкращих барв, найвишціщих форм. Ми будемо видчувати їх геть чисто инакше. Штучна квітка нас так не притягне, як жива. Перед нами ж життя, квітка жива, перед нами чудо, в якому діють незбагнуті й уводночас доскональні творчі сили, із такого «звичайного зерна» утворюється щось незвичайне: тендітне, таємне, чарівне, що в його будові й житті тільки розуму, що життя цієї квітки нам близьке, рідне, симпатичне. У квітці як-найкраще розкривається містерія самого життя. Що ж коли перед нами тьма-темрява таких чудес покриває незмірний край перед очима! Ці творчі сили в житті і їх утір, коли вони розкриваються вільно й разом у повній гармонії з навколом — є об'єктом естетичної емоції й тим сильніше полонять нас, чим глибші сили творять, чим досконаліше повстає життя.

«А жизнь радостная, беззаботная такъ и была ключемъ повсюду, куда только могъ достигнуть умилennyй грустный взоръ Ис... Камыши и зеленая осока у невидимой глазу рѣчки, казалось, любовно шептались между собой. Утренний воздухъ прорѣзывали мелодическіе голоса болотныхъ куликовъ. Медленно расхаживали по зеленымъ зарослямъ длинноногіе и бѣлогрудые аисты, какъ бы сознательно наслаждаясь благодатнымъ утромъ... словно брошенные въ воздухъ бѣлые и ярко-желтые лепестки, перепархивали мотыльки, наслаждаясь краткими моментами жизни. Отъ времени до времени слышались въ травѣ крики коростеля-деркача, а въ другой выбивалъ свою весеннюю пѣсню перепелъ. И тут же, покрывая все собой, доносился съ близкня-

го болота задорный, чисто демократический хоръ лягушекъ, безъ которыхъ весна теряла бы все свое очарование, всю поэзію возрождающейся природы». (Д. Мордовцевъ, «Между Сциллой и Харибдой».)

Звернемся тепер до наших друзей из иного царства.

«Ч... видѣлъ, какъ просыпалась степь, какъ изъ норы выползали желто-бурые мохнатые сурки, какъ они становились на задніе лапы подъ сурчиными и сквозь бѣлые зубы пускали оглушительный свистъ. Онъ видѣлъ, как... выбѣгала худая и рослая степная волчица, какъ легкимъ взмахомъ точно перекасти-поле, неслась она, запоздавшая гдѣ-то на добычѣ. Въ верстѣ отъ его балки, въ глухомъ размытомъ оврагѣ лисица вывела семью». (Г. Данилевскій, «Новыя мѣста»). — «Разъ лежал... Ал... увидѣлъ, какъ откудато изъ сумеречныхъ, еще предразсвѣтныхъ высотъ прилетѣлъ длинноногий, статный, серебристый аистъ, тихо и бережно склоня голову и трепетно задерживаясь въ воздухѣ; глянулъ внизъ, никого не замѣтилъ и опустился на голый сукъ явора». (*ibidem*).

Итого для степу, що він через свою природну властивість дає нам змогу стежити за тим життям, яке притягає нас, у широкому обширі. Коли, наприклад, ліс ставить нас у певні межі, в степу цього нема: він — «безмежний». Нас тишить життя і дрібниці й непомітне.

«Апрѣль въ полномъ ходу... Апрѣльскія насѣкомыя роями слетаются, шумятъ кисейчатыми, чешуйчатыми крыльями, оживаютъ и ползутъ изъ земли, изъ щелей древесныхъ корней, изъ-подъ коры и всякихъ норокъ, гдѣ они ждали тепла и Божьяго весенняго дня и солнца въ долгую зимнюю спячку. Вотъ ползетъ между стеблей крапивы продолговатый жукъ-крестовикъ, черный съ бѣлымъ крестомъ на спинѣ. Вотъ темный съ желтымъ пухомъ на груди и спинѣ шмель гудитъ басомъ и ищетъ медовой чашечки едва распускающейся груши. Зеленая майка съ фіолетовымъ брюшкомъ въ ожиданіи листьевъ туго развивающейся ясени, усыпаетъ собою первые листья сирени. Желтая, голубя алья, бѣлая и сизая бабочки, какъ доскутки разноцвѣтныхъ шелковъ и ситцевъ перебрасываются съ куста на кустъ и мелькаютъ между деревьями. Коричневая круглая коровка величиной съ воробьиный глазокъ ползетъ по гладенькой былинкѣ, раскидываетъ оборочки нѣсколькихъ слоевъ крыльевъ, бронзовыхъ съ черными крапинками, зеленыхъ съ серебряными точками и бѣлыхъ кисейныхъ, какъ будто пробуя ихъ, и звенитъ, улета въ сверкающую синеву. Торопливо суетится подорожный вашъ знакомый черный жукъ, изо всѣхъ силъ

барахтаєся и вата непременно задомъ навозний слѣпленый собственными средствами шарикъ въ теплую подорожную же норку. Крылатая гусеница, рой мошекъ и комаровъ-трубачей сплужьт взадъ и впередъ или стоять клубами въ воздухъ, точно висятъ въ немъ сверкающими искорками... (Г. Данилевскій, «Четыре времени года украинской охоты»).

Думку, що все живе, на скільки воно не порушує нашого життя, може нас захоплювати, хай підсилюють слова, що «без жаб природа, відроджуючись весною, втратила б свої чари». Пригадаймо ту приязнь, до коників, що стрічали ми раніше.

Степові балки й озера тому й правлять за оздобу, що в них кишить життя; щодо балок найбільш у спеку все живе ховається.

Оглянемося іще трохи на життя, що перейшло в нас перед очима.

«Было семь часовъ утра. Ежедневно, идя въ школу, С... останавливался на минуту у калитки и молча, съ радостной усмѣшкой любовался далью, широкою степью, что словно пышный зеленый коверъ разстилалась передъ нимъ; всюду въ степи горѣли, словно капли свѣжей крови, головки ярко красныхъ воронцовъ, и это придавало степи такую красу, что нельзя было глазъ отвести отъ нея. А в небѣ звенѣли усердные гѣвцы, весенніе невидимые жаворонки: словно невидимый исполнитель музыкантъ натянулъ отъ земли къ небу невидимыя струны и звенѣлъ на нихъ несказанный прекрасный гимнъ веснѣ и солнцу, которое является началомъ и концомъ жизни. Въ душѣ поднималась какая то дивная сладкая грусть, и сердце отъ этой грусти билось сильнѣе въ одно съ чарующей музыкой природы, кровь бурлила въ жилахъ, вся душа наполнялась бурнымъ стремленіемъ. Степь дышала. Она жила каждою своею гибкою былинкою, каждымъ незамѣтнымъ цвѣточкомъ, мельчайшей комашкою, бабочкой, кузнечикомъ, пташкою». (С. Черкасенко, «Весной» — з перекладу).

— «На небі сонце, серед нив я. Більше нічого. Іду. Гладжу рукою соболіну шерсть ячменів, шове колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошляним шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Іду далі — киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо спокійно, в зелених берегах, що хочеться сісти на човен і поплисти. А там ячмінь хилиться, і тече... тече з топких вусів зелений серпанок. Іду далі. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Іду далі — все пшениця й пшениця. Коли ж цьому край бу-

де? Віжить за вітром, немов табуи лисиць, і блищать на сонці хвилясті хребти... Врешті, стаю. Мене спинає біла ціна гречок, залашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою й слухаю. Повні духа маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як вода, пересипання зерна. І повні очі сяєва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск, Вівса, пшениці, ячмені. — все це зімцалося в одну миттєву хвилину, вона все топить, усе забирає в полон. Молода сила тримить і пориває з кожної жилки стебла; клекотить у соках надія і те велике жадання, що його звати плодючість». (М. Коцюбинський, „Intermezzo“). — «И тогда въ трескъ насѣкомыхъ, въ подозрительныхъ фигурахъ и курганахъ, въ голубомъ свѣтѣ, въ лунномъ небѣ, въ полетѣ ночной птицы, во всемъ, что видишь и слышишь, начинаютъ чудиться торжество красоты, молодости, расцвѣтъ силъ и страстная жажда жизни...» (А. Чеховъ, «Степь»).

Отже, в естетичній емоції нашу душу полонять чудесні неприступні сили, що діють у житті, вона відчуває їх, як добро, їй потрібне, бажане, наблизитися до якого — щастя для неї. Премудрість і досконалість цих сил уражає нас і в житті космічному, і в дрібно-малому, маленькому репрезентанті великих сил. Питоме для степу те, що він через властивість нашої природи, як ми вже бачили, уможлиблює всьому життю пишню розвернутися. Править це й до числа: бувають лани, море з квітів, й до доброти: барви, які може утворити тільки південне сонце, трави — кошей не видно. І це життя в степу ми схоплюємо в його силі й широті.

Що сказане про життя — слушне, ми можемо підсвідомо з іншого боку. Що, коли воно тратить на силі, коли життя зникає? У степу ми бачимо — це, коли воно завмирає від посухи, чи в осені. На це немає двох одказів: степ, пожовклий від посухи, сумний і нецікавий; в-осені він голий і обдертий.

«Это пѣла трава; въ своей пѣснѣ она, полумертвая, уже погибшая безъ словъ, но жалобно и искренно убѣждала кого-то, что она ни въ чемъ не виновата, что солнце выжгло ее понапрасну; она увѣряла, что ей страстно хочется жить, что она еще молода и была бы красивой, еслибы не зной и не засуха; вини не было, но она все таки просила у кого-то прощенья, и казалось, что ей невыносимо больно, грустно и жалко себя». (А. Чеховъ, «Степь»). — «Въ іюльскіе вечера и ночи уже не кричатъ перспела и коростели, не поють въ дѣсныхъ балочкахъ соловьи, не пахнутъ цвѣтми, но степь все еще прекрасна и полна жизни.

Едва зайдетъ солнце, и землю окутаетъ мгла, какъ дневная тоска забыта, все прощено и степь легко вдыхаетъ широкою грудью... у траві «поднимается веселая молодая трескотня, какой не бываетъ днемъ; трескъ, подсвистываніе, царапаніе, степные бѣсы, тенора и дисканты — все мѣшается въ непрерывный монотонный гулъ, подъ который хорошо вспоминать и грустить».

(*ibidem*).
Цей сум — ізв'язаний із завмиранням природи в-осени: літвса и роци, поля и степи еще не пусты, еще много тамъ птицъ, но теперь они только щебечуть и суетятся, словно разучились лѣтъ... осенью... побурѣють и прилягутъ травы, пожелтѣють и осыпется листь съ деревьевъ; голо въ степи и лѣсу». (М. Богдановъ, «Изъ жизни русской природы».)

Що правда — часто пізнається з контрастів, то ми добре зрозуміємо вагу живого, як естетичного фактору, опинившися в місцевості, яка позбавлена його: пізнавши холод од мертвого, ми відчуємо тепло від життя. Так у пустелі, приблизши до оази, чи степу, що вигорів од спеки, надивавши балку, куди заховалось усе живе. На провесні, коли знову по замерті прекидається життя, прекрасно-милим нам видаються всі його маленькі прояви.

Що осінь також уражає естетично нас, не суперечить думці, що проведена вгорі.

«Сады и лѣса зелены еще въ сентябрѣ и октябрѣ. Зато первый студеный утренникъ превращаетъ деревья прѣсто въ волшебныя. Проснетесь, и глазамъ не вѣрите. Передъ вами стоятъ клены будто вылитые изъ червоного золота, серебряныя березы, бронзовыя липы и вороненные темно-багровые орѣшники. Вы не разъ, вѣроятно, встрѣчали такія золотыя сказочныя роци по полтавскимъ и черниговскимъ дорогамъ, гдѣ иногда цѣлое дерево или вѣтка кажутся выкроенными изъ яркой алой или лиловой ткани». (Г. Данилевскій, «Чумаки».) — «Недавно чуднымъ теплымъ, чисто украинскимъ денькомъ по обычаю подарила осень южныя степи. Солнце, слегка будто отуманенное, грѣло полѣтнему. Паутина летала во все стороны. Въ полѣ было тихо, травы пожелтѣли, но листь съ деревьевъ въ одинокихъ оврагахъ еще не облетѣлъ. Эти красивыя лѣски стояли, горя всеъмъ разнообразіемъ измѣненныхъ, доживающихъ послѣдніе дни листьевъ: свѣтлымъ пурпуромъ дикихъ яблонь и шиповниковъ, яркимъ золотомъ кленовъ и листь, серебромъ осокоровъ и синеватымъ... терновника, дубовъ и орѣшника. Въ это время поморскія новороссійскія степи по красотѣ не имѣють себѣ соперниковъ. Слетаясь съ сѣвера передъ отлетомъ за

море, вь это время дичь здѣсь кишмя кишить. Стаями ходять дрофы, гуси, темно-сѣрыми отрядами по пустырямъ будто стада овецъ. Журавли кричатъ, производя свои воздушные смотры и разводы подь облаками, свертываясь вь треугольникъ или развертываясь вь длинныя, подвижныя, необозримыя колонны...» (Г. Данилевскій, «Бѣгле вь Новороссію»).

Дві переважно стороны в цих описах упадають нам у вічі. Одна з них, це — інтенсивне життя у пташиному царстві перед подоріжжю у вирій — цілком у згоді з нашою думкою: в-осени життя набирає певної сили. Завважимо, що наша естетична емоція від прекрасного може мати різний характер: в-осени інша, як на весні. Остання чисто радісна без домішки противного почуття, душа з захопленням стрічає життя, що прокидається навкруги. В-осени ж ця емоція перебіята сумом, що життя у природі завмирає.

«Ни одно время года такъ не читаетъ грусти, какъ осень... украинская осень вь особенности картина. Отлетъ журавлей, зеленѣющія безконечныя озими, молотба новаго хлѣба, смолкшія обнаженныя поля и луга и предвѣстники зими дрофы и стрепеты — все это вѣетъ невыразимою грустью». (Данилевскій, «Чумаки»).

Барви це — та інша сторона, що нею визначається осінній ландшафт. Що правда, тут життєві сили вже затихають, зимовий сон обіймає на ввесь рїст. Але ж це тільки сон, це звичайна стадія того таки життя, відпочинок, щоб із новими силами розкритися по весні. Розважимо ще так. Що, як ми бачимо рослину, яка влітку змінила своє звичайне зелене вбрання на якесь інше, хай ніби — найнищнїше, хай буде схоже з осіннім? Як тільки ми свідомі, що це хоробливий ухил, прекрасними цих барв ми ніяк не найдемо, ми ними не захопились, естетична емоція тут неможлива. До того ж у осінніх барвах, як і в житті навкруги ми бачимо, діють ті самі незбагнуті, живі сили. Не дурно ж цей ландшафт звуть зачарованим.

Отже, осінь не суперечить засаді: краса там, де життя творчі сили вільно розкриваються в гармонії навколо; життя стунає до завершення, й що вищі сили, то глибша наша емоція, то більше цїнимо ми їх. Вважимо — в гармонії знавкола, лад у цілому; бо життя одне не має порушувати, нищити інше, а то буде порушена й наша естетична емоція.

«Ось ранок... Край неба вже палає... Шугнуло світлом... Сонце, сонце... Усе живе співає й тріпоче... І ваше серце... Як загартоване красою, щастям світу... Але ось кубчик... Стоїть у повітрі, як на нитці... Як перервалась нитка... Вже на землі... Ви бачите, він підіймається з коником у дзямбі... «Смерть... розбій!»... тьохнуло у вашому серці... Відразу помутилась у ваших очах краса світова...» (П. Мирний, «Серед степів»).

Вважаючи на об'єкти з тієї самої родини, ми бачимо: ті з них можуть естетично поривати нас як-найбільше, які найкраще розкривають сили, загорнені в їх природі, ті, які наближаються до їх ідеального стану. Що ж до об'єктів різних категорій, то вони утворюють природну гієрархію естетичного добра, що має незмінний, понадчасовий характер; із них ступають вище ті, які складніші, глибші, досконаліші, духовніші. Гієрархія естетичних вартостей покривається з філософічною. Якщо ж естетичне чуття в різних осіб виказує відмінні, то це залежить від того, як глибоко й повно вони відчували і обагнули вагу і розум тих сил, що розкриваються в житті; отже естетичне почуття буває різкої доброти.

3.

Минуле й Надчасове.

Історичне в степовому ландшафті: могила, кам'яні баби. — Степові постаті: козак, чумак, український селянин. — Українська філософія.

Ми ступимо тепер ще трохи вище і присвятимо кілька рядків людині на нашому фоні, життя якої в для нас навколо найвартніше. Наш степ був довгий час природним битим шляхом для народів. Ось історична перспектива — аж у безвість. Черпаємо не вперше з багатого джерела.

В полі самітя могила... Вросла на ній у землю кам'яна баба... стоїть і дивиться зизими очима у степ... Століття минають, а ця баба стоїть і стоїть... Безліч часу уплинуло, багатько народів пройшло й загинуло, яких тільки не відбулося подій... — вона все там... Ця баба, а, головно, могили — видатні атрибути українського степу.

„Средь степи широкой
Одѣтый въ бурьянъ,
Стоить одиноко
Курганъ — великанъ.
Гуляють толпою
Надъ нимъ облака,
Надъ нимъ чередою
Несутся вѣка.
И мимо, какъ воды,
Какъ въ морѣ волна,

Проходятъ народы,
Идутъ племена.
Другъ друга смѣняя
По ширѣ степной,
Напрасно пытая
Курганъ вѣковой:
„Чья сила, чья воля,
Когда, для чего
Средь дикаго поля
Воздвигла его?“

Но тайны завѣтной
Не выдалъ курганъ.
Стоить безотвѣтно
Сѣдой великанъ,
Стоить одиноко,
Угрюмо молчитъ
И въ нѣдрахъ глубоко
Ту тайну хранитъ.“

(Розенгеймъ).

Типовий репрезентант нашого степу — козак. Та завзята грізна боротьба, що провадив наш нарід, в тим колодязем без дна, з якого черпала українська поезія. Але в цілому перед нами розкриваються сторінки, повні крові; козак — представник трагічного життя нашого народу. Де кров, там дисгармонія, може, тільки змагання за краще. Хай ці змагання будуть які гарні і прекрасні, в самім таким житті не шукати ідеалів.

И вотъ въ дикой, безкрайней и необъятной степи, покрытой сплошь бѣлымъ, какъ морская пѣна, слегка колеблющимся и слегка наклоняющимся то въ одну, то въ другую сторону, высокимъ ковылемъ, разливаема могучая, широкая, далекая и чарующая пѣснь. Въ той пѣснѣ говорится, какъ молодой козакъ, застигнутый въ безлюдной степи тяжкой «пригодой», т. е. внезапной болѣзнью, не имѣющей при себѣ никакого роду, разстается съ тѣломъ и душою.

«Ой, упав козак, упав — поміра,
А в того ж козака тай роду нема;
Ой, упав же він, упав тай лежить,
Ніхто ж його не спитає, щѣ в його болить».

Болѣзнь, страшная болѣзнь, постигшая въ степной пустынѣ козака, тяжкія физическія и духовныя страданія, испытываемыя имъ отъ той болѣзни, мысленное прощаніе со всеми милыми и близкими его сердцу людьми, наконецъ, грустный похоронный звонъ, которымъ даютъ знать гдѣ-то въ чужомъ городѣ объ отошедшей въ вѣчность козацкой душѣ, все это такую грустью ложится на мою душу, такую острою болью отзывается нѣ моему сердцѣ, что я, сидя въ кругу пѣвцовъ, какъ бы самъ на себѣ переживаю мои послѣдніе дни; у меня сами собою, вопреки всемъ съ моей стороны усиліямъ, льются изъ глазъ жгучія слезы и все текутъ, все безъ перерыва текутъ по моимъ щекамъ. А Дмитро все «выводить» пѣсни, а хоръ все подхватываетъ послѣднія слова Дмитра, и могучая пѣсня льется по степи безъ конца, безъ края стелется по высокому и волнующемуся ковылю, то какъ бы догоняя его, то какъ бы отставая отъ него, сливается безраздѣльно съ степнымъ вольнымъ... вѣтеркомъ, отдается далекимъ эхомъ у высокыхъ могилъ и потомъ, постепенно ослабѣвая и постепенно понижаясь и замирая, теряется въ концѣ концовъ гдѣто далеко, далеко... — дальше, чѣмъ кончается самый горизонтъ неба и земли... (Д. Эварницкій, «По слѣдамъ запорожцевъ».)

Селянин і чумака дві інші типи постаті на нашому степу. Тут тільки дещо зауваг для останнього.

«Въ поэтической жизни Украины чумака во всемъ замѣнилъ мѣсто козака. Теперь онъ герой степныхъ пѣсней». (Г. Данилевскій, «Чумаки»). — «Нѣтъ ничего живописнѣе вечернихъ чумацкихъ приваловъ. Возы поставлены четырехугольникомъ по пяти и десяти возовъ въ рядъ съ каждой стороны. Изнутри... разводятся костры; на костры ставятся желѣзные тревожники съ прицѣпленнымъ котелкомъ. Волонъ ночные сторожа

гонять отъ дороги далѣе, на менѣе истоптанную поляну. Огонь пылаєть, освѣщая черныя, запыленныя, загорѣлыя лица. Пока каша еще поспѣєть, и сонъ еще не смежилъ усталыхъ глазъ, идуть рассказы о старинѣ, о прежнихъ годахъ чумачества, выкладываются барыши, вспоминаются родичи. . . У кого обломался возъ, тотъ чинить колесо, подводитъ новую ось, скручиваетъ веревкой ободья снизу, пригоняєть новый шворенъ».
(*ibidem*).

Чумак, це — своєрідний витвір українського степу. Залишивши дома дрібні клопоти, рік-у-рік міряв він далекі степи, маючи небо за дах і прямуючи до моря. Ці стихії, своєрідне життя утворили цей незвичайний тип, що повстає перед нами в поетичному глибокому світлі.

Природа виразно позначає все життя, що повстає на ній. Українська культура, що утворилась на цьому ґлі, своєрідна, суцільна й перейнята тим самим духом аж до височин своїх, утворюючи нібито піраміду національного добра. Верхи її там, де людський дух охоплює усе життя, хоче зрозуміти розум у світі, стає свідомий вічного життя й своєї мети, творить у вічному і по силі збиваєтьсє до нього. Остання Правда одна, але кожний варід по-своєму ставиться до неї за своєю особливою природою, бачить скоріше ці чи ті сторони, де що відмінно живе й розуміє сенс у житті. По ідеї, відомо, можна пізнати варід, що утворив її. Ту конценцію треба вважати за вірну, яка всебічніше, повно, без суперечок, критично, глибше охоплює життя. Підійдемо тут тільки з цього боку до української філософії, в її найбільших постатях, яка є витвором одного духу. Ми бачимо, що підсоння в великій мірі сирієє усьому життю, багата земля також, і життя розкриваєтьсє в ладі й лагоді. Та сама гармонія питома й українській філософії. «Шукання» й скепса чужі їй. І Гоголь, і Сковорода мали надійного вагажка в серці своїм. Як багато світла й тепла у природі, так і в філософії. Немає конфліктів між наукою, естетикою, філософією, релігією, бо вони служать для одної тої самої Правди, яка прекрасна. Краса освітлює шлях.

4.

Безменне.

Степовий безкрай: простір та стихія. Безмежність космічна — небо, сонце, вечірня зоря. — Природа й душа. Воля. „Вперед“. — Величне.

«Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? Міряли ви її безмірні шляхи зелених та рівних степів, де ніщо не забороняє нашим очам виміряти їх і вдовж, і вширш, і впоперек, де одні тільки

високі могили нагадують вам право про давнє життя людське, про бої та чвари, хижацькі заміри та криваві січі; де синє небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно велике, бездонно глибоке шатро: де тоне ваш погляд у безкрайому просторі, як і ваша дума в безмірній безодні того світла та ссяйва, синьої глибини та сизопрозорї далечини?... Якщо вашим очам доводилося хоч раз бачити все те, то не забути вам того до віку». (П. Мирний, «Серед степів»).

Ті сторони, що вже пройшли саме перед нами, до певної міри властиві всій українській природі. Тут таки перед нами розкривається його питомая особливість: степ — «широкий», «безмежний», «як море», «без краю», «безконечний». До того ж тільки ця сторона є його неодмінною, повсякчасною прикметою. Не раз завважувалось, як море вражає нас своєю міццю, широтою й волею, так дещо подібно переживає людина степ.

«Передо мною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Віска, пшениці, ячмені — все це злилося в одну могутню хвилю; вона все топить, все забирає в полон...» (М. Коцюбинський, „Intermezzo“). — «Между тѣмъ передъ глазами ѣхавшихъ разстилалась уже широкая, безконечная равнина, перехваченная цѣпью холмовъ». (А. Чеховъ, «Степь»). — «Что то необыкновенно широкое, размашистое и богатырское тянулось по степи вмѣсто дороги; то была сѣрая полоса... шириною въ нѣсколько десятковъ сажень. Своимъ просторомъ она возбуждала въ Ег... недоумѣніе и навела его на сказочныя мысли. Кто по ней ѣздитъ? Кому нуженъ такой просторъ? Непонятно и странно. Можно въ самомъ дѣлѣ подумать, что на Руси еще не перевелись... въ родѣ Ильи Муромца и Соловья Разбойника. Ег... вообразилъ штукъ шесть высокихъ, рядомъ скачущихъ колесницъ... заложены эти колесницы въ шестерки дикихъ бѣшеныхъ лошадей, — а лошадьми правятъ люди, какіе могутъ сниться или выростать въ сказочныхъ мысляхъ. И какъ бы эти фигуры были къ лицу степи и дорогѣ, если бы они существовали.» (ibidem).

Через цю саме свою властивість степ спричиняється до того, що життя на ньому в усій силі й широті повстає перед нашими очима.

«Вся поверхность земли представлялась зелено-золотымъ океаномъ, по которому брызнули миллионы разныхъ цвѣтовъ». (Н. Гоголь, «Тарасъ Бульба»). — «Но приземистой травѣ мелькали высокіе свѣтло-желтые, синіе и красные цвѣты, силою заливая собою необозри-

мья поляны». (Г. Данилевскій, «Бѣглые въ Новороссію»).

Це почуття від українського степу ще більшає, коли усвідомлюється, що з одного боку він упирається в море, з другого поволі переходить у далекі азійські степи.

Із цим широким простором і зв'язане право на свободне, вільне життя, право людини на саму себе:

«Туда... стремились искони по неодолимому влечению сотни и тысячи... бѣглыхъ... съ перелетными птицами, ища новой жизни и новаго дома». (Г. Данилевскій, *(ibidem)*). — «Замелькала снова знакомая даль и ширь, удалая поля, тѣ южныя степи и доли, тѣ тихіе пустынные холмы и овраги, которые сѣвернымъ и серединнымъ русскимъ людямъ еще со сказочныхъ временъ постоянно въ горькихъ думахъ и домашнихъ невзгодахъ мерещатся кисельными берегами и молочными медвяными рѣками...» (Г. Данилевскій, «Воля»).

Стихія, не стрічаючи перепон, із більшою силою нагус в степу, отже, не тільки широта, а й могутність динамічна.

«Какъ торжественно страшны здѣсь рѣдкія и шумныя грозы, какъ мертвенно стихаютъ передъ ними обгорѣлыя и засохшія лѣтомъ, жадно зовущія дождя и грома равнины». (Г. Данилевскій, «Новыя мѣста»).

Те саме, ще з більшою силою, править про зимові завірюхи. Що зима така естетично своєрідна, тут ми її перейдемо.

Особливо прекрасною стороною українського степу є те, що космічне життя розкривається з особливою красою, бо підсоння і ляндршафт цьому сприяють у великій мірі. Перед нами нові тайнощі української ночі.

«Равнина... и опрокинутое небо... которое въ степи, гдѣ нѣтъ лѣсовъ и высокихъ горъ, кажется страшно глубокимъ и прозрачнымъ...» (А. Чеховъ, «Степь»). — «О необъятной глубинѣ и безграничности неба можно судить только на морѣ да въ степи ночью, когда свѣтитъ луна. Оно страшно, красиво и ласково, глядитъ томно и манить къ себѣ, а отъ ласки его кружится голова». (*ibidem*).

Щодо сонця, то ми вже стрінули на сході його. Але ввечір воно може ще більше притягає нас до себе, бо вранці прокидається все життя й розворушує нас, до того ми самі повні сил; увечір, коли людина притомлена, і в неї самої заходить вечір на душі, сонце на заході, покриваючи небо й землю хвилями рожевого світла, ще раз притягає до себе людські очі, що задумливо стежать за величним ходом.

«Сонце тихо сідало перед самою хатою. Золотий обрій зробив з вікна вітвар, комин червонів жаром, неначе в печі палало, стелилось лагідно, як останнє проміння, і гасло поволі ввечірніх пінях». (М. Коцюбинсь-

кий. „Fata morgana“). — «Сонце вже сідало. Високо, високо над небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси у плавні й виповнили повітря дивним гуком... Небо жевріло, як розпечене залізо; широка річка понялась на заході червоною барвою; далі зарожевіла, засяла блакиттю, а там заблищала сизою барвою холодної криці». (М. Коцюбинський, «Помстився»).

Степ і в день, і вночі поглиблює й розширяє душу.

«На степи дихається особливо легко, привольно і потому, що здѣсь передь челоуѣкомъ, куда ни глянешь взоръ, открывається безпредѣльный, ничѣмъ не закрытый просторъ. Если въ сплошномъ дремучемъ лѣсу въ концѣ-концовъ становишься жутко и хочется выбратъся оттуда, то степь наоборотъ, словно манить въ даль, по ней хочется все итти и итти вперед...» (Є. Талієвъ, «Природа и населеніе Слободской Украины»). — «Весело глянути на ці степи; всі очі до себе вони пригортають, а серце мліє, сумні думки летять у невідомий край, а за ним рветься й душа, бо нема для неї припину, як нема людині захисту на широкому степу». («Літньої ночі в степу», Чит., «Червоні зорі»). — «Степ широкий, безмірний, кінця-краю йому нема; тільки там десь далеко, далеко мов море, хвилюючись, зливається він з таким же, як і сам, безкраім небом. Від чудових степових голосів, від якогось незрозумілого шепотіння, що вчувається людині в степу безкрайому, зпочатку людина торопіє, їй робиться страшно, бо вона очевидячки бачить, яка вона без міри мала проти цього простору, бачить своє безсилля; а далі стоїть край широкий, без краю степ, той простір безмірний навертає людину до думки про світову безкраїсть, про волю. Степ чарівний, таємний...» (Д. Маркович, «Степ»). — «Душа даєть откликъ прекрасной... родинѣ и хочется летѣть надъ степью вмѣстѣ съ ночной птицей». (А. Чеховъ, «Степь»).

Душа знову співзвучна з природою. Наскільки малою почувається людина в степу проти цієї широти, настільки вона свідома безсилля людини самої по собі. Степ «не знає меж», кличе все далі, також душа тільки поза межами кінцевого знаходить мету. І тут править те саме «вперед». Згадаємо Сквороду, Гоголя, Куліша.

Доводилось чути, як дехто з чужинців рівняв український ландшафт із Палестиною. Той самий спокій, що розлитий усюди, велич.

«Здѣсь также, какъ и на морѣ, разумомъ и сердцемъ познается величіе Божества». (Д. Мордовцевъ, «Ты побѣдилъ»).

ДР. СИМОН НАРІЖНИЙ, лектор.

ПРИНЯТТЯ МОСКОВСЬКИХ ПОСЛАНЦІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ XVII. В.

Приняття московських посланців у в українській державі XVII. ст. відбувалися не завжди однаково, а з певними відмінностями в церемоніалах. Останні залежали насамперед од характеру самих посольств та їх місій і уповноважень. Важніці посольства приймали з більшою ввічливістю, що в них брав безпосередню участь і сам гетьман. Звичайніщих посланців приймали без особливої ввічливості, а декого з них так і зовсім не допускали до гетьмана — доручені їм справи вони полагоджували через Генеральну Канцелярію або через когось із достойників козацького уряду. На характер прийняття мала вплив і обстановка, серед якої воно відбувалося: один уряд мало воно, коли відбувалося за мирних часів у гетьманській столиці, і цілком інший, коли до нього доходило десь у місці випадкового пробутку під той час гетьмана, або й у козацьким обозі, що бувало ніколи в часах війни. Нарешті, на характері прийняття відбувалися й московсько-українські взаємовідносини міждержавні: більша, чи менша залежність козацької держави від Москви, українсько-московська ворожнеча й т. п. Це вони спричинялися часом до таких випадків, як затрим або й арешт московських посланців, — випадків, що їх у інших часах, серед інших відносин Війська Запорозького та московської держави не можна собі було просто подумати. Принципу незайманості дипломатів на Україні взагалі дотримувалися досить строго. Навіть і ті випадки, коли московські посланці справді зазнавали на Україні якихось прикростей, пояснювалися звичайно дуже поважними причинами: або самі послали своєю поведінкою (розвідковою службою, чи якимись інтригами), або сам московський уряд спричинялися до цього. Кілька таких випадків трапилося за Виговського та потім іще на Запорозжжі, але це виходить поза нашу тему, й ми на них тут не будемо спинятися.

На початку дипломатичних зносин між московською державою й Військом Запорозьким переїзд московських послів на українську територію відбувався звичайно за попереднім порозумін-

ням. Як тільки посланець із Москви діставався до пограничного міста, тамонній московський воевода посилав за кордон (рубеж) до найближчого адміністративного українського пункту повідомлення про приїзд посланця з проханням приготувати для нього підводи, зустрінути його та допомогти в дорозі. З українського боку давали звичайно на це позитивну відповідь; після цього посланця в супроводі людей московського воеводи відпускали «за рубеж», де його й зустрічали козаки. Але так було лише на початку, коли ще тільки налагоджувалися самі зносини. Згодом почали обходитися без цього попереднього порозуміння, посланців просто виряджали за кордон, і разом із ними посилали повідомлення до тамонніх урядів.

Самі зустрічі московських послів на українському пограниччі були більш або менш урочисті, в залежності від характеру посольств і обставин. Ось, як описує таку зустріч у своєму статейному списі стольник Стрешньов і дяк Бредіхін, що їздили до Богдана Хмельницького 1653. р. Московський воевода Пушкін одпустив їх «за рубеж» 3. жовтня; для супроводу їх дав 10 путивельців, дворян і дітей боярських, та двох посадських людей і козаків, і також підводи до «литовського города» Красного, і відіслав туди до козацького сотника, щоб там прийняли царських посланців «чесно» та без затримув відпустили до гетьмана. Другого дня (4 X.) московські посланці прибули в «порубежное литовское село Корабутово». Там 5 верстов до Корабутова їх зустрів корабутовський наказний отаман із знам'ям та яких 20 козаків із ним; «я недоѣзжая съ лошадей сѣли и пошли встрѣчно пѣши; пришедъ къ Родіону (Стрешньову) и Мартемьяну (Бредіхину) поклонились низко і спрашивали о ... здоровьѣ, и провозжали до двора» та прохали, між иншим, не осуджувати їх за те, що зустріли «съ не большими людьми»; поясняли це тим, що їх сотник із козаками перебував тоді під Білою Церквою в війську.¹⁾

На території козацької держави, від міста до міста, аж до гетьманської резиденції, московські посольства подорожували в супроводі козаків. Посольство Стрешньова-Бредіхіна з Корабутова поїхало 5 X. 1653. р. до Красного, де його теж зустрічали: з Красного виїхав отаман і зо 20 козаків із знам'ям. Тут так само прохали не осуджувати за скромну зустріч, виправдувалися тим, що сотник із людьми в обозі під Білою Церквою. В супроводі цього козацького почету поїхали до міста, де їм «кормъ и подводы дали».²⁾ Такі самі зустрічі й супроводи відбувалися й у дальшій дорозі. Під Прилукою їх зустрічав наказний полковник із десятима козаками, під Пирятином за три версти — наказний полковник і з ним козаків із двадцять

¹⁾ Акты относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи (скорочено): АЮ и ЗР), т. X, № 3., ст. 97.

²⁾ *ibidem*

(перемснійа зустрічі такий самий!); в супроводі їх і поїхали до міста «а пішіе люди стояли за городомъ человекъ со ста и больши и въ городѣ безъ ружья», і проводжали послів до дзору, і «кормъ и подводы дали».³⁾

Менше важних посланців, як, н. пр., стряпчого Дм. Рагозіна, післаного з Москви до Виговського 1657.р., не зустрічали так урочисто, лише проводжали, давали харчі й підводи та стаці, де він зупинявся.⁴⁾

Зате в церемоніалі зустрічі важніщих посланців брало участь і духівництво з церковними процесіями. Численне посольство ближнього боярина В. В. Бугурліна 1653-54. р. 5 верстов до Красного зустрів отаман міста зі знам'ям та стома козаками на конях; а в самому Красному сяжнів зо двадцять перед мѣвими воротами — священники в ризах та з хрестами, іконами зо святою водою, «и веѣмъ городомъ». У супроводі їх і йшли містом — співали духовні пісні, в церквах дзвонили в дзвони. Справились до собору, де відправили молебень, а коли йшли з церкви на подвірря, то на площі стріляли з гармат «и полковники со веѣми жилецкими людьми провожали их до подворья и корми многие людские и конские имъ и веѣмъ государевимъ людемъ дали».⁵⁾

Така сама зустріч була передим і в Карабутові. Те саме й у дальшій дорозі: «во веѣхъ селехъ и въ мѣстѣчкахъ встрѣчали насъ холопей твоихъ священники со кресты и съ образы и со святою водою, а сотники и атаманы и козаки съ знамены» — писав В. Бугурлін 1. січня 1654. р. до Москви.⁶⁾ Під Кропивною їх зустріли козаки, духівництво й населення з хлібом. Наніть із Іваниці, куди вони прибули в третій годині вночі, їх усе-таки зустріли козаки (зо сто) з сотником, і духівництво; після зустрічі всі насамперед пішли до церкви правити молебень.

Але особливо врочиста була зустріч цього посольства в Переяславі, куди воно прибуло 31. грудня 1653. р. Як сам Бугурлін у своєму відписі до Москви описує, 5 верстов до міста їх зустрів переяславський полковник Павло Тетеря «а съ нимъ сотниковъ и атамановъ и козаковъ съ шестьсотъ человекъ и больши, съ знаменемъ и трубами и съ литаврами, и не доѣхавъ насъ холопей твоихъ, сеѣли съ лошадей, и пришедчи къ намъ холопемъ твоимъ полковникъ говоритъ рѣчь» (цю промову послі записали й переслали до Москви). Потім поїхали до Переяслава, «и не доходя до городовыхъ воротъ сажень за сто, а по обѣ стороны стояли козаки съ ружьемъ и изъ ружья стрѣляли, а не доходя, государь, городовыхъ воротъ сажень съ пятьдесятъ, встрѣтили насъ холопей твоихъ переяславский протопопъ Григорій и священники и дьяконъ въ ризахъ, и веѣ церковные при-

³⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 3.

⁴⁾ АЮ и ЗР, т. IV., № 44.

⁵⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 4., ст. 194.

⁶⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 40., ст. 374.

четники ото всѣхъ церквей со кресты и съ образы, и съ хоругвами, и со святою водою, и всевародное множество съ женами и съ дѣтьми съ великою радостію». ⁷⁾ Посли й усі царські люди «у крестовъ и у образовъ знаменовались и у святые воды были», и протопін виглосив промову, що й послі також записали й ціслали до Москви. «И пошли въ городъ за образы, и въ городѣ звонили у всѣхъ церквей гъ колокола». В Переяславі насамперед пішли в собор і там правили молебень за царя й царця. «А какт, государь, мы шли въ городъ за кресты къ соборной церкви и отъ соборной церкви ѣхали на подворье, и на площади стрѣляли изъ пушекъ, и отъ церкви насъ холодей твоихъ полковникъ и сотники и атаманы и козакъ и жилищкіе люди провожали до подворья».

Царські посланці на Україні з приписком виявляли свою московську набожність. Це видно вже з того, що, прибуваючи до міста, вони, в залежності від обставин, направлялися до церкви й там правили молебні, на Водохрещя ходили на Породань і т. п. Стольник Полтєв, повертаючись 1654. р. від Б. Хмельницького з Чигирина, в Києві відслужив «собором» молебень. ⁸⁾ В. Бутурлін, будучи в січні 1654. р. в Переяславі, ходив на Породань. ⁹⁾ Дехто з посланців уважав за потрібне навіть у свої офіційні звідомлення записувати, що вони, прийшовши до гетьмана, насамперед молилися на образи. ¹⁰⁾ Про цю набожність царських посланців знали й на Україні, й деякі гетьмани, як Брюховецький, у своїй поведінці цей момент відповідно враховували. Коли 27 II. 1667. р. до Гадячого прибув стольник Телєпнев, Брюховецький першого таки дня в соборній церкві зі священниками за царське здоровля казав правити молебень. ¹¹⁾

Зближаючись до Чигирина, посланці звичайно повідомляли гетьманський уряд про свій приїзд, і годі звідтіть вислали спеціально людей для зустрічі й супроводу. Вислали часом усього кілька людей, а часом і віділи з кількох сотень; одних зустрічали під самим Чигирином, других знову — кілька верстов од гетьманської столиці. Григорія Неронова та дяка Григорія Богданова 1649. р. зустрічав чигиринський атаман Хведір Коробка, і з ним двадцять козаків на конях, дець так одну верету від Чигирина; вони спитали про здоровля й супроводили псаів до столиці. ¹²⁾ Таксамо одну верету від Чигирина зустрічали 1654. р. й стольника Полтєва; зустрічав із наказу гетьмана полковник і з ним козаків із двсті; після звичайних розпитів про здоровля та привітів усі разом поїхали до Чигирина. ¹³⁾ Того

⁷⁾ АЮ и ЗР, т. VIII, № 4а.

⁸⁾ АЮ и ЗР, т. X, № 6.

⁹⁾ АЮ и ЗР, т. X, № 4.

¹⁰⁾ АЮ и ЗР, т. VII, № 121., ст. 346.

¹¹⁾ АЮ и ЗР, т. VI, № 60., ст. 174.

¹²⁾ АЮ и ЗР, т. VIII, № 32., ст. 306.

¹³⁾ АЮ и ЗР, т. X, № 6, ст. 338.

таки 1654. р. Б. Хмельницький приймав у таборі під Фастовом поддячого Протасьєва. Для зустрічі його він вислав своїх людей аж п'ять верстов од табору; там вони питали про здоровля, потім, ближче до табору, послів зустрічав іще Іван Виговський із осавулом, обозним та з 500 козаками зі знам'ям, а в таборі гетьманському зустрів посланців сам гетьман.¹⁴⁾ Чим пояснюється така надмірна врочистість зустрічі цього досить таки незначного посланця — поддячого, що його послали головно для роздачі «жалування» — сказати певно не можемо; припускаємо, що, мабуть, тут грали роль воєнні умови й таборова обстановка. Принаймні, таксамо велика кількість козаків була й при зустрічі дяка Василя Кікіна, що його 1658. р. приймав Виговський теж у воєнному таборі. З опису цього прийняття, як його маємо в самого Кікіна,¹⁵⁾ виходить, що 31. серпня до нього з наказу Виговського прибув якийсь ротмістер Ян, призначений до Кікіна за пристава, і покликав до гетьмана. Кікін поїхав у табір у супроводі цього Яна, а з ним козаків та поляків було «со ст». Дні милі до гетьманського табору Кікіна зустрів чигиринський полковник, і з ним зо двісті козаків, що їх прислав Виговський «для почести»;¹⁶⁾ милі до табору дяка зустрів колишній військовий осавул Іван Ковалевський та гетьманський підписок Борисович, і з ним триста козаків, й їхали далі разом; нарешті, версту до табору Кікіна зустрів Немирич із козаками (через пропуск у акті не знати вже, кільки було козаків із Немиричем, але, мабуть, теж сотні). Їх таксамо виславо на зустріч Кікінові «для почести». За обозом козацькі полки були вишикувані для зустрічі «строємъ съ знаме(нами) по лѣвой сторонѣ дороги, а промежъ ними пѣхота...». Зустрічали царського посланця стрільбою.

Урочисто зустрічали московських послів і пізніші гетьмани, але в цих зустрічах виявляється вже нерівноправність у становищі сторін — наявна зверхність московської й залежність української. Стольника Лодиженського, що його послали 1662/63. р. на Україну до Брюховецького, Сомка й декого з полковників, з наказу Брюховецького виїхали три версти до Гадячого зустрічати полковники, писар, сотники, осавули й «черкасы все, что ни есть, которые пришли изъ Запорогъ съ гетманомъ кощевымъ съ Ивановъ Брюховецкимъ, у которыхъ лошади есть», а інші полковники з піхотними полками зустрічали Лодиженського у слободах і стріляли.¹⁷⁾

Правда, того самого Лодиженського, коли він приїхав від Брюховецького (Гадяче) до Сомка (Переяслав), під Переяславом не зустрічали зовсім: «встрѣчи не было», записує Лоди-

¹⁴⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 15.

¹⁵⁾ АЮ и ЗР, т. IV., № 79.

¹⁶⁾ Ibidem, ст. 146.

¹⁷⁾ АЮ и ЗР, т. VII., № 121., ст. 345.

женський, — «потому что прїѣхали по вѣстямъ ночью».¹⁹⁾ Можна з'ясувати певним, що як би в Переяславі сидів не Сомко, а Брюховецький, то Лодиженському вислали б були «встрѣчу» й серед ночі.

Велике посольство Григорія Ромодановського, вислане на Україну 1669. р. для переведення тут вибору гетьмана, зустрів чив 3—4 версти від Глухова гетьман Д. Многогрішний «со всею старшиною и съ козаки»; після взаємних привітів і звичайних запитів про здоров'я, посла сіли в карету й гетьмана посадили з собою.²⁰⁾ А коли наблизились до глухівських воріт, то їх іще за містом зустріли маси глухівської людности й глухівське духівництво з хрестами й іконами; посла висіли з карети й пішки йшли за образами.

Особливо врочиста була зустріч «думного дворянина» Шакловітого, що 1688. р. їздив до Івана Мазепи. Як видно з його статейного спису, аж 25 верстов од Глухова виїздив його зустрічати з гетьманського наказу глухівський сотник із 200 козаками і, зустрівши, супроводив до Глухова. П'ять верстов до Глухова Шакловітого зустрічала глухівська старшина (колишній піженський полковник Як. Жураховський, колишній глухівський сотник В. Слоцький, городовий отаман, віт і інші знатні люди). Три версти до Глухова царського посланця зустрів генеральний осавул Андрій Гамалія із діетом од гетьмана про те, що сам гетьман чекає посла з великою радістю. По дорозі з Глухова на Кролевець Шакловітого зустрічав і супроводив кролевецький сотник із своєю сотнею; з Кролевця 15 верстов до Батурина — стольники й полковники, Борис Дементій і Атанасій Чубарів, та полуполковник Борис Батурин; 10 верстов до Батурина (в селі Ксендзівці) — сердюцький полковник Ярема з батуринською сотнею, що проводжав посла до Батурина (кролевецький сотник тоді вернувся назад). Через три версти після цього на зустріч посла з'явилися генеральний осавул Сербів, бунчужний Яків Лизогуб і знатні військові товариші — Ломиковський, Лисенко, Чечель, Лисця й інші. Три версти до Батурина Шакловітого вітхав витати небіж гетьмана Ян Обидовський, генеральний хорунжий М. Миклашевський і військові товариші. Біля річки зустрів їх генеральний суддя Сава Прокопович, генеральний писар Василь Кочубей і знатні військові товариші, — на другому березі річки, біля перевозу, чекав посла сам Мазепа. З уривків статейного спису Шакловітого виходить, що Мазепа говорив при зустрічі промову на тему, яка для нього радість витати царського посланця в себе. Після цього він запросив Шакловітого до себе в карету й одвіз його до заїзного дому. В кареті Шакловітий сидів по праву руку Мазепі; по обидва боки

¹⁹⁾ АЮ и ЗР, т. VII., № 121., ст. 354.

АЮ и ЗР, т. VIII., № 20., ст. 85.

вулиці, куди проїздила гетьманська карета, стояли стрілячі з рушницями, знаменами й барабанами «ратнимъ строемъ».²⁰⁾

Але з такими церемоніями зустрічали лише важливіх послів. Для не таких важких, навіть і в тих пізніших часах, зустрічі були значно скромніші; а то бувало, що їх і зовсім не зустрічали: вони аж по своєму приїзді до гетьманської резиденції зголошувалися до гетьмана. Полковник і голова стрілецький Аврам Лопухін (1656. р.), не доїжджаючи до Чигирина п'ять верстов, послав наперед із своїх пугивельських провожатих Максима Плішного та Бориса Салтана, щоб вони повідомили гетьмана про приїзд Лопухіна та щоб гетьман «велѣлъ въ Чигиринѣ отвести дворъ, гдѣ приѣхавъ стать Авраму» (Лопухінові),²¹⁾ що вони й виконали. Про саму зустріч Лопухін у своєму статейному списі не записує нічого. Жилець Йона Леонтъев (1666. р.) п'ять верстов до Гадячого послав до Брюховецького севського поддячого Данила Девяткіна сказати про свій приїзд. Брюховецький призначив для постою Йоні двір у Гадячому.²²⁾

З тих посланців, що вже, прибувши до гетьманської резиденції, повідомляли гетьмана про свій приїзд і просили аудієнції, можна згадати стріпчого Строева, що їздив 1661. р. до наказного гетьмана Сомка; Стровъ 24. червня прибув до Переделата й того таки дня послав до Сомка боярського сина Путимца Михайла Щечкоєд повідомити про свій приїзд та прохати, щоб Сомко прийняв його «не мѣшкавъ».²³⁾ Таксамо стольник і полковник В. Тяпкін, що їздив 1677. р. до Самойловича, прибувши до Батурина, послав до гетьмана поддячого оповістити про приїзд, селити про здоровля та прохати в гетьмана аудієнції.²⁴⁾

В гетьманській резиденції послам призначали помешкання, де вони і кватирували зі своїми «товарищи». Про місце, призначене під постій, — «дворъ», «подворье» — згадують у своїх звідомленнях далеко не всі посланці; але і з їх нечисленних посвідок можна висувати, що якогось постійного помешкання, призначеного спеціально для московських послів, у гетьманській столиці не було. Їх приміщували принагідно, в залежності від складу й характеру самого посольства. Григорій Неронова та Григорія Богданова (1649. р.) поставили в якогось міщанина близько гетьманського двору;²⁵⁾ стольника Полтева

²⁰⁾ Про подорож Шакловитого на Україну та пробуток його в Мазепи докладніше див. у статті А. Востокова: «Посольство Шакловитого къ Мазелѣ въ 1688. г.» (Кіевская Старина за 1890. р.). А. Востоков покористувався для своєї праці статейним списком Шакловитого, який він найшов на стовбцях сибірського Приказу.

^{21*)} АЮ и ЗР, т. VIII., № 46., ст. 389.

²²⁾ АЮ и ЗР, т. VI., № 50.

²³⁾ АЮ и ЗР, т. V., № 39.

²⁴⁾ АЮ и ЗР, т. XIII., № 83.

²⁵⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 32., ст. 306.

(1654. р.) примістили «на дворі у служилого казака»²⁵⁾ Кікіна, що прибув до Виговського в обоз (1658. р.), поселено в палатці.²⁶⁾ Московських послів часом ставили не на одній квартирі всіх, а роз'єднювали: прибулих 1653. р. до Чигириня Стрешньова-Бредіхіна розмістили так: Стрешньова поставили на дворі в підписка Андрія Некрицького, а дяка Бредіхіна — у козака Григорія Якимова.

До московських послів на Україні приділяли спеціальних урядовців, що їх Москалі, за своєю термінологією, називають звичайно приставами. Які були функції цих «приставів», ми докладно не знаємо, але головним обов'язком їх було служити зв'язковими з козацьким урядом і, мабуть, своєю допомогою взагалі полегчувати працю посольств. Бували випадки, що приставів призначував послам і не гетьман. Зі статейного списку майора Григорія Булгакова й піддочого Фіреа Байбакова, що їздили 1658. р. до Виговського, довідуємося, що пристав Іван Гогольський був призначений до них Немиричем, а не Виговським.²⁷⁾ Сталося так, певно, тому, що тоді, коли було те призначення, Виговського не було в Переяславі. Пристави керували бажання послів козацькому урядові й навпаки. Напр., у цьому випадку Булгаков-Байбаков домагалися через пристава акдеієнції в гетьмана, і пристав повідомив їх, що акдеієнцію дійсно призначено.

Приставів призначали инколи ще й у дорозі до гетьманської столиці. Василь Унковський (1650. р.) записує, що в Ромні тамошній отаман із «товарища», виряджаючи його до Лохвиці, «пристава дали до Чигириня ромновского козака Павла Федорова».²⁸⁾ Але цей «пристав» був призначений послам тільки для полегчення їм їх подорожі.

Зносини з гетьманом московські послі переводили теж і, помимо призначених «приставів», ще й через інших осіб, що відвідували послів у їх помешканні. Властиво, пристава виконували чисто ад'ютанські обов'язки, — функції дипломатичних вони ніби не мали. До Неронова й Богданова 1649. р. приходили Ів. Виговський і військовий осавул і кликали їх до гетьмана.²⁹⁾ І до Стрешньова-Бредіхіна 25/ХІІ, 1653. р. приходив Іван Виговський і від гетьмана питав про здоров'я послів та запрошував їх на другий день на прийняття й обід до гетьмана; це запрошення послів 26. грудня повторено ще через козака Івана, гетьманського підкрабія, Федора Пашкевича та товмача Янка.³⁰⁾ До згадуваного вже Василя Кікіна в обозі Виговського прийшов 2 ХІ, 1658. р. Немирич і підписок Борисович, що

²⁵⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 6., ст. 338.

²⁶⁾ АЮ и ЗР, т. IV., № 79.

²⁷⁾ АЮ и ЗР, т. VII., № 90.

²⁸⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 33., ст. 340.

²⁹⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 32.

³⁰⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 3.

й пересправляли з послом у імені Виговського; приходив Немирич і 4/IX, щоб покликати Кікіна до себе в намет на розмову до гетьмана. До піддячого Портомоїнова, посланця до Виговського, 11/VIII, 1658. р. приходив гетьманський писар Каплунський і повідомляв про наміри Виговського.²¹⁾ До стольника Івана Апухтіна (1658. р.) Виговський прислав на «подворье» підписку Погоріцького з листами.²²⁾

До попередніх переговорів у справі самої аудієнції відноситься й домагання з боку послів окремого прийняття, в неприсутності інших послів. Інструкції в цій справі знаходимо навіть у деяких наказах. Особливо ж домагалися московські послы, щоб під час прийняття в гетьмана не було послів польсько-литовської держави. Неронов (1649.), прохаючи аудієнції в гетьмана, виразно зазначив Ів. Виговському, щоб тоді, «какъ ему (Неронову) быть у гетьмана, полскихъ и литовскихъ и иныхъ государствъ пословъ и посланниковъ никого не было».²³⁾ І цього дійсно він і добився — інших послів на прийнятті в гетьмана в той час не було. Василь Унковський з 1650. р. мав спеціальну інструкцію в наказі домагатися окремого прийняття в гетьмана,²⁴⁾ — і справді мав окрему аудієнцію. Таке саме домагання, на підставі наказу з Москви, заявило й посольство Стрешньова-Бредіхіна.²⁵⁾ Булгаков-Байбаков, домагаючись 1659. р. аудієнції в Ів. Виговського, поставили через свого пристава таку саму умову і, дізнавшись, що на їх прийнятті з розпорядку Ів. Виговського мав бути коронний обозний Андрій Потоцький, рішуче запротестували проти цього, покликаючись на те, що так не бува з царськими послами, — і Виговський таки погодився прийняти їх окремо.²⁶⁾

Домагання окремого прийняття було далеко не самотнім моментом, що його приписувано послам у наказах із Москви. У наказах давали також інструкції й щодо інших моментів прийняття, а саме — як послы мають повідомляти про свій приїзд, як мають «молить» на прийнятті в гетьмана, що мають казати, передаючи грамоту, як мають титати за здоров'я, як і що мають відповідати на запити гетьмана й т. п.²⁷⁾ Особливо цікаві під цим оглядом є інструкції посольству В. Бутурліна 1653/54. р. Щодо зустрічі з Богданом Хмельницьким, то цим московським послам наказували, щоб вони, прибувши до місця, де буде гетьман, покликали його з полковниками до себе «на дворья», а на той випадок, коли б він не прийшов, послам наказували,

²¹⁾ АЮ и ЗР, т. IV, № 95.

²²⁾ АЮ и ЗР, т. VII, № 79.

²³⁾ АЮ и ЗР, т. VIII, № 32, ст. 306.

²⁴⁾ АЮ и ЗР, т. VIII, № 33, ст. 319.

²⁵⁾ АЮ и ЗР, т. X, № 3.

²⁶⁾ АЮ и ЗР, т. VII, № 90.

²⁷⁾ Див. напр., АЮ и ЗР, т. VIII, № 33.

зійтися з ним у церкві:³⁸⁾ як би ж Богдан Хмельницький був ув обозі, то послали мали їхати туди, розіп'яти шатро, покликати гетьмана до себе й там говорити промову. Як із цього видно, московському урядові в даному разі залежало на тому, щоб не послали йшли до гетьмана на прийняття, а навпаки, і коли б він од цього ухилився, то щоб у всякому разі зустріч відбулася десь у неутральному місці (церква).

Приписи свого уряду московські послани на Україні виконували. Коли В. Бутурлін прибув до Переяслава (31 XII, 1653. р.), Б. Хмельницького там не було — він був у Чигирині й чекав, коли можна буде переправитися через Дніпро. До Переяслава він прибув аж за тиждень, у січні 1654. р., і другого дня 7 I, 1654.), в супроводі Ів. Виговського та П. Тетері, відвідав Бутурліна «на подворь»-і. Ще пізніше, вже після «Переяславської Ради» Бутурлін таксамо на «с'їзженъ дворь» передав Б. Хмельницькому царську грамоту, й там таки виголошували врочисті промови; відти такі ходили в собор, де відбулася справа з присягою, а після присяги Б. Хмельницький поїхав із Бутурліном у кареті на «с'їзжій дворь», всі ж інші пішли пішки, й там із промовами передано гетьманові соболі, шапку, фрезю, булану і знам'я.³⁹⁾

Московський уряд своїм послам у наказах доходить навіть і до таких дрібниць, як те, коли саме й де мають, приїжджаючи до гетьмана, зсідати з коней, що кому коли мають говорити, наводив навіть тексти промов. У наказі Стрешньову-Бредіхіну (1653) зазначено, що послани на поклик гетьмана мають їхати до нього «а съ лошадей сѣсти, взѣхавъ на дворь, у крыльця»;⁴⁰⁾ прийшовши в «хоромы», промову мав виголосити стольник Родіон (Стрешньов), при чому наведений був і текст самої промови та було зазначено, як послани мали відповідати на запит про здоровля, що кому мали говорити при роздачі соболів, як дотримуватися старшинства і т. п. У наказі стольникові Полтеву, що іздив до Б. Хмельницького 1654. р., читаємо: «... а съ лошади сѣсть, взѣхавъ на дворь (до гетьмана!) у крыльця».⁴¹⁾ Василь Кікін, що його послали до Війська Запорозького 1657. р. у зв'язку зі смертю Б. Хмельницького, мав у наказі: прийшовши у козацький обоз, «съ лошади сѣсти у шатра, гдѣ стоить начальной полковникъ, или у того жъ полковника, взѣхавъ на дворь у крыльця».⁴²⁾

Важним моментом у церемоніалі прийняття московських послів був їх приїзд до гетьмана на саму аудієнцію, особливо в таких випадках, коли послани везли зі собою царську грамоту. Царська грамота все була осередком церемонії,

³⁸⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 4, ст. 144.

³⁹⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 4.

⁴⁰⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 3, ст. 24.

⁴¹⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 6.

⁴²⁾ АЮ и ЗР, т. XI., № 3, ст. 784.

і посланці не забували зазначувати це у своїх звідомленнях до уряду. «А какъ шли в избу, и государеву грамоту подъячей несъ напередъ», записує, н. пр., Лодигейський про своє прийняття в Сомка 1662. р.⁴³⁾ Авдієнцію призначувало звичайно після попереднього порозуміння. Бувало й таке, що посланці не погоджувалися з призначеним для них часом на прийняття. Напр., стольник Полтєв 1654. р. не погодився їхати до гетьмана «нынѣ къ вечеру», як його через Ів. Виговського кликав Б. Хмельницький; доводив що це «непригоже» за пізнім часом та домагався, щоб йому призначили авдієнцію на другий день у 3. год. по обіді. І дійсно, авдієнція, за згодою гетьмана, відбулася другого дня, 23 II 1654. р.⁴⁴⁾ Стряпчий Іван Свіязєв, що їздив 1666. р. до Брюховецького в Гадяче, записує, як він прибув до Гадячого 19 VII, але того дня Брюховецький йому «быть къ себѣ не велѣлъ».⁴⁵⁾

Призначивши авдієнцію, гетьман прислав для послів свої коні. Зі статейного списку Неронова-Богданова (1649) видно, що 22 XI, прибув до послів Ів. Виговський із осавулом Михайлом і покликав їх до Б. Хмельницького. При цьому Виговський заявив, що гетьман прислав «подъ тебя и подъ товарища свои лошади».⁴⁶⁾ Московські послі поїхали до Хмельницького; грамоту перед Нероновим віс Богданов, а Виговський і осавул їхали за ним. Василя Унковського (1650) на прийняття супроводив Ів. Виговський; він їхав із послом до гетьманського двору, царську грамоту віс поддячий Яків Козлов, а отаман і козаки йшли пішки⁴⁷⁾. Ще з більшими церемоніями відбувалася ця подорож у посольстві Стрешньова-Бредіхіна (1653). Із статейного списку цих послів довідуємося, що 26 XII, гетьман прислав до них Ів. Виговського, а з ним Данила Виговського та чигиринського наказного полковника і зо 30 козаків та гетьманських людей — закликати послів до гетьмана, та що вони привели зі собою 6 гетьманських коней «со веѣми наряды»: два для послів, два для жильців, та два для поддячих.⁴⁸⁾ У цій процесії наперед уже їхав Ів. Виговський, за ним поддячий віс грамоту, а далі вже послі, перед якими несли царські подарунки та «жалування», а за послами «шли пѣши... полковникъ и чигиринские козаки и гетьманские люди».

Закликаючи на авдієнцію стольника Полтєва (23 II, 1654. р.), Б. Хмельницький післав два коні (одного для Полтєва, другого для поддячого Орехова) та для супроводу 30 козаків («черкасъ»). Цікавий інцидент у цій справі записує стольник Петро Скурагов, що їздив до Ів. Виговського в гарячий час во-

⁴³⁾ АЮ и ЗР, т. VII, № 121., ст. 355.

⁴⁴⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 6., ст. 339.

⁴⁵⁾ АЮ и ЗР, т. VI., № 45., ст. 122.

⁴⁶⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 32., 306.

⁴⁷⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 33., ст. 343.

⁴⁸⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 3., ст. 118.

рожнечі останнього з Пушкарем (1658). Скуратов прибув до Виговського в обоз, де його й поставили недалеко гетьманського намету. Того самого дня прибув до Скуратова від Виговського козак Миско Чигиринець кликати стольника до гетьмана й, м. ин., заявив: «туть є недалеко, изволь итти п'їтигь». Але потім таки привели від гетьмана коня, і Скуратов таки їхав.⁴⁹⁾

Стольник Федор Лодиженський, описуючи свій приїзд до Брюховецького 1662. р., занотовує у статейному списі, як до нього прислав Брюховецький полковника Песоцького та писаря Степана Гречаного зі запросинами прибути до Брюховецького і з ними прислав для Лодиженського коня. Царську грамоту для Брюховецького ніс білгородський поддячий Ларіон Артельной, а полковник Данило Песоцький та писар Гречаний ішли за Лодиженським пішки по обидва боки; за ними ж ішло ще 10 білгородських станишників.⁵⁰⁾ Дуже подібна церемонія відбулася й у Переяславі в Сомка. Лодиженський їхав до Сомка «въ саняхъ», царську грамоту ніс білгородський поддячий Л. Артельной, а полковник переяславський Опанас Щуровський та писар Михайло Вахієвич ішли біля саней пішки, так само пішки коло саней ішло 10 білгородських станишників.⁵¹⁾

Свою подорож до гетьмана Самойловича 1667. р. стольник В. Тяпкін описує так: 7/X. «на 1. часу дня» гетьман прислав до нього «ближняго своего челов'їка Ивана Мазепу съ каретою», щоб той їхав із грамотою до гетьмана; Тяпкін узяв царську грамоту, сів у карету, передав грамоту поддячому, посадивши його проти себе, а гетьманського присланого, себто Мазепу, теж посадив із собою в карету.⁵²⁾

Карету посилав пізніше (1688) й сам Мазепа по Шакловітого. У кареті їхали тоді на авдієнцію до гетьмана сам Шакловітий і з ним дяк Доміні; напроти сиділи: присланий од гетьмана осавул Гамалія й поддячий Айтеміров із царською грамотою;⁵³⁾ перед каретою їхали поддячі і дворяни, по боках московські стрільці з пицалями.

По приїзді до гетьмана відбувалася зустріч посла. Урочистість цього моменту залежала від ваги посла, й від гетьмана та його становища супроти Москви. Часом московського посла зустрічали аж у самій світлиці, иншим разом гетьман виходив у сінні, та бувало, що й на двір. Коли Неронов приїхав на гетьманський двір, він ізсів із коня й на заклик Виговського пішов у світлицю до Б. Хмельницького, «и гетманъ встрѣтилъ Григорія въ свѣтлицѣ близко дверей».⁵⁴⁾ Стольника Полтєва 1654.

⁴⁹⁾ АЮ и ЗР, т. IV., № 69.

⁵⁰⁾ АЮ и ЗР, т. VII., № 121., ст. 346.

⁵¹⁾ *ibidem*, ст. 355.

⁵²⁾ АЮ и ЗР, т. XIII., № 83., ст. 321.

⁵³⁾ Але звичайно царську грамоту ніс поддячий верхи на коні перед каретою посла; того самого дня падав дощ, і, мабуть, боялися щоб грамота не розмокла.

⁵⁴⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 32., ст. 307.

р. зустріли на ганку (крыльцѣ) гетьманського дому Виговський та полтавський полковник М. Пушкар, а сам Хмельницький — у «хоромахъ, близко дверей».⁶⁵⁾ Для зустрічі посольства дяка Томіли Порфирьєва, що приїздив із царськими грамотами, Б. Хмельницький виходив «на крыльцо».⁶⁶⁾ Стрешньова та Бредіхіна гетьман зустрічав теж «на крыльцѣ», там «поклонился и съ ними витался».⁶⁷⁾ А стольника Лодиженського Брюховецький 1662. р. виходив зустрічати з полковниками, осавулами й сотниками вже аж до воріт.⁶⁸⁾ Зустріч стольника В. Тяпкіна, що їздив 1677. р. до Самойловича в Батурин, відбулася так: на гетьманському дворі їх зустріла «у крыльця» генеральна старшина, а сам гетьман — у сінях.⁶⁹⁾ «Думного дворяніна» Ф. Шакловітого (1688) зустріли на гетьманському дворі біля карети гетьман із старшиною, і всі разом пішли у світлицю.

Коли післанець дістався, нарешті, у світлицю, де його приймав гетьман, він передусім витав гетьмана та заявляв про ціль свого приїзду, про місію посольства. Для одного і для другого були вже установлені формули, що їх часто наводили послам і в наказах. У цих формулах особливо докладно дотримувалися царського титулу. Як. Портомоїнов у своїй статейному списі записує, що на прийнятті в гетьмана він «рѣчь говорилъ по наказу».⁷⁰⁾ Таксамо за наказом говорив промову й майор Булгаков на прийнятті в Виговського 1657. р.⁷¹⁾ Стольник Телепінєв, післаний 1657. р. до Брюховецького з повідомленням про перемирря з поляками, записує, що він на прийнятті в гетьмана за наказом питав про здоровля і таксамо за наказом відповідав на запит гетьмана (теж про здоровля). Лодиженський, «въ избу вшедъ, прогивъ государева наказа», говорив гетьманові промову й подав грамоту.⁷²⁾ Взагалі на прийнятті царські посланці старалися поводитися строго за даними їм у Москві наказами. Обговорюючи різні справи, вони вважно вислухували, а коли порушувано щось, про віщо в їх наказах не згадувалося, вони відповіді не давали, а обіцяли «извѣститъ то великому государю».⁷³⁾ Коли, н. пр., Соєко запитав Лодиженського про вивезених на Московщину Ничая та інших і пропонував їх обміняти на когось і повернути на Україну, то царський посол просто заявив: «О томъ со мною великого государя указу нѣтъ, и говоритъ съ тобою о томъ безъ указу царского величества

⁶⁵⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 6., ст. 339.

⁶⁶⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 12.

⁶⁷⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 3., ст. 119.

⁶⁸⁾ АЮ и ЗР, т. VII., № 121., ст. 346.

⁶⁹⁾ АЮ и ЗР, т. XIII., № 83., ст. 321.

⁷⁰⁾ А.О и ЗР, т. IV., № 95.

⁷¹⁾ АЮ и ЗР, т. VII., № 90.

⁷²⁾ АЮ и ЗР, т. VII., № 121., ст. 355.

⁷³⁾ АЮ и ЗР, т. VII., № 121., ст. 358.

не см'ю; будетъ тебѣ надобно, и ты о томъ самъ бей челомъ, пиши къ великому государю». ⁶⁴⁾

Здебільшого, вже в самому привіті посланця містилося й питання про здоровля, яким, за московськими звичаями, цар виявляв свою милость. Із цим питанням, що його висловлювано також за наказом, посланець часом ізвертався не тільки до гетьмана, а й до присутних на прийнятті козацьких достойників. Н. пр., Лодиженський 1662. р. звертався не тільки до Брюховецького, а й до полковників і всіх, питався про здоровля, говорив «милостивые слова», похвалив за вірну службу. І всі присутні «били челомъ на государевѣ жалованьѣ, кланялись трижды въ землю». ⁶⁵⁾ Те саме повторювалося пізніш на прийнятті в Сомка. ⁶⁶⁾

Самі прийняття (авдієнції) московські посланці описують звичайно досить докладно, значно повніше, ніж інші моменти свого посольства до козацької держави. Для ілюстрації наведемо один такий опис стряпчого Рагозіна, післаного 1657. р. до гетьмана зі звісткою про народини царівни Софії Олексіївни і водночас на розвідки; Рагозін подає у своєму статейному списі властиво типові моменти посольської авдієнції в гетьманів. «А вшедь въ хоромы стряпчей Дмитрей Рагозинъ гетману говорилъ а молилъ: божію милостію великій государь царь и великій князь Алексѣй Михайловичъ, всеа великія и Малыя и Бѣлыя Руси (і т. д. царський титул)... прислалъ къ тебѣ своего царьского величества Войска Запорожского къ гетману къ Ивану Выговскому и ко всему его царьского величества Войску Запорожскому свою царьского величества грамоту, жалуюя тебя, гетмана, і все Войско Запорожское велѣлъ спросить о здоровьѣ и государеву грамоту подаль. И гетманъ Иван Выговскій, принявъ государеву грамоту, поцѣловалъ, и на государьской милости гетманъ и полковники и сотники и есаулы били челомъ и про его государево здоровье спрашивали».

Рагозін одповів, що цар (довший титул!) в часі його від'їзду був «въ добромъ здоровьѣ», і далі почав уже і своєю місією — сповістив (знову з довгим титулом!) про народини Софії Олексіївни... «и тебѣ бы гетману Ивану Выговскому и всему Войску Запорожскому тоє, его государскую радость вѣдать». Выговський відповів бажанням багатьох всій царській родині, після чого Рагозін повідомив про воєнні події, про успіхи московської зброї. На це Выговський висловив побажання постійних перемог над ворогами, й потім заповнив у своїй відданості й готовості разом із полковниками, сотниками й осавулами й з цілим Військом Запорозьким «надъ ихъ государьскими неприятелями промышлять и за нихъ, государей, головы свои складывать ради».

⁶⁴⁾ АЮ и ЗР, т. VII, № 121, ст. 361.

⁶⁵⁾ *ibidem*, ст. 346.

⁶⁶⁾ *ibidem*, ст. 355.

Після того, «помолчаєть не многое время», розпечатав царську грамоту й віддав її читати підпискові Герасимові Борисову. «И подписокъ государеву грамоту гетману и полковникомъ и сотникомъ и есауломъ до услышанія челъ. А выслушавъ гетманъ и полковники и сотники и есаулы государеву грамоту говорилъ гетманъ тоє жъ рѣчь, какъ ему объявилъ стряпчей про государскую радость словомъ». ⁶⁷⁾ Оце й усе, що записує Рагозін у своїмму статейному списі про цю першу авдієнцію в Виговського.

Важливим моментом на цих перших (звичайно врочистих!) авдієнціях була передача гетьманові царської грамоти — акт, що завжди супроводився промовою посланця (з титулами й за наказом!). Приймавши царську грамоту, гетьман звичайно цідував її в печатку. Так робив Богдан Хмельницький і пізніщі гетьмани. Б. Хмельницький на прийнятті Неронова 1649. р., взявши царську грамоту, «и къ печати приложился и поцѣловаль»; ⁶⁸⁾ Сомко, доставши грамоту від Лодиженського, теж цідував у печатку; ⁶⁹⁾ таксамо П. Дорошенко 1669. р., приймавши царську грамоту від Афанасія Шілова, «въ печать поцѣловаль». ⁷⁰⁾ Бували випадки, що цей акт супроводився цілим ритуалом. Напр., коштовий гетьман Брюховецький, приймавши 1662. р. царську грамоту з рук Лодиженського, «цѣловаль и клалъ ее на голову... на государевъ милости кланялся низко». ⁷¹⁾ А в статейному списі В. Унковського, що іздив до Б. Хмельницького 1650. р., знаходимо в цій справі таке місце: «и гетманъ у Василья (Унковського) государеву грамоту принялъ честно, къ печати приложился и поцѣловаль, и распечатавъ, чолъ государеву грамоту самъ; и какъ челъ грамоту ее цѣловаль трижды; и прочетчи государеву грамоту отдалъ писарю Ивану Выговскому и Иванъ Выговскій къ печати приложился же и отдалъ гетманскому сыну Тимоѳею, и Тимоѳея Хмельницкой къ печати приложился же и отдалъ ее Ивану Выговскому». ⁷²⁾

Приймавши грамоту, гетьман звичайно передавав її писареві, й писар читав, хоч бувало й так, що гетьман прочитував грамоту сам, і то навіть тоді, коли на прийнятті був і генеральний писар. На прийнятті полковника й голови стрілецького Аврама Лопухіна 1656. р. Б. Хмельницький, вислухавши промову посла і приймавши царську грамоту, наказав присутньому там генеральному писареві її розпечатати й читати при всіх полковниках «въ слухъ». ⁷³⁾ Таксамо «во всеуслышаніє полковникомъ и есауломъ всѣмъ» читав Виговський царську грамоту й 1654. р.

⁶⁷⁾ АЮ и ЗР, т. IV., № 44.

⁶⁸⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 32., ст. 307.

⁶⁹⁾ АЮ и ЗР, т. VII., № 121.

⁷⁰⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 106., ст. 265.

⁷¹⁾ АЮ и ЗР, т. VII., № 121., ст. 346.

⁷²⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 33., ст. 343.

⁷³⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 46., ст. 390.

на прийнятті стольника Полтева.⁷⁴⁾ Приймаючи Алухтіна 1658. р., гетьман передав царську грамоту підпискові Федорові Погоріцькому. Але в практиці Виговського за його гетьманування зустрічається й випадок, коли він, прийнявши грамоту, сам її й читав. Було це 1658. р. на прийнятті Портомоїнова: Виговський, взявши грамоту, «розшивъ, чель».⁷⁵⁾ Такі випадки були й раніше та й узагалі, мабуть, траплялися частіше. Зате, мабуть, одинокий був випадок, коли гетьман на прийнятті не читав переданої йому від царя грамоти зовсім: було це з Брюховецьким 1662. р., коли він обіцяв прочитати грамоту на раді, щоб усі довідалися про те, як його цар «жалує» за службу.⁷⁶⁾

Московські посланці у своїх звідомленнях зазначають, що до царського ім'я й до них самих на прийняттях всяко виявляли попередливість; як брали царські грамоти, як питали за здоровля, то що. Портомоїнов 1658. р. записує, що Виговський «великого государя грамоту прийнялъ стоя». Алухтін, що був у Виговського геж 1658. р., свідчить, що, «какъ великого государя в грамотѣ титли чли, гетманъ слушалъ стоя».⁷⁷⁾

Правда, що на цьому пункті доходило й до інцидентів у послів із гетьманом; але це бувало вже на так зв. «немиловидних» прийняттях, коли було близько до повного розриву дипломатичних зносин. Стольник Петро Скуратов про своє перебування 1658. р. в обозі в Виговського записує, що гетьман грамоту «велѣлъ честь вслухъ Грушкѣ... и какъ Грушка в твоей великого государя грамотѣ прочолъ твое царского величества имянованіе и гетманъ сѣлъ на постелѣ и мнѣ, холопу твоему, говорилъ, чтобъ я сѣлъ. И я, холопъ твой, ему гетману говорилъ, что достоинъ ему твоей царского величества грамоты слушать со всякую подобающею честью, а не сидя. И гетманъ говорилъ: все де у васъ высоко!» А проте «государеву грамоту слушалъ стоя».⁷⁸⁾

У посольських актах московських ми ніде не зустрічали вказівки на те, щоб гетьман приймав когось із посланців сам-на-сам. На прийняттях Б. Хмельницького був, звичайно, генеральний писар, що в цих справах узагалі грав видавчу роль; були й інші достойники — генеральна старшина й полковники, сотники та осавули, й навіть «рядові» козаки, хоч не завжди, й не в однаковому числі. На прийнятті стольника Полтева 1654. р. «въ хоромахъ стоячи по обѣ стороны полковники и сотники и асаулы».⁷⁹⁾ На прийнятті Алухтіна в Виговського 1658. р. були «чигиринцы»: суддя Герман, полковник Карпо Трушенко, осавул Миско, отаман Василь, Григорій Ганджа, Федір Витольський,

⁷⁴⁾ АЮ и ЗР, т. X, № 6, ст. 341.

⁷⁵⁾ АЮ и ЗР, т. IV, № 95, ст. 189.

⁷⁶⁾ АЮ и ЗР, т. VII, № 121, ст. 346.

⁷⁷⁾ АЮ и ЗР, т. VII, № 79.

⁷⁸⁾ АЮ и ЗР, т. IV, № 69.

⁷⁹⁾ АЮ и ЗР, т. X, № 6, ст. 241.

Григорій Гаркуша й рядові черкаси:⁸⁰⁾ при чому, дехто з них, як суддя Герман, брали участь і в самих переговорах посла з Виговським. На приємтях у Б. Хмельницького бували не тільки достойники козацького уряду, а і члени гетьманової родини. Неронов у своєму звідомленні записує навіть, як і де хто з них стояє: «съ лѣвую руку дѣти его, Тимошей да Юрья, а подлѣ ихъ стояли два человекѣ писарей, Иванъ Выговской, да Иванъ Кричевской, ясаулъ Михайло, отаманъ Федоръ Коробка...»⁸¹⁾ Оточення гетьмана на приємті Василя Унковського 1650. р. було ще численніше: «да у гетьмана съ лѣвую сторону стояли дѣти его, Тимошей да Юрья. А по обѣ стороны гетмана стояли ближніе его люди: писарь Иванъ Остаповъ сынъ Выговской; войсковые есаулы: Михайло Мчюченко, Демко Михайловъ, обозной Федоръ Коробка, полковникъ Федоръ Вешнякъ, наказной полковникъ Илияшъ, чигиринской ясаулъ Ондрѣй, атаманъ городской Олексѣй; козаки: Семень Чигиринской да Иванъ Искренко Полтавской».⁸²⁾ Усіх присутних на приємті, якщо посланець привозив із собою соболі, нагороджували звичайно цим царським жалуванням, відповідно до ієрархічної ранги та значіння.

Після того, як була покинчена формальна частина приємтя (привіти, передача грамот, питання за здоровля, роздача соболів і т. п.) розпочинали ділову розмову; при тому в цей момент гетьман часто кликав посланців «хлѣба ѣсть», с. т., Гостив Іх. Приймаючи Неронова-Богданова 1649. р. й обговоривши вже з ними деякі дипломатичні справи, Б. Хмельницький попросив їх до себе «хлѣба ѣсть», за столом продовжуючи політичні розмови про поляків, донських козаків і т. п.⁸³⁾ Гостив Б. Хмельницький і Василя Унковського 1650. р. і за столом питав про царя. — московський посланець відповідав за наказом, а Хмельницький пив чашу й велів стріляти з гармат. Булгаков-Байбаков у Виговського 1658. р. після аудієнції «ѣли».⁸⁴⁾ В. Кікін, що їздив до Виговського 1658. р. в обоз, записує, що 4/IX. був у наметі в гетьмана й його гостили: «... гетманъ встрѣтилъ въ шатровыхъ полахъ и, привитався, сѣли по мѣстамъ и ѣли съ гетманомъ вмѣстѣ».⁸⁵⁾ Брюховецький кликав до себе «хлѣба ѣсть» не тільки Лодиженського, а і стряпчого Григорія Косагова; крім того, там були — обозний і полковники, й осавули, й сотники. Бенкетування з царськими посланцями теж мало свій церемоніал із тостами й салютами. Про це Лодиженський так записує у своєму статейному списі: «И выпедѣ изъ за стола, гетманъ про государево (титул!...) многолѣтнее

⁸⁰⁾ АЮ и ЗР, т. VII, № 79, ст. 233.

⁸¹⁾ АЮ и ЗР, т. VIII, № 32, ст. 307.

⁸²⁾ АЮ и ЗР, т. VIII, № 33, ст. 344.

⁸³⁾ АЮ и ЗР, т. VIII, № 32, ст. 310.

⁸⁴⁾ АЮ и ЗР, т. VII, № 90.

⁸⁵⁾ АЮ и ЗР, т. IV, № 79.

здоров'є пиль чашу и стрѣляль изъ пушекъ; и какъ пушка лу-
нетъ и гетманъ говорить за здоров'є царского величества:
помагай Богъ на неприятели». А Лодиженський зі свого боку
відповідав на ці бажання.⁶⁶⁾

Бувало й так, що посланець не встигав за одне побачення
з гетьманом обговорити й вирішити всі доручені йому або по-
рушені гетьманом справи — тоді призначувало продовження
авдієнції. Напр., Лодиженського 1662. р. Сомко приймав у Пе-
реяславі двічі та, крім того, ще й їздив із ним за місто «гулять
около города Перяслава», щоб подивитися на будівництво мі-
ста.⁶⁷⁾ Переговори стряпчого Свіязева з Брюховецьким 1666. р.
протягалися два дні, й тільки на третій Брюховецький одпустив
царського посланця.

Крім звичайних — урочистих і ділових — прийнят, царські
посланці ніколи прохали в гетьмана закритих авдієнцій.
Це бувало тоді, коли мали порушувати в переговорах якісь
таємні справи. Домагатися таких таємних прийнят і вирішувати
справи в закритих авдієнціях московським послам приписував
часом їх уряд іще в Москві. В наказах подекуди зустрічається
припис говорити з гетьманом про певні справи «будучи у него
гетмана на одинѣ». ⁶⁸⁾ Варто підкреслити, що за Б. Хмель-
ницького ті закриті авдієнції все ж завжди відбувалися в при-
сутності генерального писаря.

Василь Унковський (1658. р.) у своєму статейному списі
записує, що коли він був на другий день у гетьмана для
розмови про справи, Б. Хмельницький «сидѣвъ въ свѣтлицѣ
немного, пошолъ въ комнату, и Василью (Унковському) та подъ-
ячсму до писарю своєму Івану Выговскому велѣлъ за собою
йти; а Войска Запорожскаго начальнымъ людемъ, которые въ
тѣ поры были при гетманѣ, ясаулы и полковники, и сотники и
атаманы тѣмъ всѣмъ велѣлъ гетманъ сидѣть въ передней, а за
собой никому ити не велѣлъ». ⁶⁹⁾ У цій закритій авдієнції
гетьман пересправляв із царськими посланцями про Крим і інші по-
літичні справи. Стрешньов-Бредіхін на прийнятті 26/ХІІ. 1653. р.,
після закінчення формальностей, прохали в гетьмана можливості
переговорити з ним про діла «на одинѣ». Б. Хмельницький по-
кликав московських посланців та Івана Выговського в окрему
кімнату й там, у закритій авдієнції, обмірковували справу цар-
ського протекторату над Військом Запорозьким, і у зв'язку
з цим торкалися й інших політичних моментів. ⁷⁰⁾ Трохи згодом,
1654. р., приїздив до Б. Хмельницького з Москви дяк Томіла
Порфірьєв. Передавши гетьманові царську грамоту і спитавши
про здоров'я, Порфірьєв заявив, що має до гетьмана «тайний

⁶⁶⁾ АЮ в ЗР, т. VII., № 121., ст. 347.

⁶⁷⁾ *ibidem*.

⁶⁸⁾ АЮ в ЗР, т. VII., № 79., ст. 231.

⁶⁹⁾ АЮ в ЗР, т. VIII., № 33., ст. 345.

⁷⁰⁾ АЮ в ЗР, т. X., № 3.

словесної приказъ» і щоб гетьман вислухав його «на одинѣ». Б. Хмельницький покликав дяка й Івана Виговського у другу кімнату й там мав розмову (справа торкалася відносин із татарами).⁹¹⁾

Із статейного спису стольника й полковника Василя Тяпкіна довідуємося, що, коли він прибув на прийняття до гетьмана Самойловича 1677. р., то при цьому були й генеральні старшини, які й зустрічали Тяпкіна «у крыльда». Коли гетьман привитався зі стольником та поддячим і сів із ним за стіл, присутні старшини тоді ще стояли. Заки розпочато переговори, Тяпкін попросив гетьмана, щоб він «не належачимъ особамъ велѣть уступитъ» для царських діл, які він має гетьманові сповістити. І Самойлович вислав присутніх старшин, «помянутые особы уступили», після чого пішла розмова про воєнні справи.⁹²⁾

Перед своїм од'їздом із гетьманської столиці до Москви посланці були на т. зв. «одпусті» в гетьмана. На цій останній аудієнції довершувано вже остаточно справи, доручувано листи до Москви, й посланці прощалися з гетьманом. Відпусти послів були програмовим моментом у прийяттях — ними закінчувався пробутток послів у гетьмана. Від'їздів послів без відпусту не практикувалося. Це видно хоча б із того, що дехто з посланців, яким не зовсім добре повелося в їх місцях на Україні, коли бачили безцільність (часом навіть небезпечність) дальшого перебування в гетьмана, прохали в нього цього відпусту, але гетьман не завжди так відразу задовольняв це бажання. Так було, напр., із дяком Кікіном, що їздив 1658. р. до Виговського. Його посольство припало на час напруги українсько-московських відносин, коли Виговський зібрав був військо й разом із татарами готувався вже до походу на Ромодановського та «инихъ злочинцовъ», щоб метитися за їх «незносныя кривды». Кікінові довгий час довелося переговорювати з гетьманським урядом у справі відпусту, аж нарешті 7/IX. до нього прибув Немирич та «Нѣмчинъ» Данило, які й повідомили його про згоду гетьмана на його відпуст. Того таки дня Кікіна покликали до Виговського: там йому дали листи до царя й відпустили.⁹³⁾

У звичайних умовах відпуст одбувався з такими самими церемоніями, що і звичайна аудієнція. Гетьман, таксамо, як передтим і на аудієнцію, закликав до себе посланця, посилаючи до нього своїх людей і коней. Неронов-Богданов (1649. р.) свідчить, що до них 26/XI прибули Іван Виговський та військовий осавул Михайло і прохали до гетьмана на відпуст. Б. Хмельницький прислав «подъ нихъ» і коней. Їхали до гетьманського двору зі звичайними церемоніями. Цікаво, що й тут стався затрим із від'їздом посланців саме через відпуст, якого раніше

⁹¹⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 12.

⁹²⁾ АЮ и ЗР, т. XIII., № 83., ст. 322.

⁹³⁾ АЮ и ЗР, т. IV., № 79.

Б. Хмельницький не міг їм дати. Зустрівши тепер посланців у себе, гетьман пояснив кількадедний затрим тим, що в нього в ці дні були інші послы й тому він не мав змоги прийняти Неронова-Богданова. Приймаючи цих послів ув-останнє, гетьман покликав їх за стіл «бать»; за столом йшли політичні розмови, крутилися головню навколо кримських справ. Потім гетьман передав посланцям листи до Москви й відпустив їх, а на другий день (27/XI) посланці відїхали з Чигирина.

Те саме записує про відпуст і Василь Унковський (1650. р.): 20/X Б. Хмельницький прислав до нього генерального писаря та військового осавула, що покликали його до гетьмана на відпуст. В. Унковський поїхав, його гостили, потім гетьман передав Унковському лист до царя й відпустив його.⁸⁴⁾

Таксамо й стольника Полтєва 1654. р., 25/II кликав на відпуст до Б. Хмельницького Іван Виговський. Полтєв їздив до гетьмана на відпуст і того таки дня відїхав з Чигирина.⁸⁵⁾

Дворянина Ржевського, що їздив до Б. Хмельницького з табору під Смоленськом 26/VIII 1654. р., кликав на відпуст до гетьмана Павло Тетєря.⁸⁶⁾

У статейному списі стряпчого Дм. Рагозіна (1657. р.) про відпуст записане такє: 21. листопаду до Рагозіна прибув од Виговського осавул Миско й переказав, що гетьман велить Рагозінові бути на відпусті. Рагозін того таки дня поїхав до гетьмана «и прїїхаль на дворъ и ссїль у сїней. А у сїннихъ дверехъ у гетьмана стряпчава встрїчали есаулъ Ковалевской да полковники и есаулы, а гетманъ Иванъ Выговскій встрїтилъ не много не дошедъ дверей. А какъ вшедъ въ хоромы, гетманъ велѣлъ стряпчему за столъ сѣсть подлѣ себя».⁸⁷⁾ Це була остання (трегя) авдієнція Рагозіна в Виговського. Виговський говорив із Рагозіном про різні справи, потім дав йому листи, й він відїхав, і другого дня й зовсім покинув Чигирин.

Часом бурало, що на відпусті посланці, не беручи листів до царя, прохали перечитати їх зміст. Дуже характеристичне для московських дипломатів місце знаходимо в статейному списі стольника Апухтіна (1658. р. до Виговського в Чигирині). На пропозицію Виговського, щоб Апухтін «взявъ листы, изъ Чигирина ѣхаль», царський посланець прохав перечитати йому лист до царя. Виговський погодився. У листі, між иншим, було написано «въ гитлахъ» царських: «его царского величества на высокихъ полатахъ»; Апухтін домагався, щоб замість цього було «на высокихъ престолѣхъ російского царствія». Виговський, покликуючись на форми, засвоєні ще за Б. Хмельницького, зпочатку не погоджувався змінити титулу, мотивував, що «писать

⁸⁴⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 33.

⁸⁵⁾ АЮ и ЗР, т. X., № 6.

⁸⁶⁾ АЮ и ЗР, т. XIV., № 1.

⁸⁷⁾ АЮ и ЗР, т. IV., № 44.

проти́в пре́жних лѣтъ не́лзѣ», але потім уступив Апухтінові, який надавав цьому дуже велике значіння.⁹⁸⁾

По дорозі від гетьмана з одпусту посланців супроводили, як звичайно. Дехто з них вносить це у своїх статейних списках, напр., Унковський (1650), що його подорозі від гетьмана з одпусту супроводили Ів. Виговський, отаман, осавул «да козаков немало».⁹⁹⁾

Підчас свого пробутку в гетьманській столиці дехто з посланців, як це видно з їх звідомлень, діставав од гетьмана дарунки, при чому їх давали або підчас самого прийняття, або посиляли на кватирку; а то й передавали аж при від'їзді. Дарував гетьман найчастіше коня, але й інші речі. По коневі дістали від Б. Хмельницького Неронов і Богданов 1649. р.¹⁰⁰⁾ Василь Унковський записує в своїому статейному списі, що 21/X 1650. р. гетьман прислав писарем Іваном Виговським йому та синові його Михайлові (був у посольстві батька!) та поддячому Якову Козлову по коневі «да вь дорогу на кормь семдесяти малихъ яфимковъ орлянокъ, да людемъ ихъ 20 орлянокъ.¹⁰¹⁾ Стрешньову — Бредіхінові 1653. р. Б. Хмельницький прислав Іваном Виговським: — Стрешньову коня та «лукъ ядринской та 80 левковъ, а ефимками будетъ 64 ефимка», дякові Бредіхінові коня й лук «ядринской» та ще тільки 50 левковъ (= 41 ефимков). Тоді таки прислано дарунки жильцям, поддячим і іншим «людемъ», усім ефимками — від 20 ефимків і менше. Подарував коней Б. Хмельницький і окольничому Федорові Бутурлінові та його синові Іванові Федоровичеві Бутурлінові (1657. р.) «на знакъ любви и пріязни».¹⁰²⁾ Того самого 1657. р. подарував коня Виговський Рагозінові, й той «на гетманской присылѣ билъ челомъ».¹⁰³⁾ Цей дарунок Рагозінові Виговський прислав підписком Борисовичем, а з останнім прийшло ще «человѣкъ съ пять», яким Рагозін «учинилъ почесть».

*

Питання про дипломатичні прийняття в українській державі XVII. ст., як такого, досі ніхто спеціально не досліджував, хоча джерельного матеріалу на цю тему опубліковано вже досить багато. Дотепер лише окремі моменти цього питання викладені в різних більших працях, та ще прийняття деяких, дуже небагатьох, поодиноких посольств були предметом спеціальної уваги дослідників. І тільки останнім часом поважніше торкнувся справи дипломатичних прийнят — але поки-що лише в державі Б. Хмельницького! — акад. М. Грушевський у останньому (IX.) томі своєї великої історії.

⁹⁸⁾ АЮ и ЗР, т. VII., № 79., ст. 243.

⁹⁹⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 33., ст. 355.

¹⁰⁰⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 32.

¹⁰¹⁾ АЮ и ЗР, т. VIII., № 33., ст. 356.

¹⁰²⁾ АЮ и ЗР, т. XI., додаток № 1.

¹⁰³⁾ АЮ и ЗР, т. IV., № 44.

У своїй студії я обмежився прийняттям лише московських посольств. Як для початку, це не випадково.¹⁰⁴) По-перше, для московсько-українських дипломатичних зносин ми поки-що маємо найбільше опублікованих матеріалів, та й сама практика цих зносин у зазначеному часі була найбагатша й найдовша; по-друге, самі ці зносини і зв'язані з ними церемонії мали свої питомі властивості, які самі для себе виявляють немалий інтерес.

Ще пару уваг методологічних. Описи прив'язані і джерельні матеріали взагалі не дуже надаються до узагальнень. При використуванні їх, іздебільшого, доводилося вживати описового способу. Я слідував за подорожами посланців, починаючи від «рубежа», зупинявся на окремих моментах їх, зустрічах, привітах, супроводах, приїзді до гетьмана і пробутку в столиці, подаючи не тільки спільні риси, а й те, чим різнилися окремі винятки від загальної схеми.

Питання, для нас, безперечно, найбільш цікаве у зв'язку з порушеною темою, це — чи була в укр. державі тих часів якась формальна етикета дипломатичних прийнят? Для певної відповіді на нього самого московського матеріалу, навіть при всьому його багатстві, за мало, — треба дослідити й українську практику приймання послів із інших земель — Польщі, Криму, Швеції, Молдавії й т. д.; треба порівняти їх між собою, й порівняти з загальною практикою дипломатичних прийнят тих часів, і тільки тоді ми можемо скласти більш-менш вичерпну відповідь. На основі ж практики зі самими московськими посольствами можемо в цій справі висловити лише певний здогад...

Ні в наказах, ні в яких інших московських актах не зустрічаємо загальних указівок на дипломатичну етикету при дворі українських гетьманів. А той факт, що дипломатичні посольства, які в XVII ст. посилали з Москви на Україну, і своїм складом і значінням були дуже різноманітні, й тому мали й не однакові церемонії прийнят, значно утруднює відповідь на поставлене питання. Це з одного боку. З другого — неусталеність козацької держави, неусталеність відносин, боротьба й війни, брак придворної традиції — все це не могло, очевидно, сприяти виробі сталой якоїсь придворної етикети. Але самі описи прийнят, як їх маємо в дуже докладних звідомленнях московських посланців, свідчать про певну одноманітність церемоніальної практики і промовляють за те, що ще з часів Б. Хмельницького усталою була якась практика дипломатичних прийнят, якої, з певними відмінами щодо часу й людей, дотримувалися й пізніші гетьмани.

¹⁰⁴) Ціла ця студія є лише частиною праці про московсько-українські дипломатичні зносини XVII ст. Умови видавництва уможливають мені публікацію її тут лише частково.

ДР. ЯКІВ ОГОРОДНИК, асист. (†).

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА ТА BENEDICTUS DE SPINOZA.*)

1.

Др. Яків Огородник народився 9 жовтня 1894 р. ст. ст. в с. Нижча Кропивна Гайсинського повіту на Поділлі, здобув середню освіту 1915 р. (іспит зрілості при гайсинській гімназії екстерном), високу почав у київському університеті, закінчив у Вишому Педагогічному Інституті (з відзначенням) 28 грудня 1928 р. з титулом педагога середніх шкіл (історія-економіка); 1919 р. був членом гайсинської повітової земської управи, організуючи українські середні й фахові школи на Поділлі; 1918 р. — головою гайсинської повітової народньої управи, від грудня 1918. до липня 1919. — повітовим комісаром Кам'янецьчини, в серпні 1919 р. членом Подільської губернської народньої управи, р. 1920. — виконував обов'язки вчителя вищих клас укр. державної гімназії ім. Ст. Руданського в Кам'янці, з кінцем 1920 р. в'їжджував до Польщі, звідтіль до Чехословаччини, де від 1923—1927 р. був студентом істор.-літер. відділу Українського Висок. Педагог. Інституту. На основі дисертації „Гетьманування Івана Скоропадського“ дістав 31/XII 1929 р. титул доктора істор.-літер. наук Інституту. Помер 27/X 1930 р. в Празі.

У філософській літературі, присвяченій Сковороді, Олександра Єфіменкова висловила погляд про те, що філософія Сковороди склалася під впливом Спінози. Хоча, каже Єфіменкова, «ми не маємо найменших зовнішніх (підкр. мое) доказів будь-якого ознайомлення Сковороди з творами Спінози, чи когось із його учнів та послідовників, але, як лише ми абстрагуємо концепцію Сковороди від її зовнішніх наростів, [так зараз] дух великого жидка владно встає [у нашій] свідомості» («Філософ из народа», Южная Русь, т. II, стор. 246—7). Для Єфіменкової Сковорода, як і Спіноза є раціоналіст *pur sang* (*ibid.*, стор. 246). Бог Сковороди, його «єдине начало», «вездісущий центр», є в інтерпретації цієї дослідниці ніщо інше, як «спінозовская субстанція» (*ibid.*, ст. 247). Навівши цитату зі Сковороди про те, що

* Ця праця вийшла з філософського семінара проф. Дм. Чижевського; за цінні вказівки п. проф. моя щира подяка. Я. О.

»Божественний дух... світ увесь у руху держить та сам є буттям усякого творива... і своєю ж волею, що загальним законом зветься, знов у грубу матерію обертається«, Єфіменкова базує на цій своє твердженні про пантеїстичний монізм Спінози у творах Сковороди.¹⁾

Етичні погляди Сковороди, на думку Єфіменкової, це та сфера, де найдужче виявляється спорідненість Сковороди зі Спінозою. Для них обох добро лежить у вічному, скороминуще, тлінне належить до царства зла. Вічне в людині це її дух, її думання, в якому відзеркалюється божеська прасуть. Інтенсивне духове життя людини зближує її з одвічною суттю та приносить людині найвище, найдосконаліше щастя — солодке блаженство, що з нього росте спінозівський „*amor Dei intellectualis*“, який тотожний із релігійними переживаннями Сковороди. В етичних поглядах Сковороди, думає Єфіменкова «ми визнаємо вплив — прямий чи безпосередній Спінозівської етики» («Южн. Русь», т. II, ст. 249). За імпульс до філософування одного й другого Єфіменкова вважає моралізаторські стремління практичного порядку.

Пізніше Єфіменкова у другій своїй розвідці: «Личность Г. С. Сковороды, как мыслителя» («Вопросы философии и психологии, 1894 г. сентябрь, або збірник її праць: «Южная Русь», т. II) дещо змінила цей свій категорично висловлюваний погляд на взаємовідносини філософії Сковороди й Спінози. Їй, як вона там заявляє: «ставало все ясніше, що Сковорода не має жадного безпосереднього відношення до Спінози, не читав його творів та не знає його науки будь-яким іншим шляхом» («Южн. Русь», т. II, ст. 258). Але дослідницю далі вражає коінциденція філософії Сковороди й Спінози у двох напрямках: поперше, що для обох дійсно існує єдина субстанція, а безмежна многість емпіричного світу це лише гаданість, подруге, що обидва філософи мають безмежне довірря до людського розуму.

Еволюція погляду Єфіменкової на взаємовідносини між філософією Спінози й Сковороди дійшла до тої міри, що наприкінці своєї другої статті дослідниця вже не тільки не говорить про впливи першого на останнього, а навпаки, вважає Сковороду «самородною індивідуальністю, до якої найбільше підходить вислів: «сам собі предок» («Южн.Р.», т. II, ст. 274).

Міркування Єфіменкової не наїшли до цього часу ґрунтовної критики. Проф. Зеленогорський у своїй монографії «Філософія Гр. Сав. Сковороды, украинскаго философа XVIII ст.» (Вопросы

¹⁾ Покидаючи надалі роз'яз питання, чи справді у Сковороди можна знайти Спінозівський моністичний погляд, я вважаю за потрібне тут тако вказати, що Єфіменкова цитує хибно, і через це перекручується сенс цілої думки нашого філософа. У Сковороди сказано не „обертається“, а „обертає“, отже Бог не сам у грубу матерію *sua sponte* обертається, а своєю волею в порядку закономірності коловоротом життя фізичного обертає, ним кермує (див. „Начальная дверь“ у вид. Бонч-Бруевича, ст. 64).

фил. и псих., 1894, кн. 3—4) зазначає лише вказівкою, що сама дослідниця призивається, що не має зовнішніх доказів ознайомлення Сквороди зі Спинозою. Проф. Н. Я. Грот та Л. М. Лопатін, друкуючи у своєю журналі «Вопросы философии и психологии» працю Єфіменкової, обмежилися лише коротенькою редакційною приміткою «що не від Спинози узяв Скворода свою теорію субстанції, а скоріш вона в нього склалася під впливом Плятона та неоплятоніків». Акад. проф. Багалій у своїй найповнішій на сьогодні роботі про Сквороду (Український мандрівний філософ Гр. С. Скворода, Держвид., 1926) скупо заявляє, що «ми не можемо погодитись з нею (Єфіменковою) в її поглядах на філософський світогляд Сквороди» (ст. 325). Етика Сквороди, каже Багалій «повторяє Епікура» (*ibid.*), що ж до пантеїстичного монізму, то цьому перечить «початок дуалізму, який настирливо проводить» (*ibidem*) Скворода. Проф. Д. Чижевський у своїй роботі «Філософія на Україні» (Сіач—Прага 1926), не входячи в критику питання, бо його книжка історіографічна, констатує, що «безпосередній вплив Спинози справедливо одкидається всіма дослідниками» (ст. 67).

Проте, питання взаємовідносин між філософією Спинози та Сквороди не таке, щоб про нього можна було думати, що воно не має філософського інтересу, або, що його можна збути кількома реченнями. Незалежно від того, чи був один під впливом другого, чи є між ними духовна спорідненість, чи може це цілковиті антиподи, зіставлення їх філософування має підставу до того, щоб його перевести.

І Спиноза й Скворода, хоч їх розділяє ціле століття, творили в тих часах, коли домінувала в духовому житті європейського світу раціоналістична ідея. Тільки один писав свою «Етику» на зачатку раціоналістичної епохи, коли розцвітали математичні науки, фізика та астрономія, коли людство володіло гже відкриттям та винаходами Кеплера, Снелія, Торічеллі та Бойля, коли Гюґенс відкрив закони доосередньої сили та маятника, коли Декарт винайшов аналітичну геометрію та логаритмічну спіраль, коли сп'яніла від цих успіхів теоретична людська думка готова була очікувати, що апіорна метода при помочі математики приведе наше знання в найдальші глибини; другий же присвячував себе самопізнанню наприкінці цієї епохи, коли раціоналізм, перейшовши через свою кульмінаційну точку, зачав перероджуватись у містичний культ перфектибілістів, що з розуму-слуги зробили святу первооснову, ніби непогрішний, внутрішній голос людини, що диктує нам таємні об'яви одвічної правди, та коли, з другого боку, виразно позначалося певне розчарування в безмежній силі дискурсивного розуму, коли на зміну гіпертрофії інтелекту виставила свої занедбані права сфера людських змислів, знайшовши свій крайній вислів у Кондільяковому «Трактаті про вражіння».

Уже ця часова віддаленість, уже позиція Спінози й Сквороди на протилежних кінцях певної доби, окрім не позбавленого інтересу питання про вплив першого на останнього, умотивовує їх паралельний обслід, бо розкриває можливости задуматися над еволюцією людської думки в її пошуках шляхів до недосяжних вершин таємної вічності.

Але ж — можуть сказати — Спіноза та Скворода це люди, що не тільки відділені один від одного цілим століттям (Спіноза 1632—1677, Скворода 1722—1794), але й люди віддалених один від одного країв, люди різних націй, люди різного суспільного середовища; отже, чи правильно ставити одну поруч одної ці постаті, коли може обидва вони були продуктом різних щаблів духового розвитку суспільства, коли, може, духові процеси там, де жив та творив Скворода, йшли зовсім не тою дорогою та не в ногу з духовим життям центральної Європи, де формувалася думка Спінози; коротко — чи доба раціоналістичного руху в Європі охоплює й Україну — батьківщину Сквороди, чи, може, ця остання була поза рямцями тодішнього європейського розвитку духової культури? Відповісти на це питання річ не зайва, коли мати на увазі, що люди, навіть учені, й до сього часу иноді думають державними категоріями замість національних і готові собі складати уявлення про рівень культури певного народу на основі ступня розвитку панівної над цим народом влади. Загально відомо, що панівна в російській державі московська нація в часах Сквороди перейняла з Європи зверхню політуру, а в ґрунті своєму далі була країною духово чужою європейському культурному світові. Російська наука цей незаперечний факт для Московщини часом розтягає й на інші краї та народи російської держави. Йдучи цим шляхом аналогії з Московщиною, відомий дослідник Сквороди Вол. Ерн писав, що Скворода народився й виріс «въ стране варварской полукультуры», серед «почти бродячого населения». Наведена цитата дуже характеристична для існуючого в російській науці неграмотного погляду, ніби землі українські були поза орбітою європейського духового життя. Тому буде на місці тут сконстатувати, що Україна в XVIII. ст., всупереч московській політиці відрізати її від Європи, далі зберігала свої, що багатьма століттями наростали, традиційні зв'язки з культурною Європою, й європейські ідейні рухи котилися по Україні в XVII—XVIII. століттях так інтенсивно, як у кожній пересічній землі центральної Європи.

Можна було б на доказ цього привести масу фактів, розгорнути перед очима читача багато характеристичних явищ, але це зайняло б тільки місця, що вийшла б ціла окрема розвідка. Через це я обмежуся лише кількома вказівками на те, що духове життя на Україні йшло у сфері європейських безпосередніх впливів і що раціоналістичний рух мав усвоєний перебіг у нас, на Україні. Так архієпископ Теофан Прокопович, іще

бувши ректором Київської Духовної Академії, де пізніше вчився Сковорода, листується з видатними лютеранськими богословами з Кенігсбергу²⁾ та з сорбонськими богословами;³⁾ він веде листування з відомим професор. у Галле, а потім у Сні **Joh. Fr. Buddeus-ом** та радиться з ним з приводу сорбонських пропозицій цареві Петрові I. перейти на унію.⁴⁾ Пізніший архимандрит Теоф. Кролик, що знав багато мов, ще будши світською особою, 6 літ (1716—1722) перебуває у Празі, працюючи над перекладом для росіян Буддеусового німецького лексикону.⁵⁾ Траплялось, що німці-лютерани приходили на Україну, щоб славити в Києві черцями.⁶⁾ Зі щоденника Якова Марковича, сина генерального судді українського, довідуємось, що він, гостюючи в Теофана Прокоповича, разом із цілим товариством дискутував над Декартом (Дневн. записки малор. подскарбія генер. Якова Марковича т. I, ст. 299), у тому самому щоденнику зустрічаємо цитати з І. Фр. Буддея (*ibid.*, ст. 295) та Бекона Верульямського (*ibid.*, ст. 135), там таки читаєте, що в далекому поході до Дербенту автор щоденника пише вірші на тему: „*cur mundus militat sub vana gloria*“ (*ibid.*, ст. 109), а з кінцем р. 1731. Маркович записує французькі вірші під заголовком: „*Le portrait d'un veritable honnête homme*“, з приводу яких зауважує: „*on dit que ces vers sont composés par l'Archeveque de Cambroi*“ (*ibid.*, ст. 383). Сфера інтересів, як бачимо, європейського рівня розвитку.

Раціоналістичний рух серед верхів українського духівництва в першій половині XVIII. ст. мав такий ґрунт, що це духівництво, займаючи керівні місця в російському православному синоді та посідаючи на Московщині впливові катедри єпископські, кермувалося раціоналістичним духом у своїй церковній діяльності; і, наприклад, член петербурзької академії наук Шумахер писав 5/V, 1724. р. до Вольфа, що це духівництво «тепер із особливою гарячковістю старається привести віру в розумний (підкр. мое) стан та визволити [її] від усяких забобонів».⁷⁾

Нарешті, згадаймо собі, що Теофан Прокопович у своєму «Разсужденні о безбожії» наприкінці першої частини займається атеїзмом «новопроявившагося в Голляндії безбожника Венедикта Спінози».⁸⁾

Вже цих кілька рисок, думаю, стане, щоб розглядати Спінозу та Сковороду, може, не як постаті між собою споріднені, може, не як генетично між собою зв'язані, але як фігури одного ряду.

¹⁾ Чистович „Феофан Прокопович и его время“, ст. 401.

²⁾ див. „Дневныя записки малор. подскарбія генерального Якова Марковича“ ч. I, ст. 329.

³⁾ И. Чистович: „Феофан Прокопович и его время“, ст. 44.

⁴⁾ Чистович, *op. cit.*, ст. 373.

⁵⁾ Чистович, *op. cit.*, ст. 402.

⁶⁾ Чистович, *op. cit.*, ст. 617.

⁷⁾ Чистович, *op. cit.*, ст. 589.

Чи читав Сковорода Спінозу?

Доки не знайдеться безпосередніх на це доказів, зістанеться незбитим твердження Єфіменкової, що «Сковорода не мав жадного безпосереднього відношення до Спінози». Але чи не була б це поспішна необачність приєднатись до дальшої думки дослідниці, що Сковорода не знав його (Спінозової) науки якимнебудь іншим шляхом?

Адже ж це твердження не оперте на жадних певних давніх. Сковорода міг знати Спінозу, коли не безпосередньо, що теж не виключене, то в усякім разі посередньо. Це посереднє знайомство могло статися, або з творів Буддеуса, якого в Київській Академії, ймовірно, знали ще з першої чвертини XVIII століт. та твори якого Академія замовляла собі ще й у половині XVIII ст.,⁹⁾ або з твору Теофана Прокоповича «Разсужденіе о безбожїи». Нарешті, невиключене, що Сковорода міг чути про Спінозу, навчаючись у Київській духовній Академії від тамошнього проф. філософії Михайла Козачинського, що був людиною широко освіченою, подорожував по Німеччині та міг знати твори Спінози.

Одначе, доки ми щодо цього питання зістаємося без жадних прямих доказів, у площині більше, чи менше правдоподібних гіпотез, доти навіть при факті певної коінциденції думок Сковороди й Спінози, не можемо говорити про вплив Спінози на Сковороду у звичайному розумінні цього слова, тобто, припускати, що світорозуміння Сковороди, його ідеї виростили зі Спінозівської філософії, що з цієї останньої впливами вживалися філософічні цінності до системи Сковороди, що наш філософ черпав із глибин Спінозового духа животворне джерело своєї філософічної думки.

Але звернемося до їх філософії та подивимося, чи є яка спорідненість поглядів одного й другого, якщо не в цілому, то, принаймні, в проблемах конструктивного значіння для кожної системи; коли є, то в чому саме ця спорідненість проявляється, і чи можемо про неї твердити, що вона виникла, як результат діяння Спінози на Сковороду, чи, може, існує якесь інше могутнє джерело, до якого вони обидва, кожний зокрема приходили напитися, щоб утасити свою пекучу спрагу до пізнання непізнавального.

Спинім свою увагу насамперед на їх метафізиці. Якою кожний із них уявляє собі справжню природу всього буття, який є механізм його діяння, звідки все повстало, та куди воно прямує, чому та нащо відбувається скороминуща мінливість ув універзумі?

⁹⁾ Д. Чижевський, «Філософія на Україні», ст. 52.

Ось як на це відповідає Сковорода: «Світ увесь складається з двох натур: одна видна, друга невидна. Видна називається сотворіння, невидна Бог. Ця невидна натура чи Бог, просякає все сотворіння та його утримує, він (Бог) завжди всюди був, є та буде» («Начальная дверь», вид. Бонч-Бруевича, ст. 63) «У давнину Бог називався розум усесвітній... натура, буття річей, вічність, час, доля, необхідність, фортуна та інші. А у християн найвидатіші його імена такі: Дух, Господь, Цар, Отець, Розум, Істина. Останні два імена здаються найвідповіднішими, бо розум зовсім нематеріальний, а істина вічним своїм існуванням є протилежна нестійкій матерії (там-таки, ст. 64).

Але ледви чи правильно було б бачити, слідом за академіком Багалієм, у цьому погляді Сковорода «початок дуалізму» (Багалій, *op. cit.*, ст. 325). За справжнє буття Сковорода вважає невидне, нематеріальне, Бога, панівну, всеблаженну природу, розум, істину;¹⁰ світ емпіричний «підла натура» для нього лише недосконалий, неясний, невиразний відбиток того духового світу, що єдино дійсно існує. «Світ наш» — каже Сковорода —, «вік наш, і година наша — це лише тінь... Вона (тінь) не є діло, а лише образ... Світ наш це одяг, а (світ) Господній це тіло (Разглаголъ о древнемъ мірѣ, ст. 307, 308).¹¹ Все на цьому світі народжується та щезає, все мінливе, як перекиди піску, усе дрягле і тліє, ясний день хилиться до вечора, і темна ніч обгортає землю, роскішна квітка в'яне, засихає, і стає з неї сіно, усе, народившись, не стоїть твердо, а в нестійкості занепадає; лишень невидима істина, що вічно існує, сяє, як вічний ранок, як світло неприступне, непогасиме, як сонце незахідне. Незчислимі світи всесвіту це лише «сліди Божії» (*ibid.*, ст. 309), що свідчать про незбагненну, таємну його премудрість. Простори, що сягають вище зір, можуть у одному божому пункті вміститися (*ibid.*, ст. 308). Час, що об'єктивно не існує, що тлінній людині завдячує своє буття, «а без людей бути не може» (Разгл. ст. 305), це є лише фальш, омана, суєта, для блаженної ж природи, для цього «безконечного начала» (Ізрайльській змії, ст. 369), для цього «безначального кінця» (*ibid.*, ст. 370) існує всеохоплива безодня вічності. «Нічого нема ані перед нею, ані після неї» (Ізр. змії, ст. 366). Вічність «усе в особмежних глибинах своїх уміщає, і не для неї будь що, але вона для всього є початок та кінець» (*ibidem*). «Цей чудесний початок, починаючи, кінчає, а, кінчаючи, починає, народжуючи — нищить, нищучи — народжує» (*op. cit.*, ст. 368). Так силою всесвітньої духової первооснови відбувається в «підлій матерії» процес безнастанних змін, що становить споконвічний ритм коловоротного руху у сфері емпіричного. Емпіричне, «підла природа» це — «малпа, що на-

¹⁰ У Сковорода все це — синоніми.

¹¹ «Боже ество» — каже Сковорода — «є форма». Оці форми «у Платона звуться ідеї». Лише їм належить абсолютне буття.

слідув в усьму свою паню-натуру» (Разгл., ст. 309). «Бог це вічна голова й таємний закон для сотворіння».

Панівна над тлінним безначальна природа є всюди та в усім, хоч її не видно; усе ж, що бачимо, то є «стихийна підлота», що її носить Бог ніби одяг свій. «Вона йому належить, і він у ній усюди. Але вона не є він, та він не є вона. І він у ній, але окремо від неї та вище за неї перебуває, (окремо та вище) не місцем, але святинею» (Разгл., ст. 312), тобто, значінням своїм. Значіння цього світу розуму, цього духового начала для Сковороди є абсолютне, і лише воно, це духове начало в устах Сковороди зветься „*Materia aeterna*“ (ст. 368), усе ж, що минається, родиться, щезає, це — ніщо. Начало, чи льогос, чи Бог це світ гарний, «світ первородний» (Жена Лотова, ст. 406); йому протиставить Сковорода світ «нижній, тлінний» (*ibid.*), що є лише «дим вічності» (*ibid.*, ст. 392); це — болото, глина безвартісна, як би її не просякав «животворний дух» (Алфавитъ мира, ст. 333) панівної «святої краси» (Разгл., ст. 312), справжньої природи — Бога.

Матеріальний світ існує з бажання вічної волі, щоб були видні всі її досконалости, щоб усе матеріальне свідчило про «гарне начало влади Божої, силу слова його та славу вічно-існуючого духа його» (Кольцо, ст. 270). «Підла природа» «завжди та всюди є при своєму началі (одвічному розумі), як тіль при яблуні» (Израиль. Змій, ст. 368); вони нерозривно пов'язані між собою, і вічності духа завжди секундує вічність матеріального — «Доки яблуня, — доти й тіль її». «Дерево вічності завжди зеленіє, отож і тіль її (вічності) не обмежена ні простором ні часом» (Потоць Змінць, ст. 507), але «буття своє дістає світ сухотравний від світу горнього» (Кольцо, ст. 277).

Матеріальний світ лише через одухотворну силу божеського розуму набирає вартости. — «Плоть — ніщо — дух животворить» (Кольцо, ст. 283). Одвічний льогос своїм любовним промислом усе твориво, що саме для себе — безвартісна глина, «одушевляє, годує, направляє, (його) захищає, (ним) розпоряджається та своєю — таки волею, що загальним законом зветься, знову (це твориво) у грубу матерію, чи болото повертає, а ми це смертю називаємо» (Нач. дверь, ст. 64).

Ось так коротко виглядає онтологія Сковороди, ось так він розв'язує проблеми буття та діяння світу.

Тепер звернемось до Спінози та пригадаємо собі його метафізику. У Спінози первооснова світу це — Бог, перша причина усіх річей, а також причина себе самого, що «пізнається зі самого себе» (Короткий трактат, ст. 48, розд. I, гл. I).¹³⁾

¹³⁾ Твори Спінози, гайдельберзьке видання, I, стор. 530: „Doch God, de eerste oorzaak aller dingen, en ook de oorzaak zijns zelfs, die geest hem zelve te kennen door zig zelve“.

Ця божеська прасуть, або, як каже Спіноза, субстанція є абсолютно безмежна, тоб-то, складається з »безмежних атрибутів, що з них кожний виявляє вічну та безмежну суть«, і що з них кожен пізнається зі самого себе — „per se“.¹³⁾ Бог є лише одна-єдина субстанція й »окрім Бога жадна інша субстанція не може ані існувати, ані бути подумана«.¹⁴⁾

Вічна й безмежна суть атрибутів субстанції є творча природа — „*natura naturans*“, прояви її, модуси є сотворена природа „*natura naturata*“. І одна й друга становить єство Бога: »Бог є природа, поза Богом не може нічого бути«. »Все що є, є в Бозі, і нічого не може ані існувати, ані бути подумане без Бога«.¹⁵⁾ Бог є не лише абсолютна перша причина, він є також внутрішня причина всього — „*causa immanens*“ (ст. 63), а не зовнішня — „*transiens*“ (ibidem). Він є дійна причина „*causa efficiens*“ (ibidem, ст. 67) не тільки існування речей — „*rerum existentiae*“, але й їх суті — „*essentiae*“ (ibidem). Субстанція, чи Бог, чи цілкупність його незчисленних атрибутів є свобідна причина — „*causa libera*“ всіх речей. Бог діє за законами своєї власної природи, ніким діяти не спонуканий (див. ст. 61, prop. 17). Навпаки, все визначене для чогось, є »необхідно визначене Богом«,¹⁶⁾ і ніщо не може саме про себе порушити ту визначеність. Всяка обмежена річ є визначена до буття й діяння другого, друга — третю і т. д. до безмежності. Нема нічого такого, з природи чого не впливав би якийсь наслідок, отже в природі немає випадковости »все визначене до певного існування та діяння з конечности божеської природи«.¹⁷⁾ Коли все те, що є, впливає з принципу конечности, то ніщо не могло бути сотворене Богом у іншому вигляді, ніж сотворене«.¹⁸⁾ У цій причиновій діяльності є могутність Бога, що не може бути відділена від його єства; могутність Бога та його суть тотожні: „*Dei potentia est ipsa ipsius essentia*“ (ibid., ст. 76, prop. 34). Все, що ми розуміємо як залежне від могутности Бога, є конечне; однак, цей принцип конечности не обмежує свободи Бога, бо він не над ним та не поза ним, а в ньому самому, не треба лишень зміншувати свободи волі зі свавільством, „*libertatem voluntatem*“ з „*bene placito*“, як це часто роблять ті, що у-являють собі природу Бога через аналогію зі своєю власною природою.

¹³⁾ II, Ethica, I, 45, VI: „*In infinitis attributis, quorum unumquodque aeternam et infinitam essentiam exprimit*“.

¹⁴⁾ Ibidem, 56, prop. 14: „*praeter Deum nulla dari neque concipi potest substantia*“.

¹⁵⁾ „*Quicquid est, in Deo est, et nihil sine Deo esse, neque concipi potest*“, ibidem, 56, prop. 15.

¹⁶⁾ „*a Deo necessario... determinata*“, 68, prop. 26.

¹⁷⁾ Ibid. 70, prop. 29: „*Omnia ex necessitate divinae naturae determinata sunt ad certo modo existendum et operandum*“.

¹⁸⁾ Ibid. 73, prop. 33: „*Res nullo alio modo neque alio ordine a Deo produci potuerunt, quam productae sunt*“.

Не всі атрибути Бога доступні нашому пізнанню. Єдино пізнавальні атрибути його — це мислення та розтяжність, отже, Бог це те, що виявляється нам, як річ, що думає, духовна та річ розтяжна, матеріальна, „*res cogitans*“ (ibidem, II prop. 1, ст. 86) — прасуть духовна та „*res extensa* (ibid., prop. 2) — прасуть розтяжна. Як прасуть духовна, Бог виявляється в цілковито безмежнім інтелекті, як „*res extensa*“, він проявляється в руху та спочинку; одне й друге дає картину цілого всевіту, що нам виявляється ідеями та тілами.

Тіла перебувають між собою в певному порядку, у стані причинової залежності, бо це модуси атрибуту розтяжності, якому властива причиновість; ідеї, що є модусами атрибуту думання, якому теж властива причиновість, підлягають тому самому принципіві взаємовідносин, що й тіла, або, як сказано в 7. теоремі другої частини «Етики»: *ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum* — «порядок та зв'язок ідей є той самий, що порядок та зв'язок річей». Як думання та розтяжність є властивості одної прасуті — субстанції, так ідея й тіло — це різні форми (модуси) одної речі.

Вже цього короткого зіставлення досить, щоб можна було рішити питання, чи зв'язані між собою тісніще Сковорода й Спіноза в вирішуванні проблем буття та діяння. У деталях є справді між ними подібності, так, наприклад, ідея закономірності світу для обох річ безсумнівна. Спіноза каже, що закони і правила природи, за якими все відбувається та трансформується, всюди й завжди однакові (III, *praefatio*, ст. 138). Сковорода цю саму думку висловлює так: Дитяче є це мудрування, що закидає блаженній натурі несподіваність та недійсність, ніби вона колись та десь робила те, чого тепер ніде не робить та «в майбутньому не буде (робити)» (Изр. змії, ст. 361). Але ж ця ідея була ще й за античного грецького світу. Ще Геракліт про це ось як поетично висловлювався: «і сонце не перейде своєї міри, а то б його дігнали Еринії — служниці Справедливості» (Д. Чижевський: Грецька філософія до Платона, Ірага, 1927, ст. 9, фрагм. 55). Отож немає підстав думати, що власне Спіноза міг навіяти цю думку Сковороді. Далі, обидва вони покладають суть Бога в його могутності, для них обох Бог єство вічне та безмежне; таксамо і один, і другий уважають за властивість Бога провіденцію «що є», — як каже Спіноза, «стремління, яке ми знаходили в усій природі в окремих річах та яке скермоване до того, щоб піддержувати та зберегти своє буття»¹⁹⁾ та яке, за словами Сковороди — «увесь світ ніби годинник на башті у руху держить» «і до добробуту всього сотворіння відноситься» (Нач. дверь, ст. 64, 65).

¹⁹⁾ Tract. brevis, I, cap. V, ст. 546: „De tweede eigenschap Gods, die wij hebs eigen noemen is deszelfs voorzien ghijd: welk bij ons niet anders als die poogeng is, die wij in de gehule natuur en alle bizondere dingen ondervinden, te strekkenter behouding en bewaaring van haar zelfs weezen”.

Крім цього, і Сковорода й Спіноза в онтичній проблемі виступають як сингуляристи.

Однак, всі ці подібності занадто загального характеру, щоб на основі їх можна було зближувати філософські системи обох філософів. Можна десятками нарахувати імена філософів, що, належачи до найрізноманітніших напрямків філософської думки, все ж такі подібності мають.

Зате, коли ми звернемося до того, в чому Сковорода та Спіноза розходяться, розв'язуючи проблеми буття, то тут так виразно позначиться їх різниця, що не дозволить говорити ні про впливи одного на другого, ні про їх філософську близькість чи спорідненість. Ще більше: навіть у вказаних подібностях не раз найдемо суттєві протилежності. Хоча й Сковорода й Спіноза розв'язують проблему субстанції в кількісному розумінні однаково — геністично, та ця однаковість переходить у контрастність, коли питання пересувається у площину якості.

У Спінози субстанція є духовоматеріальною природою, в нього феноменальне й позадосвідне це — „*una cademque res, sed duobus modis expressa*“, у Сковороди ж першенство належить таємному законові сили, що вічно існує («Розгл. одуш. мирѣ, ст. 216), що «по всьому матеріалі розлитий без кінця краю та без меж часу» (*ibid.*, ст. 217). «Усяка гаданість» — каже Сковорода — «є образ усесвітнього духа» (Кольцо, ст. 77). Не можна змішувати — каже Сковорода — «рабську і господську натуру в одне й те саме» (Алфавитъ, ст. 323). Світ матеріальний це лице «дім вічності» (Иар. Змій, ст. 368), «усе твориво це тінь примари» (Жена Лот., ст. 397). Вічність усе — Бог це твердь — щось певне, «що всюди та завжди в усьому стоїть твердо» (Потоп зм., ст. 496). Бог, Начало, Вічність, Світло, Розум вічного дня (синоніми) — ось справжня метафізична реальність Сковороди. Навпаки, «вся система світу цього це — земля, порох, вода текуча, тінь для псів скороминуца» (Потоп, 514); все це непевне, нестале, дочасне, мінливе, що не має самовистарчальної вартости. «Усе твориво . . . це пісок ісклесний, порох ізліплений» (Потоп, 512), якому протистоїть природа Божа. Цьому твориву, безмежно подільному «немає спільности з тою всеблаженною Одиницею» (*ibidem*) з тою «неподільною безмежністю та безмежною неподільністю» (*ibidem*) божеської природи.

У проблемі діяння Сковорода й Спіноза — антиподи. Один скрізь і завжди вперто, витривало, послідовно, методично шукає причини, другий більше інтересується ціллю. Один питає: звідки та чому, другий — нащо та куди. Один, спиняючись над явищем, оглядається від нього назад, до його початку, другий більше скермовує свій зір вперед, шукаючи тої мети, до якої це явище прямує, в ім'я якої воно повстало. Один кавзаліст *par excellence*, другий виявляє виразні фіналістичні тенденції. Спіноза каже: «чи ми розглядатимемо природу з погляду атрибуту розтяжності, чи атрибуту думання, або під

якимсь иншим, ми найдемо один і той самий лад, один і той самий зв'язок причин» (підкр. моє).²⁰)

Сковорода, спиняючись над процесами вічності, думає, що все на світі існує для того, щоб величність божа себе всюди проявляла «щоб із фальшивої землі блиснула правда Господня» (Да лобжитьь..., ст. 59). Так один філософус ретроспективно, а другий проспективно.

3.

Аналогічно до свого рішення онтичної проблеми, розв'язує Сковорода питання про природу людини: «є дві людини в людині одній», бо дві природи «божеська й тілесна є всюди в усьому» (Разгл. о душ. мірѣ, 243). Якщо в кожному індивіді є дві людини: одна від неба, друга від землі, то й у індивіді борються «два начала: одне гадюче, чи плотське, друге боже (Жена Лотова, ст. 393). «Ці два вєтва в кожній людині діють вічну боротьбу» (Брань Архистратига Михаила, ст. 417). Але для Сковороди суттю людини є духовий бік її; фізична людина для нього річ другого-рядного значіння. «Не зовнішня наша плоть» — каже він, «а наше думання — це головна наша людина» (Наркисъ, 81). Через це Сковорода пише людину малою літерою, там де йде мова про фізичний бік її, а великою — де говорить про її внутрішню духову суть. Тіло людини служить думанню її. Думка, володарка тіла, день і ніч у безперервному руху перебуває, міркує, радить, рішає, спонукує, а тіло наше мусить її слухатися. Думання — головний пункт людини; в думанні вона себе проявляє, з думання її пізнати можна, в її думанні божеський Розум об'єктивується. Тіло людини це «тінь без буття» (Наркисъ, 84) від внутрішньої людини. Тіло це «сон» справжньої людини. Дійсним тілом людини, себто, основою її є дух людини, що творить собою суть індивіда. Не тіло й кров, але думка й серце, розум та шляхетні переживання помислів людини ось що становить справжню людину, ось що творить її непохитний фундамент. «Глибоке серце (людини), чи думка її є справжньою людиною й головою» (*ibid.*, 82). Цицеронове „*mens cuiusque, id est quisque*“ має для Сковорода значіння в повній своїй широті. Сковорода каже, що думка це «насіння діла, корінь тіла» (Алфав., ст. 338). Сила, початок, голова людини є її внутрішня духова краса, є душа людини, що з незбагненою вічністю нас єднає, що до висот безмежного нас підносить. Тіло ж це «прах», «попіл», «насіння змія, що по землі плазує», це солома, а не зерно, це шкаралуща, а не зерно горіхове, це порожня назверхність, це «хвіст», «п'ята», це

²⁰) II, ст. 93, *Ethica*, II, *scholium ad prop. 7*: „et ideo sive naturam sub attributo Extensionis, sive sub attributo Cogitationis, sive sub alio quocumque concipiamus, unum eundemque ordinem, sive unam eandemque causarum connexionem, hoc est eandem res invicem sequi reperiemus“.

мертвий будівельний матеріал, як цегла, чи вапно, що набирає вартості щойно тоді, коли в нього вкладено плян архітекта.

Душа людини це безнастанний рух; крила душі це думки; завжди вона або чогось прагне, або чогось уникає; бажаючи — вона любить, уникаючи — боїться; коли не знає, чого бажати, а чого уникати, тоді вагається, сумнівається, на всі боки хитається, крутиться, як магнетна стрілка, доки оком своїм не найде найдорожчу для неї точку півночі. Думки подібні до повітря; його поміж стихіями не видно, але вона ламає дерева, руйнує будови, гонить хвилі та кораблі, їсть залізо й камінь, гасить, але й підсичує полум'я. Думки людського серця, хоч їх самих не бачиш, це могутня захована сила; від них, як від искри, повстають пожежі, заворушення та знищення; «від цього зерна залежить ціле дерево нашого життя» (Лист до С. І. Тевяшова, ст. 248). Коли зерно добре, то й добрі овочі збираємо; коли ж серце рабське, зіпсуте, підле, то став воно «невичерпним джерелом поганих намірів» (Нач. дверь, ст. 70). Серце людини, просвітлене премудрістю закону божого, подібне до кореня дерева, що посажене над джерелами води, людина — злого серця — «проклята смоківниця» (Асхаль, 171). Добре серце це добра природа й краса, це вічне джерело вічно чистих струменів-думок людських, що є «насіння добрих діл» (Благодарный Еродій, 465).

З такого розуміння природи людини випливають у Сковороди його етичні погляди, його гносеологія, його теорія щастя.

В чому бачить Сковорода моральну ціль, який зміст його моралі, які шляхи ведуть до моралі, на чому вона оперта? — Плекати в собі найкращі якості своєї душі, розвивати чисту світлу думку свого духа, культивувати радісне серце — ось завдання, що мають стояти перед людиною, яка хоче удосконалюватись, ось стежки, якими можна прийти від цього марного світу, від цього болота тлінності у країну добра, в землю правди, в царство краси. Стати мудрим — ось найвища моральна ціль справжньої людини. Мудрість це в усякому ділі душа, користь і краса; без неї все мертво й огидне. Вона робить нас з дикої потвори людиною; вона іскра божя, що освітає небесним світлом темноту нашої істоти; вона живе слово господнє, що досягає в найглибші закутки людської душі; вона невидне лице суцього Бога, «таємно в серці нарисане» (Нач. дв., 66). «Усі ми родимось без неї, але для неї» (*ibid.*, ст. 65). Вона надає правильного ходу людській природі й коли завдяки їй наше серце стає чистим джерелом добрих діл, «тоді ми робимось справжніми людьми душею й тілом» (*ibid.*, ст. 66). Премудрість перероджує рабське серце людини на божє серце, викорінює з нас безжурні бажання, визволяє нас від духа пристрастей, що виростають на тлі недосконалого пізнання світу тілесного, при помочі лише ока тілесного, тобто, змислів. Премудрість очищає нас від заздрости, ненависти, лихопомностей, гордості, підхлібності, ненаситності, смутку та інших опороків, що точать мов черв'як наше гріховне

серце, що завдають печальні муки нашій душі. Премудрість просвітлює наші бажання і з безодні беззаконности робить прекрасний тихий сад, усіяний солодкими квітками, наповнений неземною втіхою, де цвіте дерево нетлінного життя. З того дерева родяться овочі: любов, доброзичливість, незлобність, правдивість, твердість, задоволення, спокійний настрій та інші втіхи, що прив'язують людину до правди божої. «Хто таку душу має, той знає спокою, милости та вічної радості» (Нач. дв., 72). Найвище добро бачить Сковорода в інтенсивному духовому житті; і в цей бік має бути скерована вся увага людини, що хоче піднятися на вищий щабель моральности. Сфера духа містить у собі повноту египетського ідеалу, тому нехай людина не обмежується тим, щоб дбати про те, щоб родитися, годуватися та рости, бо все це значить лише існувати, а людина нехай старається, щоб праведні думки наповняли її благодушне серце, бо щойно це означає жити. «Життя живе тоді, коли думка наша, кохаючи правду, висліджує стежки її та, зустрівши, око її святкує й радується цим незахідним світлом» (Ізраиль. змія, 360).

Вишукувати правду, роздумувати над законами вічности — ось що має бути правилом достойного, морального життя. Пізнавча діяльність людини є мотивація й виправдання її буття. «Якщо ти вічність ловив», — каже Сковорода — «то не даремні твої турботи» (Влагод. Еродій, ст. 475).

Та як пізнати ту вічність? Де й у чім обмежений розум людський має її шукати? Сковорода на це питання відповів так: «Читавши книгу видного і злого світу цього, підноси сердечне твоє око в усякому ділі до головної справи, до самого серця його, до самого джерела його». (Убогий жанворонок, 485).

Цілий світ та весь рід людський це для Сковороди велика чорна книга, де списані біди всякі, що в бурхливому океані життя ніби хвилі високі зносяться вгору, розкриваючи безодню, де може легко потонути людина. Усі читають цю книгу та не всі її розуміють, бо дивляться на матеріяльне, а забувають про духове. «Г'яту (світу) б'ядуть... на ноги дивляться, а не на самий світ, тобто, не на голову й не на серце його дивляться». (Убогий жайв., 483). Але ж не пізнаєш із підшвів людини, а птаха по хвості; так і світу цього не зпачимеш, коли не заглибишся думкою в пупришню богодухову суть. Отже — каже Сковорода — «розділи на хвіст і голову». (Аскань, 145). «Завжди треба пам'ятати, що праве й ліве, світло й темрява, голова і хвіст, добро та зло, вічне й дочасне; завжди треба прагнути першого, та не даватися в руки другому. Не досить бачити оману тілесну, треба дивитись крізь неї, щоб побачити по той бік неї землю господню, де перебуває «найвища панівна сцієнція» (Асхань, 134), де діє «безначальна інвенція», «премудрійша делінсанція» «божеської патури». (Разглаго., ст. 245). Пізнання світу правдивого, тобто, божеської духової прасуті може йти не тільки шляхом викривання феноменального з безмежности невимовної

сили Всесвітнього Духа, а й може відбуватися за поміччю алегоричного тлумачення Біблії, де таємно, під історичальною, чи поетичною формою прихована невидна постать вічності. Хто розуміє Біблію буквально, той бачить у ній лише земледіну підлогу, що на череві плазує та до висот вічного піднятися не може. Для такої людини фігуральність Біблії стає чудодійною дійсністю, а через це стається так, що всі погани «достойно й справедливо це християнське божевільство (в тексті: б'єсность) висмівали та й ще висмівають». (Потоп, ст. 507). Буквальне розуміння Біблії приводить людей до сресія, роздорів, забобонів, контраретна, а «всю Христову філософію кидає у крайнє призирство та глум» (ibidem).

Для правильного розуміння Біблії треба розшифрувати прихований сенс її. Подібно до того, як Вічність захована завжди в дочасному, й наука про Вічне прихована в хитро посплітуваних сплітках біблійних оповідань. За брехливими ж формами Біблії, за дослівним її текстом мудрій людині «виявляє істина своє прекрасне око вічності» (Изр. змії, ст. 363), розкриває «в шореткому — тендітне, в гіркому — солодке, в люті — милість, у отруті — їжу, в несмачному — смак, у смерті — життя, в безчесті — славу». (Жена Лотова, ст. 395). Біблія заховала «силу в немочі, багатство в бідності, в бешкеті премудрість» (Кольцо, 290). Вміти відрізнити в Біблії лущиння (шолуху) від зерна, це значить розгадати цього «жидівського сфінкса», це значить піднятися від «ідолопочитання» до «центру Вічності», до Бога.

Треба вміти — каже Сковорода — розуміти Біблію. «Коли в божих книгах читаєш: пияцтво, наложництво, кровозміс, тілесне кохання (амури) й тому подібне, то не затримуйся на содомських цих вулицях, але проходи, не задумуючись на них, і на шляху грішних не стій. Біблія бо не до цих вулиць, а тільки через ці вулиці, веде тебе в горню землю, в чистий край... до вічного». (Жена Лотова, 404). Людськими словами говорить Біблія, та не про людське. На людські мотиви співає вона, та не людських пісень. «Мова Біблії подібна до Азійської ріки, що зветься Менадер. Кажуть, що ріка ця найкращими місцевостями протікає, але течія її в'ється як змії і заплутує хід свій, як будова лябіринту» (Асхань, 176). Так у Біблії все позаплутуване, що вся вона, як вузол, чи ланцюг вузлів. Кожного вона своєю загадковістю принаджує, але багатьох від себе й відштовхує; кожний із неї черпає, та не кожному це до смаку. У дім Біблії «всі ввійдуть, та не всі залишаться», зі стола біблійного «всі найдяться, та не всі насолоду матимуть» (Кольцо, 287). Для одних вона — «храм слави», для других — «брудна хібарка» (Жена Лотова, 405); для одних у ній «вовчиці й тернії», для других «райські троянди» (ibid., 404). Одні підходять до неї, як «земледіні змії», як «плотожади звірі», як «венри лісові» (ibid.), другі, як сини світозорного розуму; і так біблійне «лущиння їдять свині, а хліб — діти божії». (Брань Арх. Мих., 435).

Але «Господь наш усередині нас є, у серці нашім» (Кольцо, 252). Тому пізнати Його можемо не тільки дивлячись на зверх, не тільки через світ видний, матеріальний, або через світ символічний — Біблію; Бога-вічність можемо також пізнати, заглиблюючись у себе самого, вивчаючи свою внутрішню духову природу, досліджуючи в собі «у нашому попелі заховану іскру божества» (Кольцо, 256). Однакова праця — каже Скворода — пізнати себе і зрозуміти бога, бо божеське нетлінним вічно залишається у скарбах розуму» (Потопъ, 497), бо справжня людина й Бог це — одне й те саме» (Наркисъ, 92).

Інтроспекція це не тільки найпевніший спосіб богошукання та богопізнання, а це єдиний досконалий спосіб наблизитись до глибшого пізнання Непізнавального: «ніяк не можна пізнати Бога, не пізнавши самого себе» (Асхань, 135). Не треба, міркує Скворода, гонити вітри за Богом по всіх усюдах, як Ісав на полюванні за здобичею, не треба шукати вічного Начала, як це багато роблять по світах Коперникових, а треба шукати Його у глибині серця свого, в цій безодні, де заховане світло божеського сонця. Як у дзеркальних водах чистого джерела побачив Наркис свою принадну вроду, так у прозорих глибинах свого серця може людина побачити вічне Начало, божеський льогос. Що більше ми в себе заглиблюємось, що більше віддаємось самовивчанню, що ліпше пізнаємо в собі свою справжню, внутрішню Людину, то більше пізнаємо Вічного Духа, від якого народжується душа людини, думка й серце її. «Чим більше хто себе пізнає, тим вище виходить на Сіон світу» (*ibidem*, 321). У процесі самопізнання покидаємо ми мертве й тлінне, відриваємось від тілесного й летимо серцем до незримого, небесного, підносимось до голови й життя нашого до справжньої Людини, що «предвічному батькові своему суттю й силою рівна» (Наркисъ, 112). Якщо хто цю Людину знайшов, зрозумів та полюбив і в одне з нею злився, той став співучасником вічного, над тим смерть силу свою втрачає, той із Богом вічно царуватиме, той «Богові, а бог йому Друг» (Разгл. о древнемъ мирѣ, 310).

Процес пізнавчої діяльності, де об'єктом маємо вічне, потребує особливої обережності. «Не будьте поспішні, пізнавайте все обережно» (Кольцо, 267), каже Скворода, «бо висока річ — світ і легко заблудити від Бога та втратити спокій серця». «Шукай, рий, перебирай, вивідуй закавулки, вимацууй усі потайники, випробовуй, прислухайся, розділяй», бо «розділити, розсікти й розсудити це одне й те саме» (*ibidem*), — ось якими словами говорить Скворода про процес пізнання. «Розжуй! — каже далі. Жуй кожную річ двічі, як жують ті тварини, що їх святе письмо колись у жертву богові казало приносити. Перше усування принесе пізнання буквальне, черс: яке розбереш лише «душпіння історично... тілопе» (Асхань, 150). Після цього треба пережити «до другого усування та шукати прихованого сенсу» (*ibidem*), шукати за тілесним духового. Це шукання відсувається у процесі

думання вищого сорту другого порядку. Таке думання породжує «другі та вічні думки, що перелітають від смерти в життя, від матерії до форми» (Потоць, 499). Щойно таке думання значно наближує нас до пізнання справжньої суті, і лишень ті, що по два рази жують, «постигають гору Правди Божія» (Асхань, 159).

Процес пізнання має бути вільний. Шукати першу й останню точку світобудови треба так вільно, як це робили колись маги, волхви, халдеї, гімносфісти, гієронанти, софи, філософи, які увільнялись від усіх життєвих справ, присвячували себе Богові і «тоді в натурі та в книгах вільно (підкр. моє) шукали Начала» (Ізр. змія, ст. 366).

Щодо засобів пізнання, то Скворода знає їх три та визнає ріжновартісне значіння.

Пізнання зміслами всього емпіричного «оком тілесами» «тілесного світу» з погляду досконалости стоїть найнижче, воно «по землі плазує, брудну п'яту нашу спостерігає» (Наркиссь, 82), воно «ханається за хвіст, минаючи голову» (Алф. мира, 323). Вище за нього стоїть пізнання розумове, бо воно дозволяє піднятися «зверх стихій» у «незблемую твердь вічності» (Жена Лотова, 408), воно дозволяє зробити спробу досягнути в нутрішню суть феноменального «обминувши покривало плоти» (Потоць, 523). Нарешті, найвище пізнання це таке, що повстає не з дискурсивного розуму, не зі спокійного розважування *pro ta contra*, а вибливає з глибини релігійного піднесення, родиться з надрозвості екстази, осіняє нас як світлосеййна іскра, виникає «враз, як блискавка» (Бесѣда, нареченная двоє, 205). При цьому пізнанні народжуються високі пророчі думки, що насичують серце, що високо, високо підносяться, що у просторах високих небес літають» (Жена Лотова, 402) та перероджують нас із плоти в дух, із творива в Людину, з небуття в буття. Це божеська інтуїція, яка охоплює людину, коли «дух вічного загіє серце її» (Потоць, 517), це солодке горіння творчого вогню безпочаткової безконечности, що на крилах любови несе душу людини в царство безмежности та воскрешає там перед нею відвічне минуле, розкриває незрозумілу суть сучасного, відслоняє завісу таємного майбутнього.

Думка людська у своїх пізнавчих зусиллях прагне звільнитись від тілесної землі, від земляного тіла та підняти до рідної для неї необмеженої вічности, щоб у сесайві її очиститись, щоб собі «зробити зовсім вічне стремління та безперешкодний рух, вилетівши з тісних меж матеріального на волю духа» (Разгл. о древнемъ мирѣ, ст. 239).

Процес шукання дає насолоду душі, оживляє її, як рух воду, що тече в гірському потоці; процес пізнання розміром своєї інтензивности виявляє міру нашого стремління до Вічного, нашої любови до Бога, бо що таке любов, як не стремління

до найліпшого, до найкращого, бо що таке найліпше, найкраще, найдосконаліше, як не Бог? Любов родиться з пізнання; є це «Софійна дщерь» — «де мудрість бачить, там загоряється любов» (Наркисс, 75).

Коли ми в найвищому пізнавчому акті, в інтуїції зливаємося з Богом, то тут сплітаються радісна любов людини до Вічного з божеською суттю, що у природі своїй є ніщо інше, як цілющність споконвічного стремління, як ерос без кінця та краю, як усеобіймлива Любов.

Та цей містичний акт злиття мікрокосмічної любови з космічною завжди вривається у стадії започиновости, не досягаючи доконаности. Є це дія інхотативна, а не перфективна, що причину своєї незакінчености має в тілесності конструкції людини, що про недосконалість тілесного завжди свідчитиме.

«Два царства» — каже Сковорода — зчиняють у кожній людині вічну боротьбу» (Брань Арх. Мих., 417); царство божеське й царство диявольське, земля небесна й земля тілесна; через цю боротьбу людина не може цілком досягнути своєї пізнавчої стремління, хоча багато вже тисячоліть ловить вона невловного птаха — істину, хоча зловонвіку розв'язує вона незліченні вузли у шпурі безпочаткового Початку. Людина знає, що птаха того «повік не зловить» (Благод. Єродій, 475), а проте завжди ловити намагається, бо ненаситна забава — проходжуватись по Соломонових садах та палацах і не все видивитись (Ізр. Змій, ст. 385). Таке вічне безсилля людини розумом своїм цілковито переступити межу непізнавального каже Сковороді давати людям таку песимістичну пораду: «не покладайтеся на павутиння ваших думок» (Кольцо, 267). Тому, зрештою, Сковорода не відмежовує виразно сфери знання від сфери віри, й там, де в незбагнених просторах Невидного губиться іскра людського розуму, розсвічує Сковорода свою ліхтарню «Святе письмо, що божим світлом блищить для нас, побожних» (Асхань, 167).

Так наш філософ із низин пізнання раціоналістичного приходив на висоти пізнання містичного порядку.

Але вернімося до Спінози та пригадаймо собі коротко, що він каже з приводу цього ряду питань.

Антропология Спінози у з'ясуванні природи людини впливає з його онтичної філософії, й наскільки Сковорода й Спіноза відрізняються один від одного в метафізиці буття, настільки вони далекі один від одного й у науці про суть людини. Для Спінози людина це феномен психофізичної природи, в якому тілесне й духове творять органічну цілість, у якому ці два елементи злиті, як два боки одної й тої самої річі; для Сковороди матеріальне й духове, хоч пов'язані між собою нероздільно, але ж зате без злиття, бо це не рівнорядні компоненти, бо одне є суть, а друге гінь «безбигная».

Для Спінози духове й розтягне в людині це модуси атрибутів рівної ранги, для Сковороди Дух людини річ на певний ща-

бель поставлена, тілесне ж не те, що нижче, а просто поза шаблями поставлене, як злудне, як таке, що не існує.

Коли Спінозова наука про суть людини далека, як це бачимо, від думок про те саме Сковорода, то зате в етичних поглядах та в теорії пізнання можна сконстатувати між цими філософами певну близькість.

Добро для людини Спіноза, як і Сковорода, покладає в духовому житті, в мисленні. «Ні про що — каже він — ми не знаємо напевне, чи воно добро, а лише про те, що справді веде до розуміння,²¹⁾ бо розуміння забезпечує людині досягання для неї корисного та приводить людину до самовдосконалення. Коли людина досягає собі корисного та самовдосконалюється, то це збільшує її могутність, а могутність людини є чеснотою (*virtus est ipsa humana potentia, Eth. IV prop. 20, demonstr., ст. 224*), бо забезпечує здійснення основного закону, згідно з яким усе рветься до того, щоб ізберегти своє буття (*in suo esse perseverare, ibid.*).

Отож, що більше ми виявляємо могутності, то більше ми віддані чесноті. Прояв же могутності людини можливий більш тоді, коли пізнаємо те, що хочемо опанувати, або від чого залежимо, тому пізнання корисне, тому в ньому лежить добро, тому пізнавча діяльність нашого духа, чи розумове життя є чеснотою. Пізнання є найвище завдання людини «остання ціль, якої ми шукаємо — каже Спіноза — та найбільш бажане, що нам відоме, є справжнє пізнання».²²⁾ Що більше ми пізнаємо, то більше ми віддані чеснотам і коли наше пізнання сягає в безмежність, себто, має за свій предмет Бога, ми доходимо до найвищої чесноти. Про це Спіноза каже так: «Найвище благо душі є пізнання Бога й найвища чеснота це пізнавати Бога».²³⁾

Коли ми говоримо тут про пізнавчий процес, то не забуваємо, що Спіноза має на увазі не тільки його скермування на на-зверхній об'єкт, не тільки стремління людської думки на зовні, а й рух її у пупро суб'єкту, заглиб у своє я, акт самопізнання.

Самопізнання у Спінози є етичної вартості діяльність, бо, пізнаючи себе, ми краще зрозуміємо свої хиби, що перешкаджають нам бути моральними, а зрозумівши — краще можемо їх викорінювати, від них визволятися, збільшуючи тим способом свою могутність, що є для Спінози, як ми вже сказали, чеснотою. Коли ми ліпше пізнаємо себе, то нам зрозуміліший стає причиново-наслідковий ланцюг, у який пов'язане все буття, зрозуміліший, бо ж ми самі є кільцем, ланкою в тому ланцюзі, а через це яєнища

²¹⁾ *Ethica, IV, prop. 27: „Nihil certo scimus bonum, aut malum esse, nisi id, quod ad intelligendum revera conducit“*. II, ст. 227.

²²⁾ I, 363, *Tract. b:vis, II, cap. IV*, „... dat het laatste einde dat wij zoeken, en het voor naamste dat wij kennen, de waar kennis is“.

²³⁾ *Eth. I, prop. 28: „summum Mentis bonum est Dei cognitio et summa Mentis virtus Deum cognoscere“*, II, 228.

стає для нас первопричина, тобто, Бог. Таким чином, самопізнання є шлях до богопізнання.

При самопізнанні ми переживаємо почуття радості з приводу зростання нашої могутності, яке відбувається у процесі пізнавчого акту. Це почуття радості ми відносимо до ідеї Бога, як початкової причини нас самих та нашого радісного почуття. Але радість з'єднана з ідеєю її назверхньої причини це є любов.²⁴⁾

Предметом любові є та назверхня причина. Отже самопізнання неминуче зв'язане з любов'ю до Бога, або, як каже Спіноза в *Ethica V, prop. 15*: «Хто ясно та виразно пізнає себе і свої афекти, той любить Бога й любить його тим більше, чим більше він пізнає себе й свої афекти».²⁵⁾ Та людський дух може досягнути того, щоб усі (підкр. мое) афекти тіла, чи «образи річей відносились до ідеї Бога», тобто, все, що може стати об'єктом нашого пізнавчого процесу, ми можемо віднести до ідеї Бога,²⁶⁾ бо „quidquid est, in Deo est, et nihil sine Deo esse neque concipi potest“ (*Ethica, I, prop. 15, cm 56*); отже, що б ми не пізнавали, все це буде відноситись до ідеї Бога, як первопринци, і радість од наслідків цього пізнання з'єднана з ідеєю її назверхньої причини викликати в нас почуття любові, об'єктом якої буде та назверхня причина, тобто, Бог. — «Чим більша її величність річ», каже Спіноза, «тим більша її наша любов (до неї)»,²⁷⁾ тому немає кінця-краю зростанню нашої любові до безмежного й величного Бога. «Любов до Бога — вічна».²⁸⁾

Так пізнання всесвіту й людини в ньому приводить Спінозу, як і Сковороду, до любові до Бога, хоч, правда, приводить іншими стежками.

Щоб віддаватись пізнавчій діяльності, треба здати собі справу, який є людський пізнавчий апарат, якими способами він діє та наскільки справжнє знання нам гарантує.

Рішення цього у Спінози також близьке до думок Сковороди. Пізнання, на думку Спінози, буває своїм змістом неясне, невизначене, неадекватне, або навіть, адекватне. Неясне пізнання це опінія, чи уявлення — *opinio vel imaginatio*. Воно буває тоді, коли людський дух «сприймає річі звичайним способом природи, т. є... зовнішнім способом», себто, зміслами. Зміслові пізнання «не повне, а лише сплутане»²⁹⁾ воно є найнедосконалі-

²⁴⁾ II, 192, *Ethica, III, def. VI*, „Amor est Laetitia, concomitante idea causae externae“.

²⁵⁾ II, 290: „Qui se, suosque affectus clare et distincte intelligit, Deum amat, et eo magis, quo se, suosque affectus magis intelligit“, prop. 15.

²⁶⁾ Ibidem: „Mens efficere potest, ut omnes corporis affectiones seu rerum imagines ad Dei ideam referantur“, prop. 14.

²⁷⁾ Tract. brevis, II, cap. V, I, 564: „en na dat de zaak zig grooter en heerebijker vertoond daar na is in ons ook de hiefden grooter en grooter“.

²⁸⁾ *Ethica, V, prop. 33, II, 300*: „Amor Dei intellectualis... est aeternus“.

²⁹⁾ *Ethica, II, prop. 29, Schol., II, 114*: „... ex communi naturae ordine res (Mens) percipit, hoc est... externe“; corol.: „nec... habet (mens) adaequatam cognitionem, sed... confusam“.

ще, стоїть найнижче, і Спіноза зве його пізнанням «першого роду». Вище за нього стоїть пізнання «другого роду» (*ibidem*), пізнання розумове, себто, переведене на основі висновків розуму; воно дає правдиве знання — *notionem*, після того, як переведено на основі законів логіки певну розумову операцію. Нарешті, існує пізнання 3. порядку — *scientia intuitiva (ibidem)*, що зовсім не потребує формально логічного процесу, що незумовлене жадними висновками розуму, а є безпосереднє відчуття правдивої суті об'єкту пізнання. Це є таке переживання людського духа, коли він «внутрішнім способом, власне, одночасовою контемплляцією багатьох річей, розбуджується до розуміння їх подібностей, різниць та протилежностей».³⁰⁾ Це пізнання найвище, воно, «дужче за загальне знання»³¹⁾ воно веде до «повного пізнання суті річі».³²⁾

Для пізнання річі вищого роду треба прикласти спосіб пізнання вищий, тому пізнання Бога буде досягнуте найдосконалішим пізнавчим способом, способом інтуїтивним. Коли ми інтуїтивно відчуваємо божеську прасуть, то та любов до Бога, що постає, як це ми вище показали у процесі пізнання, є любов'ю інтелектуальною, бо *amor Dei intellectualis* є любов до Бога «не наскільки ми уявляємо Його таким, що існує, а наскільки ми розуміємо, що Бог вічний».³³⁾ Злиття з божеською вічністю в інтуїтивному пізнанні є найвищим щаблем пізнання, є найморальніша ціль, є найвища мета людини. «Хоча шлях, що веде до цієї мети, видається й дуже трудним», бо «справді мусить бути на далеких висотах те, що так рідко знаходять», однак можна цієї цілі досягти, цей шлях «можна все ж знайти».³⁴⁾

Наведені паралелі зі Сковороди й Спінози щодо етичних ідеалів та пізнання, думаю, показують ясно певну спорідненість їх у цій сфері, і не потрібно ще своїми міркуваннями цю спорідненість доказувати.

Щодо Біблії, яку Сковорода вважає за приховане джерело богопізнання, то Спіноза розглядає її з погляду історично-критичного. Для нього вона історичний документ жидівського народу; документ, де не треба шукати надприродного сенсу, а де треба бачити конгломерат невідповідно систематизованих уривків та переробів стародавніх джерел жидівських істориків та філософічно-поетичних творів старовинного світу. Біб-

³⁰⁾ *Ethica*, II, prop. 29, schol., II, 114: "... interne... quod res plures simul contemplatur, determinatur ad earundem convenientias, differentias et oppugnantias intelligendum".

³¹⁾ *Ethica*, V, 35 schol., II, 335: "... potiorque sit cognitione universalis".

³²⁾ *Ethica*, II, prop. 40, scholium 2, II, 122: "... ad adaequatam cognitionem essentiae rerum".

³³⁾ *Ethica* V, prop. 32, corol., II, 330: "... non quatenus ipsum ut praesentem imaginamur, sed quatenus Deum aeternum esse intelligimus".

³⁴⁾ *Ethica* V, prop. 42, schol., II, 308: "Si jam via, quam ad haec ducere ostendi per ardua videntur" ... "sane arduam debet esse, quod adeo raro reperitur" ... "inveniri (via) tamen potest".

лія повна помилок, пропусків та протиріч. Спіноза вказує на хронологічні невідповідності в Біблії, на невідповідність різних окремих авторів її щодо одних і тих самих речей та фактів, нарешті, Спіноза думає, що до Біблії повходили твори навіть не жидівського походження, а поганського, як наприклад, книга Йова. Спіноза глибоко переконаний у правді своїх поглядів на Біблію, тому він певний, що всякий, хто безсторонньо захоче переглянути це питання, займе його позицію у своєму рішенню. »Хто«, на думку Спінози, »бачить у Біблії так, як вона є, посланіє боже, вислане людям із неба, той, нічого казати, зчинить крик, що я допустився гріха проти святого Духа, бо ж я думаю, що слово боже хибне, перекручене, покалічене, сфальшоване та собі протирічить, що ми з нього маємо тільки вривки і що взагалі договір божий, що він уклав із юдеями, загинув. Насправді я не сумніваюсь, що як вони захотять діло обміркувати, так зараз перестануть кричати.«³⁵⁾

Подібно до Сковороди Спіноза не приймає з простосердечною наївною вірою всього, що написано в Біблії; але коли Сковорода шукає в ній найглибшого прихованого сенсу, то Спіноза хоче відкинути в ній усе, що протирічить здоровому розумові, та хоче її раціоналістично впорядкувати. »Я щиро вирішив«, каже він, »заново, безсторонньо та вільно досліджувати святе письмо, нічого з нього не підтверджувати, але й нічого з його науки не відкидати, чого я з нього найясніше не дізнався б.«³⁶⁾

Біблійні чуда для Спінози, як і для Сковороди, випадки, бо нічого не може статися противне законам вічної природи. Все, про що в Біблії розкажується, як про чудеса, траплялось безсумнівно на основі законів природи, але тому, що розум людський нездібний був тоді ті явища природньою закономірністю собі пояснити, то й повставали записи про чуда. Пророцтва для Спінози це недосконалі способи божеського відкриття. Найдосконаліше Бог відкриває себе в вічному порядку світу. Пророцтва не мають математичної досконалости, бо засновані на натхненні, на силі уяви та вірі у пророків. Пророцтва залежать від індивідуальности пророків: »Слава божа, виходячи зі святині, інакше являлася Ісаї, ніж Езекіїлеві.«³⁷⁾ А тим часом треба шукати об'єктивно важного богопізнання. Біблійний матеріал не може

³⁵⁾ „Qui Biblia, ut ut sunt, tanquam Epistolam Dei, e caelo hominibus missam considerant, clamabant sine dubio me peccatum in Spiritum Sanctum commisisse, qui scilicet Dei verbum mendosum, truncatum, adulteratum et sibi non constans statuerim, nosque ejus non nisi fragmenta habere et denique sygraphum pacti Dei, quod cum Judaeis pepigit, perisse. Verum non dubito, si rem ipsam perpendere velint, qui statim clamare desinent“. Tract. theol. — politicus., cap. XII; III, ст. 158.

³⁶⁾ „...Sedulo statui, Scripturam de novo integro et libero animo examinare, et nihil de eadem affirmare, nihilque tanquam ejus Doctrinam admittere, quod ab eadem clarissime non edoceret“. Tract. theol. — polit., praefatio; III, 9.

³⁷⁾ „Esatae aliter Dei gloria templum relinquens representata fuit, quam Ezechiel“, ibidem, cap. II; III, 34.

правити за основу філософії, як науки, не може бути він і контролею над філософією, бо це явища різних площин людського духа. «Я взагалі переконаний», каже Спіноза, «що Святе Письмо цілковито полишає розум свободний та нічого не має спільного з філософією, але як воно, так і філософія, спирається нас вою власну основу (п'яту)».³⁸⁾

4.

Нам залишається ще, згідно з нашими замірами, розглянути, в чому Сковорода й Спіноза бачать щастя, щоб тим способом закінчити огляд їх розуміння рації життя.

Для Сковороди щастя лежить у пізнавчому процесі, спрямованому на Бога. — Хто божеській премудрості нахильніший та до неї охотніший, той стає шляхетніший, а «чим більше хто з нею має спільного, той тим правдивіше відчуває всередині себе незрозуміле блаженство, чи насолоду». (Нач. дверь, 65). Лишень одна вічна премудрість скермовує до вічного щастя держави, народи й окремих людей. Коли людина пізнає в самому собі справжню людину, коли духовним оком своїм охоплює Безмежність Бога, коли думка людини ніби на крилах вилітає зі земної безодні і з темноти несвідомого, тоді душа наша зазнає невимовної насолоди, тоді в серці нашому настає небесне просвітління, спокійна рівновага, тоді у старості чується молодість, із ночі робиться день, із брехні родиться правда, тоді зі смерті виростає життя, тоді людина підноситься на висоти нерукотвореної Скинї Божої і там зливається з вічністю, там стає безсмертною.

Не всі, на погляд Сковороди, розуміють, у чому щастя та де його шукати; «один хотів загіздитися на капіталі, але на старості збанкрутував. Другий думав заснувати на плотолюбності і перед смертю цього засоромився. Інший заснувався на камені величезної протекції, і камінь той став йому за перешкоду». (Бесѣда, нареченная двое, ст. 194). Шукають щастя в часах давніх — і не знаходять, шукають по Вифліємах, по Йорданах, але й там його нема, глядять за ним у молитвах та обрядах, але надаремно, шукають у високих становищах та почестях, або в багатстві, але й ці шукання не приводять до щастя. Це все через те, що «справжнє щастя всередині нас». (Асхань, 146). Отже, мовляв, «не шукай щастя за морем, не проси його в людей, не блукай по планетах, не волочись по палацах, не плазуй по цілому світі, не швендяйся по Єрусалимах» (Нач. дверь, 62). «Вернись до дому!» (Асхань, 179). «Заглянь глибоко собі в душу й там найдеш Бога, правду та істину. Щаслива людина, що в себе дома знаходить джерело втіхи» (Наркиссь, 76). Отже в собі

³⁸⁾ "... Omnino mihi persuasi, Scripturam rationem absolute liberam relinquere, et nihil cum Philosophia commune habere, sed tam hanc, quam illam proprio suo talo niti", ibidem, p̄afatio; III, 10.

самому шукай скарби щастя. Пізнай себе, пізнай у собі Бога! Тоді серце твоє спочине «на узгіррях вічного, знайшовши гилку блаженства» (Бес., наречанная двоє, 198). Не треба шукати щастя в річах тлінних, скороминущих, або на означеному місці та в обмеженому часі, бо «тоді щастя наше й ми самі з ним разом були б бідні» (Нач. дверь, 62). Не принесе нам щастя й позитивна наука, бо «одне діло знати джерело Нілу та плян Лябіринту, а друге розуміти суть щастя. І не попадеш ти у царство спокою, хоч і знаєш, хто заснував Атени» (Кольцо, 252). Треба щастя своє базувати на вічному, на незнищальному, бо «не прив'язав Бог щастя ні до часів Авраамових, ні до меж Соломонових, ні до царства Давидового, ні до наук, ні до становищ, ні до природніх нахилів, ні до достатків» (Разгл. о душ. мирѣ, 222). «Наше щастя, це спокій душі» (Кольцо, 252). Воно живе у внутрішньому спокої серця нашого, а спокій у згоді з Богом. Чим хто з Богом згідніший, тим він спокійніший, і отже — щасливіший.

Як же можна досягнути згоди, гармонії людини з Богом. Для цього треба пізнати себе й пізнати Бога. Пізнавати себе, щоб діяти згідно з нашою природою; пізнавати Бога, щоб із цього пізнання черпати насолоду любови до Вічного. Коли людина, еднаючися з Вічністю в пізнавчому акті, з нею зливається, то тоді відбувається містерія «других народин людини; знаходить вона в собі те, «що бути ніколи не зачинало» (Жена Лотова, ст. 400), і, оновившись серцем своїм, стає свобідною людиною, що думкою своєю «в височінь, у глибину, в широчінь літає безмежно» (ibid., 401). Тоді відкривається такій людині шлях на «гору вічності», і там, у тій «горній республіці» (ibid.), така людина бачить «нове світло» в «Домі Премудрости» (Брань Арх. Мих., 440), і з могутніми акордами всесвіту зливається тоді симфонія любови нової людини до безпочаткової правди, до незмінної Краси, до безмежного Духа — Розуму до Вічності...

Це все дуже нагадує Спінозу. «Завжди нещасливий, — каже Спіноза — той, хто з'єднується з якимись річами, що минаються».³⁹⁾ Розум навчає нас віддалятися від таких дочасних річей. «...Розум веде до пізнання добра».⁴⁰⁾ Найвище добро це Бог. Любов до Бога, що випливає з богопізнання є вічна, бо об'єкт її вічний. Любов до Бога дає нам насолоду, якої ніхто не може відняти та яка ніколи не стратиться, бо не зникає ніколи наслідок, коли вічно діє його причина. Вічна насолода від богопізнання є вічне щастя наше; воно лежить у Бозі, шлях до нього пізнання Бога, і «в цьому, власне, є наше вічне спасення

³⁹⁾ Tract. brevis, II, cap. 5, I, 564: „Zoo is hij dan immers wel ellendig die met eenige vergankelijke dingen vereenigd word“.

⁴⁰⁾ Ibidem, cap. 14, I, 575: „...Reeden het geen is't welk ons tot de kennisse van goed... brengt“.

та блаженство». ⁴¹⁾ Пізнання вічності безпосередно, *per se* при допомозі вічного роду пізнання - інтуїції установлює між Богом та нами тісний зв'язок неземної любови, ми з'єднуємось із Богом і тоді досягаємо такого блаженства, про яке можемо справді сказати, що це «наші другі народини». ⁴²⁾

Це може зватися нашим відродженням із тим більшою підставою, що з цієї любови та злиття з Богом виникає вічна та незмінна безсмертність нашої душі, і ми стаємо співучасниками Вічності...

5.

Усе вищесказане не вичерпує всього, що можна було б написати з приводу зіставлення Сковороди й Спінози. Ми не займалися їх етикою, їх соціальною філософією, ми не спинялися й на їх рішеннях проблеми свободи людської волі; ми обмежилися лише найголовнішими проблемами, щоб показати на них, що Сковорода й Спіноза не мають подібності там, де її бачить Ефіменкова, і навпаки — мають її там, де вона її не бачить. ⁴³⁾

Після цього перегляду ми можемо також рішити вже питання, чи справді Сковорода такий чистокровний раціоналіст, як і Спіноза, що з притиском твердить Ефіменкова. Наша відповідь на це — негативна. Коли у Спінози довіряє до безмежної сили розуму справді цілковите, то цього не можемо сказати про Сковороду.

Ми вже говорили на своєму місці, що в нього, там, де кінчаються межі знання, зачинається сфера віри; тут ми обмежимося вказівкою на те, що наскільки Спіноза навіть у методі філософування раціоналіст, настільки Сковорода інтуїтивіст. Один розкладає, класифікує, дефініює, аналітично доводить, другий синтетично охоплює, діалектично розвиває, глибоко містично переживає. Один міряє безмежність мірою людського розуму, другий гостротою чуття у глибині вічного поринає. Для одного важна логіка дедукції, для другого — інтуїтивно досягнутий сенс життя.

Любов до Бога в одного побудована на дефініціях, заснована на аксіомах, складена з теорем, зв'язана доказами, зцементована схоліями, лемами та постулятами, накрита короляріями, прикрашена поясненнями, передмовама та додатками, у другого — вона випливає з ненаситного стремління душі вгору, до сонця Правди, спирається на відчужанні людської спорідненості з Вічністю,

⁴¹⁾ Tract. brevis, II, cap. 18, I, 584: „... in eigendlijk de waare Godsdienst en ons eewig Hiel en Gelukzaligheid bestaat”.

⁴²⁾ Tract. brevis, II, cap. 22, I, 594: „... onze tweede geboorte”.

⁴³⁾ Можна припускати, що неправильні погляди Ефіменкової виникли з того, що тоді, коли вона їх висловлювала, ще не були зібрані та видані всі твори Сковороди, і вона не могла мати викінченого образу його філософії.

виявляється в безодній глибині переживання, завершується містичною екстазою божеської візії. Філософія Спінози це льодовий палац, поставлений у полярній країні вічно холодного розуму, любомудря Сковороди це гаряче чуття пристрасного шукання. Прозорість думки у Спінози виокорює читача своєю суворю невлаганністю, алегоричність філософування, антитечність думання, фантастика символів у Сковороди зваблюють нас радісно йти за ним у щасливу країну правди божої, де ссяє вічне сонце життя, де панує солодке щастя вічного Буття.

Одначе, як пояснити, що ці філософи мають проте між собою пункти сутику, й то там, де вони підходять до розв'язу головних вузлів своєї філософії?...

З'ясувати це впливами одного на другого було б відповіддю дуже односторонньою, тим більше, що немає підстав категорично твердити, що Сковорода знав Спінозу.

Може, ми більше наблизимось тут до правди, коли звернемо свою увагу на те, що і в Сковороди, і в Спінози розвій інтелекту, формування світогляду відбувалися почасти на однаковому, почасти на внутрішньою ідейною єдністю зв'язаному матеріалі. Обидва вони за фундамент своєї освіти мали Біблію, обидва вони заглиблювались у ту літературу, що з Біблією органічно зв'язана. Один викристалізовувався в рабінській школі на Біблії, Талмуді та славних коментаторах, як ось Ібн Езра, Ібн Геброль та Маймонід, другий навчався в духовній академії, де в основу освіти була покладена теж Біблія і з нею зв'язана патристична література з її блискучими представниками Климентом Олександрійським, Максимом Ісповідником, Орігеном та іншими. І той і другий знали й такого видатного репрезентанта геленістично-жидівської філософії, як Фільон Юдеянин.

І ось не з цих джерел випливає спорідненість Сковороди й Спінози? Чи не тут коріння їх філософичної близькості? Чи не звідси виросла спільність їх етичних ідеалів? Чи не це підказало їм рішення проблеми щастя?

Ще більше! Чи не з того таки спільного джерела далось б пояснити й ті різниці, що Сковороду й Спінозу розділяють? Чи не з тонкостей казуїстики Галахи виросла залізна льогіка та сухість думання Спінози? Чи не з біблійної найвної простоти, під якою заховані глибокі думки, чи не з поетичного літання старозавітньої думки родилася містива філософа Сковороди?

Крім цього, я хочу звернути увагу, що певна близькість наших філософів може бути й результатом природи того об'єкту, на який спрямували вони свої пізнавчі зусилля. З різних боків та далекі один од одного зачинали вони йти на гору Вічності, але що більше наближались до найвищого місця Мудрости, то ближчі ставали вони один одному, то більше їх споріднювала ця тасмниця всесвіту. Так, зближення з божеським ізближує людей між собою!

Ще з одного погляду має інтерес зіставлення Сковороди й Спінози. На цих постатях ми можемо бачити, з одного боку, як у зачатку раціоналістичної доби людина на крилах думки підноситься в безмежні простори Невідомого з цілковитою певністю, що нічого там не сховається перед усипронизним розумом, та з другого боку, як наприкінці цієї епохи заломлюється надія на його всевільність та зростають ідеалістичні містичні течії в пізнанні.

Коли ви читаєте в Сковороди, що пізнання це стремління „обняти і прийняти в дзеркало пам'яті нашої ту святиню, що захована... що більше сонця сяє, що всім усе оживає» (Жена Лотова, 391-2), коли, далі, він каже, що ту «святиню віра бачить» (*ibidem*), то ви відчуваєте, що наближаються часи, коли прийде Гегель та скаже, що «думання щось наче та молитва»...

ГРИГОРІЙ ОМЕЛЬЧЕНКО, доц.

ЯН ПРАВОСЛАВ КОВБЕК (КЛУВЕК) І ЙОГО УКРАЇНСЬКІ СИМПАТІЇ.

Студіюючи свою мову, чеські дослідники початку ХІХ. в. присвячували одночасно увагу й російській мові й російському народові взагалі, як найбільшому й головно — незалежному слав'янському народові. Перемога Росії над Наполеоном сильно піднесла її в очах чехів. Вацлав Свобода в оді «Мир у Європі» висловлює свої сподівання, що «обновлення Європи, як фенікса, в полум'ї Москви буде й обновленням чеського народу». Громадка в «Prvotin-ax» (9/VII, 1814) указує на зв'язок нового європейського життя з поведінкою Росії. Коли росіяни опанували Париж, чеські поети (чеською й німецькою мовою) високим стилем оспівували цю подію (Йозеф Равгенкранц, Александер Уль, Марек, Гербет). На пам'ятку звільнення Європи вибито чавунну медалю з чеським написом: «Франц, Александер, Фрідріх помстилися за страждання народів.» Поет С. Патрчка в рочистою одою оспівує царя Александра, що звільнив тільки народів зпід Наполеонського ярма. А. Марек у творі, зверненому до Юнгмана (*Nové básně*), висловлює загальний настрій чеських патріотів словами: «Відтіля, зі Сходу, віє дух Славії, туди з надією звертають слав'яни очі...» Челяковський не може жити без російської книги, ще більше, він вирішив «умерти не в австрійській землі, а в Росії», щось, для нього «самого незрозуміле, тягне його туди»; там він сподівався «бути корисним для своєї батьківщини!»

Така духова атмосфера, що оточувала чеського інтелігента, впливала на його розум, почуття, всі його симпатії зверталися на Схід. Але ж на Сході він бачив лише росіян; українців як окремого народу на початку ХІХ. в. чехи зовсім собі не усвідомлювали. Тим то для нас цікаві ті члени чеського народу, що не підлягли такому загальному впливові тої доби. До них належить Ян Православ Ковбек (1805—1854). Він перший із чехів визнав окремішність української мови від польської й російської, пізнав культуру нашого народу, писав про

українські пісні чеською й пімецькою мовою. Дослідники Я. Ковбка (Ворлічка Фр.,¹⁾ К. Сабіна²⁾ визнають цього письменника за найвизначніше явище чеської літератури 40—50 рр. XIX. в. — але ж відношення його до української справи досі ніхто не торкався.

1.

Юнацькі симпатії Я. Ковбка лежали до класичних мов. Учень Юнгмана (у староміській гімназії), Я. Ковбек особливо захоплювався латинською мовою, з якої робив переклади на чеську. Поетична натура Я. Ковбка, крім цих перекладів, виявилася в музиці: з дитинства він студіює гру на фортепіяні, в якій робить гарні успіхи.³⁾ Від 1827. р. Я. Ковбек студент прав пражького університету; студіює російську й польську мову та вдосконалюється у французькій; 1830. р. закінчує університет і, улягаючи потягові до гуманітарних наук та до пізнання слав'янства, збирається на Схід, щоб «на власні очі бачити ціле наше слав'янське плем'я» — із листа його до Ганки з 16. II, 1831. р. довідуємося, що він готується їхати до Галичини.⁴⁾

У Галичині Я. Ковбек міркував, видко, осісти назавше, думав, що вона стає його новою батьківщиною. Оспіваючи смерть талановитого свого земляка Е. Реулера, що в 22. році життя прибув до Львова теж із наміром студіювати слав'янство, але найшов там свій гріб, він до нього звертається з такими словами:

*Jsa blížek mohyly tvé, již Czerwona chová Ruś,
kraj, jenž vlast mi novou, tobč dal odpočinek! —*

і міркує собі, що й йому доведеться в Галичині скласти свої кістки:

*Snad nám též dá odpočinek — snad bujně dorostá
strom, (ta na něm ruský smutně slavík si píše)
strom, jenž nám na skryší tichou dada šestěro deštěk,
náš v zemi hostinské laskavě přijme popel!*

(Sebr. sp. I, str. 39.)

Ганка зарекомендував Я. Ковбка А. Розцішевському, а той графові Ю. Ромерові, що жив у Пусткові, — і Ковбек у литому 1831. р. перебуває вже в Ромера як виховник і домашній учитель. Тут, у Ясальщині, українська стихія його ще не захопила: у Пусткові він перекладає Немцовіча, Жолкевського та Пушкіна. Мистецька гра на фортепіяні, здібність імпровізувати на цьому струменті слав'янські пісні привели його на посаду вчителя співу та фортепіяну до пана Росневського в Перемищину, до села Грибонці, «між русинів, щоб і цих маловідомих, добрих братів пізнати!» (лист із 25/V, 1833. р.).

¹⁾ Sebrané spisy J. Kaubka, Praha, 1857—59, I—IV.

²⁾ Dějepis literatury československé.

³⁾ Sebrané spisy, IV, st. 202.

⁴⁾ Укр.-русь. Архив, XV, Львів, 1921, ст. 146.

Тут Ковбек починає пізнавати українську мову. «Мова русинів, і домашня, і церковна, є тепер предметом мого найголовнішого заняття (*hlavnějšího zaměstnání*), що в чеха викликає велику приємність; я не лише не збиваю твердження Кухарського, Шафарика, Раковецького про близькість чеської мови до української, але мушу ствердити, що для чеха насолода (*to rozkoš jest*) розмовляти з русином; і ще було б приємніше, коли б деякі русини, як, наприклад, на Волині, не вживали постійно свого і: біг, кінь, кінський. Падає гіпотеза, що українська мова (*maloruský jazyk*) є мішанина польщини з російщиною (*velkoruštinou*), хоч поляки від русинів багато перейняли, як воно інакше й бути не може» (там таки). У Росневського Ковбек пробув лише рік; потім перенісся до Львова на суплення гімназії, де чотири роки викладав класичні мови і приватно вчив молодь по домах великих панів.

У Львові познав Ковбек у літературне оточення: познайомився не лише з польськими письменниками, але й піонерами нового літературного руху українського (М. Шашкевич, Я. Головацький і Вагилевич) та студіював українську історію, літературу, народню поезію. 1837. р. він уже в Празі, від 1839. р. викладає польську мову й літературу на празькій університеті.

2.

У чому виявилися симпатії Ковбекові до українців? Як зрозумів він поставлене собі завдання «пізнати цих добрих маловідомих братів русинів?»

Передовсім він зазнайомився з українською мовою. Коли від половини лютого 1840. р. по червень т. с. р. Срезневський, перебуваючи у Празі, бачився з Ковбком, то вони говорили між собою по українському.⁵⁾ Опанувавши мову, він навіть пробував робити українські переклади Королеводвірського рукопису: «*O mojich vlastních pokusích v překládání polském i rusinském Králov. Rukop., nejvíce k rozochotění i k ponuknutí překladatelů polských i rusinských předsevzatých, slov šířiti zabraňuje mi skromnost, jelikož tyto naše pokusy budouc porovnány s řečenými převody P. P. S (Семенського), W (Вагилевича) i Š (Шашкевича) zajisté by daleko za nimi pozadu zůstati musely*».⁶⁾

Знання української мови та ще до того добрий слух сприяли тому, що Ковбек скоро захопився українською народньою піснею. В його статті про Королеводвірський рукопис із 1838. р. ми читаємо: «Я дуже шкодую, що саме тепер не маю під рукою власної збірки українських (*rusinských*) пісень, які я збирав у Бережанах, Стрию, Станиславові й понад двісті їх переклав на чеську мову; між перекладами є багато колядок

⁵⁾ Ягичь, *Исторія слав. филологія*, ст. 321.

⁶⁾ *Casopis Českého Muzeum*, 1838, ст. 373.

зі збірок Вагилевича та Якова Головацького, які мені — ці працюючі та свідомі слав'янські добродії — позичили.⁷⁾ Для деяких своїх творів він брав навіть мотта з українських етнографічних матеріалів, н. пр., твір „*Hřbitov o dušičkách*“ має мотто:

Летят ворон з чужих сторон,
Жалібно кряче;
Ах, не одна мати, не один батенько
За синочком плаче („Червоноруська пісня“),

або студія над Королеводвірським рукописом — українську (*rusinskou*) примівку: «Щоб лиха не знати, треба на своїм полі та своїм плугом орати».

Крім цього, Ковбек зазнайомлює суспільство чеське та німецьке з українською народньою поезією. Вже 1833. р. на сторінках журналу „*Jindy a Nyni*“ він ізгадує про українські думки, «сумні щодо змісту й щодо музики пісні, звичайно елегії. На Україні, на Поділлі, Волині між українцями (*rusiny*) в Галичині є велика кількість дуже гарних «думок» — вони зворушливі, ніжні, меланхолічні; дух їх каже нам про спорідненість із сербською народньою поезією та з піснями Королеводвірського рукопису» (ст. 26). Ковбек високо ставить збірки пісень Максимовича, Вагилевича, Головацького, при чому зазначає, що українські пісні, як його переконав довголітній досвід, не тільки ні в чому сербським не уступають, а навпаки — своєю первісністю та різноманітністю часто їх перевищують (*nad nimi vynikají*).

Побіч цієї згадки, Я. Ковбек присвятив українській народній поезії дві розвідки, порівнюючи її зі сербською. Перша появилася 1836. р. в журналі „*Mnemosina*“, в п'ятьох числах⁸⁾ під заголовком: «Народня сербська поезія та українська (*rusinská*) народня пісня,⁹⁾ друга — в німецькому празькому журналі з 1838. р. „*Ost und West*“, у п'ятьох числах: „*Ein Wort über die Verwandtschaft der serbischen und russinischen Volkspoesie*“.¹⁰⁾

У першій статті Я. Ковбек ізгадує спершу найстарші збірки сербських народніх пісень Корбе, Фортісі, подрібно спивняється на виданнях пісень В. Караджіча, підкреслює, яке сильне враження зробили ці видання на освічене суспільство, доказом чого, мовляв, є й те, що деякі зразки цих пісень брати Грімми перекладали на німецьку мову, а 1835. р. пані Тальвіз передала цією мовою всю Караджічеву збірку. Я. Ковбек підносить, що цими піснями були зачаровані такі знавці народньої

⁷⁾ С. С. М. 1838, ст. 368.

⁸⁾ Ч. 52 (ст. 209), 54 (ст. 217), 56 (ст. 224), 57 (ст. 227), 69 (275).

⁹⁾ Цього журналу немає в празьких бібліотеках; довелося виписати його зі Львова; з огляду на те, що дістати його тепер дуже важко, я використовую цю розвідку Ковбекову ширше. Г. О.

¹⁰⁾ Ч. 37-42, від 9-26. травня 1838. р., ст. 152, 160, 163, 168, 172.

поезії, як Гердер та Гете, які порівнювали їх із Гомеровими творами, а сербський народ уважали за найпоетичніший народ Європи. Але ж, перебуваючи в Галичині, він, Ковбек, зібрав в околицях Острова, Городища, Юшківич багато українських (rusínských) пісень і багато з них поперекладав на німецьку та чеську мову, при чому додає, що тут користувався він і збірником українських пісень Вацлава з Олеська (1833). Сам Ковбек не бере на себе сміливості оцінювати ці (українські) пісні: не його, мовляв, сила як-слід їх проаналізувати та розібрати; цю справу він полишає естетам. Одне тільки може завважити, що ні сербських, ні українських пісень не можна оцінювати за шкільними втертими правилами, бо цих правил до такого роду творчості прикласти не можна.

Далі Ковбек наводить такі взірці сербських пісень: 1) Опис сербської красуні;¹¹⁾ 2) Вдова та дівчина;¹²⁾ 3) Чоловіча вірність;¹³⁾ 4) Мати, сестра та жінка.¹⁴⁾

На таку саму тему Ковбек найшов українські думки (позбирані в Бережанщині). Подібність і спорідненість їх із сербськими наочна. Котрі з цих пісень своєю поетичністю заслуговують на перевагу — Ковбек не береться судити; але він мусить визнати, що на нас українські думки справляють більше вражіння, ніж сербські¹⁵⁾ (підкреслення Г. О.).

На цьому розвідка кінчається. Заповіджено «далі буде», але обіцянки (з невідомих причин) не виконано.

Метода Я. Ковбка тут така, що він наводить авторитетні голоси про сербські народні пісні, дає потім декілька зразків

¹¹⁾ Обличчя — лист паперу, лиця — червоне вино, очі — терен, брови — п'явки.

¹²⁾ Юнак, проїжджаючи Сараєвом, роздумує, чи заїхати до вдови Гіцинти, чи до дівчини Рожі. Золото цінніше, хоч і зношене, ніж срібло, хоч нове та коване — і він цілує вдову Гіцинту. Нагло входить дівчина Рожі і пророкує нещастя Сараєву, бо тут завелася погані звичай: юнаки закохуються до вдів, а сині діди до молодих дівчат.

¹³⁾ Бог покарав дівчину, коли вона вірить у чоловічу вірність; чоловіча вірність, що хмари на небі; коли юнак, кохаючи, хоче тебе назвати своєю, почекай до осені: прийде осінь, мине зима — він вишу дівчину називає вже своєю.

¹⁴⁾ По ганку ходять Іван, звалився ганок, і він зламав собі руку. Віла для вилікування Івана вимагав: від матері правої руки, від сестри її шовкового волосся, від жінки перлового наїста. Мати віддає праву білу руку, сестра шовкове волосся, та дружина наїста не дає — Іван умирає. Прилітають три зозулі: одна голосить не вгаваючи; друга — вранці та ввечір; третя — лише вноді. Перша — Іванова мати; друга — сестра; третя — дружина.

¹⁵⁾ Ось вона, ця думка (перекладаємо з чеського перекладу):

Мати, сестра, та дружина.
Там де мати плаче,
Потік тече кривавий;
Де сестра — струмок невеличкий,
Де дружина — там суха дорога.
Мати день та ніч ридає,
Сестра — як згадає брата.
У дружини — на устах
Лише слова вірности,
Та серце иншого вже любить.

цієї поезії, а поруч подає аналогічні вірці з української поезії.¹⁶⁾ Не аналізуючи пісні, він передає лише, яке враження вона на нього робить, видно, певний у тому, що й кожного читальника враження буде таке саме. Такою методою порівнювання він доходить до того, що й українська народня поезія тим більш не уступає Гомеровій (найвища похвала авторитетів для сербської поезії)!

Друга стаття починається теж із указівки на найстарті збірки сербських пісень. Загальний план перших чотирьох частин цієї розвідки цілком ізбігається з надрукованою статтю в „Mnemosin“-і 1836. р., тільки всі вони тут більш поглиблені.¹⁷⁾ Так, напр., Ковбек говорить тут про переклади сербських народніх пісень не лише на німецьку, але й на англійську й французьку мову, та на видання їх у Північній Америці, скрізь, мовляв, ці переклади зустрінуть „mit sehr vielem Beifall“, не зважаючи на віддаленість сербської мови від мови перекладів. На його погляд, із перекладів надзвичайно близькі до оригіналу чеські переклади Челяковського, польські Семеновського й *die russinischen des zartfühlenden Якова Головацького*. Далі Я. Ковбек наводить приклади сербських пісень, ті, що й у „Mnemosin“-і, а для своїх висновків, що їх робить у останній, п'ятій частині статті, подає ще вірєць литовської народньої пісні: Мати, сестра, дружина.¹⁸⁾

Я. Ковбек уважає, що в українській пісні надзвичайно поетично і психологічно правдивіше змальована смерть удовиноного сина, в порівнянні зі сербською, чи литовською піснею. У всіх трьох піснях виявляється віра в метаморфозу, в перемену жіночих душ із їх ніжною любов'ю — в зозулю.

І в останній частині (чл. 42., ст. 172, 1838, 26/V.) Я. Ковбек

¹⁶⁾ Можна здогадуватися, що розвідка не побачила кінця з незалежних від Я. Ковбека причин, і тому з українських зразків подано йно один, хоч за планом статті їх повинно б було бути не менше, ніж чотири, як і сербських.

¹⁷⁾ Це свідчить, що Я. Ковбек не припинив збирати матеріал на цю тему.

¹⁸⁾ Ось текст цієї пісні:

Іхав я через міст —
упав в коня в річку:
в річці лежав довго, довгих три неділі,
ніхто не тужив за мною...

Пісня закінчується:

Три неділі вдова плаче,
сестра — три роки,
а мати до смерті.

А в пісні: „Мати, сестра й кохана“ співається:

Де мати плаче, там потік кривавий,
Де сестра хлипа — тоненький струмочок,
Де кохана смуглить — суха (відкр. К.) стежка в'ється,
Мати плаче рік до року,
Сестра, як брата згадає,
Кохана — як то старий звичай:
На устах у неї — сум, слова побожні,
Та іншіш уже веселять їй серце.

подрібно говорить про свята зозулі в литовців, сербів і взагалі у слав'ян. Свято це у слав'ян Ковбек уважав за литовську запозичку; не дурно ж далекозорий Шафарик твердив, що серби й литовці були колись сусіди (ст. 641—642). Про давнє сусідство з литовцями сербів та українців можна, на думку Ковбка, зробити висновок на основі аналізу народньої поезії тих народів...

Ян Ковбек, як відомо, стояв за неідробленість Королеводвірського рукопису. Він доводив, що К. Р. це слав'янський поліглот та що його пісні дуже давнього походження, а доказ на це могла б дати хоч би пісня Китиця. Подібну українську пісню (С. С. М. 1838, ст. 397, зав. 19) Ковбек чув («Вінок») над Лімницею, а живе вона ще в Бережанщині та в Станиславщині. Ця пісня, на його думку, дуже стара й зовсім «тотожна з Королеводвірською «Китицею» щодо змісту, мотиву, розміру вірша». Ніхто Ковбкові, к. пр., не міг пояснити слова «павліяни», і що тільки Головацький вияснив йому, що воно дуже старе та означає «вінок переплітаний смужками або пав'ячими перами», а питавсь він про значіння його в священників, дяків, хліборобів, молоді та дідів...

Червона Русь, як правдиво про Галичину був висловився колись Шафарик (1825), була в тих часах *terra incognita*, Тим то Ковбек міркував собі, що український переклад (*rusinský*) К. Р. Вагилевича міг би дати нагоду пізнати цю країну иншим слав'янським народам, яким відомі були тоді лише деякі українські народні пісні. Переклади Вагилевича, що їх Ковбек мав під руками, написані були почасти кирилицею, почасти латинським письмом, і власне чеським (пікр. Я. К.) правописом. З того можна було довідатися і про мову перекладу, який міг би теж сприяти поширенню слав'янської взаємності. Я. Ковбек знав і переклад М. Шашкевича К. Р., тільки що, мовляв, через недугу поета він був незакінчений. Обидва переклади, на думку Ковбка, гарні, тільки йому більш подобався Вагилевичів, як «вірний, майже дослівний».¹⁹⁾ Оцінюючи його, Ковбек робить деякі цікаві зауваги про українську мову: «Вагилевичів переклад К. Р. на українську мову (*rusinský jazyk*), якою народ говорить у Галичині, під Татраме, над Дністром, над Сяном, дуже цікавий для нас, чехів, тим паче, що ця мова прямо таки дивує нас подібністю і спорідненістю з нашою мовою. Коли взагалі українська мова (*maloruský jazyk*) дуже сильно збігається з нашою рідною мовою, то тим більш червоноруська має прямо таки з нашою тотожні звуки й однакові значіння слів» (С. С. М., 1838, ст. 370). На доказ цього він наводить такі спільні з чеською мовою явища української мови в Галичині (червоноруської): 1) *tiežkuj, pamieť, žiel, šiepka* (перехід *ja* в *je*); 2) *krwawuj* (складотворче *r*); 3) *rukou, horou* (оруд. одн.); 4) *hlyna* (*h* супро-

¹⁹⁾ І Шашкевичів переклад майже дослівний (М. Тершаковець, З. Н. Ш., т. 68).

ти рос. і поль. g); 5) співат, prosychat (волинсь.-укр. spivaje, prosychaje, там таки, стор. 371.). Ці свої твердження про подібності обох мов Ковбек і ілюструє зразками перекладів із Королеводвірського рукопису, зладжених М. Шашкевичем та Вагилевичем.²⁰⁾

Я. Ковбек уважав, що кожний дійсно освічений чех, через близькість української мови до чеської, мусів би бути «природним приятелем і прихильником української мови, котра удвоє більше для чехів зрозуміла, ніж „velkoruština, která čudským vokalizmem tolik nabobtněla a oduřalostí nabyla“ (Spisy, т. IV., ст. 164.)...

4.

Симпатії до української мови ґрунтувалися в Я. Ковбека на тому, що він знав і минуле українського народу й долю його мови.

²⁰⁾ Подаємо на зразок один побіч одного переклад „Китці“ обох авторів. На думку Я. Ковбека — обидва написані чеським (підкр. Я. К.) правописом.

М. ШАШКЕВИЧ:

Wije witreňko
Z kňažeckich lisiw.
Bižyt myleňka,
Ku potoku
5 Čerple wodyću
W kowani widra,
Wodoju k diwi
Kytyća plywe,
Kytyća pachnušča
10 Z fijaukiw a roži.
Jala sia čiwa
Kytyću lowyty,
Wpała ach wpała
W studenu wodu!
15 Kobych wiďala
Kytyčo krasna!
Čhto tebe v žyznu
Zemlu nasadyu,
Tomu bych dała
20 Zołotyj persteň.
Kobych wiďala
Kytyčo krasna,
Čhto tebe lyčkom
Zwazau miaheňkim,
25 Tomu bych dała
Z kosy jehliču.
Kobych wiďala
Kytyčo krasna,
Čhto-ť po studenyj
Pustyu wodyći,
Tomu bych dała
Z hołowy winok.

Ів. ВАГИЛЕВИЧ:

Wije witreňko
z kněžiwskich lisiw,
bižyt diwoňka
do potoku
5 nabyrat wody
w kowani widra,
po wodi k diwi
kytyčě plywe,
kytyčě wonna
10 z rož a holek
i jane diwa
kytyću jmaty,
spala, ach spala
w studenu wodu!
15 Kobych ja znala
kytyčě krasna
čhto tebe w porchku
zemlyću sadyu,
tomu bych dała
20 persteň zołotyj.
Kobych ja znala
kytyuč krasna
čhto tebe lykom
toneňkym zwězau,
25 tomu bych dała
jehloňku z kosy.
Kobych ja znala
kytyčě krasna
čhto tě w studenu
wodyću pustyu,
tomu bych dała
winok z hołowky.

Крім цього Я. Ковбек наводить іще й інші переклади, н. пр. Рожа [Ш., В.],
Опущена [Ш., В.], Лібушин Суд [Вагил.], див. Čas. Čes. Mus., 1838, ст. 396,
401, 409.

Своє знання історичної долі українського народу він виклав у статтях: „О Panslawismu“ (1847) та „Přehled statisticko-politický hlavnějších jazykův a národův evropských, zvláště slovanských (1850).“

В першій статті Я. Ковбек підносить негативний вплив для українського народу Люблинської Унії, коли єпископи, воєводи, високі старшини литовські й українські були „vtělení“, як висловився Я. Ковбек, до польського сенату. «Низка князів славного Рюриківського роду спольщилась, прийнявши польську мову й католицьку віру». Він зазначає, що особливо важкий стан для українського населення наступив після смерті останнього Ягайловича, 1572. р., коли вище духовництво й шляхта стає виключно католицькою; поляки, мовляв, робили великі кривди українцям, шестиміліоновому народові, а з другого боку, українці терпіли від своїх таки спольщених братів українців, які зреклися своєї народности й навіть її соромилися.» (Spisy, т. IV., ст. 105.).

Я. Ковбек знає минуле української мови: Литовський Статут, мовляв, з 1530. р. був виданий українською мовою, він оцінює його як „nejdůkladnější na severu kodex právní“. Українська мова була віддавна мовою дипломатів. Не була для неї суперницею й латина, як сестрі²¹⁾ її, мові польській. Кримські татари, румуни, волохи у зносинах із поляками вживали української мови. „Maloruština byla dříve vzdělána, dříve v písemný jazyk upravena, a protož dříve jazyka polského v ouřadech užíváno. V kanceláři Jagellonské bylo uvedeno pěkné a ouhledné písmo ruské, nebo v ní mnohem více listin ruských vycházelo, nežli polských. (Spisy, т. IV, ст. 101.). Офіційні польські кола вживали українську мову й лише з появою письменників Оржеховського, Рея, Кохановського польська література більш і більш удосконалювалася, українська мова поволі мусіла уступати своє місце, спершу при дворі — польська мова стає панською мовою. За Жигмонта Августа польська літературна мова перемогла українську, і природну мову українських вельмож перемогла польська. Українська мова поволі залишає замки, палаци, залишається в міщан та духовництва, доки врешті не зводиться лише на халупу селянина та не стає селянською (підкр. Я. К.), а польська мова — панською (підкр. Я. К.). Такий стан мовляв, нагадує й долю мови чехів: „i ona též se octla v domě maloměstském a v chalupě vesnické, ale když jí nejhůř bylo, když jako stará žebračka ze zámkův a z panských bytův vyhnána a z větších měst vyháněna byla, přebývala ona stále na farách českých, moravských, slezských a uhersko-slovenských...“ (Spisy, IV., ст. 102.). — Він зазначає, що в церкві теж не було української мови, як і російської (velkoruské, термін Я. Ковбека) в Росії — без жадної конституції панує там

²¹⁾ В ориг. „братові“, бо — jazyk (чол. роду).

„matka Cyrillština“, маючи на своєму чолі виписане „*nolli me tangere!*“ (підкр. Я. К.).

Я. Ковбек спиняється на чинниках, які, на його думку, сприяли упадковій українській мові. Він докоряє священникам, що вони навіть дома, щоб догодити своїм спольщеним попадям і попівнам, уживають лише польської мови, мовляв, попаді та попівни „*toho dovoliti nechtěly*“, щоб говорити по-українськи. На його погляд, може, не так державні перешкоди, як більш сам народ винен у пониженню своєї мови, бо сам народ уважає свою мову за нижчу, називає її селянською, а польську мову панською. Але головна вина, на думку Я. Ковбека, падає на ту українську інтелігенцію, що має якенебудь відношення до літератури: ніодин українець не дивиться на літературу українську, як на «вугловий камінь і основу окремої літератури, що має бути початком духового відродження українського народу; всі дивляться на українську літературу, як на предмет тимчасової розваги, так, як скажемо, італійці дивляться на фразки, писані мілянським говором. Сприяє занепадові української літератури й те, що багато українських письменників працює як російські **¶** (*velkoruští*) ² письменники. Він спостеріг, що вони „*správnějším a čistějším jazykem píší, čím více se námitek z hledem maloruských boeotismův obávají, pečujíce ústně i písemně o své velkoruštinou zakryté incognita, ne documenta darent qua sint origine nati*“ (Spisy, IV. т. ст. 165.). Він визнає великий авторитет особи у справі піднесення літератури й розвитку мови — та на Україні таких людей, мовляв, бракувало. Росія мала Ломоносова, патріарха новішої російської мови, і лише через цю особу перемогла російська мову українську. Коли б, мовляв, народився був такий Ломоносов між українцями, сучасна російська письменницька мова зовсім инакше виглядала б і инакше звучала б (Spisy IV. т., ст. 166.).

Така сумна доля трапилась із мовою народу, що, мовляв, має щось уроджене для плекання слав'янської взаємности. Особливо яскравим прикладом на це є українські поповичі в Галичині. Дуже часто вони є дійсні слав'янські полігльоти. Опановуючи мови українську, російську, польську, старослав'янську — вони мають ключ до всіх слав'янських мов. Дайте такому поповичеві сербську, чи чеську книгу — перший раз він її має в руках, і на диво, дуже добре розуміє мову, якої ніколи не вчився. З цього боку воно «инакше цілком буває з поляком, росіянином, сербом і чехом». Зазначення і «з чехом» свідчить, що Я. Ковбек говорив це від широкого переконання, а не з якоюсь задньою думкою, щоб, скажемо, понизити в очах читальника поляків, чи росіян.

Ковбек знає, що на теренах тодішньої Росії йшла денаціоналізація українців, і він указував на це своїм землякам, щоб

то вони, може, не дуже то захоплювалися „Rusam-и“. Чеська мова, коли б вона була підлегла росіянам, без сумніву вже скидалася б на того Робінзона на пустому острові Караїбському, оточеному звідусіль російським морем; вона з-дня-на-день, швидким темпом, ішла б до загибуну». (Spisy, IV, т., ст. 80.). Через те «й українці в Росії зітшли на — хахлів, цей найздатніший для слав'янської взаємности народ.»

Ковбек поділяв і загальну українську думку, що долю України вирішила була перемога Петра I. під Полтавою: російська гегемонія була для українців „*neodvratitelné mstivé fatum*“. Він був переконаний, що даремно сподіватися розквіту української мови в Росії; коли його не діждеться в Галичині та на Угорщині (Буковина була тоді злучена з Галичиною), то нема надії, щоб вона взагалі коли розвинулася» (Spisy, IV, т., ст. 166).

Симпатії Я. Ковбека до української мови не остили й пізніше, в 1850. р., коли він видав розвідку: „*Přehled statisticko-politický hlavnějších jazykův a národův evropských, zvláště slovanských.*“.

В основу того, яку «рангу» має займати література кожного зі слав'янських народів, Я. Ковбек кладе кількість населення кожного слав'янського народу; коли населення більше за 10 мільонів, то література цього народу — I. ранги; при 5—10 міль. — II., при 5 міль. — III. ранги. Відповідно до такого критерія українській літературі, як літературі 14-мільонового народу, довелося зайняти першу рангу, як і літературі російській. Звичайно, на такий критерій ми погодитися з Ковбком не можемо. Але для нас цікаво знати, що ще в першій половині XIX. в. Я. Ковбек, перший із чехів, представник науки таке поважне місце визначив нашій літературі між слав'янськими літературами...

5.

Вириняє питання, звідкіля черпав Ковбек своє знання щодо української справи. Сам він ізгадує про твори Максимовича, Шафарика, про Кухарського. Але ж цього було за мало, щоб ізбудити аж такий інтерес до українства.

Може, Галичина вже мала тоді якісь особливо вартіні видання? Духовим дзеркалом убогої галицької думки в ту добу є бібліографія, видана Я. Головацьким у збірнику «Галичанин» 1863. р. (ст. 309—327). З цього джерела довідуємося, що від 1772—1848, себто, за 76 років, видано всього 126 книжок. Перша книжка, видана громадяновою 1835. р., була: Образцы чистописания, изд. Іаковомъ Нероновичемъ, Львовъ, 1835. Громом, що, здавалося, назавжди прочистив духову галицьку атмосферу, була епохальна книжка: Русалка Дністровая 1837. р. Але

дальші видання, до 1845. р. ввлючно, показують, що суспільство далеко ще не стануло на становищі «Русалки Дністрової»...²²⁾

І лише від 1845. р. ця духовна атмосфера трохи прочищується, коли почали появлятися за редакцією Івана Головацького такі книжки, як Вѣнокъ Русинамъ (вид. в р. 1845, 1846, 1847). Значить, не в галицьких виданнях треба шукати впливів на засвоєння Я. Ковбком цікавих для нас поглядів на українську мову, історичну долю нашого народу й т. д., а в живих зносинах із людьми, які могли на нього вплинути в цьому напрямку.

На попередніх сторінках нашого огляду ми вже зазначили, що Я. Ковбек був близькою людиною до «Руської Трійці». Він добре знав не лише про працю кожного з її членів, але й особисті справи (про стан здоров'я, нпр., М. Шашкевича, що не дозволило йому докінчити перекладу Королеводвірського Рукопису на українську мову). Він користується збірками пісень Я. Головацького, рукописами перекладів Королеводвірського рукопису Вагилевича та М. Шашкевича. Ще більше, Я. Ковбек бере участь у епохальній праці, що її виконано завдяки енергії цих трьох ентузіастів: у передмові до «Русалки Дністрової» з 1837. р. ми читаємо: «Поклонися, Русалко наша, низько Всечесному Господареві Николаю Верещинському, що тобі звелів родитися, і всім, що тебе пристроїли піснями народними і стариною, а іменню: Трудолюбивому Мирславови Льковичови, потім Православови Ковбкови...» До 1888. р. для читача «Русалки» було таємницею: за що ж, власне, в передмові «Русалки» висловлено подяку Я. Ковбкові? З тексту лише видно, що він допоміг чимсь «пристроїти», себто, оддобити Русалку. Але з книжки Я. Головацького «Замѣтки и дополненія къ статьямъ г. Пыпина напечатаннымъ въ Вѣстникѣ Европы за 1885—86 годы», Вильно, 1888, (стор. 51.) довідуємося, що Я. Ковбек «сообщилъ Шашкевичу русскую грамоту съ 1424 года». І дійсно, на сторони 121. «Русалки» ми бачимо кліше з таким підписом: «Зоудечовский староста Ленко про розмежоване

²²⁾ Ось книжки, що в них пробиваються духові потреби тодішньої інтелігенції: 1838. Вѣнецъ високого благодаренія во честь свѣтло празднующаго Рождства Его Величества Фердинанда I. кесара Аустрійского, короля Угерского, Ческого, Галицкаго и Володимирского, дня 19. цвѣтня 1838., 10 страницъ; Звукъ радостотворного гласа днемъ 8. Ноембрія 1838 года яко во праздникъ торжества тезоименитства Его Превосходительства Преосвященнѣйшаго и Всечестнѣйшаго Господина Михаила Левицкаго, Митрополита Галицкаго (10 стр.); 1839: Радостное привѣтаніе Его Цѣсарско-королевского Высочества Ери-Герцога Францѣшка Карла во Львовѣ мѣсяцѣ Септемврія. 1839 — 4 стр.; 1840. Вѣнецъ благодарной милости днемъ 8. Ноемврія 1840, яко свѣтлоторжественный праздникъ тезоименитства Его Высоко-Превосходительства Господина Михаила Левицкаго, Митрополита Галицкаго. — 8 стр.; 1841. Чувствія любви и благодаренія къ отечеству Буковинской Семинаріи питомцевъ на новый годъ 1841. Въ пользу въ скудости страждущихъ священническихъ вдовъ греко-восточной церкви Буковинской епархіи жертвуютъ слухатели третійго года богословія (Въ Черновцахъ) Тоже все на румынскомъ и нѣмецкомъ языкахъ; — 1842. Способъ борзо выучити читати, Въ Львовѣ. Сочиненіе Іосафата Кобринского, 43 стор....

землі панів Юрковського із Івашкомъ Борніцькимъ, грамота від 1424. р.». Цю грамоту видавці вважали цікавою, й тому не диво, що й через 50 років Яків Головацький, співучасник видання Русалки, пам'ятає, хто й яким матеріалом спричинився до її видання.

Є підстави думати, що не тільки інтерес до української справи в Я. Ковбка виріс із приятелювання його з галицькою «Трійцею», особливо з Яковом Головацьким, але й його захоплення, а, може, й ознайомлення зі сербськими піснями.

Якову Головацькому, як відомо, на його життєвому шляху, в Пешті (де він закінчував філософію), доля судила познайомитися з многими слав'янськими, особливо сербськими²³⁾ студентами. Це Яків Головацький, на нашу думку, і приніс на галицький ґрунт зацікавлення сербською народною поезією. Він перший, видно, сформулював, у Галичині таку оцінку сербських пісень, видруковану значно пізніше: «Слава їх уже давно розлягалася по цілій Європі; на всі язики їх перекладено, розхвалено і досить оцінено. Бо і другі словенські наріччя присвоювали собі побратимську їх красу до своїх зільників народної поезії: читали-сьмо красні переклади сербських пісень по чеськи, по польски і по велико-руски. Але ледви хто удасть так перекласти їх, щоб зовсім задержалася краса первісна. Не на уїмму високих дарованій перекладачів то сказано, но думаю, причина тому є в самім язиці, в ступені і роді его образования. Словенські наріччя переймали багацько чужого, не-словенского і так одні більше, другі менше насякалися чужими ізворотами, ненаським духом. Насупротив сербське наріччє, подібно малоруському, ані книжно образоване, ні ученими витребеньками перекрашоване, ні на чужий лад пристроюване, заховало свою старосвітську старь, свою природную красу. Для того, думаю, ледви котре із словенських наріччій є спосібніше до переклада сербських пісень, як наше. Малорусчина одна годна переняти тії краснозвучні народні утвори тай разом заховати вірно тую просту красу без всякої приуди.»²⁴⁾

Сам Я. Головацький, на початку сорокових років ХІХ. в., під безпосереднім впливом сербського оточення, студентів, під впливом вражіння, яке сербські пісні зробили на всю Європу, був, звичайно, дуже захоплений сербською народною поезією, й від нього це захоплення переходило на його найближчих друзів: Шалікевича й Вагилевича. Доказ на це те, що в «Русалці» поміщено декілька перекладів сербських пісень: 1) Дівчина і риба; 2) Дівчина до рожі; 3) Пуста дівчина; 4) Дівчина лице мнуча; 5) Ангельчині ворота; 6) Знатель (це все пере-

²³⁾ Твори Головацького, вид. «Просвіти», 1913. р., ст. 147.

²⁴⁾ Там-таки, ст. 200—201.

кляди Шашкевича); 7) Три туги; 8) Смерть милих (переклади Я. Головацького).²⁵⁾

Те, що Ковбек чув українські пісні, бачив на власні очі, з яким переживанням виливає наш нарід у них свої почування, — викликало в нього захоплення нашими піснями. Цей його особистий досвід, як ставиться до своєї пісні наш народ, яке вона для нього має значіння, був зміцнений ізбігом щасливих обставин: Я. Ковбек був свідком, що українська «Трійця» М. Шашкевич, Я. Вагилевич і особливо Головацький поринули в українській етнографії. Їх збірники етнографічного матеріалу, які використовував Я. Ковбек, як сам признається, показали йому багатство української пісні в усі доби нашої історії, і коли до них додати збірку Максимовича, яку він знав, — і на всіх просторах, заселених нашим народом.

Більшу поетичність нашої народної поезії в порівнянні зі сербською відчували передусім Головацький, Шашкевич, Вагилевич, вони перші могли порівнювати свою рідну мову з нерідною їм сербською мовою, не Я. Ковбек, що в даному випадку нерідну йому мову (сербську) порівнював із нерідною (українською). І коли Ковбек містить у „Mnemosin“²⁶⁾ (1836) або в „Ost und West“ (1873) статті, де доводить, що українська народна пісня поетичніша, ніж сербська, то це мимоволі викликає справедливий здогад, що думки «Руської Трійці», головню ж Головацького, на цю тему зробились думками Я. Ковбека. Коли навіть він не міг у журналі „Mnemosina“ докінчити статті про порівняння української народної поезії зі сербською, то не диво (на ті часи!), що особи українського походження зовсім не могли виступати перед широким суспільством, у пресі, з подібною статтею. Цей наш висновок ізбігається і з висновком акад. др-а К. Студинського про те, що низка статтів Вагилевича²⁷⁾ та Головацького²⁸⁾ «вийшли в чужій мові, бо в рідній мові їх не можна було, по цензурним умовам, видрукувати».²⁹⁾

Та могла бути й інша причина, щоб стаття про більшу поетичність української народної поезії супроти сербської вийшла згід пера чужинця, а не українця: стаття чужинця набирала більшої ваги щодо своєї об'єктивності, а то на адресу

²⁵⁾ „Русалка“, ст. 103—109. Паніше Яків Головацький переклав іще такі сербські пісні: 1) Віячар та діачина; 2) Один милий та й той далеко; 3) Нема гаразду в вдовицею; 4) Заручена в воеводою Степаном; 5) Знави чемної діачини; 6) Виховання; 7) Діачина молодцям услугує; 8) Що кому до вподоби; 9) Донька розумніша; 10) Котра неньки не послухає; 11) Рада милій; 12) Згода; 13) Шкода часу марнувати; 14) Діачий суд; 15) Даян і его люба; 16) Уволена воля; 17) Нещасна; 18) Зависть; 19) Три туги; 20) Смерть милих; 21) Асан-Аганія; 22) Попови; 23) Школярєви, пор. Твори, вид. Львів. „Просвіти“, 1913. р. ст. 207.

²⁶⁾ Гуцули, Бойки і т. д. (С. С. М. 1839. р., 1840, 1841).

²⁷⁾ Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі (С. С. М. 1841, 1842).

²⁸⁾ Др. К. Студинський: Кореспонденція Якова Головацького 1835—1849.

українця в читача, мимохіть, міг повстати закид, що його міркування викликані «патріотичним» почуттям, а не холодною логічною аналізою й об'єктивним станом, що виходить із порівняння української й сербської народної поезії.

Таким чином, 1) неможливість українцеві своєю мовою вільно виступати в пресі, та 2) більша користь для української справи, якщо стаття вийде зпід пера чужинця, чужою мовою, могли спонукати членів «Трійці», чи одного когонебудь із них (найскорше Я. Головацького), вплинути на Я. Ковбка, щоб він виступив із такою статтею.

Але щоб у повній мірі перекопатися, як Я. Ковбек у популярнішій формі ширив між чужинцями (щодо українців) ті відомості, які один із «Трійці» мав науково опрацьованими, (які пізніше й оголосив друком), розглянемо праці Я. Головацького, де він трактує про українську мову, її минуле — як мову дипломатичну і т. д., і т. д.

Порівнявши погляди Я. Головацького на цю справу з поглядом Я. Ковбка, ми доходимо до думки, що Ковбек, дійсно, популярно виклав те, що Я. Головацький, коли не мав у теці цілком уже науково опрацьованим, то, принаймні, мав уже зібраний на цю тему матеріал. Ми спиняємося на таких творах Я. Головацького: 1) «Розправа о языкѣ южнорускѣмъ и его нарѣчіяхъ, 23. жовтня, 1848. р.», та 2) «Три вступительніи преподаванія о рускѣй словесности», 1849. Тут Я. Головацький уважає, що «одни брали церковно-словенскій за правдивий старорускій языкъ, ѡтъ которого нынѣшній малорускій буцѣмъ зѡбсованный, зпольшенный походити має; другіи гадали, що ѡнъ є лишъ нарѣчіемъ польского, инши зновъ, що нарѣчіемъ великорусского языка. Мыслии (підкр. О. Г.) тии выobraженія походили изъ слабого умѣнья церковно-словенского, а ще слабшого знанья стародѣвнихъ памятникѡвъ малорусского языка и развитія руской словесности.»²⁹⁾ Головацький покликається на давні договори Руси з Греками: Олега (912), Ігоря (945), Святослава (971); на церковні устава Володимира (996—1011), Слово о полку Ігоря (1185), Остромирове Євангеліє (1056—1057), Зборники Святослава (1073—1077) і інші пам'ятки й констатує, що це є давні пам'ятки тодішньої живої української мови, — що «нашъ южнорускій языкъ має въ головнихъ зачеркахъ тую самую стать, то саме направленьє, що нынѣшній». Усі ці думки міг зачерпнути Я. Ковбек безпосередньо через своє знайомство з Головацьким, від нього, від Головацького, що цією справою займався, й спісля склав ці свої погляди на письмі. Фільологічною аналізою пам'ятників Ковбкові, людині прагматичній, займатись було ніяк. Автім, у кожного українського інтелігента того часу в Галичині була жива традиція про тисячолітні літературні й мовні скарби, всі ці думки можна було почути від кожної пересічної інтелігентної людини...

²⁹⁾ Розправа, ст. 19.

На терені Галичини особливо болюча була боротьба проти погляду на українську мову як на говірку польської мови. І тому, коли Я. Головацький обґрунтовує безпідставність цього погляду, то він користується літературою цього предмету — що так зрозуміло з боку Головацького, як фахівця цього питання й людини, що, так би мовити, фізично відчувала біль від поширювання в суспільстві таких, шкідливих для української справи, поглядів. «Не утворився бнѣ (себто, український язык) въ пизнѣйшихъ часахъ за лянцого панованя. Тое доводять памятники писменни рускии до XIV. столѣтя. Уже Могильницкій (себто, Іван) доказавъ въ своей розправѣ (себто „Rozpraw-i o języku ruskim“, 1833.), що языкъ польскій не перетворивъ южноруского языка и не впливавъ на образованье его, але на отворотъ польскій языкъ виненъ свое образованье, правильность и свой борзый взростъ впливови рускому. Польскій ще тогда совсѣмъ не бувъ книжнимъ, не бувъ письменнимъ, коли Русь наша въ своемъ майже языкѣ мала законы, сношеня, писала грамоты, договоры, отправляла суды и пр.»²⁰⁾ Або ще яскравіше твердження Я. Головацького на цю тему: «Въ томъ новѣмъ складѣ рѣчей Русь прилучена до Литвы совсѣмъ стала ся панующа въ цѣломъ симъ великомъ княжествѣ. Князѣ Литовскіи не чинили жадного насилья ни вѣрѣ, ни языкови, ни обичаямъ..., але охотно сами приймали и вѣру и народность руску. Рускій языкъ якъ бувъ правительскимъ и урядовымъ давнѣйше, такъ и теперъ въ цѣломъ Литовскорускомъ панствѣ остався»... «Навѣтъ Татаре уживали въ сношеняхъ и угодахъ и съ королями Польскими тогожь языка книжного руского»... «Статутъ Литовскій, уложеный на подставѣ давныхъ звичаевыхъ правъ Руси, богато лѣтописей и собраніе грамотъ, званныхъ подѣ именовъ Метрики Литовской, писани тымъ же языкомъ. Стосы паперѣвъ урядовыхъ, такъ званныхъ судѣвъ земскихъ и городскихъ лежали въ давныхъ воеводствахъ на Руси писани такожъ рускимъ писемомъ и языкомъ»...²¹⁾

Покликуючись на польські джерела, Я. Головацький твердить, що «въ XV., XVI. вѣку умѣли ученіи Поляки по — словенски и по руски; Длугошъ и Стрыйковскій читали рускіи лѣтописи; Бѣльскій приводить азбуку въ своей кроникѣ; кардиналъ Олесьницкій умѣвъ по руски читати и писати, чимъ собѣ найбільше ласки съєднавъ у В. Кн. Витовта (притім він цитує курс історії поль. літератури Вишневецкого Т. VI., ст. 576). Языкъ рускій бувъ языкомъ придворнымъ и урядовымъ за вел. кн. Литовскихъ Ягайла, Витовта, Казимира Ягайловича и др. — „Królewska kancelarya więcej niekiedy miała do expedyowania aktów ruskich, aniżeli łacińskich lub polskich“ (Вишневецький, Т.

²⁰⁾ Розправа, ст. 21.

²¹⁾ Три вступительніа преподаванія... ст. 16—17.

VI., ст. 221) «...» «Сами Поляки признають ту силу Рущини за первих королѣвъ (полурусского) Ягайлового рода, коли меже підданими сих королѣвъ ледви не три четвертини людности руской було (цитую Ф. J. Jekla, „O Polsce, jej dziejach i konstytucyi“, Львів, 1819, т. III., ст. 80.).

Всі ці виписки нагадують нам живо те, що писав про українську мову Ковбек.

Наукові висновки Я. Головацького про відсутність впливів польської мови на українську, про те, що українська мова була дипломатичною мовою й т. д., й т. д., (подані висновки оперті на джерелах) Я. Ковбек (що цілком зрозуміло) проголошує як лише твердження без того наукового апарату, який мав під рукою Я. Головацький.

Чи на підставі того, що ми використовували головню праці Я. Головацького, як праці, що містять рівнобіжні думки з працями Я. Ковбка, можна піднести здогад, що лише Я. Головацький впливав на Я. Ковбка?

Я. Головацькому пощастило, що сьогодні вже видруковане все те, що він написав: літературне й наукове обличчя Я. Головацького, хоч би з праці др-а К. Студинського, ми вже досить добре знаємо; Вагилевич і Шашкевич — із цього боку менше щасливі. Але ми про них знаємо, що справам, які захопили Я. Ковбка, і вони присвятили теж багато праці. І хоч ми позбавлені можливости точно з'ясувати вплив на Ковбка щодо українства кожного з них, то проте було б кривдою для Шашкевича й Вагилевича, коли б ми приписали інтереси й зацікавлення Я. Ковбка українськими справами виключно самому Я. Головацькому.

Правда, Головацький міг вплинути на Я. Ковбка більше, ніж інші, себто Шашкевич і Вагилевич, але такі глибокі й тривалі симпатії Я. Ковбка до української мови взагалі, до долі нашого народу, є результатом, гадаємо, впливів цілої «Руської Трійці...»

*) Розправа, ст. 25.

ІНЖ. СТЕПАН РИНДИК, доц.

МЕХАНІЗМ ТА ЗАКОН ГРАВІТАЦІЇ.

Відкритий Ньютоном закон гравітації має в собі два моменти, що притягають нашу увагу: 1) з яких причин повстає визначена тим законом взаємочинність між тілами, й 2) чи дійсна взаємочинність відповідає докладно тому законowi.

Розгляд цих двох питань та відповідь на них і становлять зміст цієї розвідки. Власне, на друге питання можна відповісти вже тепер: докладними астрономічними вимірами доведено, що група ближчих до Сонця планет (Меркур, Марс, Венера, Земля) у своєму руху довкола Сонця відступають од того руху, який вони мусіли б відбувати, коли б порушувалися в повній згоді з нютонівським законом. Правда, ці відступи дуже малі, однак, вони є безсумнівні й показують, що подана Ньютоном формула закону гравітації не цілком відповідає дійсності.

Я приймаю гіпотезу, що світові простори заповнені безліччю рухомих мас матерії, не тільки такого порядку, як зорі, планети, метеори, але й дуже малими частинками матерії порядку субелектронного (щодо маси). Я приймаю, що ці частинки порушуються у світових просторах із безконечно різноманітними скоростями, в усіх напрямках, творячи хаос.

Ця гіпотеза є власне модифікацією гіпотези про так званий світовий етер. Оборонець гіпотези етеру проф. Лєнар приймає, що будова етеру верніста, а не тягла. У своїй праці „Нарис кінетики проникливого етеру“ він одмовився від думки про непереривність етеру, як це зробили й інші, з огляду на достатньо вияснену непридатність цієї думки. Він каже: „Я прийшов до картини рухомого й проникливого просторово-переривчастого етеру. Частинки цього проникливого етеру порушуються зі швидкістю світла й вільно проникають одна крізь одну. Крім цього, ці частинки змагають до рівномірного просторового розміщення й порушуються простолінійно. У просторі, вільнім од чинности сил, рух усіх частинок етеру відбувається простолінійно в усіх напрямках“.

Завначу тут, що для тієї мети, яку я собі поставив, цілком зайво приймати, що швидкість частинок етеру рівняється швидкості

світла. Яку швидкість мають ті частинки, є для порушеної мною справи цілком однаково. І крім того, треба сказати, що визначення певної швидкості, обмеження її певним числом має якийсь сенс лише тоді, коли при цьому подається система порівняння. Сам припуст, що частинки етеру порушуються в різних напрямках, приводить до вислідку, що супроти різних систем порівняння їх швидкості є різні.

Задля скорочення мови дозволю собі називати частинки світового етеру одним словом: „етерони“.

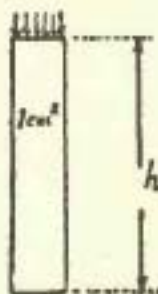
Властивості зазначеного вище хаосу етеронів у всіх ізотропних просторах у всіх напрямках однакові. Це значить, що в кожній частині світового простору густина й швидкості етеронів у середньому однакові. Як би в якійсь частині простору кількість етеронів була інша, ніж у сусідній, то з чисто механічних причин мусило б одбутися зрівняння, як це ми спостерігаємо в кожній мішанині, що складається з рухомих частинок.

Після цього перейдемо до розгляду тих наслідків, що їх потягає за собою існування такого хаосу. Порушуючись, етерони вдаряють на організовані скупчення матерії, себто, тіла, і тому тиснуть на них. Як би у світових просторах було тільки одне тіло, то, знаходячись під усебічним рівномірним тиском, воно пробувало б у рівновазі. Наявність двох тіл спричинює рух одного тіла в напрямку до другого. Доказом кінченості й неминучості такого руху й виводом закону його я оце й займуся.

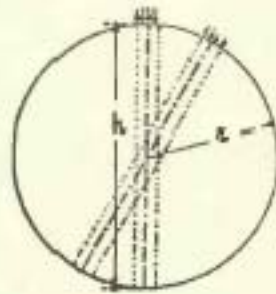
Тиск, викликаний ударом одного тіла об друге, залежить од релятивної швидкості й мас обох тіл. З огляду на те, що, згідно з нашим поглядом, швидкості етеронів є різноманітні, будемо говорити лише про середній, статистичний тиск. Цим терміном називатимемо арифметично-середню силу, з якою етерони тиснуть на одиницю поверхні тіла.

Щоб установити залежність цього тиску від самого тиснутого тіла, міркуємо так:

Нехай тіло форми вальця має в поперечнім до тиску напрямі поверхню 1 cm^2 , а в напрямі подовжнім довжину h . Нехай густина його матерії є δ (рис. 1). Тіло може, очевидно, порушуватися цілком вільно в напрямі ударів етеронів. Однак, маючи певну масу, воно силою своєї інерції ставить тому рухові відповідний опір. Цей

(рис. 1)

(рис. 2)

опір є тим більший, чим більша маса тіла, і є прямо пропорційний до маси. А що сила опору рівняється силі тиску, якого зазнає тіло, то робимо висновок, що тиск од етеронів є прямо пропорційний до маси тіла. Коли тиск од етеронів на дане тіло відзначимо через p , то матимемо:

$$p = k_1 h \delta, \text{ де } k_1 \text{ — величина стала.}$$

З огляду на те, що далі я говоритиму виключно про тиск на планети, для яких лінійний вимір h є в кожному разі пропорційний до променя r планети (рис. 2), то вираз для тиску відповідно до планет матиме вигляд

$$p = k r \delta \dots \dots \dots (1)$$

Матерія кожного тіла займає лише частину того простору, що займає обсяг тіла. Приймаємо, що атоми тіла це мініатюрні соняшні системи, де роллю Сонця грає так зване ядро, а роллю планет електрони, що порушуються довкола ядра. Обсяг такої системи в порівнянні до обсягу всіх матеріяльних складників її — протона та електронів — дуже великий, подібно до того, як це є в нашій соняшній системі. Це майже порожній простір, де тільки вкраплені поодинокі матеріяльні точки. І тому мусимо сказати, що матерія кожного тіла займає дуже невелику частину його обсягу. Це значить, що певна частина етеронів, досягнувши тіла, не відбивається від нього, а попадає в його порожнечі, що обсягом своїм значно більші, ніж матеріяльна частина тіла, й проходить наскрізь. Шанси попасти етеронам у матерію тіла відносяться до шансів попасти в порожнечу його таксамо, як обсяг матерії до обсягу порожнеч. Отже, шансів пройти наскрізь — в кожному разі більше.

В данім разі відбувається явище, аналогічне до того, як би потік води бив на якесь пористе тіло: частина води відбивається від нього, а частина проходить наскрізь. При цім вода, що б'є, тратить якусь кількість своєї кінетичної енергії. Можемо сказати, що кінетична енергія всіх тих етеронів, що проходять наскрізь, у кожному разі менша, ніж кінетична енергія цілої суми етеронів, що падають на поверхню тіла. Витрата енергії відбувається підчас вимінів її, себто, підчас ударів етеронів об матеріяльні центри тіл. При цьому з одного боку — може зменшуватися їх скорість, а з другого — мінятися напрямок, себто, певна частина етеронів може відхилятися в боки. Чим більше матеріяльних центрів, тим більше ударів, а значить — тим більше витрат. А що кількість матеріяльних центрів є пропорційна до маси тіла, то й кількість витрат кінетичної енергії етеронів мусить бути пропорційна до маси тіла. Коли візьмемо тіло, що має поперечний переріз 1 cm^2 , довжину H , а густоту ϵ , то витрата кінетичної енергії етеронів буде

$$k' H \epsilon, \dots \dots \dots (1')$$

де k' є співчинник пропорційности. Для планет цей узір приймає форму

$$k' R \epsilon.$$

Якщо енергія цілої суми етеронів, що одночасово попадають на 1 cm^2 поверхні планети, є E , то $k'R\epsilon$ є в кожному разі менше від E . Енергія тих етеронів, що проходять крізь тіло, є

$$E - k'R\epsilon.$$

Уявім собі тепер, що етерони по виході з одного тіла (R, ϵ) попадають на друге тіло (r, δ) . Як би етерони, попадаючи на тіло (r, δ) , мали повну енергію E , то викликали б тиск

$$k\delta r,$$

згідно з установленою нами перше залежністю тиску від маси вдареного тіла. Але маючи енергію не E , а лишень $E - k'R\epsilon$, вони викличуть тиск менший. З огляду на пряму пропорційність між тиском і енергією тіл, що б'ють, можемо цей тиск обчислити так:

$$p = \frac{k\delta r E \left(1 - \frac{k'R\epsilon}{E}\right)}{E} = k\delta r - \frac{kk'}{E} \cdot \delta r \cdot \epsilon R.$$

Коли б перед тілом (r, δ) не було тіла (R, ϵ) , а відкритий простір, то тіло (r, δ) завдало б тиску $k\delta r$. Таким чином, од присутності перед ним тіла (R, ϵ) воно тратить

$$k\delta r - \left(k\delta r - \frac{kk'}{E} \cdot \delta r \cdot \epsilon R\right) = \frac{kk'}{E} \cdot \delta r \cdot \epsilon R \quad \dots \quad (2)$$

зі свого тиску.

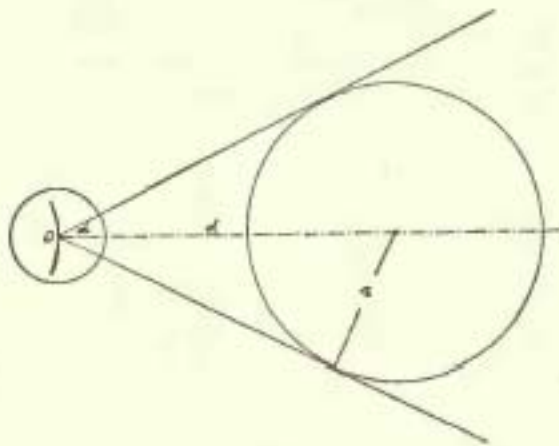
Ця втрата, чи зменшення тиску на планету з того боку, яким вона повернена до другої планети, викликає різницю натискових сил із протилежних боків планети. Ясна річ, що в таким разі планета не може пробувати в рівновазі й мусить перейти в рух. Цей рух мусів би бути простолінійний і мати напрямок до осередку другої планети, як би до того сама планета не мала якоїсь первісної швидкості, направленої під кутом до лінії осередків планет. Наявність цієї первісної швидкості є причиною того, що планета відбуває рух не простолінійний, а криволінійний, з центральним прискоренням.

Після цього перейдемо до обчислення тиску на планети. Попереду завважимо, що на кожену точку поверхні планети етерони б'ють у всіх можливих напрямках. Тиск, що в результаті цього биття повстає в даному місці поверхні, є сила, що припадає на одиницю поверхні в тому місці і є прямою до неї. Цю силу ми б дістали тим способом, що взяли б довкола даної точки безконечно малий елемент поверхні, додали б усі сили, що припадають на окремі точки цього елемента, і нормальну компоненту їх вислідної поділили б на поле елемента. Частина від цього поділу й була б тиском у даному місці, себто, силою, що припадає на одиницю поверхні в області даної точки.

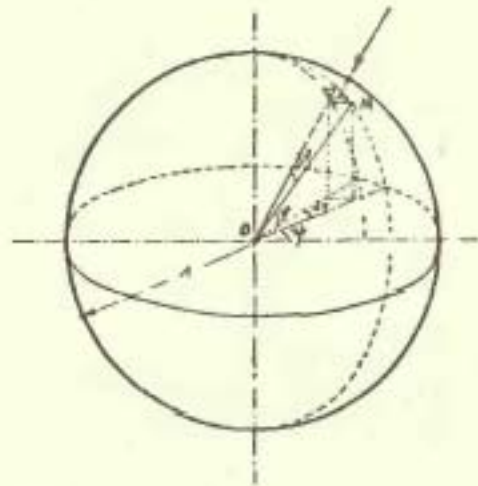
Тиск на кожнім елементі поверхні залежить од того, з якого завбільшки просторового кута б'ють на той елемент етерони. Перше

наше завдання буде знайти залежність цього тиску від величини просторового кута.

Нехай точка O (рис. 3) знаходиться на якійсь поверхні і нехай простір, із якого прилітають до неї етерони, є простір стійка, що має вершок у точці O і огортає кулю променя r на відстані d від точки O . Приймемо поки-що, що поверхня, де знаходиться точка O , абсолютно непрониклива для етеронів, себто, не пропускає крізь себе жадного етерону, а тому на ній повстає повний тиск. Опишім із

(рис. 3)

(рис. 3а)

точки O кулю променем $= r$, приймим, що поверхня її є також абсолютно непрониклива, а етерони, що мають напрям руху до вершка стійка, викликають на ній тиск p . Обчислимо силу, що припадає на поверхню, вирізану з кулі стійком просторового кута. Задля цього візьмим на цій поверхні якусь точку M з координатами r, φ, ψ (рис. 3а). Елемент поверхні при цій точці буде

$$r \cdot d\varphi \cdot r \cdot \cos\varphi \cdot d\psi = r^2 \cos\varphi \cdot d\varphi \cdot d\psi.$$

Сила, що припадає на нього, буде

$$p \cdot r^2 \cos\varphi \cdot d\varphi \cdot d\psi.$$

Складова цієї сили, рівнобіжна з віссю кута, буде

$$p \cdot r^2 \cos\varphi \cdot d\varphi \cdot d\psi \cdot \cos\omega,$$

де ω є кут між силою й віссю просторового кута;
але

$$\cos\omega = \cos\varphi \cdot \cos\psi,$$

а тому

$$p r^2 \cos\varphi \cdot d\varphi \cdot d\psi \cdot \cos\omega = p r^2 \cos^2\varphi \cdot d\varphi \cdot \cos\psi \cdot d\psi.$$

Сила, що припадає на цілу поверхню й направлена по осі стійка, буде

$$P = p \int_{-a}^{+a} \cos^2 \varphi d\varphi \int_{-a}^{+a} \cos \psi d\psi = p \left(\frac{\varphi}{2} + \frac{\sin \varphi \cos \varphi}{2} \right) \sin \psi \Big|_{-a}^{+a}$$

З рисунку бачимо, що $\sin \alpha = \frac{r}{d}$. Далі матимемо на увазі лише планети й під буквою d розумітимемо відстань осередку планети від якоїнебудь точки на поверхні другої планети, або Сонця, а під буквою r промінь планети. В такому разі дріб $\frac{r}{d}$ є дуже малий (напр., для системи Меркур-Сонце, де він найбільший, він вносить усього 0,00002). Тим то можемо покласти $\sin \alpha = \alpha = \frac{r}{d}$.

Тоді дістанемо

$$P = p \cdot \frac{r}{d} \left(1 + \sqrt{1 - \frac{r^2}{d^2}} \right) \frac{2r}{d} = 2p \cdot \frac{r^2}{d^2} \left(1 + \sqrt{1 - \frac{r^2}{d^2}} \right)$$

З огляду ж на те, що $\frac{r^2}{d^2}$ є дуже мале (найбільша вартість $2 \cdot 10^{-10}$), можемо покласти

$$\sqrt{1 - \frac{r^2}{d^2}} = 1 - \frac{r^2}{2d^2},$$

після цього

$$P = 2p \cdot \frac{r^2}{d^2} \left(1 + 1 - \frac{r^2}{2d^2} \right) = 4p \cdot \frac{r^2}{d^2} \left(1 - \frac{r^2}{4d^2} \right).$$

Порівнюючи з одиницею $\frac{r^2}{4d^2}$ є знову таки дуже мале, а тому приймаємо остаточно

$$P = 4p \cdot \frac{r^2}{d^2} \cdot \dots \dots \dots (3)$$

Таку приблизну вартість матиме вислідна сила тиску на вирізаний стійком поверхні. Ця вислідна йде в напрямі осі стійка й проходить через точку O . Описана з точки O куля є чисто геометричним твором, і тому вся ця сила буде в дійсності прикладена до точки O . Цій силі відповідає певний тиск в області точки O . Очевидна річ, що між силою, що викликає тиск, і самим тиском, себто, силою на одиниці поверхні, є пряма пропорційність, і тому, коли назвемо тиск у точці O через p_1 , то

$$p_1 = k_2 \cdot 4p \frac{r^2}{d^2},$$

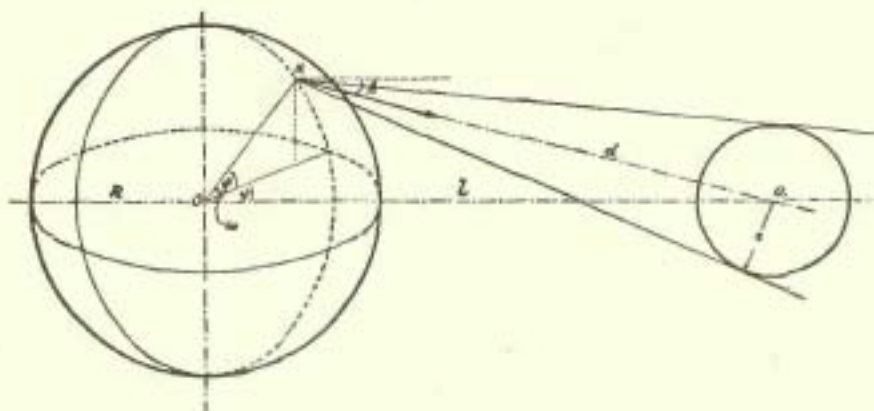
звідки, відзначивши сталу величину $k_2 \cdot 4p$ через p_0 , дістанемо

$$p_1 = p_0 \cdot \frac{r^2}{d^2},$$

Тут p_0 означає тиск в області точки O в тому разі, коли $d = 1$ та $r = 1$, себто, коли точка цілком одкрита, або коли, кажучи инакше, на неї б'ють етерони з просторового кута 2π .

Після цього можемо вже остаточно перейти до обчислення сили гравітації. Нам власне треба обчислити ту втрату сили тиску, що є в того боку планети, яким вона повернена до другої планети. Отже нехай точки O та O_1 означають осередки планет із променями R і r та густотою ϵ та δ . Нехай відстань між осередками планет є l (рис. 4). Візьмим під увагу якусь точку M на поверхні кулі O .

(рис. 4)

Коли б куля O_1 була абсолютно непрониклива, то в області точки M , завдяки присутності кулі O_1 , тиск зменшився б на

$$p_0 \frac{r^2}{d^2},$$

Це зменшення має напрям од M до O_1 .
Візьмим елемент поверхні коло точки M :

$$R d\varphi \cdot R \cos\varphi \cdot d\psi = R^2 \cos\varphi d\varphi \cdot d\psi.$$

Сила, що припадає на цей елемент, буде

$$p_0 \frac{r^2}{d^2} \cdot R^2 \cos\varphi d\varphi \cdot d\psi.$$

Складова цієї сили в напрямку, рівнобіжнім до лінії осередків $O - O_1$ буде

$$dP = \frac{p_0 r^2}{d^2} R^2 \cos\varphi d\varphi \cdot d\psi \cos\beta.$$

Але $R \cos\omega + d \cos\beta = l$, звідки $\cos\beta = \frac{l - R \cos\omega}{d}$.

При цьому $\cos\omega = \cos\varphi \cdot \cos\psi$, а тому

$$\cos\beta = \frac{l - R \cos\varphi \cdot \cos\psi}{d}.$$

Після цього

$$dP = \frac{p_0 r^2 R^2}{d^3} (1 - R \cos \varphi \cdot \cos \psi) \cos \varphi d\varphi d\psi.$$

З огляду на те, що в разі планет $d \approx l$, можемо прийняти

$$dP = \frac{p_0 r^2 R^2}{l^2} \cos \varphi d\varphi d\psi - \frac{p_0 r^2 R^3}{l^3} \cos^2 \varphi d\varphi \cos \psi d\psi,$$

звідки

$$P = \frac{p_0 r^2 R^2}{l^2} \int_{-\frac{\pi}{2}}^{+\frac{\pi}{2}} \cos \varphi d\varphi \int_{-\frac{\pi}{2}}^{+\frac{\pi}{2}} d\psi - \frac{p_0 r^2 R^3}{l^3} \int_{-\frac{\pi}{2}}^{+\frac{\pi}{2}} \cos^2 \varphi d\varphi \int_{-\frac{\pi}{2}}^{+\frac{\pi}{2}} \cos \psi d\psi,$$

бо припуст, що $d = l$, означає водночас, що межі для кутів φ та ψ є $-\frac{\pi}{2}$ та $+\frac{\pi}{2}$. Взявши це на увагу, дістанемо

$$P = \frac{p_0 r^2 R^2 \cdot 2\pi}{l^2} - \frac{p_0 r^2 R^3 \pi}{l^3} = \frac{2\pi p_0 r^2 R^2}{l^2} \left(1 - \frac{R}{2l}\right).$$

Тільки тратиться натиску на планету O з боку, повернутого до планети O_1 . Це значить, що планета O під впливом такої сили порушуватиметься в напрямку до планети O_1 .

Сила, що переміщає планету O_1 в напрямку до планети O , буде

$$P_1 = \frac{2\pi p_0 r^2 R^2}{l^2} \left(1 - \frac{r}{2l}\right),$$

отже не та сама, що діє на першу планету. Легко зрозуміти, що в даному випадку не можна прикласти закону рівності дії та протидії, бо планети не діють безпосередньо одна на одну.

Тут p_0 означає втрату тиску для того випадку, коли поверхня, що приймає тиск, абсолютно непрониклива, й простір перед відповідною точкою поверхні закритий на 2π , себто, не пропускає зовсім етеронів, бо він закритий абсолютно непроникливим тілом. Коли ж візьмемо, замість цих ідеальних тіл, наші тіла (R, ϵ) та (r, δ) , то як уже було підраховано вище (взір 2), втрата тиску для (r, δ) буде $\frac{kk^1}{E} \delta r \epsilon R$. І тому в останній узір треба замість p_0 впровадити $\frac{kk^1}{E} \delta r \epsilon R$, після чого дістанемо

$$\begin{aligned} P_1 &= \frac{2kk^1}{E} \delta r \epsilon R \cdot \frac{\pi r^2 R^2}{l^2} \left(1 - \frac{r}{2l}\right) = \frac{9kk^1}{8\pi E} \cdot \frac{\frac{4}{3} \pi r^3 \delta \cdot \frac{4}{3} \pi R^3 \epsilon}{l^2} \left(1 - \frac{r}{2l}\right) = \\ &= \frac{9kk^1}{8\pi E} \cdot \frac{Mm}{l^2} \left(1 - \frac{r}{2l}\right), \end{aligned}$$

де $\frac{4}{3} \pi R^3 \epsilon = M$, маса тіла O , а $\frac{4}{3} \pi r^3 \delta = m$, маса тіла O_1 . Дріб $\frac{9kk^1}{8\pi E}$ є величина стала, від планет незалежна. Відзначивши його через C , остаточно дістанемо

$$P_1 = C \frac{Mm}{l^2} \left(1 - \frac{r}{2l}\right).$$

Цей виір переходить у виір Ньютона, коли відкинути в ньому член $\frac{r}{2l}$, як дуже малий.

Визначення сталого слівчинника C можна зробити, взявши за вихідну точку відхил перігелія якоїсь одної планети, напр., Меркура. Після того переір правдивости взору повинен бути зроблений на відхилах перігеліів усіх інших планет. Звичайно, поданий тут механізм гравітації досить спрощений; не взято, напр., на увагу повторних ударів тих етеронів, що, вийшовши з планети в напрямку до другої планети і відбившись од неї, знову повертаються до першої планети й викликають на ній тиск; не взято на увагу залежності тиску від скорости планети. Тому навіть допустивши, що принята тут основна гіпотеза правильна, не можна сподіватися, що виведена мною формула докладно виправдається на всіх тих одхилах, що їх спостерігають у рухах планет. Головна моя мета було — найти можливе фізичне пояснення закону Ньютона.

СОФІЯ РУСОВА, проф.

КАЗКИ БОЖЕНИ НЕМЦОВОЇ.

Велике значіння казок Божени Немцовой визнала вже давно чеська критика (Tille, Vodák і ин.). Вони цікаві і для нас, і то не лише, як гарний матеріал для дитячого читання, але і з того боку, що в них знайдеться багато співзвучного з українськими народними казками. Правда, більшість казок, що вона їх чула і в Чехії, й на словацькій етнографічній території, не мають первісного народнього характеру, вони в неї стилізовані, часто мають характер новел, понаписуваних на народні теми (н. пр. „Potrestaná rýcha“, „Princ Bajaja“, „O bílém hadie“, „Viktorka“ та ин.). А проте ці казки, з їх складними конфліктами та численними побутовими деталями дуже нагадують народній склад, і що цікаве дуже, цим складом скидаються на ті хочби наші казки, що вийшли невеликою збіркою 1913. р. заходом Гнатюка.¹⁾ Я не етнограф: мене в казці цікавила все більш педагогічна її сторона; відповідної ерудиції, такої необхідної для проведення наукового порівняння між чеськими казками, обробленими Немцовой, й українськими народними казками, я не маю. Я й не беруся цього робити, думаючи, що це міг би зробити хто инший, більш авторитетний за мене в цих справах. Я хочу тільки тут поділитися з своїми думками, які в мене виринули при читанні казок Немцовой: мимоволі відчувається якась близькість, а то і схожість меж творчими виявами двох близьких між собою слав'янських народів, хоч я певна в тому, що літературних запозик тут бути не могло.

Перше, що падає в очі в казках Немцовой в порівнянні з нашими, — це їх більша романтичність і нахил до проводжування моральної оцінки вчинків казкових героїв, — річі, яких, н. пр., наш учений В. Гнатюк не визнає. На його думку, «герой казки показується все морально індиферентним і носить прикмети примітивного чоловіка, якого зовсім не обходить, чи

¹⁾ В. Гнатюк, Народні казки, Львів, 1913 (з образками В. Кобринського), Львів, 1913 (накладом Укр.-русь. Видавничої Спільки).

його поступки морально добрі, чи просто злочинні.²⁾ В казках зло само собою каряється, добро знаходить щастя-долю. Та в казках Немцової елемент моральної вартості вчинку все сильно підкреслений. Досить узяти казку, н. пр., „Vlkodlak“, де король карає Вовкулаку за гибель своїх власних дочок так, щоб його на возик прив'язали й до безодні вкинули, бо, мовляв, „*ruse lidské nejsou hodny, aby se s ním marnily.*“³⁾ Те саме бачимо в казці „Trestaná Pýcha“, де є моральна оцінка поведінки Krasomír-a, чого в українських казках майже не буває.⁴⁾ Також, на мій погляд, у Немцової елемент романтизму (*Svět-ská Krása, Orel, Slavsk a růže, O princezně se zlatou hvězdou na čele* і ин.) значно сильніш виявлений, аніж у українських казках, у них яскравіш висловлена активність жінок та дівчат у допомозі, яку вони подають лицарям, щоб досягнути щастя взаємної любови (*Zlatý Vrch a Šurina, Pan král a Otolienka* і ин.).

Правда, бувають і однакові, а то й дуже подібні героїчні постаті. Герої в казці „Valibuk“ нагадують ті постаті, що виступають у нашій казці «Котигорошок»: Вернигора — Skalomej, Вернидуб — Valibuk, Loktibrada — Противус. Епізоди,⁵⁾ ясна річ, різняться, але в обох казках герой (Котигорошок і Валібук) виявляють не лише фізичну силу, але й шляхетну гідність. Для проведення повної паралелі цих двох казок бажано було б уважити варіанти, яких у нас і збірках народніх чеських казок багато.

Є й однакові щодо змісту казки. Так казка „Král Času“⁶⁾ це немов наша українська казка за «багатого і вбогого брата», тільки, що в нас чумаки допомагають убогому братові, дають йому торбу гарячого вугілля, що перевернулося в червінці, а як убогий брат брав у багатого мірку, щоб переміряти гроші, і один червінець приліпився до дна, то вбогому довелось оповісти, як він добув ті гроші, а багатий пішов по червінці, й там і загинув. — У словацькій і чеській казці Немцової, замість чумаків, сидить на шклянному верху дванацять мужів коло ватри (місяці в році), із вогню виступає найстарший (Král Času), коло мужів сідає вбогий брат і оповідає про своє лихо, старший дає йому торбу жару — й далі йде вже все так, як і в українській казці.

²⁾ *op. cit.*, ст. VI.

³⁾ *Slov. pohádky*, 1909, ст. 101.

⁴⁾ Я користувалася не багатим порівняльним матеріалом, а тільки тим, що поміщений у „Етнографічному Збірнику“ Наукового Товариства імені Т. Шевченка тт. XXV, XXIX, XXX, казками видання Гнатюка та Грінченковим вибором казок для дітей, вид. Вукоспілки.

⁵⁾ Пор. „*Slovenské pohádky a pověsti*“. У своїх примітках до цієї казки Тілле каже, що Немцова дуже скоротила кінець казки й одкинула епізод із птахом, — у нашій казці „Грип“ — дуже близький до пригод Котигорошка.

⁶⁾ *Slovenské Pohádky*, 11, ст. 38.

Нашу казку «Мудра дівчина» знаходимо в казці „*Chytrá Horákyně*»⁷⁾ і то в усіх подробицях, лише судить братів не пан, а прокуратор, який жениться з мудрою дівчиною. Але що вона вмищується в його судові справи, заступаючись за справедливість, прокуратор її проганяє з дому, дозволяючи їй узяти лише те, що їй наймилише. Вона налуває чоловіка вином і сонного переносить до свого батька — він їй наймилиший. Прокуратор одпускає її вину, визнає, що вона найхитріша, й далі судові справи веде не він, а вона, і відтоді, як кінчається казка, було „*všude dobře*“.

У казці „*O koze*“⁸⁾ виступає в скороченні наша «Коза-дерева», та тільки проганяє всу з липичиною хати не «рак-неборак», а щипавка, що залізає козі до вуха. В казці „*O Kohoutkovi a slepičce*“⁹⁾ бачимо подібний мотив, що в нашій казці «Горобець та билина»; у казці „*O Smolíčkovi*“¹⁰⁾ ми пізнаємо нашу казку «Півень, Котик і Лис». Тільки в останній, замість котика, ролю захисника півня грає золоторогий олень, півень у чеській казці Немцової змальований малим хлопчиком, а ролю хитрої липички грають „*jeskyňky*“ — печерні дівчата, які благають *Smolíčka* відчинити їм двері його хатки, уносять його до себе, й коли відгодували вже хлопчика, щоб його звісти, олень його вирятовує; пісня *Smolíčka* до оленя така сама, як пісня нашого півня («Ой несе мене лис» — „*Za doly, za hory, Smolíčka-pacholíčka jeskyňky nesou*“). У казці „*Vděčná zvířátka*“¹¹⁾ відбивається наша казка «Хатка в лісі», в казці „*O princezně se zlatou hvězdou na čele*“ — багато спільного з нашою казкою «Брат із місяцем, сестра зі звяздою і прекрасна Олена»,¹²⁾ а також і з казкою «Черевичок золотий» (Грінченко). У казці „*Jak šlo vejce na vandrovku*“, бачимо нашу казку «Як бик ходив до вирію»,¹³⁾ тільки що в чеській казці не пояснюється мотивів мандрівки, але ж коло яйця збираються ті самі звірі, що і в українських варіантах: віл, кінь, кіт, качка, рак, свиня; вони всі позаховувалися в порожню хату розбійників і вночі дали їм добру відсіч.¹⁴⁾ Таксамо близькі чеська казка „*O jednom starém psu a vlku*“, й українська «Вдячний пес».¹⁵⁾ У казці Немцової „*O tom šuhaju, co se nebál*“, бачимо той самий мотив і багато спільних подробиць із українською казкою «Чоловік без страху і упир», а також «Як парубок страху шукав».¹⁶⁾ З багатьо-

⁷⁾ *Národní Básňorky*, díl II, st. 37; пор. у Грінченка, ст. 168.

⁸⁾ *Národní Básňorky*, díl II, st. 385.

⁹⁾ *ibidem*, st. 473.

¹⁰⁾ *ibidem*, st. 477.

¹¹⁾ *Národní Básňorky*, d. II, st. 109.

¹²⁾ Гнатюк, Народні казки, ст. 119—134.

¹³⁾ див. її варіанти в Рудченка, Грінченка й Манджури.

¹⁴⁾ У варіанті Гнатюка, поміщеному в XXVII—XVIII Етнографічному збірнику (звірний епос, ст. 329—330) звірі за два дні додому вертаються.

¹⁵⁾ Гнатюк, Звірний епос, ст. 229.

¹⁶⁾ Етногр. збірник, XXIX, ст. 269.

ма українськими казками має споріднення дуже мистецька казка „O dvanácti měsíčkách“; серед тих матеріалів, що я мала під рукою, вона найближча до української казки »Дідова дочка та бабина дочка.«¹⁷⁾ В казці Немцовой дуже імпозантно змальовано, як ці всі дванацять місяців сиділи нагорі коло вогню й давали поміч убогій покривдженій дівчині; в українській, хоч і нема тої гори з дванацятьма дідами, але є гарні подробиці, як по дорозі дівчині помагали й яблушка, й собачка, й інші природні предмети. Гарний варіант казки бачимо в Немцовой „O porclučce“, казці, що опов у нас повторюється в різних варіантах у збірках і Гнатюка, й Рудченка, й Чубинського. Спільна тема розроблена в Немцовой „O vítězkové“ і в українській казці »Зрадлива мати, її коханок і син.«¹⁸⁾ Але особливо зворушливо єднаються казки: — Немцовой „Či je spravedlnost na světě, či ne?“ і — українська »Правда та Кривда.«¹⁹⁾ В обох змальований убогий чоловік оптиміст, що, не зважаючи на своє тяжке життя, на всі кривди, які йому робить багатий брат, не трагить віри в перемогу добра; в обох убогий за шмат хліба віддає свої очі, але гайворони дають йому пораду, якою водою очі виликувати, і людина не лише сама прозріває, а й молоду царівну сціляє й доживає гарного віку — за те ж багатого брата розкльовує гайвороння. Додати хіба слід, що чеській казці бракує тих цікавих пережитувань у стрічних людей, як його на світі краще жити: чи правдою, чи неправдою, — які такі характеристичні для української казки...

Можна було б ще багато найти паралель межі тими чеськими і словацькими казками, що їх збрала та зредагувала В. Немцова, й нашими, українськими, і з тих паралель висувати чимало споріднень і національних особливостей межі творами обох народів, і самими народами, — але я це не вважала за своє завдання. Мене зацікавили, як я сказала, всі ці сюжети з педагогічного боку, і в ювілейному році, коли весь чеський народ, із нагоди сімдесятиліття смерті Немцовой, згадує скрізь із великою вдячністю свою письменницю — виховницю цілих поколінь свого народу, мені хотілося вказати на одну вітку її літературної діяльності, на народні казки, нею для чеської молоді поперероблювані, на ті казки, що мали і все ще мають таке велике виховниче значіння, а що такі близькі до наших українських народніх казок...

¹⁷⁾ Грінченко, Казки вибрані для дітей, ст. 74.

¹⁸⁾ Етнограф. Збірник, XXIX, ст. 67—70.

¹⁹⁾ Грінченко, Казки вибрані для дітей, ст. 139.

ДР. ПЕТРО САВИЦЬКИЙ, доц.

ПРО ЗВ'ЯЗОК МІЖ ТЕМПЕРАТУРАМИ В ОКРЕМИХ
МІСЯЦЯХ РОКУ НА ОСНОВІ ПРАЗЬКИХ ДАНИХ.

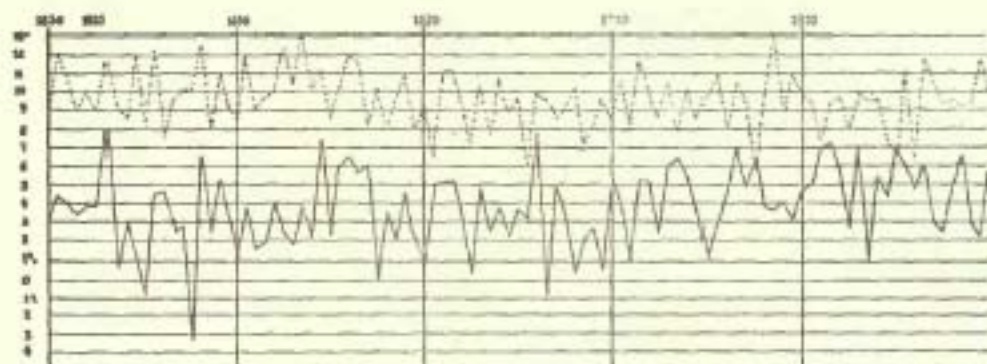
Серед народу вперто держаться такі погляди, що, мовляв, коли одна частина року тепла, то друга буде зимою, й навпаки, або коли один місяць теплий, то другий, відповідно до того, який це місяць, має бути теплий або зимний. Такий погляд підтримують дуже часто ті, що популяризують метеорологічні знання, при чому оперують ніби то висновками зі статистичних опрацювань метеорологічних даних. Не важко доказати, що такі погляди не мають під собою ґрунту; досить переглянути матеріали з перебігу температур у Празі (стація Клементinum; числовий матеріал узятий із віденського місячника „*Jahrb. d. k. Central-Anst. f. Met. u. Erdm.*“, за 100 років, від року 1830).

Порівнюючи ряд температур березневих та жовтневих, спостерігаємо, що за сто років при підносі температур у березні було підносів її в жовтні — 30 разів, чи майже третина, при спаді в березні був спад і в жовтні 31 раз, разом — згідних змін на сто разів було 61 раз, чи більше, ніж половина. Такий конкордат показував би на значну залежність (61%) між перебігом даних температур. У цьому випадку народний погляд ніби підтверджувався б. При цьому всьому ми брали на увагу середні місячні температури і зміни їх від $\pm 0.5^{\circ}\text{C}$.

Тепер оцінимо вартість тої, здавалося б, великої згідності змін температур у III. і X. місяцях. Насамперед завважимо, що $\pm 0.5^{\circ}\text{C}$ для пересічних місячних температур лежить цілком у межах рахівничих і мірничих помилок. Коли прийняти далі за реальну зміну $\pm 1.0^{\circ}\text{C}$, то кількість, що показує згідність змін, впаде майже на 50%.

Щоб іще краще помітити цю ніби то рівнобіжність, чи згідність цих змін, подамо це графічно.

З рису видно, що не так вже і згідно перебігають лінії температур (жовтневої й березневої). Хоч у деяких місяцях напрямки їх ніби однакові, то зате яка різниця в амплітудах! Ясно, що й на це могли вплинути різні помилки. При порівнянні числового матеріалу таксамо можна було завважити, що

коли в одному місяці температура вища в цьому році на пів ступня, то в другому місяці буває на кілька ступнів вища, чи навпаки. Величини цих різниць починаємо краще бачити на рисі. Але було б зарано робити ще якісь імовірні висновки й навіть із рису.

Щоб дійти до найбільш імовірного вияву стану речей, необхідно вжити способу опрацювання матеріалів такого, який забезпечував би більшу точність оцінки тої згідності змін, чи і внутрішньої кореляції між явищами в певні часи. Для цього вважаємо статистичний спосіб визначування кореляції між двома перебігами явища за найбільш відповідний. Вартість такої кореляції визначається кореляційним коефіцієнтом, що хитається між $+1.0$ й -1.0 , при чому від 0 до $+1.0$ він показує позитивну кореляцію, а від 0 до -1.0 — негативну. Коефіцієнт узагалі тоді має вартість¹⁾ для оцінки явищ, коли він бодай три рази більший від абсолютної великості середньої кореляційної помилки (помилка рівняється $\frac{1-r}{\sqrt{N}}$, де r — корел. коеф., N — кількість обсервацій; при чому кореляційний коефіцієнт рівняється $\frac{\sum(xy)}{N\sigma_x\sigma_y}$, де x , y — середні відхили, σ — квадратів відхили).

Після переведення кореляції між вартостями температур у березні й жовтні ми дістаємо коефіцієнт $+0.08 \pm 0.099$. Цього коефіцієнта не можна брати на увагу.

Отже зв'язку між температурами в березні й жовтні нема жадного. Згідність, чи незгідність може бути тільки випадкова. Такий сумнів міг уже повстати при погляді на рис, але тут він доказаний.

Таким чином, із цих трьох способів опрацювання матеріалів, перший (порівнювання рядів) не дає даних для висновків, що відповідали б дійсності, другий (графічний) вносить тільки не-

¹⁾ У нашому випадку. П. С.

величкі доповнення до першого способу, й щойно третій (кореляційний) може правити за основу для оцінки явища.

Вернемося тепер до інших місяців та подивимось, як воно є в Празі. Після опрацювання даних із усіх місяців року, ми дістали такий ряд кореляційних коефіцієнтів, що показують на зв'язок перебігу температур між окремими місяцями (таб. 1.).

Між t° в місяцях	1-2	2-3	3-4	4-5	5-6	6-7	7-8	8-9	9-10	10-11	11-12
кор. коеф.	+0.32	+0.30	+0.21	-0.05	-0.05	-0.07	+0.33	+0.28	+0.16	+0.11	+0.10

Таб. 1.

З цієї таблички видно, що місяці, які йдуть один за одним, мають дуже малий зв'язок між собою щодо температур. Найменший зв'язок є між квітнем і травнем, між травнем і червнем та між червнем і липнем, себто, для Середньої Європи в час передмонсунний і на початку монсуну (червень). Це є наче б то підготовка й початок внесення дисгармонії в ідеальний клімат Середньої Європи. Найбільший зв'язок є між перебігами температур липня й серпня (33%), бо коли буде липень дуже теплий, то є надія, що такий буде і серпень.

Який зв'язок між перебігами температур у січні та в інших місяцях, подає табличка 2.

Між t° в місяцях	1-3	1-4	1-5	1-6	1-7	1-8	1-9	1-10	1-11	1-12
кор. коеф.	+0.01	+0.11	+0.09	-0.16	+0.03	+0.15	+0.07	+0.02	+0.07	+0.02

Таб. 2.

Отже про зв'язок немає жадної мови.

Коефіцієнти більші від + 0.10 є між лютим і березнем (+ 0.11), лютим і груднем (+ 0.17), квітнем і вереснем (+ 0.17), квітнем і жовтнем (+ 0.16), квітнем і листопадом (+ 0.27), травнем і вереснем (+ 0.16), травнем і жовтнем (+ 0.20), травнем і листопадом (- 0.13).

Після всього наведеного бачимо, що нема жадних підстав, на основі перебігу температури в одному якомусь місяці, пророкувати зимно, чи тепло в іншому місяці у Празі, тут, майже в центрі Середньої Європи.

Не будемо говорити докладно, а лише зазначимо, що вгадування зимних, чи теплих літ на основі зим, чи інших пір

року в Чехії немає підстав. Але опрацювання матеріалів із інших частин Європи, Азії та Півн. Америки показує, що в країнах із виразним континентальним підсонням ті зв'язки характеризуються кореляційними коефіцієнтами до -0.70 .³⁾ Цілком імовірно, що з континентальних країн погляди про зв'язки між теплими й зимними добами року порозносились усюди, і тут, у Середній Європі, мають незаслужений авторитет, такий самий, як його мають і Зенґерові казки про електродинамічні забурення в атмосфері.

³⁾ Про це ми говоримо в окремій праці: „O vztazích mezi t⁴ v jistých časových intervalech roku“. П. С.

ДР. ВАСИЛЬ СИМОВИЧ, проф.

ЙОСЕФ ІРЕЧЕК І УКРАЇНСЬКА МОВА.

(До азбучної заверюхи 1859. р.)

Ім'я Йосефа Іречка 1825—1889), визначного чеського вченого, політика й діяча партії чеських консерватистів 50.—70. рр. XIX. ст. — тісно в'яжеється з т. з. азбучною заверюхою в Галичині 1859. р.

Перебіг справи відомий.

Австрійський уряд, за намовою тодішнього намісника Галичини гр. Агенора Голуховського, задумав припинити в українських краях (Галичина, Буковина й північно-східня Угорщина) вплив російської мови, що, на його погляд, загрожувала австрійській державі, й, добачаючи велику причину цього впливу в спільному з росіянами кирилицькому письмі і ще більш у історичному праводисі, що назверх робив обидві мови однаковими — рішився завести в українських школах латиницю.

Власне, на такий радикальний крок зважувався галицький намісник, що доносами про москвофільство в Галичині промочував полякам шлях до реабілітації в очах австрійського уряду за їх революційні виступи, щоб ізгодом могли поляки зовсім заволодіти цілою Галичиною. То й, улягаючи намовам галицького намісника, тодішній міністер освіти Лев Леопольд гр. Тун пішов на цей крок, хоч до цілої справи підходив дуже обережно.

Латиницю в цих абсолютистичних часах можна було провести шляхом звичайного декрету. Але міністер вибрав иншу дорогу, про неї мала вирішити комісія, що її склад запропонував намісник: визначні українські діячі, два німецькі львівські урядовці намісництва, сам намісник і референт міністерства шкільництва. А на референта визначив гр. Тун — Іречка.

Іречкові, урядовцеві міністерства освіти в Відні, хоч із освіти правникові, діставалися не вперше від міністра доручення, зв'язані з філльолюгією: то 1854. р. „horempadem“ довелось студіювати старослав'янську мову для пізнання літургічних серб-

ських книг¹⁾, то вчитися всіх мов австрійської держави як укладчикові шкільних книжок слав'янськими мовами²⁾. А взимі 1858. р. він дістав доручення зайнятися студіями української мови³⁾. Хоч Іречек уважав себе в справах мови за дилетанта⁴⁾, то проте все виявляв великі лінгвістичні інтереси, які могли в ньому підтримувати родинні відносини (зять Шафарика) та знайомство з Мікльосічем (від 1853)⁵⁾, не кажучи вже про зносини з чеськими фільольогами (Гаттала). Не диво, що до доручення міністра він поставився дуже поважно, перестудіював усю тодішню українську граматичну літературу описову (Лучкай, Й. Левицький, Й. Лозинський, Я. Головацький) і порівняльну (Мікльосіч⁶⁾, та, беручи практичні лекції української мови в Богдана Дідицького⁷⁾, міг як-найкраще виступити в Комісії референтом у справі живої української мови. А вибрано його на референта ще й тому, що коли б, мовляв, ще доручення дістав був який поляк, то серед тодішніх обставин голосно заговорили б були про наміри долонізації; а приділило б було міністерство цю роботу якому українцеві, то пішла б думка, що він поляками підкуплений. А на Іречка, чеха, що не був емісаром ніякої партії, а просто

¹⁾ Пор. лист Іречка до проф. Томка з 9/2 1854, ст. 3. — у „Національному Музеї в Празі“ (Pozůstalosti, знак 16 A 3).

²⁾ Нім. автобіографія Іречкова — в „Нац. Музеї“, знак: 14 K 46.

³⁾ *ibidem*.

⁴⁾ Пор. його листи до Гатталі (Іречкав Архів у „Нім. Музеї“, знак: 2 F 51) з 24/8 1854 („smějte se té mě učenosti, je to pouhý dilettantismus“), з 21/12 1858 („ja vždy jsem jen více meně dilettant“), або до Шафарика (*ibidem*: 14 F 28) з 26/3 1858 („jemu“, себто, Гатталі, „neschází přívra jako nám dilettantům, kteří každým krokem musíme učiti se tomu všemu, co zkušený filolog dávno již ví“...)

⁵⁾ Це знайомство з кінцем 1853. р. стає ближче (лист до Томка з 23/12 1853: „zvláště je mi milé bližší seznámení s Miklosičem“). Іречек буває в Мікльосіча дома (лист до Шафарика з 1851. недатований), сходиться з ним у товаристві (лист до Шафарика з 21/IX 1858), цікавиться його науковими працями, про які словище свого тестя, звертає Шафарикові увагу на Мікльосічеві виклади про глаголицю, яких сам через брак часу не може слухати („kdybys si mohl jen ke dni přistaviti ještě 12 hodin, rád bych ho slyšel“, лист із 24/IV 1858), але деколи таки не шкодує милого снання вранці (від 7.—8. год.) і йде слухати великого славіста (лист без дати з 1858, може, в травні). Ці відносини до Мікльосіча охололи в другій половині 1858. р., коли Мікльосіч почав ставитися скептично до Короленоднірського рукопису, що ним був захоплений Іречек і завзято боронив його невідробленості. У листі з 25/7 1860. до Гатталі читаємо, що Іречек із Мікльосічем „skoro 2 leta nepřivít“ і що не хоче „s ním vůbec nic mít“, що Мікльосіч по-старочеському не вмів, а лист із 20/1? 1859. р. підносить, що в Мікльосічевій порівняльній граматиці в теж „několik trutí v češtině“, що Мікльосіч „češtinu nezná“... А проте між особами, що ім Мікльосіч дякує за допомогу в праці при словнику старослов.-грець.-лат. названий у передмові з 1865 і Іречек...

⁶⁾ Усю цю літературу цитує на різних місцях у своїйому „Vorschlag“-у, „das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben“, im Auftrage des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht verfasst von Joseph Jireček, Wien, 1859.

⁷⁾ Др. К. Студинський, Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62, Львів, 1905 (далі скорочено: Студ., ор. сі.), ст. 435, лист Б. Дідицького до Я. Головацького з 18/3 1859.

делегатом цісарського уряду, такого підозріння ніхто кинути не міг...⁸⁾

Що австрійський уряд носився з плянами ввести латиницю до українських шкільних підручників у Галичині, про те у край знали й говорили вже два роки перед утворенням Комісії⁹⁾. Але, видно, звісток, що про це доходили, ніхто поважно не брав, і ціла акція з 1859. р. немало заскочила тодішніх українських діячів і в Галичині, і в Відні. Мабуть, уряд думав приготувати потрохи українське громадянство про свій намір через поета М. Устияновича, що з початком 1859. р. був у власних справах у Відні, бачився з гр. Голуховським і, здається, за обіцянку дістати парохію, написав був до віденського «Вістника» про користь латиниці для українського письменства, та редактор Вислобоцький цієї статті не прийняв¹⁰⁾. Але так узагалі й уряд цілу справу оповирав чогось якоюсь таємницею. І Іречек чомусь уважав за відповідне (ще в лютому 1859. р.) цілу справу поки-що замовчувати навіть перед Шафариком, своїм тестем¹¹⁾. І віденські українці, й то близькі до міністеріяльних кол (напр., радник міністерства освіти в справі шкільних українських книг Гр. Шашкевич, або редактор напів-офіційного «Вістника» Вислобоцький) до останньої хвилини не знали нічого про наміри уряду¹²⁾. І Іречків „Vorschlag“¹³⁾ друкувався якось тайком, й як і вийшов із друку з початком травня 1859. р., то до продажу не пішов, а тільки його роздавали «приватнымъ довѣреннымъ лицамъ»¹⁴⁾. Ще більше. Вихід із друку брошури Дідницького — з приводу появи віршів Венгліньського польською ла-

⁸⁾ Див. *Erwiederung des M. S. Jireček auf die Auslassungen in dem Votum des Domkustos Kuziemski*, Додаток, ст. 63–68.

⁹⁾ Про це на ваканції 1857. р. вгадував Дідницькому Я. Головацький, і Дідницький, який укладав тоді шкільну читанку, рахувався з тим, що або йому самому, або Головацькому доведеться додати в читанці декілька „латинорусскихъ статей“, якщо „бы необходимо было намъ покориться латинѣ“ (лист Дід. до Яв. Голов. з 23/X 1857, Студ. ар. сіт., ст. 368). Крім того, у протоколі Іречка з I засідання Комісії дня 30. травня Голуховський виразно заявив, що „man wusste, dass die Regierung mit einem solchen Projekte umgehe“, Додаток, ст. 60.

¹⁰⁾ Лист Дідницького до Я. Головацького з квітня 1859. р., Студ. ар. сіт., ст. 441.

¹¹⁾ Див. Додаток, ст. 68, лист із 8/II 1859; пор. Л. Білцький, Листування Бодяньського з Шафариком, ст. 21.

¹²⁾ Пор. лист Ів. Головацького до брата Якова з 15/V 1859, Студ. ар. сіт., ст. 445; таксамо лист Григ. Шашкевича до Якова Головацького з 9/7 1859, там-таки, ст. 464.

¹³⁾ Повний заголовок, див. ст. 2, замітка 6.

¹⁴⁾ Пор. лист Івана Головацького до Якова з 15/V 1859, Студ. ар. сіт., ст. 445. Сам Іречек, від'їжджаючи до Львова, 24/V 1859, після із розпорядку міністра кілька примірників урядово на адресу празької бібліотеки, просив Шафарика, щоб він їх пороздавав „die nadpisu“ (лист Іречка до Шафарика з 24/V 1859, див. Додаток, ст. 69.)

тинкою¹⁴ — брошури проти латиниці в українському письменстві¹⁵) (брошура вийшла майже рівночасно з Іречковим проєктом), мав викликати велике обурення в Іречка на Дідицького за те, що, мовляв, Дідицький своїм учневі нічого про свою працю не сказав¹⁷). Крім того, в цілій акції видко якийсь великий, як у всіх реформах того часу, поспіх. Межи Львовом та Віднем іде безнастанне листування. Вже 8. травня виходить розпорядок міністерства (ч. 637/СІМ) про назначення Комісії, і вже 15. травня (ч. 2668/Рг.) президія галицького намісництва розсилає назначеним членам Комісії¹⁸) писемні записки на перше її засідання, — на день 30. травня 1859. р. в 12. год. дня в будинку намісництва, при чому кожний учасник діставав Іречково «пропам'ятне письмо», себто, його „Vorschlag“¹⁹); головою Комісії мав бути сам намісник, граф Голуховський. Цей поспіх

¹⁴) Nowyі poezyi małoruskiej, t. j., piśny, dumy, dumki, chory, tanci, ballady etc. w czystym jazyki Czerwono-Rusyniw wedla żytia zwyczajiw ich i obyczajiw narodnych utworyw Lew Eug. Węgliński, Lwihorod i Peremyszl, 1858.

¹⁵) О неудобности латинской азбуки въ письменности русской, рассужденіе Богдана А (идревичка) Д (Фавицкого), Відень, 1859. У брошурі, друкованій кирилицею, Дідицький дуже завзято бореться з латиницею, дарма що в листі до Я. Головацького (Студ., ор. сіт., ст. 368), з 1857, тєн не такий войовничий, неуримирєнний („что до латинскихъ буквъ, я вовсе не знаю, каково тамъ есть или будетъ рѣшеніе въ министерствѣ: но думаю, то не мѣшаетъ дѣлу — читанці, вам укладаній — и въ случаѣ, если бѣ намъ необходимо было покориться латинѣ, могу или самъ добавить нѣсколько латинско-русскихъ статей позже или... изволите Вы... трудъ зтотъ взять на себе...). На брошурі появилася дуже розумна, з лінгвістичного погляду, рецензія, в формі цілої розвідки, в „Lemberg. Zeitung“ 1859, № 120—122 — Євсенія Черкавського (передрук у Франка в Укр.-русь. Архіві, VIII, ст. 106—129). Дідицький, підозрівавши в рецензенті Іречка, нахвалювався, що поб'є свого рецензента своєю відповіддю (Лист Дідицького до Я. Головацького з 12/VI 1859, Студ., ор. сіт., ст. 456, 458), але ж відповіді не було, бо для лінгвістичних аргументів Дідицький — не мав відповідної освіти. Доторкнувся брошури й Іречек на першому засіданні Комісії 30. травня, 1859. р., див. Додаток, ст. 62.

¹⁶) Лист Я. Головацького до брата Якова з 15/V, 1859, Студ., ор. сіт., ст. 446.

¹⁷) З українців: єпископ Спиридон Литвинович, львівські крилошани Михайло Куземський і Михайло Малиновський, відомий граматик Йосип Лозинський, тодішній парох Яворова, якого як колишнього оборонця латиниці (в рр. 1833—35 та ще в 1846. р.) запрошено окремих (див. „Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien“, ст. 4, замітка), університетський професор Яків Головацький, директори гімназій Амаровій Яновський та Тома Полянський і крайній шкільний інспектор та член шкільної крайової ради др. Євсенія Черкавський; із німців-урядовців намісництва: радник двора Карль Мош (Mosch) та радник Ернст Зеліг (Selig); крім того, референт міністерства освіти — Іречек.

¹⁸) „Die ruth. Sprach- und Schriftfrage in Galizien“, Lemberg, 1861, ст. 1—4 — видання Я. Головацького (в Франко, Укр.-руський Архів, VIII, ст. XXIX), в його такі передмовою. Що видавцем був саме Головацький, пізнати і зі звідомлень із засідань Комісії та утвореного нею вужчого комітету, помічених у цій книзі (ст. XIV—XV), де всі виступи Головацького якось спеціально відзначені (пор. Holowackij gab die schlagenden Beweise, XXXII; dagegen bemerkten die anderen und insbesondere der Professor Hołowockij, XXXII; die historische Entwicklung der ruthenischen Orthografie wurde namentlich von Prof. Hołowackij gehörig beleuchtet, XXXV і инш.).

можна собі пояснити хіба тим, що уряд задумував уже з вереснем нового шк. р. 1859/60 ввести нові шкільні книжки, виготовлені правописом (і азбукою), ухваленим Комісією. Через те й дискусія крутилася часто коло потреб школи²⁰⁾, і зі становища школи доводилося й Іречкові мотивувати потребу переходу на латиницю²¹⁾.

Комісія відбула чотири засідання (30/V, від 12 — 4 год. зполудня; 2/VI; 6/VI; 8/VI), а щоб довгими дискусіями справи не затягати, утворено на першому засіданні комітет²²⁾ із 5 членів (Іречек, Черкавський, Малиновський, Головацький, Лозинський), що відбув, між засіданнями комісії, чотири сходи-ни²³⁾ (31/V; 1/VI; 4/VI; 7/VI) і, власне, проробив усю лінгвістичну працю комісії. Коли на першому засіданні Комісії більшість членів-українців, навіть колишній пропагатор латиниці, Лозинський, висловилася проти латинського письма, члени-німці й дехто з українців (Полянський) стояли за обидві азбуки, а то німці виявили себе некомпетентними, і тільки один українець (Черкавський) заявився за латиницю²⁴⁾ (на останньому засіданні переведено голосування ще раз, і до думки німців пристав іще один українець, Яновський) — Іречкової системи латиниці комісія вже й не розбирала, а прийняла на останньому засіданні 8/VI (укладений на комітеті) зреформований правопис на засадах кирилиці, правопис, що вже на перше око відрізняв українську мову від церковнослов'янської та російської²⁵⁾. Правопис затвердило міністерство освіти розпорядком із 25/VII 1859. (ч. 959/CUM), президія львівського намісництва розіслала його розпорядком із 4/VIII. 1859. (ч. 4665 Pr.) єпископським ординаріям, оповістила його в урядовій *Lemberger Zeitung* із 11/VIII 1859, ч. 182, а львівська консисторія курендою з 30/VIII. 1859. (ч. 157) подала його до відомих школам і духівництву.

²⁰⁾ Там-таки, ст. XVIII, XXI, XXXII — XXXIII, LIV.

²¹⁾ *Vorschlag*, ст. 12—16.

²²⁾ *Die ruth. Sprach- und Schriftfrage*, ст. XXIX, крім цього, Іречек, *Dennik Lvovské cesty*, 1859, ст. 11;

²³⁾ дві засідання Комісії й комітету виписано в *Dennik*-а.

²⁴⁾ *Die ruth. Sprach- und Schriftfrage*, ст. XXI—XXIII, XXVI—XXVIII; лист М. Малиновського до Г. Шашьенича з 5/6 і 8/6 1859 (Укр.-русь. Архів, VIII, ст. 45—46, 50—51); Іречек, Звідомлення гр. Тузові, див. Додаток, ст. 58; 61.

²⁵⁾ Що це була властива мета Комісії, про це далі, див. ст. 56 у Іречковому звідомленні гр. Тузові: „Die Revision der cyrill. Schreibart hat die wesentlichen Mängel der bisherigen Orthographie beseitiget, und es wird dadurch der Zweck erreicht, dem ruth. Dialekte eine ihm angepasste u. von der russischen und kirchenslavischen Sprache prägnant verschiedene Schreibart zu geben“ (Додаток, ст. 58). Те саме читаємо в листі міністра освіти гр. Туна до гр. Іолуховського з 25/VII 1859: „durch die vereinbarte Feststellung der ruth. Orthographie wird der Zweck erreicht, die Eigenthümlichkeiten der ruthen. Sprache zur Geltung zu bringen, und ihren Unterschied von der kirchenslavischen und russischen dem, der die cyrillischen Lettern zu lesen versteht, augenscheinlich zu machen“ (Україн.-руський Архів, VIII, ст. 74).

Але ж проти нової орфографії піднялося українське громадянство, поборювали його її члени Комісії, що її ухвалювали²⁴); не встигла вона ввійти її до шкільних підручників і, крім уряду, цим правописом не користувався ніхто²⁵). На скарги нового митрополита Григорія Яхимовича²⁶) до цесаря австрійський уряд розпорядком із 13/III 1861. р. (ч. 1476) справу мови та правопису полишав українцям самим і підкликав усі розпорядки щодо заведення ухваленого Комісією правопису з участю Іречка розпорядком з 21/IV 1861. р. (ч. 3297)²⁷) — велика жазбучна зава-рюха («жазбучна тяганина», як її зве Ом. Огоновський²⁸) розві-лась, жазбучна війна, як її називає Франко, закінчилась ... на велику шкоду, на наш погляд, для ясности поглядів на народню мову в Галичині та на її роль в літературі. ...

Бо і справді. Чи варто було — зі становища самостійности української мови — тішитися з Головацьким²⁹), що уряд зрефор-мовану кирилицю зніс? Із тим самим Головацьким, що 1859. р. хоч нещиро, а проте боронив самостійности української мови й до цього зреформованого правопису приклав свою руку, голо-суючи за ним на Комісії? Чи з історичного погляду варто було вживати так багато зусиль, щоб повалити хоч не своє, а проте, з погляду самостійности української мови, таке корисне діло з 1859. р.? І чи Іречкова латиниця й його становище в справі української мови не заслуговували на об'єктивні-щі й оцін? Чи, справді, діяв він тільки як сліпий виконавець волі свого зверхника, чи не було тут певних переконань³⁰), що вирости з глибоких студій українщини?

Такі питання, невияснені досі, насуваються мимоволі, й на них має дати відповідь, по змозі, ця праця. А то до цілої азбучної

²⁴) н. пр., Я. Головацький, пор. його лист до Г. Шашкевича з 24/6 1859. (Укр.-русь. Архів, VIII. ст. 37; Студ., ор. cit., ст. 461) і наваки, лист останнього до Я. Головацького (Студ., ор. cit., ст. 467).

²⁵) виданий під 1860. р. „Респорядження краєвыхъ бригадъ для коро-левства Галицкаго и Буковины“, див. Die ruth. Sprach- und Schriftfrage, ст. XI; Огоновський, Історія літератури руск., „Зоря“, 1887, ст. 35.

²⁶) їх було дві: з 21/IX 1860 та 23/IX 1860; вони надруковані в „Die ruth. Sprach- und Schriftfrage“, ст. 211-213, 270-276.

²⁷) там-таки, ст. 277-278; при цій нагоді розпорядок чомусь дозволяв собі на критику правопису, можна, нім „нібито (angeblich) спирається на звучні української мови“ (ст. 277); це „angeblich“ поставлено, певне, у зв'язку з консервативними меморандами митроп. Яхимовича, далекими від розу-міння звукових законів української народньої мови (пор. П. меморіал, ст. 272-273), укр. язучи меморіал просто змішує в буквами церков-щини.

²⁸) ор. cit., „Зоря“ 1887, ст. 137.

²⁹) Die ruth. Sprach- und Schriftfrage, ст. LIX-LXV

³⁰) Що ж, як не переконання, могло подиктувати Іречкові на папір такі непохвальні для львівського кардинала Михайла Левицького, великого ворога народньої мови, слова в листі до Шафарика, і то ще задалегідь до львівської Комісії: „Levicki kard. Lvovský umfel; nyní bohdá nastane lepší doba Rusinům. Ať již kdokoli bude nástupcem, vždy bude přitel ru- sinštinu, o níž nepožítik ani slyšeti nechtěl!“? (лист із 30/1 1858. р., знак 14 F 28)

заверюхи в нас підходили досі з погляду загально-національно-політичних інтересів українського народу в Галичині, і з цього погляду освітлює її публікація Я. Головацького „Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien“, Львів, 1861., оголошена друком зараз після того, як заверюха вибухла, з тодішніми почуттями та поглядами, під свіжим враженням того, що „Treu führt zum Siege“²³⁾, та на основі тільки відомих тоді матеріалів. Таке саме освітлення дав справі й праця Ів. Франка «Азбучна війна в Галичині» (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів 1913, т. СХІV, ст. 81—116; СХV, ст. 131—153; СХVІ, ст. 87—125), де використана й публікація Головацького, й нові матеріали, надруковані Франком у VІІІ т. «Українсько-руського Архіву» (Львів, 1912; деякі матеріали передруковані тут із збірника Головацького та з недоступної тепер ширшому загалові „Lemberger Zeitung“), і праця Броніслава Лозинського про діяльність тодішнього галицького намісника гр. Агенора Голуховського (Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich, Львів, 1901). Учасні Іречковій у «війні азбучній» присвячує Франко VІ (СХVІ, ст. 87—96) та VІІ (ibidem, ст. 118—125) розділ — але ж на його акції в справі мови він спинається мало, звукові прикмети української мови, що на них Іречек будував усю свою працю — він пропускає, не розбирає ні системи латиниці, ні зреформованої кирилиці, вдоволяючись тільки невеличкою похвальною заміткою про латиницю (op. cit., ст. 96; те саме в Укр.-русь. Арх., VІІІ, ст. ХVІ). Франка цікавила справа з погляду національно-політичного, те, «яке значіне міг мати сей проєкт для Галичини і спеціально для Русинів» (ibidem), і тим то він так багачько місця присвячує (ст. 112—118) брошурі Дідицького, з її такою невдалою з лінгвістичного боку аргументацією, але ж написаній із почуттєвого боку сильно, — й воно не диво, бо Дідицький, як уся тодішня українська інтелігенція, не без причини, добачував у заведенні латинської азбуки, хоч і не в польським одягу, велику небезпеку для української народности в Галичині. А тимчасом головна справа була не в азбуці, а в мові, народній мові, що й у 50. р. р. ХІХ. ст. грозив повний занепад, тільки, серед повної дезорієнтації в справах мови, цього ніхто не бачив... А що Іречек був у цілій акції з 1859. р. осередньою особою, що він був автором проєкту латиниці, то йому довелося за все поплатитися: вся ненависть спала на його особу²⁴⁾, він у-очах тодішніх українців став винувником «атентату» на народні святощі, на азбуку... А отже вже об'єктивний розбір Іречкового «Vorschlag-u» не давав права так на нього дивитися. У світлі ж нових матеріалів із Іречкового

²³⁾ Die ruth. Sprach- und Schriftfrage, ст. LXV.

²⁴⁾ див. про це ст. 22, пом. 91.

архіву в Національному Музеї в Празі³⁵⁾, матеріялів, на які довелось наскочити в пошуках за джерелами Іречкової латиниці — виходить той утертий у нас образ Іречка зовсім не об'єктивним і для його особи — кривдним. Погляд, що, мовляв, «віденський урядник в азбучній війні 1859 відіграв визначну, хоч не дуже почесну ролю» (Франко, Укр.-русь. Архів, VIII, ст. IV), той погляд треба спростувати і вже що-найменше піддати його повній ревізії...

Матеріяли це такі:

1. *Dennik Ivovské cesty 1859* — записник, оправлений у темносиню шкіру, з цівочкою на олівець, формату 8×14; сторінки нумеровані, але ж записано всіх 38 сторінок (нумерація сторінок моя); записи чорнилом, напшвидку, по-чеському, деякі німецькі вклади; на 1. листочку, зліпленому з форзадом, списані один за одним дні побуту в Львові: 1 *středa*, 2 *čtv.*, 3 *pátek*, 4 *sob.*, 5 *neděle*, 6 *pondělí*, 7 *úterý*, 8 *středa*, 9 *čtvrtek*, 10 *pátek*, 11 *sobota*, 12 *neděle*, 13 *pondělí*; з цього „*Dennik*“-а зроблено

2. реферат із подорожі до Львова по-німецькому (напис на документі: *Jireček Josef, Cesta do Haliče 1859*, архівний знак 14 K 46) для Гр. Туна, переданий йому 6. липня, 1859, під ч. 957 — 16½ аркушевих сторінок;

3. *Bericht des Ministerial-Secretärs Jos. Jireček über den Erfolg der in Lemberg angesetzten Commission zur Regelung der ruthenischen Schreibweise* — з датою: *Wien, 20. Juni, 1859*: 14 аркушів, із них 25 сторінок записаних, на 26. ст. — 2½ рядка, 27. — порожня, 28. — т. з. рубрум; сторінки записані до половини, як це був звичай; концент із поправками (архівний знак 14 L 51); в додатку до нього

а) німецький протокол із першого засідання комісії (*Sitzung am 30 Mai*) — 6 сторінок аркушевих;

б) *Ansprache des M. S. Jireček in der am 30. Mai gehaltenen ersten Commissionssitzung* — 4 сторінки аркушеві;

в) *Erwiederung des M. S. Jireček auf die Auslassungen in dem Votum des Domkustos Kuziemski*³⁶⁾ — 14 сторінок аркушевих;

³⁵⁾ За ласкавий дозвіл використати ці матеріяли та видрукувати їх — моя найцирища подяка Управі Чеського Національного Музею у Празі, п. директорові дрові Йосефові Вольфові, і за допомогу в користуванні — п. асистентові дрові Грунтови. В. С.

³⁶⁾ Це відповідь М. Куземського на Іречків „*Vorschlag*“, складена 4/6 1859, п. з.: „*Ansichten über den Antrag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben von Josef Jireček*“. Відповідь цю, відбиту з наказу намісника на літографії (*Die ruth. Sprach- und Schriftfrage*, ст. XXVIII) дістав із кінцем 2. засідання (див. *Bericht*, ст. 19) кожний член Комісії, й один примірник знаходиться й між паперами Іречка. На ці „*Ansichten*“ відповідав Іречек [*Erwiederung*] на 3. засіданні Комісії [про цю відповідь коротко й не об'єктивно, з пропуском сутніх справ, говорить публікація Головацького на ст. XXXVII-XXXVIII; рате чомусь докладно описано, як Черкавський подавав із наказу намісника Іречкові воду... ст. XXXVIII].

4. Jireček Josef, Lvni hraběti Thunovi německé ro-
dání o rusinských poměrech, — з 2. липня 1859 (архівний
знак 14 L 51) — два реферати того самого змісту, один на-
чорно, другий переписаний — 17 сторінок записаного аркушевого
паперу; той, що на-чисто, зіштитий чорно-жовтою ниткою³⁷).

Крім цього, в Іречковім архіві є літографована відповідь
на Іречків Vorschlag М. Куземського та ще відповідь М. Ма-
линовського з 30. травня, 1859, теж літографована³⁸). Обидві від-
повіді, як видно зі значків червоним олівцем, Іречек дуже до-
кладно простудіював; на доповідь Куземського він відповідав
(див. Erwiderung), про реферат Малиновського висловився з
великим признанням³⁹).

Ізі звідомлення гр. Тунові виходить, що Іречкова поцорож
до Львова не обмежувалася справою азбуки та правопису, а що
він мав „dle rozkazu ve Lvovč se zorientovat“⁴⁰), тим то
він і робив щоденні записи, щоб нічого не забути і здати
звідомлення міністрові про українські відносини в Галичині.
З цього погляду це звідомлення й самі денники дуже цікаві.
Вони дають пояснення багатьох справ, про які ми не знали, або
знали мало, а деякі Іречкові пропозиції в цьому звідомленні
були просто відповіддю на домагання гр. Голуховського, про
які згадує у своїй праці Франко⁴¹).

Але ж поклавши собі на-тепер завдання вияснити ролю
Іречка тільки в справі розвитку української літературної мо-
ви та його заходи в справі правопису, ми в додатку друкуємо
лише 3. документ із його додатками, а 1., 2. та 4. викори-
стовуємо, наскільки в них порушуються ці справи. Всі вони,
враз із відповідною розвідкою, друкуються деінде...

Нас цікавлять такі питання:

1. акція з 1859. р. з погляду на справу розвитку української
літературної мови в Галичині;
2. система Іречкової латиниці та зреформованої 1859. р. ки-
рилиці (какографії);
3. Іречек — і українська мова взагалі.

1.

Всі реформи в часах абсолютизму (1856—1860) австрій-
ський уряд проводив із великим поквапом та на-стрімголов.
А що при переводжуванні реформ не було ніякої співучасті

³⁷) Наші скорочення: 1. Denak; 2. Нім. денник; 3. Bericht, а) Sitzung, б) Ansprache, в) Erwiderung; 4. Rodanf.

³⁸) Обидві надруковані в публікації Головацького, ст. 5—36, 44—112; перша підписана: Kuziomaki m. p., друга — Michael Malinowski.

³⁹) Bericht, ст. 19.

⁴⁰) лист Іречка до Шафарика з 24. травня, 1859. р. див. ст. 69.

⁴¹) op. cit., ЗНШ, СХVІ, ст. 100—101.

громадянства, всі ці реформи викликували вражіння насили. Їх часто перемінювали або проголошували за тимчасові, тим то ніхто не вірив у те, що вони серйозні та що на-довго утримаються⁴²). Так воно було і з задуманою реформою українського письма 1859. р. Її теж прийняли за «насиліє»⁴³), за *Gewaltstreich*⁴⁴), атентат⁴⁵), навіть за *Todesstoss*⁴⁶), і, через публікацію Головацького (*Die ruth. Sprach- und Schriftfrage*), такий погляд увійшов у літературу та зробився загальним⁴⁷)... Коли б справа залежала була виключно від галицького намісника, латиницю були б завели просто шляхом розпорядку. Але Відень був обережний. І тут Іречкові матеріяли вносять инше світло в цілу справу, ніж як у нас думалося досі, і в цьому світлі инакшою виходить роля й самого Іречка. Правда, не все ще ясне, ще треба б зигреби багато з віденських та львівських архівів⁴⁸), бо не думаємо, щоб, напр., львівські матеріяли зовсім уже використав Броніслав Лозінський⁴⁹). Та й так, узагалі, цікаво подивитися на цілу акцію з погляду тих, що її вели, а не тільки з тодішнього українського становища.

Передусім поміж Віднем і Львовом не було згоди щодо негайного введення латиниці. Гр. Тун від самого початку цієї акції хитався, боячись заворушень⁵⁰), і в довірочному листі до Голуховського, висланому до Львова перед Іречковим приїздом, наказував галицькому намісникові обережність. Очевидячки, що відповідні інструкції дістав від міністра й Іречек. Тим то й зро-

⁴²) Dr. Zdeněk Tobolka, *Politické dějiny československého národa od r. 1848 až do dnešní doby, díl I (1848-1860)*, Прага, 1832, ст. 175.

⁴³) Іван Гушлянич, пор. Студ., ор. сіт., ст. 450, инші «епітети»: затія, зло-смеральє чеськое и дяцкое і т. д.

⁴⁴) Латинионич, Укр.-русь. Архів, VIII, ст. 3, 9, 10, 16 (листи до Григ. Шашкевича).

⁴⁵) там-таки, ст. 3, 6, 10.

⁴⁶) там-таки, ст. 1.

⁴⁷) пор. Огоновський, *Исторія литер. рускои, „Зоря“*, 1887, ст. 137 (наки-ну ти алфавет латинський); Ів. Франко, *Нарис історії українсько-руської літе-ратури до 1890*, Львів, 1910, ст. 106 (дещо поплутано: н. пр., «наради анкети, скликаної з ініціятиви губерніяльного радника Іречка і інспектора Черкаського в справі примусового заведення латинських букв для руських видань»).

⁴⁸) Проф. Францев, що теж цікавився празькими матеріялами, згадував мені, що віденські — згоріли.

⁴⁹) Децо, використане Б. Лозінським, цікаве і для нас: що перед скликан-ням Комісії тяглося догдо листування між гр. Туном і гр. Голуховським, що для засідань Комісії був готовий і довгий реферат інсп. Черкавського, де він дохо-дить до висновків про користь фонетичного правопису, і що той реферат мав бути предметом дискусії на засіданнях і т. д. (Франко, ор. сіт., ЗНШ., CXVI., ст. 125). Видко, того реферату під увагу не взяли з огляду на велику непопу-лярність Черкавського між українцями, щоб, мовляв, справі не пошкодити. Ці-каве спостереження Б. Лозінського, що між Віднем і Львовом не було повної згоди щодо характеру й мети Комісії, потверджують Іречкові матеріяли.

⁵⁰) Франко, ор. сіт., ст. 102, 125; *Die ruth. Sprach- und Schriftfrage*, ст. 202 („die Aufregung der Gemüther eine ungeheuerere sein werde“); нім. денник, ст. 1, із 27/3 (dass keine Aufregung im Volke entstehe)...

зуміла нехить Голуховського, що виявилася при першій зустрічі з Іречком у Львові такими словами на адресу міністра: «Спершу скаже обидвома ногами в воду, а потім витягає звідтіля одну по одній. **Stet pro ratione voluntas!**.. Спершу каже працювати мені та вам, а опісля нараз усе залишити (*bei Seite legen*). Питати духівництва! Тут ми й довідуємось гарних речей (*was rechtes*). Народ уважає все, що йде від уряду, за добре; з того боку немає чого страхатися якогось опору. А попи підтакують один одному⁴¹⁾ (*beten einer dem anderen nach*)...»

А Іречек поводився, як цього бажав собі відпесний уряд. Він раз-у-раз зазначував, що, правда, він прихильник латиниці, заступає на Комісії свій проєкт (*Ansprache*, стр. 4., див. Додаток, ст. 63; *Erwiederung*, ст. 15., Додаток, ст. 68), але ж уряд нічого не накидає, а хоче тільки почути думку (*Votum*) українського громадянства (*Sitzung*, ст. 2., Додаток, ст. 60; *Erwiederung*, ст. 3, 15, Додаток ст. 63, 68), що справа, мовляв, не вирішена (там-таки), як загально думают, що міністер навіть казав не вести протоколу зі засідань (*Erwiederung*, ст. 3, Додаток, ст. 64) і т. д. І, переконавшись вже на першому засіданні Комісії, коли «українські члени комісії так рішуче висловилися у принципі проти латинського письма, що вже нічого від них сподіватися, щоб вони захотіли обговорювати проєкт латиниці» (там-таки) — він і вважав «за вказане після висліду третього засідання (комітету) не піддавати навіть свого проєкту дебаті». І, коли після засідання 8/VI, де остаточно прийнято проєкт ізреформованої кирилиці, гр. Голуховський довго вмовляв у нього, щоб, не вважаючи на рішення, таки обороняв латиницю попри кирилицю, і Іречек «дуже втомлений» (*stark ermüdet*) обіцяв „*die Aufnahme der lat. Schrift neben der cyrillischen zu befürworten*“ (нім. денник, ст. 11), то це треба розуміти тільки як викрут, щоб якимось одчепитися від намісника: офіційне звітлення міністрові про це нічого не каже, та й українські члени Комісії дістали приватно від Іречка заяву, що «кирилиця залишиться»⁴²⁾.

Воно й мусіло так бути, бо Іречек розумів завдання утвореної міністром гр. Туном Комісії так, що вона має «передусім промостити шлях до того, щоб усунути всі ті хиби (*Uebelstände*), які були позакрадалися до українського літературного життя в Галичині, та внести зрозуміння того, як повинна розвиватися письменницька мова; і далі її завдання було передусім довести до того, щоб люди ясно порозуміли ті хиби» (*vor allem aber Einsicht in diese Uebelstände zu schaffen*, підкр. Іречкове). Правда, до завдання Комісії належало й установити справу, як українцям писати, це завдання Іречек уважав за важне, а проте воно в його очах було тільки побічне,

⁴¹⁾ *Denfk.*, ст. 1: нім. денник ст. 1.

⁴²⁾ Укр.-русь. Архів, VIII., ст. 57 (правда — українці... не вірили).

таке, що, ясна річ, давало змогу порушити всі ті питання, які з'ясувати видавалося бажаним⁸³).

І тут була розбіжність поміж плянами Відня та Львова, хоч у головній точці погляди центрального та краевого уряду сходилися між собою: через повернення української літератури в народній бік спинити розлив російщини по Галичині. Тільки инакше думав це робити намісник, і инакше міністер. Хвилю російських впливів, що, на погляд уряду, виявилися в російських виданнях («Семейная бібліотека», «Лада» — Северина Шеховича; поросійщення мови в віденському «Вістник»-у та «Зорі Галицькій») та в російських симпатіях, що з Загребу (був плян, напр., за спонукою Росії, скликати на 1851—52. р. слав'янський з'їзд, де російщину мали проклямувати за літературну мову всіх слав'ян, тільки що чехи та поляки на те згоди не дали) через Пешт, Відень, Словаччину, Підкарпаття (Bericht, ст. 4—9) перекочувалися до Галичини й почали зростати головню серед південних слав'ян, словаків та українців із початком кримської (східної) війни 1854⁸⁴) — цю хвилю крайвий уряд думав спинити різними заходами в дусі плекання народньої мови (вживання народньої мови в проповідях⁸⁵), переклад біблії на народню мову⁸⁶), а то говорилося про переклад на народню мову щоденних молитов⁸⁷), але ж усі ті розпорядки, серед повної політичної дезорієнтації й хаотичного розуміння ролі народньої мови в літературі, робили вражіння провокації, викликували невдоволення, огірчення, нарікання⁸⁸), які доходили й до Відня. Тим то, згоджуючися в принципі з галицьким намісником (листом із 18/VII, 1858.), гр. Тун не годився з ним щодо способу, щоб проводити всю цю акцію згори, шляхом розпорядків. Він знав, що з буквами зв'язані в українців певні церковні традиції, й як католик-фанатик боявся, з церковного погляду, непорозуміння і зайвих комплікацій⁸⁹). Через те, з консеквенції, він і Комісії не міг був визначити иншого завдання; воно мусіло бути таке, як його назначував Іречек, а не таке, як його хотів

⁸³) „die Aufgabe der... Conferenz war... vor allem darin gelegen, die Behebung all jener Uebelstände anzubahnen, vor allem aber Einsicht in dieselben zu schaffen. Feststellung einer entsprechenden ruffenischen Schreibweise konnte ich nun als einen, wenn auch wichtigen Nebenzweck betrachten, der allerdings geeignet war, alle Fragen anzuregen, deren Erörterung wünschenswert erschien“ (див. Bericht, ст. 15, Додаток, ст. 56). Те саме читаємо в листі до Гатталі: „Nejednalo se tu o abecedu, nybrž o jasný náhled na věci“, див. Додаток, ст. 70.

⁸⁴) про русофільські симпатії серед чехів підчас кримської війни, див. З. Тольки, op. cit., ст. 189, та про них Іречек, ясна річ, не згадує.

⁸⁵) Укр.-руськ. Архів, VIII, ст. 105 (25/XI, 1858).

⁸⁶) там-таки, ст. 94 (розпорядок із 3/2 1859, ч. 46.), лист Малиновського до Гр. Шашкевича; Die ruth. Sprach- und Schriftfrage, ст. VI.

⁸⁷) там-таки, ст. II (лист Литвиновича до Гр. Шашкевича).

⁸⁸) див., н. пр. Студинський, op. cit., ст. 420 (лист Ів. Гушалевича до Як. Головацького з 21/XII, 1858. р.)

⁸⁹) Франко, op. cit., ЗНШ, CXVI, ст. 102

визначити Йій Голуховський і як його зрозуміли були українці. Власне, Іречек мав усе пізнати на місці й відповідно до того діяти...

Про нахили в мові галичан у бік російщини (нім. Russisieren, чесь. rusozovaní) віденський уряд був добре поінформований із реляції галицького намісника (Франко, *op. cit.*, ст. 103). Новіці досліди з того поля виявляють, що ті інформації були добрі⁶⁰), тільки що неповні: про безпосередні зносини галицької «погодіньської колонії», як це виходить із цих дослідів, про зносини з російськими діячами уряд знав небагато. Але що й він спинявся, як на головному провіднику цілої пропаганди, на особі Якова Головацького, то це зовсім годиться з вислідами проф. Студинського⁶¹).

З усього видно, що Головацький вів свою акцію хитро⁶²), хоч із цими хитрощами не все йому таланило... Він не тільки давав російським видавцям із Галичини й Угорщини «содійствіє ревнивое»⁶³), але й збирав на них передплату⁶⁴), а водночас — через брата Івана, віденського урядовця, все міг знати, коли йому грозить яка небезпека... Всього цього Іречек міг і не знати, але ж про виразний відхил Головацького в російський бік і в його університетських викладах, і в писаннях, і в шкільних підручниках⁶⁵) був докладно поінформований із найпершого джерела як урядовець міністерства освіти⁶⁶)... Про його «росназування» знали і прихильники народньої мови, і в виступах проти народньої мови в тодішній пресі підозрівали саме Голо-

⁶⁰) див., К. Студинський, *op. cit.*, I—CLIX (студія, як передмова до листів).

⁶¹) Студ., *op. cit.*, ч. VIII, ст. CXLIII—CLIX.

⁶²) Цікавий із цього погляду лист Івана Головацького в 26/IV 1857, де він передає братові Миклошічеву прохубу написати статтю до „Slavische Bibliothek“: „Спросивъ Г. Миклошича, на какомъ языкѣ должна быть писана эта статья, онъ сказалъ, что лучше всего на рутенскомъ — такъ видишь повинуйси, чтобъ можно въ случаѣ сослаться на нее, будто ты и теперь еще на рутенскомъ языкѣ пишешь...“ (Студ., *op. cit.*, ст. 350). І так воно було з Як. Головацьким від 1851. р. — скрізь...

⁶³) Студ., *op. cit.*, ст. 347 (лист. Ів. Раковського до Я. Головацького в 4/IV 1857).

⁶⁴) там-таки, ст. 243—247, 314—315, 379.

⁶⁵) н. пр., його друге видання граматики української мови в 1852. р., написаної на конкурс із 1852 р., якої міністерство, через її мову, сильно поросійщену (М. Возняк, Студія над гал.-укр. граматиками XIX. в., ЗНШ., ХCV, Львів, 1910, ст. 84—85), не затверджувало в ісім років (Die ruth. Sprach- und Schriftfrage, XXIV), і так вона й залишилася ненадрукована в архіві Народнього Дому у Львові (виправлення М. Возняком у цит. праці). У червні (25/VI) 1859. р. Головацький просив Григ. Шашкевича, щоб він поправив її або казав поправити та щоб дав її хоч „проваорично для науки руского языка въ нормалкахъ и гимназіяхъ“ (Укр.-русь. Архів, VIII, ст. 38; в листі на-чорно було „твердое“: процисторически, для руского іт. д., Студ., *op. cit.*, ст. 462). Та Шашкевич знав, що міністерство книжки не затвердить (Студ., *op. cit.*, ст. 467; лист Шашкевича до Головацького в 1/VII, 1859), бо вже намічувало нову програму для української граматики (Укр. русь. Архів, VIII, ст. 37)...

⁶⁶) Ів. Франко, *op. cit.*, ЗНШ., СХVI, ст. 98, 103.

вацького⁴⁷⁾. Бували з їх боку і спроби впливати на нього, щоб завернувся на народній шлях⁴⁸⁾, були й явні закиди й йому, й його прихильникам, що вони, малюючи московщину, навели на українців неласку уряду⁴⁹⁾ — але все це було ні на що...

У справах мови Головацький зазнавав у Галичині все ще авторитету, але ж його погляди на літературну мову в 50. роках ХІХ. в. дуже баламутні, далекі від думок ентузіяста народньої мови років сорокових (див. Возняк, З Н Ш ХСІV., ст. 129—141): тоді він уже свідомо кинувся в російський бік, писав і листувався по-російському, а для безпеки — замінював декілька російських форм українськими. Гнучкий із цього погляду історично-етимологічний правопис, що дозволяв поодинокі значки читати і з-українська, міг усе оборонити перед закидами «росизування», а проти думки про спільну літературну мову з Наддніпрянщиною можна було все виставити, й корисну для уряду, теорію про окрему літературну мову території — до Збруча. Коли Іречек у привітальному слові на першому засіданні Комісії з з похвалою підніс заходи на Україні від часів Котляревського⁵⁰⁾ приспособити правопис до звуків української мови, і Черкавський за Іречком (Vorschlag, ст. 11) покликався на приклад Котляревського, Основ'яненка та Граматку Куліша, для Головацького «Котляревський і Основ'яненко не були мірилом: Котляревський, мовляв, писав полтавським говором (Volksidiom), — країни, що віді Львова віддалена більш-менш як Мінхен і Берлін, отже тут про ті самі звукові закони, що в Галичині, не

⁴⁷⁾ н. пр., автором статті в „Зорі Галицькій“, підписаної псевдонімом „Андрей Иванович К.“ (= Дивидький, пор. Студ., ор. сіт., LXXXIX) й виміреної проти Лозинського, що в віденському „Вістнику“ боронив народньої мови (ibidem, LXXX—XCV) — Лозинський перед Іречком признав Головацького (Erwiderung, ст. 9, Додаток, ст. 66; Podání — знак 14L51 — ст. 10: „Lozinski bezeichnete ihn — Головацького — als den Verfasser eines pseudonymen Aufsatzes in der Zorja Halicka, worin die Idee vertreten wird, man dürfe sich von der russischen Literatur nicht trennen“...)

⁴⁸⁾ пор. Denník, ст. 29, нім. денник, 13: Яновський сам багато разів (mnohonásobně; wiederholt) намовляв (přimlouval; zugeredet) Головацького, щоб залишив „росизування“ (Russisieren), але ж він, мовляв, так ужився в російській книжці (hineingelebt), що мимоволі пише на російський лад (russisierte). Таксамо в „Podání“ (ст. 10), мовляв, міністерський радник Гр. Шашкевич не раз говорив Іречкові, що Головацький свідомо пішов у напрямку російському (absichtlich die russisierende Richtung eingeschlagen) і ніякими намовами не можна було його повернути з того шляху; в цьому самому запевнювали його Ковальський і Вислобоцький ще до того часу, зам. дійшло до урядового розбору діяльності Головацького 1858. р.

⁴⁹⁾ Пор. лист Григ. Шашкевича до Як. Головацького з 9/VII 1859, де Шашкевич йому радить „отложить нового человека, а облечися въ вѣтхого, т. е. онѣго передъ 10 лѣтъ“ (Студ., ор. сіт., 467); там-таки читаємо, що в нас „на нещастье только слабыя стороны своего табору объявили врагамъ послѣдними лѣги, малюючи московщину не въ одніомъ взглядѣ, какъ ѣмъ, що хочемъ, а собѣ скажемъ правду, же треба ся до Русинѣвъ взяти“... московщину, „котора оу насъ подѣ предводительствомъ Шеховича, Раковского и ин. розшалашилася была“ (ст. 465)

⁵⁰⁾ Пор. Ansprache, ст. 3, Додаток, ст. 62.

може бути мови!» (підкр. моє)¹¹⁾. Маючи в руках про Головацького як лінгвіста фаховий (негативний) реферат Черкавського¹²⁾, Іречек, нефаховий фільольог, 34-літній, звичайний собі урядовець («зелена жаба», як його називав Малиновський у листі до Григорія Шашкевича, див. Укр.-рус. Архів, VIII., ст. 70), відважився не тільки радити поважному віком звичайному професорові університету, щоб «він знайомився з науковими роботами, щоб у ділянці української мови працював науково, а не так тільки практично (*empirisch*), як досі» (Нім. денник, ст. 9), але й по-смів повчати його, «як його працювати, щоб зазнайомитися з науковими працями в інших народів», захвалювати йому для студій граматик Гатталі, нагадувати, щоб, «не занедбуючи старих творів», старався плекати й розвивати місцеву (*domáci*) народню мову (Dennik st. 21)¹³⁾. Та «Головацький» робив на-око (*äusserlich*) все, що йому говорили» (*Podání*, ст. 11), а своє собі думав, так що Іречек набрав був переконання про нього, що «той професор не має ні знання, ні сили характеру, щоб виповнити свій обов'язок щодо піднесення народньої мови». Перед Іречком Головацький висловлювався, що «він тепер вистерігається запускатися в суперечки щодо мови», та Іречек міг це зрозуміти тільки так, що Головацький уважав за краще пливати з течією» (*ibidem*, ст. 11)...

Та коли Головацький та його однодумці були свідомо «зdezорієнтовані» у справах літературної мови, ведучи між собою листування по-російському, дописуючи до російських газет, а назверха проповідуючи якусь середню дорогу між російщиною й церковнослов'янщиною¹⁴⁾ — то це краще воно було й у прихильників народньої мови, дарма що по журналах ішла між обидвома течіями завзята полеміка про характер літературної мови¹⁵⁾. І мова тодішніх «народовців» рябіє від церковних слів

¹¹⁾ Die ruth. Sprach- und Schriftfrage, ст. 122.

¹²⁾ Франко, *op. cit.*, ЗНШ, CXVI, ст. 99.

¹³⁾ Цікаво, що Головацький у таких випадках усе приобіцтовав [„er versprach alles“, Нім. денник, ст. 9], або повертав розмову на що инше. Коли Іречек звертав йому увагу на потребу народньої (populären) літератури, він «відповів наріканнями на гутешні відносини» (Нім. денник, ст. 4) і розповідав „о židěch a jeřch šmejdech“ (Dennik, ст. 10), так, що Іречкові довелося записати в денниках: „Тільки з тими людьми мluvit“ (ст. 10); „mit diesen Leuten ist es schwer ein vernünftiges Wort zu sprechen“ (Нім. денник, 4). Про справу з граматикою Гатталі згадує Головацький сам теж у листі до Григ. Шашкевича (*Студ.*, *op. cit.*, ст. 461), але трошки инакше: „Іречекъ . . . мені . . . препоручалъ щоби сочинити Грамматику по образцу чешской Гатталы . . .“

¹⁴⁾ пор. вислів Гушалевича, що, мовляв „намъ лучше теперь держаться середины“ (лист до Я. Головацького з 25/X, 1859), *Студ.*, *op. cit.*, ст. 300; Іван Головацький дуже обурювався (хоч сам листувався з братом Яном по-російськи) на Раковського за його „акцентрическую форму языка“ (*Студ.*, *op. cit.*, ст. 225), давав за „неумѣстное упрямство“ (*ibidem*, ст. 406) — себто, за послідовне шквандо російської мови. Сам він мав мову видана своїх однодумців „церковно-русскою“ (*ibidem*, ст. 316).

¹⁵⁾ Гарний і докладний образ боротьби за мову дає видна стаття Сулинського до „Кореспонденції Головацького“.

та форм, і нас тепер ні трохи не дивують, н. пр., слова, що їх кинув був на адресу Григорія Шашкевича — Іван Гушалевич: «Г-днѣ сов. повторяеть . . . о московцинѣ, о какицизмахъ . . . но ихъ самъ много уже пріялъ» (Студ., ор. сіт., ст. 259, лист до Як. Головацького з 9/III, 1856), або те, що сказав на редактора «Вѣстника» Вислобоцького — Іван Головацький: «Худо, что «Зоря» и «Лада» его (Вислобоцького) его собственнымъ оружіемъ т. е. руссизмами, которыхъ въ «Вѣстникѣ» довольно, не поражали (Студ., ор. сіт., ст. 534, лист до Якова Головацького з 20/X, 1853). . . Не иначе воно було і з «територією» — вона теж у «народовців» не виходила поза Збруч⁷⁶⁾. . . Так над одними і над другими примарою нависала, з давніми своїми традиціями, церковнослав'янщина, що їм нераз тяжко було зрозуміти, як слова, яких уживалося роками в одигу церковнім — що вони не українські слова. . . До того треба долучити низький загалі рівень лінгвістичної освіти між тодішньою українською інтелігенцією, здебільша — духовними⁷⁷⁾. На кожному кроці вони сплутують церковнослав'янщину з українською мовою, звуки з — буквами. Одинокі справді лінгвістично освічені людина, що стояла на рівні тодішньої європейської науки⁷⁸⁾, рішучий прихильник та оборонець народньої мови⁷⁹⁾, Євсевій Черкав-

⁷⁶⁾ З цього погляду дуже характеристичний лист Василя Ковальського (теж «народовця») до Михайла Ковановича з 25/VIII, 1856, що післав був до «Вѣстника» свій вірш, де ужив слова «Оукраина». Ковальський поробив у вірші рівні (невдалі) редакційні зміни й, нарешті, каже: «Дальше не могу въ б. оуступу повозоставити «Оукраину», абы насъ непосузано о переморгованье съ Россією—оно дастся добре змѣнѣти на «нашей краины» . . . Правда, Ковальський бореться і з тим, «абы не повтарялося» і «слово Русь: лучше», мовляв, «мѣсто того «мы» или «Русии» — бо тоє слово «Русь» нам всегда заиудуютъ . . . (Студ., ор. сіт., ст. 544).

⁷⁷⁾ Пригадаймо, що, н. пр., члени-українці правописної комісії, крім Черкавського—всі духовні, дарма що три з них займали світські уряди (Головацький, Яновський, Полянський).

⁷⁸⁾ Варто тільки прочитати його розправу «Die lateinischen Schriftzeichen in der ruthenischen Sprache» («Lemberger Zeitung» 1859, № 120—122, перекладу Франком ув Укр.-русь. Архіві, VIII, ст. 106—129), яка й досі не втратила своєї вартості; пор. зам. 16, ст. 4. Іречек Черкавського змальовує (не замикаючи очей на його великі хиби) як чоловіка «von ausgedehnter Bildung, einem scharfen Blick und einer zerfasernden Kritik» . . . «überlegen seinen Volksgenossen in jeder Beziehung, von ihnen hart verfolgt und den Polen nicht eben auch beliebt . . .» (Podání, ст. 9).

⁷⁹⁾ Підчас побуту в Львові Черкавський показував Іречкові українські (maloruské věci) видання, друковані в Москві, «Русалку Дністрову», видану за допомогою Головацького на Угорщині, й деякі інші українські (rusinské) речі, виходив (pravil), яка гарна це мова (krásná ta řeč), і як її тутешні люди (галичани) занедбують» (Deník, ст. 3; Нім. денник, ст. 2). Іречек додав від себе: «А в том věro pravdu má!» Черкавський поборював Головацького, як університетського професора, за його москаличення (Russiesieren), але ж і був проти того, щоб дати професуру пропонованому Голухонським (Франко, ор. сіт., ЗНШ, СХLVI, ст. 101) Зигмунтові Савчинському, бо «Савчинський 1848. р. був проти українців, досі ніякими студіями з україністичним не займався, і його покликання на катедру більш пошкодило б, ніж помогло б» (Deník, ст. 19; Нім. денник, ст. 6). Здається, з історичного погляду, розбір діяльності Євсе-

ський — не міг бути ні для кого авторитетом, як особа, на погляд тодішніх людей, із національного боку непевна, зненавиджена всією інтелігенцією: для його наукових фільольогічних виводів (н. пр., фізіологія звуків) видавець книжки „Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage“ знав тільки кніжки⁹⁰)... Не міг ним бути й великий захисник народнього слова, дуже помітливий самою Йосип Лозинський, через відомий його нахил до латиниці, яку він захвалює ще й у своїй гарній граматиці з 1846. р. (ст. 9.), використаній ущерть Головацьким у його підручнику української мови з 1849. р. „Člověk trne (попадає в жах), slyše mnohé otázky, a pochybnosti... Pomyslete si, ptali se mne, zdali myslím, že dual. slov. vypůjčen z řečtiny! O proměnách (звукові зміни) a změkčování teprve z mého spisku (себто, з Vorschlag-y) nabyli nějakého určitějšího (певнішого) po-něti“ — читаємо в Іречковому листі до Гаттали (ст. 70)⁹¹): «Брак фільольогічної освіти затемнює (zastiňuje) їм дійсний погляд на справи⁹²). «Навіть між найосвіченішими нема глибшого розуміння суті (tiefere Einsicht in das Wesen) української мови». «Чи слово утворене за законами церковнослав'янської, чи української мови — це для них незначна, зовсім байдужа справа». Скрізь видко хаос, і ніхто не знає, як із нього вилізти». «Багато не може зрозуміти, чому треба залишити дотеперішній шлях убагороднювати мову церковнослав'янськими елементами й боїться, вживаючи народньої мови, стягнути на себе закид вульгарности⁹³). Скрізь панує повна безпорадність, се-

вія Черкавського [1822—1896] з того часу, але розбір об'єктивний, sine ira et studio, дав би, може, трохи інший образ цієї цікавої на той час людини, фанатика народньої мови, але ж зненавидженого всім тодішнім інтелігентним суспільством... Воно б цікаво в'ясувати, чому прихильники народньої мови в тих часах, безкомпромісні вороги явчів і російської літературної мови для Галичини, часто переходили в польський табір [Плятон Костецький, Бн. Черкавський]. Не можна ж думати, що мотиви для цього були тільки кар'єристичні...

⁹⁰) Пор. ст. XXVI—XXXVII (wobei Hr. Czerkawski auf seinen Lauttheorien herumritt, dagegen der Prof. Holowackij Thatsachen aus dem Leben entgegenstellte), XXXIV (wogegen Herr Czerkawski wieder auf das Brücksche System zurückkam); такі самі іронічні замітки читаємо в Малиновського (Укр.-руськ. Архів, VIII, ст. 40, 47: weil die Cyrillica dem neuesten Brückischen Lautsystem nicht die schuldige Rechnung trägt).

⁹¹) Те саме в чеськ. Denník-y: „Ptáří se mne, mám-li dual. za Graecismus“, ст. 20.

⁹²) Denník, ст. 20. З цього погляду цікаві для нас думки Йвана Головацького (з 1850. р.), що сам лише по-російському, а в приводу виходу слав'яносербської граматики Йовановича хвалить сербів, що вони „ступили на єдино спасительную путь для всехъ славянъ — давної церковно-народной словесности“ — і нехай собі, мовляв, що хочуть говорять Мікльосіч, Вук et consortes, вони „той правды даже своимъ гениемъ не перепрутъ“, і далі — хвала Богу, що „и наши Русины галицкіи начинаютъ понимать тымъ увѣреніемъ“, що й серби (Студ., ор. cit., ст. 516).

⁹³) Bericht, ст. 12, 13; єпископ Лятвинович повиликувався на засіданні 20/V на те, що багато поляків (між иншим, лат. єпископ Баранецький доносив про грубість української народньої мови, якої вживає духівництво, Римові, й митрополит М. Левицький мусів туди слати виправдання...) закидає укр. народній мові

ред якої дезорієнтовані письменники бояться друкувати, щоб противна сторона (*Gegenpartei*) не робила їм закидів, що вони тягнуть до Москви, дарма що вжиті ними слова можуть однаково бути російські (*russisch*) і українські (*ruthenisch*)... Ніхто не відрізняє літературних точок погляду від церковних, національних, чи політичних. Догану за якийся прогріх у літературному творі вважають зараз за ворожий акт супроти церкви й нації... Є це стан хоробливої подратованости, що його подіблеш усе скрізь там, де народ, який досі жив під утиском, починає вільніше віддихати⁶⁴)...

Все це, ясна річ, хибя, і комісія мала завдання їх усунути. А шлях до цього — внести ясний погляд у справи літературної мови. Через те ж, що з боку українців не можна було сподіватись якоїсь помочі, бо ж і поміж найосвіченішими з них звичайно почувався брак ясного розуміння істоти їх мови («*Bericht*, ст. 12, Додаток, ст. 55) — мав це зробити Іречек. Ось вони, Іречкові думки в цій справі:

Освіту народів треба давати його мовою; розвиток народу й освіта йдуть через літературу, тим то й література мусить бути народня (*populär*) не тільки в способі викладу (*Darstellungsweise*), але й щодо мови. До селянина (*Landmann*) ми мусимо промовляти тою мовою, що він нею навчився думати... Міг би дехто завважити, що мова простолюдина бідна, нездатна для вислову вищих тямок, що ті вислови треба зацозичати з чужих мов, і вже тим самим мова його змінюється. Це правда, але ж запозички з чужих мов треба брати, прикладаючи до них звукові та слотворчі закони своєї мови, перетворюючи (*umgestaltet*) їх відповідно до духа мови, підходячи під народній смак (*dem Volke mundgerecht*). Розвиток мови завжди і скрізь виходив із нутра самої мови (*von innen der Sprache*), від її питомих прикмет, згідно з її звуковими та слотворчими законами... Всі мови були первісно мовами мужицькими (*Bauernsprachen*), але ж через літературу, й тільки через неї (*einzig und allein*) — вони убагороднились (*Ansprache*, ст., 1—2)⁶⁵.

тривіяльність, і через те духівництво, щоб уникнути того закиду, було неваже (*gewissermassen*) приневолене повертатись до церковщини (*Sitzung* ст. 1, див. Додаток, ст. 59).

⁶⁴) *Bericht*, ст. 13, 14.

⁶⁵) Супроти цього цікаво буде знати, як на літературну мову дивиться Я. Головацький. У відповіді Іречкові на його „*Vorschlag*“ доторкнувся Головацький і розвитку української мови. „Українська мова (*ruthenische, russinische oder kleinrussische*) самостійна мова, не діалект російської (*Grossrussischen*, *Die ruth. Sprach- und Schriftfrage*, ст. 114); її розвиток сягає X—XI. в.; її характер зберігся в письменних пам'ятках значайного (*profanen*) змісту й навіть у старих церковних книгах (115); за польських часів вона, під впливом польським, по-неуважало; тоді й „доринула деякі відтінки й звукові відмінки (*Varietäten*) в устах народу, що, однак, ніколи не набрали загального значіння...“ „Хоч можна виправдати (*entschuldigen*) той факт, що найновіші українські письменники від Коглярського, або власне письменники XIX. ст., через

Розвиток слав'янських літератур ішов двома шляхами: на основі народньої мови, і в наспрамі, проповіданному одною партією (*einer Partei*) в Росії з метою, щоб ізгодом усі слав'янські племена, як каже один славутий (*gefeierter*) російський поет, позливалися в російському морі. В Австрії така пропаганда почала проявлятися від 1851. р., та тільки між слав'янами зі славним минулим та великим письменством, як чехи та поляки, вона посіву не нашла (*Erwiederung*, стор. 6—7); відкинули її були спершу й галицькі українці (*Bericht*, ст. 5), але ж після 50. років XIX. ст. нашла вона вдячний ґрунт поміж словаками, пізніш між угорськими українцями, від яких перекинулася до Галичини: російські видавництва на Угорщині (Раковський) і за ними в Галичині (Шехович) проповідують погляд, що «треба прийняти російську літературну мову» (*Bericht*, ст. 8.), що «українці не сміють відділитися (*trennen*) від російської літератури» (*ibidem*, ст. 9) — і через близькість російської мови до церковнослав'янської, з якої вона розвинулася (*ibidem*, ст. 9; *Erwiederung*, ст. 12; *Vorschlag*, ст. 5.)⁶⁶), а яку, як мову церкви, вся галицька інтелігенція знає — російщина почала зликали Галичину. «Спорідненість церковнослав'янської мови з російською служила тим, що свідомо (*absichtlich*) завертали

те, що їм був невідомий великий мовний скарб опублікованих низище рукописів, що вони хотіли покласти говір народу (*Volksmundart*) за одну підставу (*Basis*) для літературної мови, яка почала була наново розвиватися — то тим не менш воно справедлива річ, щоб брати увагу (*reflektiert werde*) й на старші пам'ятки мови, що недавно появились* (себто, літописи з XII—XIII. в., н. пр., віднайдені А. Петрушевичем і т. д.). Тут Головацький покликається на приклад хорватів, що прийняли за свою літературну мову — мову письменників Дубровника, хоч вона сильно відмінна (*weit entfernte Varietät*) від їх народньої мови [але забуває, що це ж була народня мова хорватів, яка зберігала всі її структуральні прикмети, а мова наших літописів для нас не народня!] — і закінчує патетичним риторичним питанням: чому ж українці [*die Ruthenen*] не сміють [*dürfen nicht*] нормувати своєї літературної мови на основі старших національних мовних пам'яток [*nach den älteren nationellen Sprachdenkmälern*], а чому їх відсилають виключно [*werden ausschließlich gewiesen*] до народньої мови? [*Volksidiom, ibidem*, ст. 119]. Ще одне цікаве. На основі декількох лексич. загально відомих цитатів із церковних відправ, Головацький робить такий висновок, що «віддалення церковно-слав'янщини від українського народнього говору [*Volksdialecte*] не таке значне [*wesentlich*], щоб це мова, як її читати в-українська, не була зрозуміла навіть простому селянинові, якщо тільки предмет не переходить обсягу його тямки, — не таке як ось, н. пр., віддалення між німецькими діалектами» [*ibidem*, 127]...

⁶⁶) пор. лист до Гатталі [ст. 70]: „Ruština je divná stvůra; čím dale tím více vidím, že jest to srostlice ze staroslov. a ruského jazyka, beze všel konsekvenc, beze všeho rozumu...“ Автім, це потверджують і російські мовознавці: Обиорський [Русская рѣчь, 1927, I, 27] нараховує в російській літературній мові добру половину церковних слів; пор. іще Н. Трубецької, Общеславянский элемент в русской культуре [К проблеме русского самопознания], 1927, ст. 84. Цікаво, що втворена на Україні й українцями філософічна [Т. Прокопович і ин.], граматична [М. Смотрицький] і инша наукова термінологія на церковнослав'янській основі прийнялася зовсім у росіян [усі ті іменительні-і, прилагательні-і, междуметі-я, нагі-я й т. д.], а ми [я серби] мусіли творити її для себе наново в душі народньої мови...

на російську дорогу (*den Einlenkern in das Russenthum*), до замаскування своїх змагань; для інших знов, що їм така думка (*Äbsicht*) була чужа, ставала мимоволі приводом (*Veranlassung*) до того, щоб уживати церковнослав'янських і посередньо російських слів» (*Ansprache*, ст. 3). А в цьому є велика небезпека для української мови. Вживаючи церковних слів та форм *in crudo*, українці йдуть тою самою дорогою, що й росіяни, і з часом мусить українська мова зросійщитися⁸⁷⁾ (*Erwiederung*, ст. 11), між українцями запаує російська літературна мова й література, і з літературою між народом пошириться російська ідеологія та схизма (*die russische vom Schisma und speziell russischen Ideen getragene Literatur*, пор. *Erwiederung*, ст. 13) — а це, мовляв, для австрійської держави не то річ небайдужа (*Bericht*, ст. 11), а й небезпечна (*Erwiederung*, ст. 13)...

Щоб усьому цьому запобігти, треба мати ясний погляд на суть української мови, яка сама для себе самотійна слав'янська мова, така, як чеська, польська й т. д.⁸⁸⁾ (*Bericht*, ст. 10; *Vorschlag*, ст. 5—8), до того ж зовсім не бідна, має в собі що-найменше такі самі завдатки розвитку (*bildsam*), як кожна інша слав'янська мова, тільки ж для її розвитку треба використовувати закони звучні та словотвору народньої мови (*Ansprache*, ст. 2). Суть мови не в азбуці, не в буквах, а зовсім у чому іншому (*Erwiederung*, ст. 4., Додаток, ст. 64), в її звучні, а тимчасом у Галичині зважають цю справу за незначну (*unbedeutend*), переміняють звукові закони та роблять зміни в побудованому на них словотворі й відміні — і нічого дивного в цьому не бачать (*nicht stösst daran*); раз-по-раз указують на вимову й виправдовують нею дивовижности (*das Befremdliche*) в письмі» (*Erwiederung*, ст. 11., Додаток, ст. 67). Знаки (букви) — для звуків, не — навпаки, й тому треба перевести реформу азбуки (перехід на латиницю), чи правопису (зреформувати кирилицю), — а то дотеперішня кирилиця, створена первісно для зовсім іншої мови, або не віддає образу українських звуків, або їх затемнює (*Vorschlag*, ст. 10)...

⁸⁷⁾ Пор. ще лист до Гатталі, ст. 70.

⁸⁸⁾ У відповіді Куземському Іречек доторкнувся і погляду Шафарика на українську мову. Шафарик зазначував їй вузькі межі (література для простонароддя, пор. *Slowanský Národopis*, 1842, ст. 28). Та на його, Іречків погляд, Шафарик „виходив від фальшивої передумови, начебто українська мова (*die kleinrussische Sprache*) була говором (*Mundart*) російської (*des Grossrussischen*), і тут із фальшивого засновку зробив фальшивий висновок, якого б тепер (себто, 1859), коли вяснене становище укр. мови, певне не повторив би“ (ст. 9), див. Додаток, ст. 66.

⁸⁹⁾ Для ілюстрації Іречек подає на іншому місці таке порівняння: „Українська мова в такому відношенні до церковно-слав'янської, як італійська до латини. Тут та там народ мовить звичайні молитви мовою церковної відправи. Італієць, що знає літературну мову, розуміє латину більш-менш так, як українець церковно-слав'янщину. А проте в Італії досі нікому не впадо на думку, через те, що латина й італійська мова між собою споріднені, писати, н. пр.,

Треба погодитися з Франком (*op. cit.*, ст. 89), що справа галицького русофільства в 50. р. XIX. ст. — дуже складна, що Іречків образ «анормальних явищ галицько-руського письменства» тих часів — цілком неповний, що тут входить у гру багато моментів натури національно-політичної: відпір проти зросту впливів польських у Галичині; оборона перед безліччю доносів, що їх слало намісництво до Відня, щоб скомпромітувати льюальність українців — з одного, і велич Росії з другого боку, задокументована в пам'яті сучасників переходом російських військ на Угорщину 1848. р.; брак більших літературних талантів; публіцисти менш ніж середньої мірки; і найважливіше — сила літературної традиції, збудованої на значній церкві, духівництва, вплив якого хотів Голуховський підкопати, і зв'язаної з цими традиціями церковнослав'янської мови та кирилиці й т. д. Але ж полишаючи на боці ці справи, та до того чисто австрійські державно-політичні Іречкові міркування, які були підставою для скликання комісії — мусимо зазначити, що Іречкова аналіза повної безрадности галичан 50. р. XIX. ст. у справах мови є об'єктивним документом тодішнього низького стану граматичного знання серед загалу нашої інтелігенції й розуміння основних законів розвитку літературної мови. Не можна забувати, що всі ті Литвиновичі, Малишовські, Куземські — визначні на той час українські патріоти, — *bona fide* вважали за добре те, що вони робили в справах мови, вони відрікалися російства, були противники і схилами, й Росії, й російської мови, були як-найльояльніші, не гірші за Іречка, австрійські патріоти й як-найциріші католики... Таким самим хотів себе показати — в тяжкій для себе скруті: загроза втрати катедри — й Головацький, і навіть у (дуже нецирив) відповіді на Іречків *Vorschlag* підносив різниці між українською та російською мовою⁹⁰), не добачаючи в дотеперішньому правочисі небезпеки, «щоб українська мова запропастилася в російщині». Але ж із усього видно, що Іречкова була правда в тому, як брак «ясного погляду» шкідливо відбився на розвитку української літературної мови в Галичині...

Зі своєї місії Іречек був зовсім задоволений. На його погляд, Комісія виповнила своє завдання (*Bericht*, ст. 15). Через особисті зносини з найвизначнішими членами Комісії йому нібито вдалося «скріпити в них переконання, що її скликано в найліпших намірах для українців, і що ті члени виразно це признали» (*ibidem*, ст. 21); що «принципи його проєкту визнано за слушні (*richtig*) і що це зазначено в протоколі (*ibidem*, ст. 24); що взагалі «через приватний контакт із членами Комісії та нарадами бодай досягнуто тільки, що їм у головних справах по-

traude, laude, замість frode, lode, так як ось по-українському пишуть dom, roh замість Jüm (dīm), rüh (pīr)» див. Додаток, ст. 62. Порівняння, ясна річ, не дуже влучне...

⁹⁰) *Die ruth. Sprach- und Schriftfrage*, ст. 149, 151—153, 155 і т. д.

відкривалися очі» (лист до Гатталі, ст. 70); що єпископ Литвинович при прощальній візиті просив його, щоб він «не дався відстрашити цією спробою і зберіг і надалі своє щире серце (Eifer) для українців» (Bericht, ст. 25). Та не знав Іречек того, який тоді був «православний духъ межъ нашими», що «русскій хитрить» (з листа Гушалеви́ча до Якова Головацького з 1857. р., Студ., *op. cit.*, ст. 323). Члени Комісії слухали його поук та порад, прийняли разом із ним зреформований правопис, підписали протокол, а нишком думали своє і в листах ляляли, як могли, й Іречка⁹¹⁾ і придуману ними самими враз із ним зреформовану кирилицю...⁹²⁾.

Йому не вірили.

2.

Студіюючи українську мову, Іречек прийшов до переконання, що найбільша хиба — в її дотеперішньому правописі, й воно не диво, бо правопис цей, такий, який він є, утворений був не для її потреб, а для вимог іншої мови... Доки ж не буде правопису, що відповідав би законам української мови, не можна створити наукової граматики, без якої й будови української мови пізнати не можна.

На його погляд, правопис, якщо він має виконати своє завдання, мусить як-мога найнаглядніше (*mit der möglichsten Anschaulichkeit*) віддавати звуки мови, не закриваючи граматичної структури мови (*ohne den grammatischen Bau der Sprache zu verhüllen*). Прикмети доброго правопису такі: кожний звук мусить мати свій окремий знак; конструкція знаків має бути як-мога найпростіша, щоб їх можна розрізняти, ані трохи не напружуючи ова; етимологія поодинових слів мусить на письмі мати свій вислів настільки, наскільки це взагалі можливе, та тільки вона не сміє змінити суті звуків, що їх чути в мові (*Vorschlag*, ст. 23); чисто фонетичний правопис добрий, але тільки для наукових дослідів над говорами, для літературної мови, що «тримається загально прив'язтих за-

⁹¹⁾ Пор. непристойні епітети на його адресу: «най чужа без рога нашен царинки не рыцькає» (Я. Головацький, лист до Григ. Шашкевича з 25/VI 1859, Студ., *op. cit.*, ст. 461); «чешскій наставникъ», «зелена жаба» (Малиновський, до Григ. Шашкевича з 28/VII 1859, Укр.-русь. Архів, VIII, ст. 70)... Інші, зпоза Комісії, звали його «виновником своєї неслави» (Дідичський, Студ., *op. cit.*, ст. 452), «хитрецъ» (Іван Головацький, *ibidem*, 455), а Іван Гушалеви́ч дозволив собі навіть, щоб «отомстити за наши прискорбія» (Студ., *op. cit.*, ст. 451), на віршлю, що кінчається так:

Най же Ђ... въ свое чesне пиво
А не въ нашъ медокъ пхав свое рыло,
Бо его рыло приберемъ въ ходакъ,
Скажуть Славяне Ђ... дуракъ!

⁹²⁾ Н. пр., Я. Головацький, оповідаючи про цілу аферу з глумом, назвав цей правопис, над яким працював сам із Іречком, який ухвалював — октройованим (*Die ruth. Sprach- und Schriftfrage*, ст. LVIII—LIX).

конів», він користи не приносить. Але ж іще більшу плутанину (*Verwirrung*) вносить» чисто-етимологічна ортографія. Такий правопис у слав'янських мовах зреконтруував би стан, що колись міг бути, заки праслав'янська мова (*Stammsprache*) розділилася на теперішніх вісім мов. Це довело б до того, що неосвічений лінгвістично слав'янин не розумів би своєї літературної мови. Кожна мова має свою власну звукову систему, свою власну граматику, — вона мусить мати і свій власний правопис. Не можна, щоб одна мова просто запозичала від другої правопис, навіть і тоді ні, коли ці мови між собою близькі. Поодинокі правописні елементи з інших мов запозичати можна, але ж тоді треба їх викладати инакше, згідно вже з вимогами тої мови, що їм надалі вони мають служити» (*Vorschlag*, ст. 24). З того вивід, що кирилиця, якої вживають у Галичині, не відповідає одиницям (*Einheiten*), себто, звуковим одиницям — тепер ми сказали б фонемам — української мови; вона придумана для иншої мови, для староболгарської, й ніхто не пробував приспособити її для мови української, вона залишилася етимологічним правописом і своїй меті відповідає в обмеженій мірі» (*Vorschlag*, ст. 25.); поодинокі букви мають подвійну функцію (а, іо, е, і, ѣ), на один звук буває кілька знаків (на у — ѡ, и, ї; ѡ, ѡ, о, — і; і, а, — і; з, з — з), бувають знаки непотрібні (ж), деякі знаки мають не те значіння, що первісно (ѣ, ѡ, г) і т. д.⁹³). «Звуки української мови визначається не так, як їх чути у властивій народній вимові, але буквами, яких уживає в відповідних випадках церковно-слав'янський правопис. При такій системі, хоч би подавати всякі можливі поясняльні правила (*trotz aller erläuternden Regeln*), неможливо граматично з'ясувати української мови так, як цього вимагає її внутрішній характер (*Vorschlag*, 10). Це лихо — й йому можна зарадити тільки так, що або треба б кирилицю спеціально приправити для української мови, або прийняти латинську абетку з відповідними змінами (там-таки, ст. 10), як це для сербської мови зробив Караджіч (там-таки, ст. 11), або як це зроблено на Україні (*Kleinruszland*), де такі спроби «приспособити ортографію до звуків української мови (*des Ruthenischen*) повторюються від Котляревського» (*Ansprache*, ст. 3., див. Додаток, 62), і то спроби більш чи менш удалі (*gelungene*): досить указати на московське видання повістей Основ'яненка з 1836. р. та на прегарну (*treffliche*) петербурзьку Граматку Куліша з 1857. року (*Vorschlag*, ст. 11)⁹⁴).

⁹³) Останнє, це не закид; узагалі між хибами кирилиці є й такі, що вийшли з непорозуміння, про них говоримо далі, ст. 28, 30—32, н. пр., про брак знаків на потрібне л, що ж заступає ја та је і т. д.: всіх хиб нарахував Іречек — 14 (*Vorschlag*, 25).

⁹⁴) Із неї подав Іречек у *Vorschlag*-у на зразок правопису (кулішівскі) Псалом Шевченка (Чи є що краще, лучче въ світі якъ укѣні жити..., ст. 35). Таксамо надрукував (ст. 35) з кінця II. тому Основ'яненкових повістей 4 ре-

ґречек подає свій голос за латиницю, вважаючи, що реформа українського правопису в дусі Кіраджіча сполучена з труднощами (там-таки, ст., 11), мовляв, потрібно було б аж 12 нових значків (власне— тільки 9: 7 значків для паляталізованих приголосних та *j*, *g* залишалось б на *h*, зате треба б *g*, а про *ě*, *ĩ*, *ũ*, див. ст. 31, 28, 32). Тільки ж та латиниця, на його погляд, мусить бути така, щоб «краще віддавала своєрідність (Eigenthümlichkeit) української мови, ніж як це досі було з кирилицькими значками» (там-таки, 17). Не сміє це бути латиниця польська, виле через небезпеку польонізації (там-таки, 17), не кажучи вже про те, що польська латиниця до української мови не годиться, як домагають дотеперішні спроби (там-таки, ст. 25—26)²⁵⁾ — а мусить бути своєрідна. Найважливіше ж — вона мусить відповідати науковим вимогам, мусить бути збудована на звукових, почасти морфологічних законах української мови. Тим то й ґречек, перш ніж перейти до теоретичних своїх міркувань та опису системи своєї латиниці, подає, за Мікльосічем, огляд української звучні (там-таки, ст. 6—8), в порівнянні зі старослав'янською (в ґречка за Мікльосі-

чення (7 рядків — ярмською) та передрукував кирилицею з граматичи И. Левицького (з 1834, Anhang zur ruthenischen Grammatik, ст. 47) правописом Котляревського одну строфу з І пісні Енеїди (Єній болячка вбєх Юнонк...), видання з 1808 (ст. 36). До речі, передрук кирилицею назвав Франко (ор. сіт., ЗНЦ СХVІ, ст. 95) куріозом, бо «виданє Енеїди з 1808 було друкованє гражданкою». Але ж Франко не порівняв ґречкового тексту Енеїди із тєвгом у граматичі Левицького, надрукованого саме кирилицею...

²⁵⁾ Обговорюючи цю всю справу тільки з боку мови, я залишив на боці ґречкову аргументацію про користи для українців із переходу на латинське письмо (Vorschlag, ст. 14—18), — над нею спинився потрохи Франко, ор. сіт., ст. 93—94; а проте коротко ці аргументи зберу, бо деякі дуже цікаві та й досі не втратили своєї ваги: зріст літератури, як у тих сербів (хорватів), що вживають латиниці; доки не ввійде у свідомість різниця між церковною й українською мовою, література не піднесеться (ст. 12); полегчення в школі, де вчать 3 різних письм; полегчення для неукраїнців і простих людей, як знати-муть одне письмо; церква нічого не втрапить, бо будуть учити читати церковного письма, а цього досить (ст. 14), для укр. мови — читання мало; нічого боятися польонізації, бо а) уряд не допустить, б) користи полякам із того немає, в) українці утрималися в важчих часах (ст. 17); через церковну мову література не могла розвиватися; рахуючись із потребами часу, інтелігенція польщилася; література краще була б розвинулася, як би українці з'явилися рішиться були вживати латинського письма (ст. 17); ґречкова латиниця не — польська; все залежить від самих українських письменників; треба сподіватися, що вони тим більш будуть старатися зберігати чистоту своєї мови, чим виразніше в правописі виступатимуть різниці тої мови від усіх інших слав'янських мов, і тим самим виявлятиметься її своєрідність; ніхто ж не схоче твердити, що латинська азбука — польська, що прийняти її, значить — польонізувати мову (ст. 18); збільшення зацікавлення українською мовою з боку лінгвістів; нема чого боятися розриву з українськими земляками зпоза Австрії: при розумному й утрудненому змаганню українців (der Kleinrussen) із України вирвати мову з гальмівних пут церковної ортографії, латиниця, що відповідає науковим вимогам, зустрінеється з їх симпатіями; українці звійдуть у тісніший контакт із освітою заходу (ст. 18)

чем: старослов'янською) й іншими слав'янськими мовами, вживаючи й Мікльосічевої термінології (перезвук — *Steigerung*, здовження — *Dehnung* і т. д.). Різниця між українською мовою, з одного боку, та російською й церковнослов'янською — підкреслені яскравіше.

Ось ці закони (виписуємо для скорочення — прикладами).

Голосні: 1. повноголос (влада — *boroda*; лажик — *polon*); 2. разж — *roz*, лажать — *lokoť*; 3. ржка — *ruka*; 4. вжчала — *rčola*; 5. медж — *mid*, несах — *nis* (e wird zu ji, i gesteigert); 6. е не м'ягчить попереднього приголосного; 7. джжа — *diva* (ě wird zu ji gesteigert); 8. одиж — *odup*; 9. злиття і та у в середозвуку й вивуку слів, при чому той звук „wird zu einem gelinden y gesteigert“ та не має сили пом'ягчувати попередній приголосний; 10. конь — *kün* (довге о wird zu ü gesteigert); 11. о ніколи в вимові не переходить на а, як у рос. мові; 12. придих v, h, j у назвуку; 13. uže — *vže*; 14. джнь — *deñ*, джжа — *doska*; 15. ѣ у визвуку м'ягчить попередній приголосний, х відпадає; 16. „рухоме“ (*beweglic' es*) о, е — *lavka* — *lavok*, овца — *ovec*.

Приголосні: 1. *vydžu, mežu; rič, nūč*; 2. Губ'у, але — Губов, Jaroslav (твердість губних); 3. *mylo, plit*; 4. назвучне ch — часто *chv: chvoryj*; 5. h, не — g (*holova, toho*); 6. *did, tilo* (не дзекання, як у польській мові); 7. *čvit, žvīzda* (ст. 8).

Між звуковими законами вміщено деякі й морфологічні явища: 1. родов. одн. прикметн. чол. і сер.: -oho (супроти рос. -avo, церк. -ago), ст. 6.; 2. jo в м'яких відмінах прикм., займ. й іменників (*jeho — joho, ňoho, všoho, kolodijom*, а далі й *ġod, s'ġoz, mal'ovanyj*), ст. 6.; 3. дієменник на -ти: *deržaty*; в наказовому способі у не відпадає (*kažu*); 4. відпад t у 3. ос. одн. дієслів після е (*maje*), ст. 8. Крім цього є ще одна прикмета слівотворна: приросток *vy-* супроти церковнослав. і південнослав. *iz-* (ст. 8).

Між ці закони вплетені деякі діалектичні явища, і то такі, що їх і Іречек уважав за говорні (1. а > е після *č, ž, š, šč*, ст. 6; 2. карпатське «складотворче» r, ст. 7. — літературне Іречек подає в таких випадках *or*, н. пр., *čornuj, voľk*), й такі, що він їх подає як характеристичну прикмету української мови взагалі (*ja > je*, що розвинулося з праслав. *є*, н. пр., *zěť, opěť*, ст. 7.). Деяке попало сюди через непорозуміння, н. пр., існування в українській мові потрійного л (*toľstyj, lyce, ġubov*)...

Розуміється, всі звукові (й морфологічні) прикмети в Іречка не вичерпані; зате деяке попало сюди таке, що понасти не повинно було. Та про це на ст. 33, 30... Таке саме непорозуміння викликає погляд Іречків, що в українській мові є тільки два двозвуки: *eu* та *ou* (ст. 7.).

Докладно обговорює Іречек усі ці закони іще раз на ст. 39—48 *Vorschlag*-у, мотивуючи ними свій латинський правопис, на тих законах побудований. Ціла ця частина виявляє Іречкове знання тодішньої граматичної літератури української й чужої:

він знає всі українські граматики, що вийшли були в Галичині та на Угорщині до 1859. р. (Лучкай, Левицький, Вагилевич, Лозинський, Головацький), простудіював Мікльосіча (*Vergleichende Lautlehre der slav. Sprachen*, 1852), Шафарика (*Slovanský Národopis*, 2. вид. 1840; *O přetvoření hrdelních souhlásek*, *Časopis Česk. Muz.* 1847) та Шляйтхера (*Formenlehre der kirchenslav. Sprache*). Він не тільки проводить порівняння з аналогічними явищами в інших слав'янських мовах (н. пр., «ікання» з чеськ. та польсь., ст. 40, 42 — при чому зазначає, що ці „Steigerungen“, переведені в українській мові з повністю — *vollkommener* — послідовністю, ніж у тих мовах; протетичне *v* — польсь. та чеськ., ст. 41; злиття *i* та *y* — південнослав., ст. 39; діалект. *ja > je* — чеськ., ст. 43...), але й запускається в історичні екскурси (*o > i* — в Іречка *ū* — ст. 41'), цікавиться діалектичними відмінами поодиноких явищ (*kuń, kŭń, kuń*, ст. 41; *šv'atyj* — у Іречка *švětyj* — *švityj*, ст. 43) та шукає для них пояснення (н. пр., на *o > i*, ст. 41; з цього приводу листується з Шафариком, пор. лист із 8/II, 1859, ст. 68). Довше спиняється Іречек над явищами паляталізації українських приголосних, відрізняючи історичне м'ягчення („*vollkommene Verwandlung*“) від сучасного („*Erweichung*“), при чому звертає увагу на характер українських губних (ст. 45), *г* (46) та на м'ягчення через асиміляцію (*šmich, žvir, ... kŭšř, hvŭždř*, ст. 45., 46). Перехід *o, e* в *i, i* Іречек (за Лозинським та за Головацьким) зв'язує виразно зі замкненим складом**): „*die Verwandlung tritt in der Regel nur in jenen Fällen ein, wo das o zwischen zwei Konsonanten in einer Sylbe eingeklemmt wird*“ ст. 39, та „*sobald die Einklemmung aufhört, tritt der o-Lauf wieder in sein Recht,*“ ст. 40, те саме про *e*, ст. 42; тільки ж, не маючи ясного образу про історичний розвиток ікання (*nŭ-čju, sŭl-ju, zbŭ-že, rŭ-la*, ст. 39) та не знаючи ще великої сили законів аналогії (*kŭ-neč, dzwŭ-nyča, ... dŭ-stanu, zŭ-stanu* ст. 39; *mež gen. pl.*, ст. 42 — Іречек пояснює останнє *e* тим, що начебто воно повстало з *e*, міркуючи, що таке *e* в польсь. мові — *miedza* — первісне!), міг тільки завважити, що ті „*Steigerungen sind... ja noch weiter, als die Regel fordert, durchgeführt*“ (ст. 42). Випадки, коли перезвуку немає (повноголос, *o < ь*,

***) Власне Й. Лозинський [Грамматика języka ruskiego (ma)lo-ruskiego) Перемишль, 1846] перший підмітив це явище (н. пр., А. Павловський зв'язував його з односкладовістю слів, пор. Грамматика малоросійського нарѣчя, Петербург, 1848, ст. 2). На 26. і 27 ст. він зазначає, що коли *o* та *e* „*рісхвѣсткова глоска слова*“ і в стиснуті, себто, коли на них „*się następująca spółgłoska opiera*“, то „*e brzmi jak i (ѣ), po twarde syczęcych jak y* (ст. 26), *o brzmi jak i lub y*“ (ст. 27); але ж як „*opierająca się na e, o spółgłoska*“ від них відділяється, „*natenczas e, o swoje właściwe brzmienie nazad odzyskuje*“. Лозинський ілюструє цей закон прикладами (ст. 26 і 27) і подає „*влиятели*“ від підміченого ним закону, які використав і Іречек. Я. Головацький (Грамматика Русского языка, Львів, 1849) просто ці помітки Лозинського у своїй книжечці дослівно переклав (ст. 14, 17).

e<ь, вставлене о, е, ст. 40, 42) — теж Іречкові відомі; тільки він тут створює деякі винятки і зв'язує їх із наростками (*krasof, syrot* — нар.: -ofa; *pařmatočka* — нар.: -oč'a, ст. 40). З цього погляду ця частина *Vorschlag*-у робить вражіння маленької історично-порівняльної граматики.

Іречкова латиниця — утвір комбінаційний. У цю комбінацію входять а) усі ті букви, що в усіх мовах слав'янських, які вживають латинських літер, мають (більш-менш) те саме значіння: *a, e, i, o, u; p, b, m, f; t, d; s, z, c; r, n, l; k, g, ch, j*; б) деякі літери взято з польського правопису: *y; ł* у спеціальній функції; *dz*; закони м'ягчення приголосних у визвуку — *ś, ź, ć, dź, Ń* — поширено на всі українські паляталізовані приголосні: *ť, đ, ľ (ř)* і такий спосіб вивжитковано для їх позицій і перед усіма голосними (ст. 45): *desěť i tučun* (ст. 52), *míď i đak, choďat, oś i šuda, voźmy i voźat, oteć i otča, korol' i loml'u, deň i paňa, cisat' i hũfkyj* ⁹⁵⁾, таке само зм'ягчення через асиміляцію зазначається як у польській мові: *śmich, źvir, hvůźď* (ст. 45), *česť* (ст. 46)⁹⁷⁾; в) багато взято з чеської ортографії: *v; č, š, ž*, — для щ окремої букви не треба (*šč*, ст. 46) — і, відповідно до того, утворено *dž; ě; u* в функції двозвуків *eu, ou*; не без того, щоб чеська азбука не вплинула на утворення, на німецький лад, значка *ü* — теж для спеціальної функції; а взагалі зразком була й комбінована хорватсько-словінська абетка (пор. *ć; v; č, ž, š* і т. д.), що зорувалася на чеській. Вигода від таких запозик із слав'янських азбук така, що «не треба придумувати нових знаків та змінювати суть самих латинських літер» (ст. 11). Таким чином, Іречкова латиниця складається з 6 голосівок, 16 шестівок, себто, 24 поодиноких букв, із діакритичними знаками — 14 (*ü, ě; ľ, č, ž, š; ť, đ, ś, ź, ć, ř, Ń, ř*), через зложення 4 (*dz, dž; eu, ou*), та ще для чужих слів, крім *g, f — w, x* — разом, коли не рахувати зложених, 40 значків, куди вже входять і букви для чужих слів.

Власне, про знаки на дзвінкі африкати Іречек нічого зокрема не говорить, а просто вдовольється транслітерацією: *dzvün* (45), *dzvůnyča* (39), *vydžu* (46), *doždžove* (57). Таксамо як транскрипцію треба розуміти ролю *j* в іменників із наростком *-ije*, де з тодішніх українських граматик не можна було виміркувати, як власне треба читати різні написання таких слів ⁹⁸⁾, і Іречек

⁹⁵⁾ Щодо *r* — то Іречек непевний, чи буває воно в українській мові паляталізоване; тим то часто прикладає в *r'* він ставить у дужки; це, певне, під впливом Мікльосіча, що в I вид. *Vergl. Lautlehre* вважав укр. *r*, нарівні з *rubinn*, „keiner erweichung fähig“ (ст. 340); у II вид. (з 1879) говорить уже про те, що „*r* wird erweicht, aber nicht in demselben umfang, wie im altslov.“ (ст. 444).

⁹⁷⁾ пор. у Мікльосіча (op. cit.): *śmich* (369), *hvůźď* (357), але постійно тільки: *šist* [342], *kisť* [357], *česť* [362] і т. д.

⁹⁸⁾ н. пр., Левицький [Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien, Перемишль, 1834] пише: значінне, спасінне, здоробьє [ст. 62, 63], й. Лозинський [op. cit.]: створ'їньє [52], спаньє, китьє [55], мало де *ie*:

так і залишає: *iminje* (приклад із Головацького, *op. cit.*, ст. 74), *iminja*, *iminju* (навіть родов. мн.: *iminj*), побіч *imij*), там-таки, ст. 46, *myloserdje*, *vesilje*, *stvorinje* (ст. 44), *zilje* (45), — хоч раз, помилково, здається, написано й *syve vološa* (52) — та ще й мотивує такий спосіб писання тим, що наче б то і в мові люду (*Volkssprache*) „j mit dem vorhergehenden Konsonanten nicht überall und nicht vollends zusammengeschmolzen sein dürfte“¹⁶⁰).

За звичайну транскрипцію кирилицького й треба приймати знак *j* у функції і спадного двозвука: *kraj*, *zmyj*, *svūj*, *ijj*, *sej*, (у Іречка: *postjotierte Vokale*, ст. 43). Заге приділення йоті тільки функції прейотації голосних супроти подвійної ролі *и*, *ю* в кирилиці — це для українського правопису була річ нова (*javūr*, 43; *maje... jide... johu, juška*, ст. 44)) і сильно його упрощувала. Із приголосних, що улягають пом'якченню, виділив Іречек губні, й ціля них *j* — тільки знак прейотації наступного голосного, як у чеській мові (ст. 45): *bje*, *pje* (44), *pjanuj* (46). Таксамо у зложеннях: *rozjaryty*, *zjisty* (48), при чому наглядно виявляється непотрібність *x*¹⁶⁰).

Треба сказати, що справа зазначувати однаковим способом приголосні, що в українській мові можуть улягати паліталізації (ст. 45—46) — чи не найсильніша сторона цілої системи, й хоч, може, не зовсім оригінальна, бо взорвана на Мікльосічі, але ж перевищує Мікльосіча — послідовністю. Мікльосіч теж уживає скрізь риси для паліталізованих приголосних, але ж видлучує з тої системи *l*, зазначаючи на польській спосіб (не зовсім правильно!) твердість *l* — значком *ḷ*, м'яккість — *l̥*¹⁶¹), пор. *lev*, але *lva* (*Vergl. Lautlehre*, 341; *pole* — *pil*, ст. 344); у Іречка цілком правдиво — *l—ḷ*, як *t—ṭ*, *d—ḍ*, *s—ś*, *z—ž* і т. д.

Вводить Іречек теж польський значок *ḷ*, але ж у спеціальній функції, у праслав. сполуці *ъl + cons.* (*volk*), для визвуку чоловічих іменників (*orel*) та для чоловічих форм минулого часу (*ročodyt*), покликаючись на аналогічні явища в сербській мові (ст. 47, заввага). Справа в тому, що Іречек — цілком фал-

милосердіє, спасніє [ст. 55], *l. Вагилевич* [*Grammatyka języka małoruskiego w Galicji*, Львів, 1845]: *видкніє*, *житіє*, *заткмкніє* [ст. 27], але й *вратє* [36], *камкнє* [39], *пітє* [139], *Я. Головацький* [*op. cit.*]: *имкнє* й *имкніє* [74], *закнчєнє* [76], *орбжє* [77] і *намкрніє* [77], *обдарніє* [79] і т. д. Народні Лучкаєві [*Grammatica slavo-ruthena*, Буда, 1830] форми на *л̣* [ст. 46, 49 і т. д.] були для Іречка діалектні, й він, переписуючи своєю латиницею зі „*Specimina styli ruthenici*“ назву „*Тыкка и Дѣк*“ [ст. 154], то залишає ці форми з — *je* [*lystja*, *Vorschlag*, ст. 54, 55; *kvitja*, ст. 55], то замінює їх на — *je*: *зернл̣* [154] — *zernje* [*Vorschlag*, 54], *скмл̣* [154] — *simje* [54].

¹⁶⁰) Мікльосіч писав як-слід [*Vergl. Lautlehre*, 1852]: *pyfe* [348], *žerđe* [349], *obofofe* [346]..

¹⁶¹) для наглядності Іречек при кожному прикладі латиницею подає те саме слово, написане кирилицею.

¹⁶²) пор. „*l*“ wird zu *l* erweicht“, *op. cit.*, ст. 340.

шиво — догадувався існуванню в українській мові потрібного звука л: 1. тверде (*hart*) — повніше, ніж чеське або німецьке і, але ж не доходить до повноти польського і (це його і, н. пр., *syła*); 2. зм'ягчене (*erweicht*), рівне польському і (себо, і) та 3. зміцнено тверде (*potenziert hart*), так, «що чути майже (*beinahe*) в або и (отже — таки л!), воно відповідає найбільше польському і і стоїть або в визвукі складів (*orel, düł, vül...; dolhyj, tołstuj...; byl, plil*), або там, де примикає (*sich anlehnt*) до приголосного, який замикає склад (*tołk, dołh*, ст. 46—47)». Тут Іречка зовнішнього погляду Ковбко, що подав дуже неясну характеристику українського л¹⁰²). Іречек думав дати якийсь закон там, де Ковбкові здавалося, що „*pravidla wesměs mnoho neprospějí*“. Крім того, тут грає роль цілком зайва етимологізація, яку Іречек бачив і в Мікльосіча¹⁰³). Але взагалі введення цього непотрібного знака не то що не відповідало основним українській звучні, а й комплікувало правопис (пор. *pocho-dyl*, але — *pochodyla*, ст. 54, *pytal*, але *zapytala*, ст. 56), і деякі явища — для консеквенції — виводило в неправдивому світлі (пор. *čolēn* — човен, *polēn* — повен, ст. 52), а то й утворювало цілком фалшиві, з погляду літературної української мови, творива (пор. *vül—vola, düł—dolu* ст. 52)¹⁰⁴). Про характер українського в після голосних Іречек нічого не каже, дифтонгічної вимови в таких словах, як *dolūv* (53), *cerkūvca* (56), *pav'ľanyj* (57) і т. д. він не підозріває, бо про це в і. вид. „*Vergl. Lautlehre*“

¹⁰²) O Královském Rukopise s obzvláštním ohledem na ginoslonské překlady jeho (Časopis Českého Muzeum, XII, svazek III, Praha, 1838). Так на 387. ст. читаємо: „Practerita in rusinských časovníků, vycházející v singulari na u neb w, powstała vlastně z velmi hrubého l k. p. l'ubil, chodžiuwał znějí v ustech Rusjna jako l'ubiu neb l'ubiw, chodžiuwau, neb chodžiuwaw. Ostatně, mimo těchto minulých časovníků, rusinské l není tak hrubé l plně jak polské l... Tak k. p. ve slově skala wyslowuje Rusjn l plnějí, než Čech, gednak ne tak plně jak Polák svoje skala. Wůbec naše české l neodpovídá ani polskému ani rusjnskému l ani l... Tu pravidla wesměs mnoho neprospějí, třeba slyšeti jak Rusjna tak Poláka mluvjícího“.

¹⁰³) Мікльосіч (*Vergl. Lautlehre*, 1852) писав: *stolb, volk, dolh* [ст. 349], *šol, pojšol* (345), *buł jem* (355), навіть — *pił* (= піл), ст. 365, але ж виразно підносить, що це „l vor consonanten und im auslaute ähnlich dem u und bildet mit dem vorhergehenden vocal einen diphthong“ (361). Іречка ланка Мікльосічеві (*Vorschlag*, 10), що він, мовляв, через недогляд (*aus Versehen*) писав — *kazavem* (*Lautlehre*, 362) — непорозуміння.

¹⁰⁴) Щодо визваного л у іменників, то з Мікльосічевих слів (*bemerkenswerth ist, dass auslautendes l in substantiven in vielen gegenden seinen eigenen laut bewahrt: vol, dol, orel, op. cit., 362*) видно, що й він мав сумнів, чи тут л зберігається. Вагилевич [ор. *cit.*, ст. 179] виразно приписує в таких випадках вимову w, отже, *в'кль, колъ оріель, столъ* і т. д. читай — *біw [sic!], віw, огw, стіw* і т. д. Таксамо Лоанський [ор. *cit.*, ст. 30] *д'дла — дуw*; Головацький [ор. *cit.*, § 47, ст. 25] стоїть за „л“, але ж невпевно, вдоволюючись загальною увагою, що, мовляв, *д'дль, в'дль, оріель... вымовляють гд'к'дда: д'дєъ, в'дєъ, орієъ... Але ж виразно пише: повенъ, човєнь [там-таки, § 46, ст. 25].*

нічого не згадує Мікльосіч¹⁰⁶⁾, і нічого не говорять українські друковані граматики, ще більш, Левицький (ор. cit., ст. 5., пор. рѣкх — rŭff, ѳвца — wŭffcia) і навіть Лозинський (ор. cit., ст. 32.) кажуть визвучне *v* після голосного читати як *l* (пор. рѳв мѳві сіѳ rŭfŭ). А проте Іречек знає два українські двозвуки *ou* та *eu* (ѳкх, ѳкх) у так званій скороченій формі орудн. одн. жіноч. іменників (ст. 7, 43, 52), на яку звернув, певно, його увагу Ковбек (ор. cit., ст. 371: rukou, horou), а яка так підходила до погляду обидвох чехів про велику схожість української мови з чеською, і на що Іречек теж указує (ст. 43). Писати в таких випадках — *-ov*, *-ev* (як Мікльосіч) Іречек вважає за хибу, бо ж там дійсно чути *ou* та *eu* (там-таки). Воно правда, але ж і звужувати такий спосіб писання на одну форму, коли в українській мові двозвук чується і там, де Іречек придумує *l* (і там, де зберігав після голосного — *v*), — теж хиба.

Схожість із чеською мовою бачив Іречек іще в переході в деяких західно-українських говорах *ja* на *je*, про що говорили й тодішні українські граматики¹⁰⁶⁾, й Мікльосіч¹⁰⁷⁾, і Ковбек¹⁰⁸⁾, і про що він особисто мав нагоду переконатися, побувавши підчас побуту у Львові в школі на годині української мови¹⁰⁹⁾. Тільки ж чомусь Іречек це загальне явище деяких українських говорів розділяє: появу *je* на місці корінного *ja* після *č*, *ž*, *š*, вважає він за — діалектичну (ст. 5: auf den galizischen Dialekt

¹⁰⁶⁾ Мікльосіч (ор. cit.) переписував однаково: kŕaživ (342), raniv (343), šivce (344), lavka (346) і... rukov (347), dušev (347)... Про вимову такого *v* нічого не говорить, ще більше [певне, за Лозинським, ор. cit., ст. 32, та Я. Головацьким, ор. cit., ст. 29—31], на ст. 369 читаємо, „що *d*, *b*, *v* і т. д. werden im auslaute wie *t*, *p*, *f*... gesprochen.“ Тільки у другому виданні „Vergl. Lauflehre“ (1879) читаємо виразно, що „auslaufendes *v* (krŏv, rŏvnyj), rukov і т. д., lautet wie engl. *w* [ст. 450]. В 1852 р., здається, *av*, *ov* (ѳовп, рѳовп, ор. cit., ст. 362) він не читав за дифтонги, а то ж тільки *daŭ*, *stoŭr* каже вимовляти *da*, *sto*ur (361). Правда, Я. Головацький викладав на університеті як-слід про вимову *v* після голосних [пор. Возняк, Студії над гал.-укр. грам. XIX. в., ЗНШ ХСІV, ст. 145], але про це не міг знати ні Мікльосіч, ні Іречек...

¹⁰⁷⁾ пор., н пр., Й. Левицький, ор. cit., ст. 4, при чому тут іде мова тільки про „cinige Gegenden“ та не робиться різниці між *ja* < *č* та корінним *ja*; Левицький переписує таке *ja* — *ä*, н пр., ѳтца [ст. 204], шапка [205], попри — пороса [206]; Вагилевич, ор. cit., пише *ä*, *ŭ*, але каже вимовляти скрізь *e*, *je*: žel, čes... wiezu, dieka, mieso [ст. 173]; Головацький каже, „що *ŭ* пѳс-ла согласен и а пѳсла ж, ч, ш, щ, вымѳкаютьсѳ въ надднѳстрѳн-скѳмх нарѳччю акх ма гкі і ако в: жваь, чєсх... щѳстьє, затѳксє петь..., але по ѳбщємѳ выгѳкорѳ малѳрѳскѳмѳ повинно сѳ говорити и писати: жаль, часх... щѳстьє, затѳксє, пать [ор. cit., ст. 6, § 11].

¹⁰⁷⁾ ор. cit., ст. 341: kurjata und kurjeta (im Westen), rjasnyj (rjesnyj)..

¹⁰⁸⁾ Ковбек, що теж тут бачить „podobnostj i rŭbuznostj s čestinau“ [ор. cit., ст. 370], не робить цього переходу залежним від повстання *ja*, оскільки: tiežkyj, ramieŭ i — rŕenuče, žel, šierka [ст. 371].

¹⁰⁹⁾ Пор. Dennik під датою 9/VI 1859 (ст. 29): „Byl jsem v rusinské hodně. Děti i učitel mluvili rŕč, romŕnutu j, učitel pak sám je korigoval romŕjanutu j...“ Але після конференції в листі до Гаттали (див. Додаток, ст. 70) пише вже: v Kolomyji říkají podnes svatu j, kdežto všude jinde švčty i nebo švjaty j...

beschränkt; ст. 44: im westgalizischen Dialekt), зате је < ја, що повстало з праслав. е, підносить до літературного українського фонетичного закону, та ще придумує для нього, за чеським правописом, окремих знак — ě. Ясна річ, що попри існування је та 'е — новий знак міг викликувати труднощі, де його писати, тим то Іречкові довелося подавати для цього правила, отже: тільки там, де у старослав'янській мові є А або в польській е: sěhnuty, děkovaty... šťastje... devěť, vězaty, měso, světyj, řěd... imě, husě, sě (ст. 43), але — pjenyj (44), побіч pjanuj (46) — докладніше: ě появляється тільки у пні (im Stamme) слова, і крім слів: mě, tě, sě, imě, plemě (отже, в т. зв. н- та нт- пнях) — тільки в середозвучі (im Inlaute); церковне А (в етимологічному укр. правописі) є завжди ја: люца (лиця), ст. 44... Закон, як бачимо, не тільки самовільний, але й він ускладнює правопис, противиться основним Іречковим засадам, що на один звук повинен бути один знак, вимагає знання й інших слав'янських мов (польської), а то й історії мови, проти чого Іречек боровся...

Ще одна хиба Іречкової системи, на яку могли навести автора „Vorschlag“ -у українські граматики першої половини ХІХ. ст. Всі вони, і за ними й Мікльосіч, і Іречек відчували різницю між і<о та і<е, ѣ, і Мікльосіч цілком правдиво віддає перше значком і, друге — і¹¹⁰). Іречек теж, як Мікльосіч, передає і<ѣ в назвуку й після голосних йотованим і (ji), після приголосних і, таксамо і<е, що, на його справедливую думку, має „durchaus dieselbe lautliche Beschaffenheit“, що й і<ѣ (отже — zilje, там-таки). Через те, що в тодішніх галицьких граmaticах є натяк на рід здовження такого і¹¹¹), Іречек додумувався в переході е>і деякої аналогії з чеською мовою — аналогії, власне, нема — і радив (scheint es angedeutet) таку «довгість» зазначувати рискою над і (i), бо, мовляв, воно »in den meisten

¹¹⁰) Н. пр., diĭ (ор. cit., 343), stiĭ (343), zírka (343), niĭ (343), sil (343), але — d'iva (342), s'ino (342)... i s'im (342), os'ini (342), krad'iz (342) і т. д. Те саме бачимо в II. виданні „Vergl. Wortbildungslehre“ з 1876 (brativ 249, nih 250... šviti 252... řid 251, řis 273). Затє в II. вид. порівняльної звучні з 1879. р. Мікльосіч заводив ѣ на і<о, н. пр., kôň, nevôd, veselôst, řôkof (ст. 430), е на і<е, н. пр., řek, řek, řek, (ibidem), але řipkyj, h'idyj (ст. 429). Таксамо в інших частинах своєї порівняльної граматики, н. пр., Vergl. Stammbildungslehre, 1875 (izbôr 10, dôl 8... poréř 8, postéř 57, kaméřie 8, побіч — veřie 68...; řil 57), Vergl. Syntax, 1883 та в етимологічному словнику слав. мов із 1888 (zastôř 321, bôk 17... osěň 105, postéř 321, побіч řid 162, navř 387...; hřiv 68, vyřity 390 і т. д.).

¹¹¹) Пор. Й. Левицький, ор. cit., ст. 9 (Die Russinen sprechen diesen Buchstaben — себро ѣ коринне, та з е — ganz so, wie die Deutschen das ie in den Wörtern die, wie, nie, sie, Liebe, zB. wickъ (wick), tĭsto (tiesto). Міркуємо, що це Левицького запозика від Лучкая (ор. cit., 4: Rutheni... profertur ѣ velut accentuatum i, seu Germanicum wie). Головацький (ор. cit., 7, § 13) зазначував вимову ѣ „ак ji або дѣже магоньке і“. Та це було 1849. р.; 1860. р. він переписує ѣ, лат. ié, пор. Diédickij, Russalka Dniéstrowaja (Die ruth. Sprach- und Schriftfrage, ст. XI, 123). Про його погляди на ѣ в тому часі, див. ст. 39.

Fällen lang“, н. пр., *nís-nesla, pič-peču* (ст. 42) так, як *i<č* (ст. 44)¹¹², і приклади на такі чеські транскрипції на *č* Іречек *mīč* вичитати в *Časopis-i Českého Museum*¹¹³). Тільки, видно, ця заввага — до речі, хибна — мала теоретичний характер, бо далі в тексті такої довгости *i<č* чи *e* — не зазначається. Але ж щодо характеру українського *i<o*, то Іречка збентежили Лучкай¹¹⁴ (*Grammatica slavo-ruthena*, ст. 5, 32, 33, 34, 60), П. Левицький¹¹⁵, потрохи Вагилевич¹¹⁶, та історично-етимологічні міркування¹¹⁷ (*Vorschlag*, ст. 41). Він міркує собі (за Левицьким), що цей звук, як би ми тепер сказали — окрема фонема¹¹⁸, заводить на нього скрізь німецький значок *ū* (заокруглене *i*), вважаючи, що „*diese Bezeichnung würde am besten mit der Aussprache übereinstimmen*“, та ще з цього приводу полемізує з Мікльосічем, закидаючи йому, що він неправдиво вживає на тих місцях *i* (*Vorschlag*, ст. 10.: *kist' für küst', hvizd' für hvūzd'*). Знову дуже вузьконарічеву прикмету, не зі своєї вини, Іречек робить літературним явищем¹¹⁹ і знову комплікує цим систему свого правопису, творячи виняток для зазначування паляталізації приголосних перед *i<č, e*. Автім тут теж могла грати роль її деяка схожість із чеською мовою, де

¹¹² „Довготу“ укр. *i<č* Іречек із'явує з наголосом, що, мовляв, адебільша (in den meisten Fällen) падає на *č* (ст. 44); при цій нагоді він указує, крім аналогії в чеській мові, і на схожість із дальмацями мовами „іпрійської“ мови.

¹¹³ Пор., н. пр., транскрипцію гуцульських народніх пісень у праці І. Вагилевича „Huculové“ (С. С. М. XIII, 1839): *dívčunu* (47), *witer* (48), *try nedili* (48), *jei* (47), *swoi* (48)... *ziličko* (47). Також у його праці про бойків (Bojkové, ibidem, XV): *lisi* (56), *bili* (57), *šnihy* (58), *vinku* (56) і т. д.

¹¹⁴ На ст. 5, читаємо: *o sonat inter Ruthenos in quibusdam partibus velut Hungaricum ū, Gallicum u: non rūp, nest rūsz, kolwm volūm, alii amant et ut i vel k pronunciate ... alii Valachorum ducti ut oš.*

¹¹⁵ *op. cit.*, ст. 13: *wenn es gedehnt wird... wird wie das französische u oder deutsche ū ausgesprochen, und dieses ist die Eigenheit des russinischen galizischen Dialectes...*

¹¹⁶ У гуцульському говорі (Станіславщини, Коломиїщини, на Буковині) „*o przeschodzi w grube i (ū): wūax, paūtx*“, *op. cit.*, ст. XX; тільки ж для Ужгородщини, всупереч Іречкові (*Vorschlag*, 41), Вагилевич подає *ī* (*paūtx, kīst'k*, ibidem, XX). Таку вимову вказує він як правильну для *i<o* (ст. 175; *ī* — *i*, що не м'ягчить попереднього приголосного; для *i<e* — знак *č*, ст. 174).

¹¹⁷ „*der Ubergang von ō — себто, адовженого o, заповня вів Й. Левицького* (пор. пом. 115), що підходила до погляду Іречка про схожість обох мов — *In ū wurde durch ein u und ū* (на останнє має Ірече» уважінку в Шфариковому *Slowansk-omu Národopis-i*, II. вид., ст. 28) *vermittelt*“; *u* находив Іречек у грамоті з 1421. р. й у творах українських письменників із XVI. в.

¹¹⁸ Левицький подає такі приклади на *ū* (*o*) — *у: mōgx — миgx, грōgx — грнеgx, еōgx — екx* і т. д. (*op. cit.*, ст. 14).

¹¹⁹ Я. Головацький (*op. cit.*, ст. 20) каже що „*o грбешн вымелавса*“ (ніж *i<e*) „*и не мѣгчѣтъ предыдѣщн согласнѣ*“; Лозинський характеризує той звук як польське *u* (після змягчальних приголосних: *złyśt, stył, pływ*) або *i* (після інших: *bib, wiz*), але коли *u*, коли *i*, „*trudno jest oznaczyć*“ (*op. cit.*, ст. 27); його етимологічний знак на той звук — *o* з перевернутим *i* над *o*.

є подібний перезвук *o—û*. Різниця між знаками (*û—û*) — невелика...

Хоч Іречкова латиниця збудована на фонетичних принципах, то проте автор від них часто відступає, беручи за приклад інші славянські мови, дарма що аналогія між українською мовою й іншими — неповна...

І так він проти протетичного *v* у літературній мові, головню через те, що його не зазначають ні поляки, ні чехи, хоч воно там відоме. Іречек не догадувався, що таке *v* у з'явницях, н. пр., українського ікання зовсім не те, що поява *v* у названих мовах (Лозинський казав, що таке *»w zawsze pisane być powinno, op. cit., ст. 21*) й каже писати: *otća, ovća, odohnaty*, (*Vorschlag, 42*), пише *ovsa, on* (ст. 53), не кажучи вже про *ona, ony* (там-таки), *ujko* (ст. 53).

Таксамо літературна мова, на його думку, не повинна допускати форм із *i* в повноголосих словах, хоч вони в мові загальноно живуть, отже слід писати: *berez, stereh, vorot*; таксамо: *rozorvaty*, не — *rozürvaty* (ст. 43.), і *polk*, не *pülk* (sic!) — остання форма є в Мікльосіча, *op. cit., ст. 357*.

А далі — традиційне і прикметне для галицьких граматиків етимологізування. Тільки впливом їх аргументації можна собі пояснити, що Іречек, приймаючи, згідно зі звуковими законами (ст. 7), один знак для українського звука *и*, «для омшнення двозначности», каже, всупереч цьому законі й українській вимові, робити різницю між (діалектичним) *ми* (мені) та *ми* (ми), *ти* (тобі) й *ти* (ти), між *мир* (рэх) і *мир* (mundus) і, врешті, між *бити* (pсrcuferc) й (нарічевим) *бити* (бути, *esse*), і в тих випадках, де кирилицька етимологія вживала *и* — писати *i: mi, ti, mir, bity* (*Vorschlag, 39*). Чи не був цей нелогічний «вийняток» уступкою для аргументації Дидицького, що у своїй брошурі (О неудобности латинской азбуки, ст. 33, 34), наводить майже ті самі приклади, аргументації, яку вдало збив був Черкавський (*Lemberger Zeitung*, 1859, див. Укр.-русь. Архів, VIII, ст. 128) лінгвістичним контраргументом, що, мовляв, „die Verschiedenheit der Bedeutung musz aus dem Zusammenhange der Rede erkannt werden?“ А тимчасом цей невдалий «вийняток» був проти Іречка аргументом у руках Я. Головацького, який конструує з письма вимову ¹⁰⁰) (*Die ruth. Sprach- u. Schriftfrage* ст. 140) й потребу двох законів умотивовує саме Іречковими прикладами...

¹⁰⁰) У своїй граматичі в 1849. р. Головацький виразно каже, що „саме (= тільки) гóрські нарѣчье розрѣжи́въ въговоръ и н ы; ниде острѣтилось всѣмъ разнѣчь и их малорѣкѣмъ письмѣмъ живѣются и н ы только для раздѣла (= різниці) слѣвж... (ст. 7, § 14). Про його погляд 1860. р. див. ст. 38. Лозинський (*op. cit., ст. 20*) наводить правила, де писати *ы*, але вони роблять вражіння самовільности, н. пр. род. одн. жін. — *ы*, назм. і знах. мн. чол. і жін. — *и* (45, 58); та аргумент „dla rozńicy“ є й у нього, майже в тих самих прикладах, що й у Іречка (ст. 20).

«З-етимольогічна» каже Іречек писати в назвуку і (inyj, istyj, ст. 39); приписує займеникові форми: im, ich, imy (ст. 39), хоч і пише: svoji, moji, mojim (ст. 44); пише наросток -ova- (vyučovaty 55, pochorovaly 53, děkovaty 43), мішає od-із ot- (otpalo 55, otvažyty 56, otminy 53), не стягає й не викидає приголосних, де треба (tovaryšstvo 55, kolyčstvo 55, slezských 55, pozdnijše 55) й виписує силу церковних слів між своїми прикладами з тодішніх українських граматик¹²¹)...

Іречек доторкнувся у своїй латиниці й писання чужих слів, тільки ця справа, в нас не така легка, вийшла в нього коротка й занадто вже упрощена та недоговорена. Сказано тільки, що в чужих словах «треба писати і та у відповідно до правопису оригіналу» (ст. 39), що там слід писати f, g (47, 48), (пор. fora, felony, ... galony, fařot, gumovany, ст. 51), x (49) та w (47). Решту треба з прикладів догадатися, що всі чужі слова, головню імена власні, треба переписувати так, як їх пишуть чужі мови: Würzburg, Württemberg, Wright, Warwick, Weżyk, Wołowski (ст. 47); fabrika (39,55), psychologia (39), kapitally (55), finansův (55), spirifusu (55), ministerstvo (50) і т. д. Тільки ж, із погляду структури української мови, не можна згодитися на такий загальний механічний перепис біблійних (грецьких, єврейських) слів, як їх Іречек приписує писати (н. пр., Davida) ст. 39, або як їх переписує: Filipe 51, Maria, Josif, v galilejskům mestečku Nazareti, ст. 54, хоч уводночас там читаємо й зукраїнізоване Havriil, Emanuil, Jakova. Цікаво, що чужу сполуку -ia- Іречек переписує декуди -yja-, н. пр., на ст. 55: v Halycyji, Rossyji, Moldavyji, kolonyjalnoho, a -jo- залишає: akcionarův...

Цілий проєкт Іречкової латиниці робить таке вражіння, що її автор задумував увести нею деяку нормалізацію в українську літературну мову, спираючись із деяких причин на говори західньоукраїнські. Тільки ж самі правописні приписи, хоч як їх Іречек силкувавсь умотивувати законами української звучні, а то й морфології — такої нормалізації внести не можуть. Тут було потрібно граматики, зладженої на основі звучні й відміни народньої української мови, як про це і згадує Іречек у своєму рефераті до міністра¹²², й як про це натякав Головацькому, радячи йому написати граматику в дусі словацької граматики Гатталі¹²³). А

¹²¹) Пор. iskaty 39 (Голов., ст. 27), slyšaty 39 (Голов. ст. 194, Barua, ст. 95), doska 39, ubijaty 39, plěsaty 43, 52, sosid 45, 62, sosudy 52, vozmůžnyj 47, pachaty 51, 52 (pařu), řado (52), jazycy (52), tamo (51), і т. д.

¹²²) Пор. Dodání, ст. 12: „für die weitere Fortbildung der (ruthenischen) Sprache ist namentlich die baldige Herstellung einer ruthen. Laut- und Wortbildungslehre von nöthen...“

¹²³) Пор. ст. 15, замітка 73.

то ж у зразках, що їх подав Іречек своєю латиницею з усяких авторів та зі шкільних книжок¹²⁴) — аж рябіє від ненародних висловів (пор., н. пр., випис із 18. ч. віденського Вісника з 1859. р.) та від різних церковних і діалектичних, а то й хибних форм¹²⁵), за які, ясна річ, Іречек відповідати не може... А з дечого можна скласти собі образ, як деякі форми уявляв собі Іречек¹²⁶)...

Щодо самої латиниці, то вона великує враження продуманості. Іречек не тільки продивився всі важниці й більше тоді знані¹²⁷) українські видання, друковані польською чи чеською азбукою (пор. *Vorschlag*, ст. 22), але й піддав деякі спроби польської (Лозницький, Падура) й чеської транскрипції критиці (там-таки, 25—26)¹²⁸), вказав на хиби в одній і другій (н. пр.,

¹²⁴) З букваря, читанки для народних шкіл, із біблійної історії (ст. 51—54), з Лукашевих „Specimin-iv stylj rutenicij“ (ст. 54—55), з віденського Вісника ч. 18, 1859 (ст. 55), з хрестоматії Головацького для вищих клас гімназій (дні колядки, ст. 55—56), з читанки Ковальського, ст. 56. Крім цього, зі збірників народних галицьких пісень: Жеготи Павли з пісні (ст. 57—58) й Вацлава з Олеська — 1 пісня (ст. 58—59) — та зі збірника Максимовича, вид. Київськ. з 1849: *Toska sestry po brati* (ст. 59) та *Son* (ст. 66) — не зачіпаючи в цих останніх мови; болий не переробляє я<ѣ на ѣ, н. пр., туґаје св. ругаје ѣа..., окриває форм *chodyt* (ст. 60), побіч *idut*, *hudut* (ст. 59).

¹²⁵) Пор. завжди о після ґ, ґ, ґ, н. пр., *ščodryj* (Голов., ор. cit., ст. 20: шодрый і щедрый; Вагил: *szczodryj*, ор. cit., 174), *žobrak* 37; *půlk* 43, *parůdnuj* 47, *vozmůžnyj* 42, але і *hrom* 40 (пор. Голов., ор. cit., ст. 18: по часемъ можна печѣти грѣмъ), *kupeľ* 45, 52 і т. д.

¹²⁶) Пор. місц. одн. м'ягких відмін із історичними формами: ро *poly* 51, на погу 51, на плусу 52, на हुлу (=гілка) 51; род одн. чол. ім.: *rūd* — *rodu*, *narūd* — *narodu*, *dāl* — *doļu*, *rūk* — *roku*, *vūl* — *voļa*, *kūš* — *koša*, *oborūh* — *oboroša*, але чомусь *nūs* — *nosu*, зате *būh* — *boba* (ст. 52); род. мн. пригол. відм.: *kostyj* 43, *prystanuj* 55, орудн. одн. — *kosteju* 44 побіч *kosteu* 43; род. мн. ат-нів: *husēte* 43, 52; місц. мн. — *kořoch* 40... У прикметників і займ. наз. одн. чол. все -uj — *maluj*, але й *hūrkuj*, *jakyj* 53; наз. мн. частіце — *uj*: *dobryj* 44, *suchyj* 39, *vajm. syj* 52; наз. одн. жін. *krasnaja* 39, 43, *syľaja* 43, знах. одн. *krasnuju* 44, *zelenuju* 44, хоч буває й *syva tazule* (voc.) 52, *ľube lito* 52, *bose* 57... В займенників: *joho*, *čujoho*, *čujomu* 44, дав. одн. *ijj* 43, але род. мн. *ich* 39, побіч — *moji*, *mojim* 44. Серед дієслівних форм одмітимо: *zěb-sty* 40; *nemohu* 51, але — *bižu* 53; *lom'at* 43, побіч *čamju* 52; наказ. сп. *sadit* 52. Непривітно вразив, що наче в дієслові *ležaty* наросток а [пор. *ležaty* — *leħjaty*, ст. 44]... Дещо можна вняти із друкарської помилку: *pebe* 39 [чехізм], *terpytu* 39, *čůžnyj* 40, *kej* [—кнй] 53, *uhel* 42, *chlaron* 43, *repěz* 45 [чехізм], *paň* 52 [чехізм або польонізм]...

¹²⁷) Досить поважну Іречкову бібліографію українських творів, писаних польською латиницею, доповнює Франко [Укр.-русь. Архів, VIII, ст. IV—XIII].

¹²⁸) У „*Vorschlagu*“—у Іречек подав деякі виписи українських творів латиницею, і то — друкованих польським правописом: з „Литовської хроніки“, видання Т. Нарбута [Вільно, 1848], ст. 27; з „Литовської метрики“, вид. гр. Дзялинського [Познань, 1841], ст. 28 — власне обидві пам'ятки білоруські; — зі збірника народних пісень Вацлава з Олеська [Львів, 1833], ст. 29 та Жеготи Павли [Львів, 1830], ст. 30, з „Руського весіля“ й Лозницького [Перемишль, 1835], ст. 30 та з творів Тимка Падури [Львів, 1842], ст. 31; зі спроб, друкованих чеською латиницею: пісня про Стефана-воеводу вид. Граділя й Іречка [Відень, 1857], з М. Шапкевичевого й Вагилевичевого перекладу Королеводвірсько-

сплутування в польській латиниці у з і, ст. 25 (писання: *mołodyi, mołodoi*, замість — *-yji, -oji*, ст. 26), хиби, які виходили саме з того, що українській мові там накидувано спосіб писання, щоправда спорідненої, а проте чужої мови, не звернувши глибшої уваги на внутрішню її будову (там-таки, ст. 26). Це ті хиби, які виходять звичайно з транскрипції, чи з транслітерації. Але ж коли ми і про Лозинського, і про Падуру, і Ковбна, і Шафарика можемо сказати, що вони переписували українські слова чи по-польському, чи по-чеському (н. пр., Шафарик кожне я, ю, є, без огляду на їх звукове значіння, переписував *ja, ju, je*, пор. *vivcja, chvasolja, kochaćcja, ljubov, Slow. Národopis*, ст. 26; про це, *Vorschlag*, ст. 26), не «дбаючи про внутрішню будову мови», то цього не можна сказати про Мікльосічеву латиницю. Всі Іречкові закиди на адресу Мікльосіча — непорозуміння. Що Мікльосіч не робив різниці між *ja* й діалектичним *je* (з *ě* — про це він і згадує), що зазначував (як і Ковбек) м'яккість приголосних перед *i < e, ѳ* (пор. ст. 26), а *i < o* звичайним *i*, не *ii* (*kisť, ne — kűšť*, ст. 10) — то це все говорить за Мікльосіча, а проти — Іречка. Та ще Мікльосічева латиниця — не транскрипція, а — система, й вона зовсім не чеська, а як Іречкова — комбінована, і власне Іречкова система найбільш на Мікльосічевій узорована.

Зібравши все докупи, ми можемо про Іречкову латиницю сказати ось що:

1) вона побудована на звуковій системі української мови, при тому на засаді, що кожному поодинокому звукові відповідає — один знак;

2) виходить із сучасної будови української мови й не дбає зовсім про те, з чого відповідний звук розвинувся, як це робила вживана досі кирилиця;

3) однаковий спосіб зазначувати паліталізовані приголосні вирізняють її корисно від латиниці чеської, польської, хорватської та словінської, чим її автор переважає Мікльосіча;

4) але ж виняткове становище паліталізованих приголосних перед *ě*, де Іречкова латиниця, за чеським зразком, передбачує зм'якшення голосного, не — приголосного, систему неє, вносячи до того в неї історичний принцип; крім цього, введення цього значка для одинокого тільки явища, і то суто діалектичного, доводить до ускладнення правопису; та позв цим випадком (*ě*) — система стає ясна й супроти кирилиці — консеквентніща, відрізняючи преїотовані голосні в їх функції від паліталізованих приголосних;

го рукопису, друкованого в *Slovnik-i Cesk-oro Muze-я* [Прага, 1838], ст. 32—33, зі Шафарикового *Slowansk-oro Národopis-у* [Прага, 1842], ст. 42 та в Мікльосічевій *Vergl. Lautlehre der slav. Sprachen* [Відень, 1852]. Тільки ж Мікльосічеву латиницю не можна назвати виключно чеською.

5) заколот у систему вносить і Іречків значок й, введений ним за вказівками тодішніх українських граматиків у Галичині, роблячи вилім у загальній системі паляталізації приголосних (незазначування і);

6) хоч Іречкова латиниця комбінована з різних слав'янських латиниць, то проте вплив чеського правопису більший, ніж вплив латиниці інших слав'янських мов; він виявляється в тенденції зазначувати зокрема морфологічні прикмети мови (eu, ou — обмежені на оруд. оди.; поширення t, крім форм чол. род. минул. часу, і на іменки, пор. oret, čsten, ou — čolna, а теж л в'ї + cons. теж і); така тенденція системі української мови не відповідає, й обидва ці, оригінальні супроти Мікльосіча, додатки в Іречковій латиниці — зайві й теж системі шкодять;

7) а так узагалі, Іречкова латиниця є розумний компроміс поміж фонетичним і етимологічним принципом правописним; зазначування асиміляції в дусі фонетики — в ній не видко; але ж страх перед перебільшеною фонетизацією може псувати систему мови (ovša, ovsa), таксамо, як її можуть псувати етимологічні забобони (mī = мені, tī = тобі, bity ст. 39, ubila 35, vbily 58) — і недоцінювання асоціативних законів у мові або аналогії (пор. vorot, sterch).

Та ці недостатки не відбирають Іречковій латиниці її вартости. Не треба ж забувати, що систему цю уклала людина чужа, і що це була перша спроба такої системи, опертої тільки на внутрішній будові мови, і то системи всебічної (пор. чужі слова).

Про Іречкову латиницю, як систему, ми досі не читали критичного й об'єктивного оціну. Із шістьох фільологічних завдат Григорія Шацкевича¹²⁹) можна тільки дві, про л (ст. 185) та про незручність ě (192) та ще загальні уваги про г (186) — трактувати серйозно; решта — це сплутування фільологічних принципів із прив'язанням до традиційних букв, пор.: «не дасться заступити ніяким латинським знаком, бо його чути то як je, то як ji (ст. 189), а своєю природою воно ні а чи ja, ні е чи je, ні і, чи ji, ст. 190; „Vokal“ ě (ст. 187—188) — начебто «відповідно до свого місця при інших буквах (Lautzeichen) має значіння то і, то ji, то j», а своєю природою ě не і, а — е», ст. 188, отже його віддавати латинським і не можна, при чому мішається колишнє правописне укр. *і з *ě = ě в закритих складах; в укр. мові є і роди і, й на це приклади: лѣсь (l'is), лнєсь (lys), лдй (lij), лнєсь (lysyj), ст. 192; *та * — в укр. мові є „wesentliche Vocale“, що хоч звучать

¹²⁹) „Memorandum über das Projekt im Ruthenischen statt des bisherigen griechisch-slavischen, sogenannten cyrillischen, des lateinische Alphabeth anzuwenden, vom k. k. Minist.-Rate im Ministerium für Kultur und Unterricht Herrn Gregor Szaszkiewicz“ (Die ruth. Sprach- und Schriftfrage, st. 173—202) — дата: 9. травня, 1859, отже — до засідання Комісії.

здебільша (*meistens*) глухо (підкр. Шашк.) як французьке *s* без наголосу, а проте частіше, головпо, як паде на них наголос, або так узагалі, як вимова тяжка, чути ь як *o*, чи то *ô*, *u* як *e*, або *z* (ст. 192—193), отже їх відкидати не можна, ст. 192—193; хоч кирильсько-руське *н* після приголосних звучить як кирильсько-руське *м* (ст. 190) — то проте затримати треба обидва знаки, щоб могли відрізнити значіння таких слів, як: мило *die Seife* — мило *lieb*, бути (!) *sein* — бити *schlagen* і т. д. — і далі: для *м* нема відповідного латинського значка, бо, н. пр., у чеській мові звука *у* нема, а в угорських русинів у практиці воно має значіння *к* (ст. 191)... Ясна річ — тут ніякого розуміння системи українського латинського правопису немає.

Те саме треба сказати про відповідь Якова Головацького¹²⁰). Є це, властиво, оборона кирилиці та етимологічного принципу правопису — етимологічного, в тодішньому розумінні, зі збереженням усіх уживаних у церковних книгах букв — але дещо доторкається й Іречкової латиниці. Цілком справедливі завваги Головацького щодо потрійного Іречкового *л* (ст. 150) та *ѣ* (ст. 146), йому не подобається велика сила діакритичних знаків (ст. 147—148); але ж усе інше з його 14 точок (ст. 136—156), це його — 1) оборона історично-етимологічного принципу, до якого Головацький радить нераз підтягати вимову, н. пр., однакова вимова *м* та *н* є „*unorganisch*“, треба засвоювати собі „*eine richtige Aussprache*“, ст. 140; *i* < *o* появляється від часів «упадку» (*seit dem Verfall*) української мови (ст. 144), треба залишити *ô*, бо воно „*veranschaulicht die Ableitung*“; *х* залишилось як голосний звук (*Vocal*) у Карпатах — його треба залишити на основі права його 900-літнього існування, та ще з педагогічних мотивів, щоб діти, мовляв, уміли відрізнити тверду та м'яку відміну (*die Classifizierung der Substantiva auf х und ѡ*) іменників (ст. 145—146 і т. д. або: 2) — неправдиві твердження, н. пр., що у словах *smich, čvit, žvir* „*in der echten vom Polnischen nicht beeinflussten ruthenischen Aussprache der Consonant c, s, z gar nicht erweicht wird*“ (ст. 154); що *jo* не чути в Галичині, що це, мовляв, російський закон (ст. 151—153) і не може „*als Lautgesetz der ruthenischen Sprache angesehen werden*“ (138); що *ш, н, ю* після приголосних мають не етимологічне значіння для українців, а фонетичне (ст. 137—138 — він виступає проти зазначування паляталізації *рискюю*); таксамо нестійкий закид, що Іречек не підводить під закон українського м'ягчення й шипучих, а якби то, мовляв, виглядало, як би до значків *č, ž, š* ще й додати збоку *рискю* (ст. 147); що як писати після *ч, ж, ш*

¹²⁰) Einige Worte über den vom Min.-Secretär Joseph Jireček gemachten Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben, von Universitäts-Professor Jakob Glowackij (Die ruth. Sprach- und Schriftfrage, st. 113—157) — дата 19. червня, 1859, себто, після конференції.

о — а не е, коли о чути, то це приведе українську мову до росіянини, ст. 154 і т. д. або: 3) — роблять просто виміщення крутіїства, як, н. пр., вивід про букву г, що в церковно-слав'янській мові мала первісно значіння g: Головацький боїться, що як так викладати, як Іречек (що, мовляв, г первісно знак на г), то будуть у нас співати: *Gospodi b̄logos̄lowi* (ст. 55); або про к, що воно має наче б то „*bei den Ruthenen einen eigenthümlichen Laut, der weder dem polnischen, noch böhmischen oder dalmatinischen i, ji gleichgestellt werden kann*“ (ст. 150)...

Все це доторкається самої системи латиниці тільки по середньо. Головне завдання Головацького — доказати непригожість латинського письма для українського письменства, або тільки перевагу кирилиці над проєктованою Іречком латиницею.

І так треба дивитися на всі виступи проти Іречка. Вони — принципіального характеру, і хто навіть схильний був теоретично погоджуватися з його латиницею (Литвинюк, *Die ruth. Sprach- u. Schriftfrage*, XX, LV), поборював її — з принципіальних мотивів. Її вважали, і то не тільки члени Комісії¹²¹⁾, а й люди збоку, за акт чисто політичний, що з фільольогією не має нічого спільного¹²²⁾, акт, що загрожує церкві¹²³⁾, від якої з

¹²¹⁾ Лист Малиновського до Григ. Шашкевича 9/VI 1859, Укр.-русь. Архів, VIII, 53.

¹²²⁾ З цього боку дуже цікаві погляди тодішнього директора поліції, пізнішого [від 1861. р.] сеніора львівського Ставропигійського Інституту, Язика Хоминського [1796—1867]; їх собі Іречек записав у денник своєї празької подорожі [ст. 25—27] й подав гр. Тунові в нім. перекладі [ст. 11—12]. Іречек провідав Хоминського 8. червня, після останнього засідання й почув від нього ось що: „В Галичині треба відрізнити два елемента, що через взаїмний опір удержують рівновагу. Українці (*Rusini; die Ruthenen*) — слабі й молоді, чисті (*pravi*) діти. У своїй примітивному стані цією (*revně*) тримаються церкви. Коли відірвуться від тої спіїні (*od svazka; von diesem Bande*), поробляться поляками, й це мета, що до неї прямує відома партія [*себто, поляки, В. С.*] Українці це мов дерево, що йому стінають (*useben; wird abgeschlagen*) вершок, але ж що його коріння цілком здорове. Горішні галуззя відпадає, освіченіці українці польцяться. Але пневі це менше шкодить, як довго коріння має здорову силу. Та як тільки почнуть іздолити рити, ціле дерево загине. Горе буде, якщо не перестануть підкопувати йнїшу оснѳв українського народнього характеру — а ними є церква й мова та тісно з нею зв'язана азбука. Коли це все українцям забрати, куди їх заженете? До поляків або до росіян (*k Rusim; zu den Russen*). Ні одне, ні друге австрійському урядові не годиться. Ви повинен дбати, щоб пень той у своїй зароді залишився здоровим. Ціла справа [*себто, азбука в справі переміни азбуки*] — дуже дрібна (*velmi malicherná; zu geringfügig* — підкр. мое). Розумніше було б зробилося, коли б уряд був склав комісію з самих українців, щоб вони сами спекли собі, що їм треба. А так звинився рейнах (у чеському: *de Iana carolina*) страшний, що не стоїть у ніякій пропорції до ваги справи. Українці — прибиті або роздратовані, поляки викикують із радощів, наскільки вони — радикали, ходять задумані (*zagaženi; nachdenklich*), наскільки вони ними не в. Теперішню справу [*себто, азбуку*] розбирали вже 1848. року. Те й її власне робить тяжкою, що її зводять із революційними [розуміється, польськими] спробами, яким уряд не ваче простягати слоу руку. Тута справа не в фільольогії, а в це питання політичне (*nejedná se tu o filologii, něbrž o politické poměry; es handle sich da nicht um Philologie, sondern um eine politische Frage*). Емітрація [поль-

усуненням кирилиці віднаде парод, а то й вірі: що «з латиницею пропаде й дух українського народу й віра»¹³⁴); за акт явно політичний, ворожий для української нації, акт накинений, придуманий чужими на затрату «народности руской»¹³⁵). Дехто догадувався, у зв'язку з ролю Іречка, що тут грають ролю чехи¹³⁶), які хочуть загарбати провід над слав'янами, тим то дехто схилився вже більш до польської латиниці, ніж до чеської¹³⁷). Але ж найбільше зв'язували цілу акцію з загальним становищем українців у Австрії¹³⁸), і головню з наміром намісника та поляків скомпромітувати українців перед Австрією, щоб відтягнути їх від вірності цісареві¹³⁹). Цілком справедливо підносили¹⁴⁰), що латиниця внесе розбрат (*Zwiespalt*) між український народ, не кажучи вже про загальне невдоволення. В обороні перед введенням латиниці було, з огляду на важкі часи, що їх переживали тоді українці в Австрії, багато недосказаного. З огляду на вічні підозріння в симпатіях до Москви, члени Комісії не могли отверто підносити одного з дуже важких аргументів проти латиниці, який їм диктувало почуття національної єдності з Наддніпрянщиною. Тимто вжито тут аргументу

ська, розуміється] безпечно вхопиться цілої справи й використає її у своїй душі і т. д.

¹³⁴) лист Куземського до Григ. Шашкевича, Укр.-русь. Архів, VIII, ст. 73.

¹³⁵) пор., «за письмомъ руне церквомъ и обрядъ» (*ibidem*, ст. 74)

¹³⁶) пор. лист Ів. Головацького до брата Якова в 15/V, 1859 (Студинський, *op. cit.*, ст. 446).

¹³⁷) пор. лист Малиновського до Гр. Шашкевича: мовляв, «між слав'янами поляки, росіяни та чехи воюють за перевагу, за принципат, чехи хочуть нам своє панування накинати, а ми, як не хочемо мати нічого спільного з поляками й росіянами, бо не хочемо грати великої світової політики, то й не хочемо чеського принципату» [*wollen wir das tschechische Prinzipat nicht haben*], Укр.-русь. Архів, VIII, ст. 53, лист VI, із 9. червня 1859. В такому самому душі висловився Гр. Шашкевич у листі до Як. Головацького в 9/VII, 1859 [здається, під впливом поглядів Малиновського]: «абы нерховність чесины до якої стремлять чехи хотіли надъ австрійськими Слов'янами оутвердити и надъ Русинами, що, якъ долго азбука стояти буде, абсолютно видится невозможнымъ» (Студ. *op. cit.*, ст. 465). Про ту «світову політику», у зв'язку з латиницею, згадує Малиновський ще раз (*ibidem*, ст. 66), що, мовляв, «спір за кирилицю викликано тільки тому, щоб «uns Ruthenen, die wir in die Weltpolitik nicht spielen wollen, aufzurütteln und in dieselbe hineinzuwerfen» [лист X, в 20/VI 1859] ...

¹³⁸) «Latein-tschechisch wird Niemand von den Ruthenen schreiben, sondern lieber schon polnisch (відкр. Малин.), und zwar um so mehr, als unsere Annäherung an die Polen uns manche Sekaturen ersparen würde. Ja, die Ruthenen würden ihren Sprachunterricht lieber ganz fallen lassen (відкр. мов), und sich dem polnischen (відкр. Малин.; надруковано помилково: politischen) zuwenden, sich damit begnügend, dass das Kirchenslavische des Ritus wegen nach alter Art gelehrt werde» (відкр. мов), Укр.-русь. Архів VIII, ст. 53 [VI. лист М. Малиновського до Григ. Шашкевича в 9/VI, 1859]

¹³⁹) Укр.-русь. Архів, VIII, ст. 67 [лист Малиновського до Григ. Шашкевича в 1/VII 1859].

¹⁴⁰) *ibidem*, ст. 69 [лист Малиновського до Григ. Шашк. в 6/VII, 1859]

¹⁴⁰) Die ruth. Sprach- und Schriftfrage, ст. XXI, ст. 160 [Й. Лозинський, Bemerkungen über den Vorschlag і т. д.].

релігійного; з заведенням латиниці, мовляв, галицькі українці нашкодять виконати завдання, що на них колись поклав був папа Урбан VIII. (відомий вислів: *O, mei Rutheni, per vos ego Orientem spero convertendum*)¹⁴⁰). Але ж у приватному листуванні проскакує виразно й цей аргумент¹⁴¹). Та найважливіше, чого боялися українці, це — відірвання від давньої традиції, зірвання з давнім українським письменством, як це видно з відповідей і Малиновського, й Куземського, й Головацького, а тисячолітньою, як казали тоді, історією. Виходячи з цього чисто емоціонального аргументу, можна, нарешті, і зрозуміти вигук Івана Головацького, що на чутку про наради Комісії у Львові писав братові Якову — *finis Ruthenise!* (лист із 15/V., 1859, Студ., *op. cit.* ст. 466). Коли з цього тільки боку підходити до справи, то, може, і зрозумілі будуть ті аж надто сильні слова, такі кривдні для Іречка, що ними обриднувано саму акцію¹⁴²), й ясний стане той відпір, із яким до неї поставилися члени Комісії. Педагогічний бік — грав тут роль незначну; невелика користь для школи з переходу на латиницю не могла, мовляв, зрівноважитися зі шкодою для самого народу, і це бачили не тільки українці, а й члени Комісії — німці, що допускали паралельне існування обидвох азбук для української літератури¹⁴³). Найслабші контраргументи були — лінгвістичні, але тут мали допомогти Комісії голоси найавторитетніших тогочасних слявістів — Й. П. Шафарика¹⁴⁴) і, як вонс не дивно, і творця наукової системи

¹⁴⁰) *ibidem*, ст. XXVII [Литвинович].

¹⁴¹) Пор. V. лист Малиновського до Григ. Шашкевича з 8/VI, 1859: „Wird uns die Latnica von Ruszland abschneiden, ungeachtet welcher die Polen so sehr für Ruszland schwärmen? Welches Mittel wird man ergreifen, um die Polen (підкр. Малли.) von Ruszland abzuschneiden? Man gestattet den Polen ihre Literatur aus Russisch-Polen zu beziehen: warum will man uns von der Literatur der 13 Millionen Ruthenen in Ruszland abschneiden?“ [Укр.-русь. Архів, VIII, ст. 49—50].

¹⁴²) Пор. вислови Литвиновича [в листах до Гр. Шашкевича, Укр.-русь. Архів VIII]: Todesstosz [ст. 1.], Gewaltstreich (1, 9), Attentat (1, 6, 10), Teufelswerk (2), Höllenwerk (5), Machwerk (6); Куземського (Die ruth. Sprach- und Schriftfrage): Machinationen (16), unglücklicher Antrag (34); Головацького (*ibidem*, ст. VIII): hinterlistige Intrigue і т. д.

¹⁴³) Die ruth. Sprach- und Schriftfrage, ст. 193 [Григ. Шашкевич], 165 [Литвинович]...; німець Мош звертав у приватній розмові з Іречком [28/VIII 1859] увагу на те, що селяни тому вчать свої діти, щоб вони могли „gleich dem Djak Kirchenbücher lesen“, і коли буде введена латиниця, то „запал для школи в селян постане“ [Нім. денник, ст. 2].

¹⁴⁴) Про це читаємо в листі Малиновського до Григ. Шашкевича з 5/VI 1859 р. [Укр.-русь. Архів, VIII, ст. 46]: „Ich habe heute zum Protokoll die mir von Wien zugesendeten Gegenerklärungen [підкр. моє] des Miklosič und Szafarziks übergeben“. Те саме згадується в „Die ruth. Sprach- und Schriftfrage“, ст. LIII. Не думавмо, щоб Шафарик окремо щось писав, а просто все йшло — *via* Відень. У листі до Якова Головацького з дня 30/V 1859 Б. Дідицький писав так:... „донесу Вамъ еще, що и самъ І. П. Шафарикъ, тесть Гна Ър..., вовсе неудоволенъ изъ своего вятя, що тотъ на далеко пошколъ на не свое поле! О семъ писалъ недавно молодой Шафарикъ-сынъ къ одному изъ моихъ профессоровъ [Г. А. Людвигу], а тотъ вѣдаючи

української латиниці, що з переконання вжив її у своїй *Vergl. Lautlehre*, 1852. р.¹⁴⁶). — Фр. Мікльосіча, який іще рік перед Комісією висловився був за реформу українського правопису в дусі Вука Караджича¹⁴⁷)...

Та тільки й ті вчені — системи Іречкової латиниці не розбирали. Не займався нею ніхто з наших учених, згадуючи про неї тільки принагідно¹⁴⁸). І тільки Франко, поминаючи її розбір

о нашомъ дѣлѣ, навѣстивъ мене о томъ приватно" [Студ., *op. cit.*, ст. 449]. Все, як бачимо, йшло через руки Головацького [таксамо й думка Мікльосіча] та Головацький, щоб не надто відто було його руки, відступив цю справу Малиновському, щоб він дав її до протоколу. Єце „mittlerweile eingezogene Aeusserung der berühmtesten slavischen literarischen Autoritäten" (*Die ruth. Sprach- und Schriftfrage*, ст. LIII) — а другої руки. В листуванні між в'ятем і тестем — немає згадки про становище Шафарика в цій справі.

¹⁴⁶) Пор. його слова: „Was das alphabet anlangt, dessen ich mich in dieser abhandlung bedient, so habe ich das bulgarische und das kleinrussische, von denen das erstere mit einer einzigen ausnahme, das letztere gewöhnlich (підр. *мос*) mit cyrillischen buchstaben geschrieben ward, mit lateinischen buchstaben geschrieben; ich habe die überzeugung gewonnen, dasz das entsprechend vermehrte lateinische alphabet zur bezeichnung der laute beider sprachen angemessener ist, als das cyrillische. Ich erlaube mir diese abweichung von dem herkommenen um so eher erlauben zu können, als weder bei der einen noch bei der anderen sprache eine etwa vorhandene literatur berücksichtigt war". (*Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen*, Wien, 1852, ст. X).

¹⁴⁷) Пор. лист Івана Головацького до брата Якова в 28/VII, 1858: „Микл. говоривъ... добро говорить было бы, если бы Русины оставили свою дотеперѣшнюю ортографію, а приняли бы что то въ родѣ Вука Караджичевой" [Студ., *op. cit.*, ст. 407]. Ці слова важко погодити з тими думками, котрі в імені Мікльосіча надрукував Дідицький у листі до Як. Головацького в 30/V 1859 (Студ., *op. cit.*, 448), мовляв, він, Мікльосіч, уважав „die slavisch-ruthenische Schrift als die einzige" відповідне для української мови, та що він „in keiner anderen Schrift", які він знав, не находить відповідних знаків на и, я, ѓ, і передусім на чистослав'янське (*echt slavisch*) ѣ... Останні слова приневолюють віднести до автентичності заяви — в недовір'ям [Мікльосіч усе і скрізь писав за укр. ѣ — 'і]. А так Мікльосічеве становище в цій справі не вонсім'ясне. Чи не града часом тут ролі амбіція, що його до акції не запрошено? Такі думки насуваються, як читати лист Дідицького до Головацького в 30/V, 1859. Коли Мікльосіч говорив перед викладами на університеті проти української латиниці й цілої акції 1859. р. „съ нѣякимъ пристрастіемъ справедливаго оскорбленія", і коли Дідицький його поспитав, чи не має він яких указок або запитів „въ выше, отвѣтилъ рѣшительно, що уже выше 4 дѣтъ В. Министерство не призываетъ его никогда къ яковому совѣту и ему здается, яко бы отъ того часу всю ласку и довѣрїе утратилъ" [Студ., *op. cit.*, 448—449]... Заяву Мікльосіча проти латиниці, зі слів Дідицького, wraz із листом його, Мікльосіча, редакторові Дідицький послав [Мікльосіч довгенько тягне в доволом, пор. Студ., *op. cit.*, ст. 453, 455] до редакції „Lemberger Zeitung" [Студ., *op. cit.*, 457, лист до Як. Голов. в 13/VI, 1859], але, здається, її там не надрукували. Тоді Дідицький видав її метеликом у перекладі на українську мову [кирилицею] п. з. „Освѣдченіе рѣской азѣбкн дотычающе" [передруковане Ів. Франком, *Укр.-русь. Архів*, VIII, ст. XIX—XX].

¹⁴⁸) Ом. Огоновський, *Исторія литературы руской*, „Зоря", 1887, ст. 136—137 [помітка].

на боці, висловився про Іречків правопис, що він «справді має високі прикмети науковости»¹⁴⁹).

А проте Іречкова система латиниці в історії української філології своє місце має, має вона своє видне місце і в історії розвитку ідей про латинське письмо в нашому письменстві, і в історії спроб української латиниці. Вже хоч би через те, що Іречків „Vorschlag“ появилася був друком...

Тільки ж треба зазначити, що Іречків проєкт на інші системи української латиниці впливу не мав, як це показано в праці про «Правописні системи Михайла Драгоманова» («Драгоманівський Збірник» Укр. Висок. Пед. Інституту, Прага, 1930/32, ст. 172—173, відбит., ст. 30—31), хоч деяка схожість між Драгомановою й Іречковою системою — очевидна...

*

Хоч Комісія висловила у принципі проти латиниці й навіть її не розбирала, то проте дебати в ній допомогли (на другому засіданні) Іречкові усунути «невеличкі недостатки» (die wenigen Unzukömmlichkeiten) його проєкту („Bericht. st. 24). Це пізнати і з додатку до кінцевого протоколу, долученого до розпорядку міністерства освіти з 25. липня 1859 (ч. 956), яким запроваджувало зреформовану кирилицю у школах¹⁵⁰). Там розбирано ще раз усі звукові закони української мови, і порівняння їх тексту (ст. 205—208) з надрукованими такими самими законами в „Vorschlag“-у (ст. 6—8) доводить, що й їх автором був Іречек¹⁵¹). Таксамо — II. додаток (ст. 208—210),

¹⁴⁹) Азбучна війна в Галичині, ЗНШ, CXVI, ст. 96; Укр.-русь. Архів, VIII, ст. XVI.

¹⁵⁰) Надрукований у „Die ruth. Sprach- und Schriftfrage“, ст. 203—210.

¹⁵¹) За невеличкими несутніми змінами [н. пр., попропущено порівняння з іншими слов'янськими мовами] та скороченнями, навіть стилізація, адебільша, га сама [декуди вигладжена], ті самі приклади [тільки церковнослов'янські букви старослов'янських слів „Vorschlag“-у замінено у протоколі — латиницею, н. пр., брада — brada, рака — raka, лакхть — lakъ і т. д.], нераз із тими самими помилками (vudučy: Vorsch. 7; проток. 207), з тим самим порядком обговорюваних звуків [азбучним у голосних — виходячи зі звуків старослов'янських, як це все робив Мікльосіч: а, а, е, ѣ, ѣ, је і т. д. — та фізіологічним у приголосних: d, t; h; м'ягчення...]. Пор., н. пр. для прикладу:

VORSCHLAG:

КІНЦЕВИЙ ПРОТОКОЛ:

ст. 6—7

VOKALE:

ст. 205—207

a (altslovenisch, südslavisch und russisch) verwandelt sich in o: paz — roz, лакхть — lokoť, ладня — lođa (ст. 6)

a verwandelt sich in o: paz — roz, lakъ — lokoť; ladia — lođa [ст. 205]

e (altslovenisch, südslavisch, russisch und tschechisch) geht nach č, š, šč und ž in o über: ехчаа — рчоа, щѣдрѣ — ščodryj, шѣакъ — šoik, жина — žona (ibidem) і т. д.

e nach č, š, šč und ž geht in ein o über: бѣчѣа — bdžořa; šelk(ъ) — šovk (ibidem) і т. д.

з законами нової кирилицької орфографії, треба вважати, теж переважно за Іречкову працю — й ми мусимо нею теж зайтися. Порівняння обидвох текстів виявляє саме ці „Unzukömmlichkeiten“ Іречкової латиниці — вони просто в кінцевому протоколі пропущені, й коли б він мав був змогу ще раз повернутися до своєї системи латиниці, він був би ці недостатки вирівняв. Поміж звуковими законами кінцевого протоколу немає таких прикмет Іречкової латиниці: 1) переходу а (ja) в е (je) після шипучих (čes, šerka, „Vorschlag“, 6); 2) переходу праслав. ґ (в Іречка старослав.) в ґ, там-таки, 6, кінцевий протокол домагається писати скрізь ja (ст. 206) — таким чином, відпадало з Іречкової латиниці ґ; 3) «ступіньований» (gesteigert) звук і з о визнано за «непреготоване» і (у, ст. 206), тим то відпадало Іречково — ū (Vorschlag, 7); 4) через сконстатування, що українська мова має тверде та м'яке л, що воно в середозвучі перед приголосними і в минул. часі дієслів переходить у в (u) (ст. 207—208), а в іменників вимова, мовляв, хитається, і там слід писати л (ст. 208) — відпадав Іречків значок і у таких випадках, і з ним ціла теорія про потрібне українське л (Vorschlag, ст. 8, 46—47), і таксамо відпала 5) теорія про існування в українській мові тільки дифтонгів ou, eu і то тільки в орудн. жіп. род. ім., займ., прикм. (Vorschlag, 7, 43), де полішено паралельні форми на -ou, -eu та -ov, -ev (ст. 207) — все це ті недостатки, про які в нас указано на ст. 30.

Крім того, дискусія довела до деяких змін у напрямі етимології. Кінцевий протокол говорить про укр. два знаки на звук и, при чому характеризується н та м як непреготоване і (208); супроти вимови одного українського звука и (з м та і) як „gelindes y“ в Vorschlag-y (ст. 7) — злиття обидвох звуків приписується тільки der Volkssprache, в літературній мові, мовляв, треба відрізнати н та м (ст. 206)¹²². Таксамо цей принцип

KONSONANTEN:

ст. 7—8

Die vollkommene Verwandlung des d vor präjotirten Vokalen ist dž, seltener ž: vydžu, mežu. Altslovenisch žd, russisch ž, südslavisch dj, ĵ, neuslovenisch j, polnisch dz, čechisch z (ст. 7)

c, s, z im Anlaute werden auch dann erweicht, wenn zwischen ihnen und einem nachfolgenden präjotirten Vokale ein Weichlaut oder ein Labial steht: čvit, švetyj, žvizda. Gleiches geschieht, wenn im Auslaute ein Weichlaut folgt: küšť, hvůšť ... (ст. 8)

Правописні зміни повстають внаслідки паради.

¹²² Як виглядала б ця зміна в латиниці [коли б було до неї дійшло] — невідомо. Здається в — дістало б було знак і, ы — у, як воно видно з Іреч-

ст. 207—208

Die vollkommene Verwandlung des d vor präjotirten Vokalen ist dž, seltener ž, nicht žd: vydžu, mežu [ст. 207]

c, z, s werden im Anlaute auch dann erweicht, wenn zwischen ihnen und einem präjotirten Vokale ein Weichlaut oder ein Labial steht: čvit, šviatyj, žvizda. Gleiches geschieht, wenn im Auslaute ein Weichlaut folgt: küšť, hvůšť (kōšť, hvōšť) ... ст. 208 і т. д.

переважив фонетичний у написаннях: *švit, čvit, ... kyšť*, де зм'ягчення *s, z, s*, яке передбачав „Vorschlag“ (ст. 8), кінцевий протокол каже на письмі не зазначувати (ст. 208).

Кінцевий протокол подає ще й інші зміни та додатки¹⁵³), але ж вони для системи Іречкової латиниці вже не сутні; вони мають значіння для зреформованої кирилиці, пододавано їх на те, щоб ними зазначити різницю української мови від російської та церковнослов'янської, наскільки цих відмін не передбачено вже в „Vorschlag-y“¹⁵⁴).

*

Зреформована кирилиця теж — діло Іречка, дарма що укладала її Комісія і прийняла її, щоб... не приймати латиниці. Вона видавалася всім занадто радикальною. І хоч у ній дуже сильно заступлений етимологічний принцип (*š; n, ы; ѡ, ю і т. д.*), то проте в очах тодішніх українців вона була за мало історична, за далеко відходила в бік фонетики. Звідтіля її глумлива назва — какографія¹⁵⁵), бо «ортографією» (на їх

кової транскрипції українських слів у рецензії Головацького „Очеркъ старославянскаго баснословія“ (Časopis Českého Muzeum, 1864, II, ст. 218—220). Там читаємо: *halicko-ruskoji matici* [ст. 220], *ne imili opredilennoho dla duš imeršich místca* (ст. 221), *hovorit* (ibidem), але — *byv, pohyb* (ibidem)... Іречка збив тут із пантелику принцип розрізняти письмом значіння слів, на некористь фонетичної системи української мови, й це його хитання використали його противники (Die ruth. Sprach- und Schriftfrage, ст. 139: Головацький, 191: Григ. Шапкевич): на конференції, де це й Лозинський, певно [як у своїй граматиці, ст. 20], стояв за *ы* задля „розрізнення“ — Іречек дався „переконати“, що один значок [y] на кирил. *и* та *ы*, це теж — одна з „Unzukömmlichkeiten“ його латиниці...

¹⁵³) н. пр., замість „*e, je wird namentlich in der Declination der Adjektiva und Pronomina zu o gesteigert*“ (Vorschlag, ст. 6) сказано: „*e wird in der Deklination i t. d. namentlich vielfach zu einem präjotierten o gesteigert*“ (ст. 205); пропущено приклади *rod, sl'oz, ma'ovanyj*, при чому зазначено, що „цей звук треба й писати durch ein präjotiertes o“; може бути *odyn* та *oden* (206; у Vorschlag-y, ст. 6 — тільки *odyn*); пропущено про приставне *v* перед *o* (Vorschlag, ст. 7), дарма що Іречек радив його не зазначувати (ibidem, ст. 42), так, що зреформована кирилиця казала писати *ѡвци, ѡрла*, ст. 209; таксамо у словах: *chvoryj, chvorüšť* (ст. 8)... Щодо додатків, то вони мають характер обережності перед церковниною, н. пр.: що *ra, la* замість *oro*, *olo* допускається як винятки, наскільки вони „in der Volkssprache begründet sind“ (ст. 205), що *d* не може м'ягчитися на *žd* (ст. 209), а *žč*, як наслідок м'ягчення *ž*, „kommt nur ausnahmsweise in ruthenischen Wörtern vor“ (ст. 237), що *ь* є тільки знак м'ягчення (ст. 206) та що *ж* відповідає, отже „не треба його писати“ (ibidem). Непотрібний із погляду літературної мови — а тут скрізь підноситься різницю між Schrift- i Volkssprache — додаток, що в 3. ос. одн. дієслів *t* відповідає не тільки після *e* [як було в Vorschlag-y, ст. 8], але й після *a*, і приклад на це: *sbyrat* [ст. 207]...

¹⁵⁴) н. пр., що *e* не має сили м'ягчити попередній приголосний (Vorschlag, 6; прот. 205), таксамо як *i* у (7; 206); що закінч. *gen. sing. adj. masc. i neutr. -oho*, а не *-ago* (russisch *-avo*, Vorsch. 6; прот. 205); що коротке *o* [себто таке, що не перем'ячується] в вимові на *a* не переходить [7; 206]; що українці знають *h*, не — *g* [8; 207], приросток *vy-* не — *iz-* [8; 208]; що в інф. закінч. *-tu* не скорочується [7; 206] і т. д.

¹⁵⁵) Die ruth. Sprach- und Schriftfrage, ст. LXIX.

погляд) могло бути тільки те, що мало в собі всі прикмети історичності, етимології...

Справді, какографія — так будемо звати її й ми, хоч зовсім не у глумливому значінні, а просто для скорочення, щоб вона мала якусь назву — какографія мала багато фонетичних елементів: відкидала всі непогрібні в українській мові церковні значки: ѣ, џ, ѡ, ѵ; ж на кінці слів, залишаючи його тільки у зложених словах та перед преїотованими голосними (розкрити, сжксти, аджютант); викидала з ужитку Ѧ та ѧ, замінюючи їх одним значком ѩ та ѫ; вводила г', щоб одрізнити його від г; утворювала, аналогічно до ѩ (ja), ю (ju), к (ji) — значок на преїотоване і (и) та о (іо) — писати замість іо — і не дозволялось (ст. 209); заводила, аналогічно до фонетичного значіння в після голосних (ст. 209), в і в сполуках ѣі + cons. і в II. дїсприкм. минул. часу (текстий, кокк; писав, -ла, -ло), задержуючи л у визвуку іменників (ст. 210); після ч, ж, ш казала писати о скрізь там, «де народ виразно вимовляє ю» (чорний, шокк, 209); сполучувала одним знаком (к) і <ѣ, е (рѣка, ксти; мѣд, вѣбли, сетворѣна, і навіть селокій та келѣи, ст. 209)...

Але ж віддавала вона поважну данину й етимології: залишала два знаки на звук и (з «етимологічними» прикладами: бити schlagen і бити sein, при чому форма теп. час. чомусь бни, ст. 208), зазначаючи, що «в літературній мові слід обидва звуки відрізнити, хоч народня мова знає ту різницю тільки в поодиноких говорах» (ст. 206); казала для і < о «в етимологічних оглядів (Rücksichten) уживати в письмі о з циркумфлексом» (ст. 206), але к перед ѡ не зазначувати: ѡвцю, ѡрла (ст. 209); преїотовані — їх треба писати тільки: ѩ (ja), и (je), к (ji), іо (jo), ю (ju), — мають подвійну функцію: писний, дына; денн, вѣбли; ксти, королѣк; маліованый, на іо — јо прикладу нема; жю, трафлю (ст. 209); у визвуку складу м'ягчення приголосних (їх 8: д, з, л, н, р, с, т, ц) зазначає — ѧ (ст. 209—210);...

Є ще й багато недосказаного; деякі закони можна собі скласти з прикладів, як і в латиниці, н. пр., що закінчення прикметників по к, г, х є — -ій, не -ий (свхій, горькій — sic! — ст. 209, тяжкій, 210), в латиниці — у (пор. molodeńkuj, Vorschlag, 58; velykuj, 54 і т. д.); що треба писати — мм, ст. 209 (етимол. принцип), але — моѣх, моѣм, доброѣ, ст. 209 (фонет.); що скрізь треба зазначувати палят. ц в наростках -ець, -ця: отиць, ст. 210, лица, ст. 209, ѡвцю, ст. 209... але ж де все могла дати тільки граматика української мови, складена на основі цього правопису...

Какографія забезпечувала назверх сяк-так українську мову, щоб її не сплутувати з церковнослав'янською й російською. Тим більш, що ще мала бути придумана окрема форма цивільного письма, відмінна від російської гражданки¹⁵⁶), а до того часу можна було вживати тільки — кирилицьких букв, що їх мали українці в церковних книжках (ст. 203)...

В історії розвитку нашої правописної справи в Галичині цей правопис був великим кроком наперед, як спроба примирити давні традиції (церковні) з вимогами народньої мови — він краще промощував шлях до т. зв. кулішівки, ніж максимовичівка, що її заведено в школах Галичини й Буковини в 80. рр. XIX. ст., й що проти неї так воював Драгоманів... А проте його не прийняли і прихильники народньої мови в письменстві¹⁵⁷), не кажучи вже про т. зв. об'єдинителів, що над викиненими буквами гіркі сльози проливали¹⁵⁸). Усі на нього ляялись, і «какографія» була для нього назва обох таборів¹⁵⁹). В найліпшому випадку про нього говорили з апатією¹⁶⁰)... Навіть із історичного погляду не зазнав цей правопис справедливого оціну¹⁶¹)... .

Доля какографії відома; про неї ми згадували на стор. 5—6.

А на її долі Іречек, творець такої цікавої системи української латиниці та співтворець народньої української ортографії на кирилицькій підтані, міг перекопатися, що правопис — не виключно лінгвістична справа, що реформу ортографії, з якою люди зжилися, проводити тяжко, та ще й до того, як беруться до того люди чужі, й за реформою, хоч і як скромно, ховається політичний підклад... Тоді й найбільш льогічний, і найпо-слідовніший, і найбільш науковий правопис, складений за всіма вимогами законів мови — не прийметься... .

Іречек, ясна річ, цього не знав, хоч робив свою роботу в найкращих намірах... .

¹⁵⁶) „eine скоропись nach unseren alten MS (— Manuskripten) herzustellen“ [лист Малиновського до Григ. Шашкевича, Укр.-русь. Архів, VIII, ст. 51, лист із 8/VI, 1859].

¹⁵⁷) Пор. лист Гр. Шашкевича до Я. Головацького з 9/VII, 1859 (Студинський, ор. сіт., ст. 467): „щобудь-бы тамъ Ваша славетна комиссія составлена изъ такихъ Русинѣвъ якъ Гол. Мошь, Сѣлибъ або и Черк., Ъречекъ, Полянскій о руской правописи оухвалила, то оставляю той комисси самѣй, нехай собѣ пише; для мене она не была и не буде законодательною въ ничѣмъ“; або лист Ів. Голов. до Якова з 14/III, 1860 (ibidem, ст. 490): „новой ортографіи Вы словоцкій подъ никакимъ условіемъ не приметъ, скорѣе откажется всего; такъ по крайней онъ говоритъ...“

¹⁵⁸) Пор. лист Ів. Гушалевича до Я. Головацького з 1860. р.: „одно что не могу Вамъ отнустить есть то: чому Вы дали нашему ь упасти. Ахъ Боже мнѣ такъ опасно и скучно безъ ь что не могу съ тою мыслію привыкнуть. Все то уже наше паденіе... (ibidem, ст. 498). Таксамо Кривницький, ibidem, ст. 460. Дідицький уважав „уступки, сдѣланныя въ комитетѣ — пораженіемъ, которое нанеде на насъ такихъ же еще больше“ (ibidem, ст. 458 лист із 13/6 1859).

¹⁵⁹) Григ. Шашкевич, Студ., ор. сіт., ст. 499, лист до Я. Голов. з 3/2 1861; Die ruth. Sprach- und Schriffrage, ст. LIX.

¹⁶⁰) Н. пр., Малиновський у листі до Григорія Шашк. з 8/VI, 1859. [Укр.-русь. Архів, VIII, ст. 51], або Іван Головацький до Якова, лист із 12/XII, 1859: „Это уже слишкомъ несправедливо, чтобъ людей старыхъ и вжишихся въ какую выбудъ привычку, принуждать по старости учиться писать. Пусть бы правительство поврѣстало только на новомъ, молодомъ поколѣннѣ, а старыхъ бы лучше оставитъ въ покоѣ“ (Студ., ор. сіт., ст. 480).

¹⁶¹) Н. пр., Ом. Огоновський найшов для неї тільки таку характеристику: „Не долго ждали [Русини] усуненя той непотрѣбной новизны“ [Ист лит. рускон, „Зоря“ 1887, ст. 35].

До думки про самостійність української мови, про потребу її розвитку на основі народньої мови, про konieczність зміни дотеперішнього її церковнослав'янського правопису чи на латиницю, чи з полишенням кирилиці, але на сильно зреформовану, таку, що характеризувала б цю мову як самостійну, відмінну від церковнослав'янської та російської — Іречек дійшов на основі слявістичних студій, зв'язаних із його становищем, як голови видавництва шкільних книжок. Крім того, як ми вже бачили, він займався українською мовою зокрема ще у зв'язку з відомою нам акцією австрійського уряду в 1859. р. Але ж не був це тільки «службовий обов'язок», а дійсно, Іречек, пізнавши будову української мови, як тільки можна було чужинцеві її пізнати на основі бідної тодішньої української граматичної літератури (*Vorschlag*, ст. 10) — пізнавши її фонетичні та словотвірні закони, зацікавився нею, виробив собі ясний погляд на структуру цієї мови й не змінював цього погляду вже ніколи.

Зацікавила Іречка українська мова, головню, тому, що вона, на його погляд, «займає своєю звуковою системою середннє місце між чеською й польською з одного, російською, старо-¹²²⁾ й новословінською та південнослав'янською (себто, сербською) — з другого; що вона у своєму лоні зберігає дещо таке, що може причинитися і спричинитися до розв'язання проблем у інших слав'янських мовах» (*Vorschlag*, ст. 8). Але ж найбільш українська мова притягла його увагу тим, що, на його погляд, це «мова для чехів незвичайно цікава (*přezajímavý jazyk pro nás*), хоч і як важко її пізнати через те, що українці нею не пишуть (*Rusíni jím nepíší*), псуючи її, здебільша, русизмами та церковнослав'янами» (з листа до Гатталі з 18/V., 1859)¹²³⁾. . . «Українщина мова така цікава для фільольога, і саме для чеського така важна (підкр. мое)! Бодай я, бувши присуджений студіювати ту мову, не перестану вже хоч трохи з неї користати (*těžiti s ní*) для нашого (чеського) мовознавства. . . Незвичайно важне (*předuležitě*) студіювання українських говорів» — для пізнання того, який давній народ слав'яни. «В Коломиї, н. пр., говорять до сьогодні *svatyj*, зате скрізь инакше *švětyj* або *švjatyj*. Узагалі схожостей із чеською мовою понад міру багато. Тільки тут потрібно розуму та ясного погляду, щоб усе це було зібране з користю. . . Про історію та давність слав'ян іде краце й певніше нз можна зачерпнути, як у племен, де й досі є багато говорів, у словаків, українців (*rusínů*) південних слав'ян, а то, може, й росіян (*Rusů*)¹²⁴⁾. Сам Іречек признається, що, студіюючи Королеводвірський рукопис, до де-

¹²²⁾ Старословінська мова, за Мікльосічевою термінологією — староболгарська.

¹²³⁾ Лист у Чеському Національному Музеї у Празі під званом 2 F 51.

¹²⁴⁾ Лист до Гатталі після повороту зі Львова, ст. 3—4, див. у нас, стор. 70.

яких старочеських властивостей дійшов через студії української мови (*rusinštiny*)¹⁴⁵).

Автім ту схожість між українцями, передусім карпатськими — він думає, що Карпати є «без ніякого сумніву колискою й чехів» — та чехами Іречек добачав не тільки в мові, але й «у звичаях, обичаях, у піснях, приповідках і взагалі в народньому житті»¹⁴⁶). На жаль, із українського боку мало на тому полі зроблено; на жаль, «українцям узагалі і передусім галицьким недостає (*schází*) Караджіча»¹⁴⁷) (підкр. моє). Коли воно варта розібрати все життя цих людей, — що «зберегли багато недоторкнутого західною освітою й оригінального» — то слід «простудіювати й говори та підговори (*podřečí a různorečí*)¹⁴⁸) українські в усіх околицях (*končinách*) галицької та угорської Руси, відповідно до сучасних потреб і наукових вимог, треба скласти словник усїєї народньої говірки (*mluvy*) більш-менш таким способом, як його склав для сербохорватів (*Jihoslovánům*) Караджіч» (там-таки, ст. 220)...

Іречек не переставав безнастанно вказувати на калічення української мови галицькими письменниками, доки ... доки взагалі ще думав, що це на щонебудь може здатися. Ще з початком 1866. р., пишучи дуже прихильну звістку про віднову діяльності Галицько-руської Матиці¹⁴⁹), у зв'язку з постановою (в червні, 1864. р.) видавати «Науковий Сборник», та бажаючи «Сборник»-ові набути для українського народу тої ваги, що її для чехів від 1827. р. набрав орган Чеської Матиці „*Časopis Českého Muzeum*“, — Іречек ізвертає увагу редакції на те, щоб прийняті до «Сборник»-а статті менше віддалялися від характеристичних форм української мови, як це можна було замітити в дотеперішніх зшитках» (ст. 164).

Але далі, коли прийшли відомі публичні заяви з Галичини про «одну мову та дві вимови», про літературну спільну мову з росіянами — коли явно виїшли наверх приховувані за правописом «русизаційні» тенденції більшости галицьких письменників, проти яких Іречек 1859. р. боровся — ми вже ніде не читаємо ні його остраг, ні його уваг про українську мову взагалі. Маючи потвердження в виступах галицьких українців, що, мовляв, до-

¹⁴⁵) З листа до Гаттали з 28/XI, 1859. р.

¹⁴⁶) Рецензія [підписана відомим Іречковим — J. J.] на „Очеркъ старославянскаго баснословія или мивологія“, составленъ Я. О. Головацкимъ, 1860, у *Časopis-ě Českého Muzeum*, 1864, II., ст. 223.

¹⁴⁷) *ibidem*, ст. 219.

¹⁴⁸) Терміна Шафарика в його *Slowansk-omy Národopis-ě* II. vyd., 1842. р., ст. 3: *jazyk, mluva, řeč, nářečí, podřečí, různorečí*.

¹⁴⁹) *Der ruthenische Literaturverein Haiscko ruska Matica in Lemberg*, „*Oesterreichische Revue*“, IV. Jg., 1866, I. Heft, Januar, Wien, ст. 162—164. Стаття підписана теж початковими буквами J. J. — але ж про неї Іречек ігадує, як про свою, у списі своїх творів, долученому до автобіографії на стор. 4. під роком 1866.

носи Голуховського правдиві, Іречек, усе зорієнтований проти Росії й росіящини, Іречек, австрійський міністер освіти за міністерства Гогенварта (1871), але й чеський патріот у душі тодішніх чеських консерватистів — хвалиться у своїй автобіографії, що, мовляв, його „*hlavní snahou bylo, aby provedl rovnoprávnost v vyučování vyšším*“, і що це йому „*úplně se povedlo v Haliči, kde na universitě lvovské zavedena... polština*“¹¹⁰). В цій автобіографічній згадці говориться про введення в життя багатьох шкіл чеських та сербохорватських, за що Іречек „*od protivníkův rovnoprávnosti národní byl stíhán*“, але ж про українські шкільні «здобутки» не говориться нічого. Від 1867. р. всі школи у Східній Галичині були спольонізовані, центральний уряд полишив українців — полякам.

А проте ще 9 літ перед своєю смертю, вже з Праги, як голова чеської корол. „*Společnosti nauk*“, листом із 2. серпня 1880. року, Іречек ізвертається до польського фільольога Яна Гануша, щоб він використав нагоду, живучи на „*půdě ruské*“, й «докладно проаналізував (*propátral*) й наглядно (*očitě*) описав говір (*podřečí*) тамошньої околиці (*končiny*), яка певно містить у собі багато цікавого не тільки до пізнання української мови (*jazyka maloruského*), але взагалі для слав'янської фільольогії»¹¹¹). Як свідчить сам Гануш, слова «шановного чеського вченого» дали йому спонуку до того, що він почав звертати пильну увагу на українську мову¹¹²).

Це доказ на те, що Іречек до глибокої старости непохитно стояв при поглядах щодо української мови, які здобув собі недобровільними студіями українщини, поглядах, які даремно старався прищепити українським членам правописної Комісії в червні 1859. року...

А, може, дальші розшуки по архівах дадуть іще які свідоцтва про «щире серце» (*Eifer*) Іречка для української мови, та що

¹¹⁰) див. „*Dozůstalosti*“, зм. 14 К 46, ст. 2. [окремі листок]; та сама біографія, написана рукою Константина Іречка й повиправлювана батьком Йозефом, зм. 14 L 55.

¹¹¹) Dr. Jan Hanuš, O jazyku maloruském, „*Slovanský Sborník*“, II. ročník, Прага, 1883. р. ст. 184. [випис із листа поміщений удолині статті як помітка].

¹¹²) *Ibidem*, ст. 185. Ян Гануш (Hanusz), родом із Східньої Галичини [1858—1887], від 1884. р. доцент порівняльного мовознавства на віденським університеті, написав багато праць із польської граматики, й від 1883. р. займався й українською мовою. Крім ізгаданої розвідки, надрукованої у „*Slovansk*“-ому „*Sborník*“-у (ст. 184—190, 243—249, 291—299) — де він, добрий знавець української мови, виявляється цілком добре зорієнтованим у тодішній українській граматичній літературі, дає свої орфографічні помітки й поради [саме тоді почав виходити зшитками Желехівського укр.-нім. словник, пор., *Sborník*, ст. 294] — він полишив іще розправу [1884] про наголос українських іменників (*Über die Betonung der Substantiva im Kleinarussischen*, „*Archiv für slav. Philologie*“ VII, ст. 222—255, 325—385) та реферував про українські фільольогічні видання у „*Przewodnik*“-у „*naukow-im* та *literack-im* із 1884. р. (O kilku najnowszych pracach nad językiem Rusinów).

нове покоління, з історичного погляду, направить ту кривду, яку заподіяли йому сучасники й учасники акції з 1859. р., акції, що для Іречка «крім непримностей, не мала ніяких інших наслідків»¹¹³⁾.

Може, Гануш був не одинокий, що його Іречек загривав до студювання української мови?

Revnice u Prahy,
1930/1932.

ДОДАТКИ.

1.

Звідомлення (**Bericht**) Йос. Іречка міністрові Львові гр. Тунові про успіхи Комісії, настановленої у Львові для внормування українського правопису.

Euere Excellenz!

Zurückgekehrt von der in Folge des hohen Auftrages vom 8 Mai 1859 Z. 634 CUM unternommenen Dienstreise beeile ich mich von dem Erfolge derselben Rechenschaft abzulegen.

Bevor ich zu der Darstellung von Thatsachen schreite, darf ich es nicht unterlassen, den Standpunkt zu bezeichnen, von welchem ich die mir gewordene Sendung auffassen zu müssen geglaubt habe.

Die Literatur der Ruthenen hat seit dem J. 1848 mehrere Phasen durchgemacht und ist in der jüngsten Zeit in einen desolaten Stillstand gerathen, dessen Fortdauer in keiner Beziehung als wünschenswert erscheint¹⁾, dessen Behebung aber durch einen inneren Aufschwung der Ruthenen selbst durchaus nicht herbeigeführt werden kann. Die ruthenischen Literaten sind auf falsche Bahnen gerathen, von denen einzulenken ihnen die Einsicht und der nur durch Einsicht gehobene feste Wille abgeht [2]. Dazu treten noch äusere Schwierigkeiten, denen die Ruthenen selbst zu steuern wider nicht im Stande sind.

Unter solchen Umständen blieb nichts anderes übrig, als dass die Regierung selbst ein Mittel ergreife, um eine naturgemässe Fortentwicklung der ruthenischen Literatur als Trägerin der Volksbildung anzubahnen.

Das Streben der Ruthenen ihre Muttersprache zu bilden und durch deren Pflege das seit Jahrhunderten vernachlässigte Volk geistig zu heben, ist ziemlich neuen Datums. Erst das J. 1848²⁾ rief in dieser Beziehung eine regere Bewegung hervor, welche dadurch eine Weihe erhielt, weil sie vorwiegend den Interessen der österreichischen Regierung diente. Aber so wohltuend die damals gegebene Anregung war, so kann doch nicht in Abrede gestellt werden, dass die Ruthenen davon überrascht waren³⁾.

Bis 1848 hatten sie äusserst wenige Volksschulen; von einer Beachtung des Ruthenischen in höheren Lehranstalten war keine Rede. Die literarischen Leistungen beschränkten sich ausschliessend beinahe auf poetische Ergießungen [3]. Die wenigsten unter den gebildeten Ruthenen waren

¹¹³⁾ Ottův Naučný Slovník, т. XIII, в 1898. р., ст. 543.

¹⁾ першочо було: aufgefasst werden kann.

²⁾ першочо було: war es, welches... hervorrief.

³⁾ перш. не було: und dass dieser Umstand auf ihre Fortentwicklung nicht ohne nachhaltigen (perекр. störenden) Einfluss bleiben musste.

ihrer Muttersprache mächtig, ja man fing erst an, sich an den Gedanken zu gewöhnen, dass dieselbe einer literarischen Entfaltung fähig sei.

Unter solchen Verhältnissen wurde mit einem Male die ruthenische Sprache in den Mittelschulen eingeführt, eine Lehrkanzel für deren wissenschaftliche Ausbildung an der Landes-Universität errichtet, Volksschulen mit ruthenischer Lehrsprache wurden gegründet und der Literatur ein weites Feld nützlicher Thätigkeit erschlossen.

Es darf nicht Wunder nehmen, wenn sich ein einheitlicher Vorgang bei einer in so manigfachen Richtungen gebothenen Strebsamkeit nicht geltend machen konnte. Im Ganzen und Grossen musz man jedoch anerkennen, dass der allein richtige Weg eingeschlagen wurde, nemlich man war bemüht, die ruthenische Volkssprache aus ihr selbst zu einem täglichen Medium der Volksbildung, zu einer Schriftsprache heranzubilden. Fremdartige Elemente, die hier und da anklebten, wären mit der Zeit von selbst [4] gefallen.

Mittlerweile bereiteten sich auf einem anderen Gebiete Vorgänge, welche späterhin einen bedauernswerten Rückschlag auf die ruthenische Literatur auszuüben drohten.

Gleich, nachdem der erste Enthusiasmus für die Hebung der Volkssprache unter den slavischen Stämmen Oesterreichs sich gelegt hatte, und das Bedürfnisz ernster Arbeit eintrat, machte sich, schon im J. 1849, hier und da der Gedanke vernehmbar, das mühevoll und, wie man sagte, wenig lohnende Streben nach einer grösseren, den Bedürfnissen der Volksbildung zusagenden Literatur solle man aufgeben und sich nach einer allgemeinen slavischen Literatursprache umsehen, welche als Morgengabe eine Fülle von geistigen Produkten mitbrächte. Einen bestimmten Ausdruck fand dieser Gedanke in der im J. 1850—51 offen verkündeten Absicht, einen Congress zusammen zu berufen, welcher die Annahme einer Literatursprache für alle Slaven-[5]stämme zu berathen und zu beschliessen hätte. Es war damals kein Zweifel darüber, dass man die russische Sprache zu diesem Zwecke anempfohlen hätte. Man berief sich namentlich auf ihre Verwandtschaft mit der Kirchensprache der gr. u. u. Slaven. Der Aufruf fand unter Böhmen und Polen heftigen Widerstand. Völker, die eine bedeutende Geschichte und eine namhafte Literatur haben, werden sich nie entschliessen, ihr ererbtes Gut leichthin aufzugeben. Die Ruthenen wiesen damals den Aufruf in einer Sitzung der *Matiča ruska* ebenfalls zurück. Der Congress scheiterte, ehe man noch von Seiten der Regierung daran ging, dessen Abhaltung zu hintertreiben, an diesem Widerstande, ungeachtet er in den südslavischen Ländern und unter den ungarischen Slaven manigfachen Anklang gefunden hatte, und obwol die Partei in Russland, von welcher offenbar der Impuls zu All dem gegeben wurde, es dahin gebracht hatte, dass die russische Regierung wenigstens Miene [6] machte, sich der Angelegenheit anzunehmen, wie es die im diplomatischen Wege geschehenen Anfragen wohl deutlich beweisen.

Aber die Partei des allgemeinen Russenthums unter den Slaven gab ihre Sache nach diesem misslungenen Versuche nicht für verloren auf. Die Betreibung des Congresses war von Agram ausgegangen, zum weiteren Agitationspunkte wurde nun Ofen-Pest gewählt. Die Bearbeitung der Slovaken übernahm Radlinsky.⁴⁾ Er trat mit dem Gedanken, das Russische

⁴⁾ Ондрей Радлінський (Radlinsky), словацький кат, священик і церк. письменник [1817—1879], редактор віденського урядового часопису „Slovenské Noviny“ [1850] та чеськ. тексту *Zemsk-ого Zakonnik-a* [1851—1861], уважав рос. мову за всеслав'янську [Студ., ор. cit., ст. 63], тим то частину своїх проповідей, які видавав 1848—1853 („Doklady kazateľského rečnictva“) надрукував по-російському в Буді, 1852 [Собрание русских проповедей... Томъ I.], додавши до них [1853] словник. Для проповідей Радлінського робив пропанду Ів. Раконський навіть у Галичині [Студинський, З кореспонденції Дениса Зубрицького, ЗНШ, XI, III, ст. 52], і Я. Головацький збирав на них передплату [Студ., ор. cit., 30, 42—43, 84—88]. Головацький радив Радлінському писати „правописаніємъ и по грамматикѣ на-

als Schriftsprache unter seinen Landsleuten einzubürgern unverholen aufpublicierte eine russische Grammatik, ein russisches Wörterbuch, ja wusste für einen Band russischer Predigten die kirchliche Approbation des Primas von Ungarn zu erschleichen. Sein Streben hatte jedoch nur einen beschränkten Erfolg. Nachhaltiger war der Versuch⁵⁾ die russische Sprache unter den [7] Ruthenen, namentlich jenen von Ungarn einzuführen. Als der bedeutendste Förderer des Russenthums auf diesem Felde ist Rakovsky⁶⁾ bekannt. Er brachte es dahin, dass sogar das Landesgesetzblatt ruthenischer Ausgabe für Ungarn russisch textiert wurde; er gründete in Ofen eine ganz russisch geschriebene Kirchenzeitschrift — *Cerkovnaja gazeta* — welche unter der ruthen. Geistlichkeit Ungarns bedeutenden Anhang fand. Er schob bei dieser seiner Unternehmung den Zweck vor, auf die Unerziehung der Russen hinzuwirken. Wie wenig ihm dies ernst war, geht am besten aus der ämtlich konstatierten Thatsache hervor, dass in der unter seiner Correctur besorgten Ausgabe des Munkacser Diöcesen-Katechismus alle Unterscheidungslehren der katholischen Kirche weggeblieben sind.

Rakovsky wirkte auch über die Karpaten hinaus auf die Ruthenen Galiciens. Hier wurde unter der Redaktion des *Sechovič*⁷⁾ eine russische Zeitschrift, *Semejnaja bibliotheka*, gegründet, wo namentlich [8] in den aus Ofen herrührenden Correspondenzen offen gepredigt ward, man solle die russische Sprache annehmen. Die Widersacher dieser Ansichten, namentlich der in Wien erscheinende *Vistnyk*⁸⁾, wurden auf das schmählischste angegriffen.

блюдаемой въ Зорѣ* [Галицкій], бо, мовляв, у Галичині є „подобное ревнованіє противъ тѣмъ формамъ [себѣ, російським], какъ между Словаками противъ чисточешскому княжному языку существуетъ“ (ibidem, ст. 87). Цікаво, що Радлинський стояв якимсь час за чеську літературну мову для словаків, звучи її „старословацькою“ [до р. 1859] — пізніше свій погляд він змінив.

⁵⁾ перв.: Bedeutender war der Erfolg der russischen Sprache
⁶⁾ Іван Раковський [Rakowszky], гр.—кат. священник із Підкарпаття [1815—1885], редактор [1850—1857] „Вѣстник-а законовъ державныхъ“ для угорських українців, де завіз рос. мову, видавав [1856—1858] по-рос. „Церковную Газету“ з передруками з церк. журналів із Росії, пізніш „Церковный Вѣстникъ [від 1858], співробітничав у галицьких [„Зоря Галицкая“, Семейная Библиотека, „Слово“] й угорських [„Карпаты“] часописах, писав шкільні підручники по-рос. і т. д. Із усіх московіфільських діячів того часу Раковський був найбільше щирий і послідовно проводив скрізь російську мову [пор. його заяву урядові в справі вживання ним рос. мови в Церк. Газеті з 21/III 1857, Студ., ор. cit., ст. 336—341], за що йому доводилось діставати різні поради від галицьких діячів того самого напрямку [н. пр., Івана Головацького], що силкувалися хитрувати та замаскувати всякими способами своє літературне московіфільство [Студ., ор. cit., СХХVIII—СХХХVII]. Про Раковського див. ще: В. А. Францевъ, Изъ исторіи борьбы за русскій литературный языкъ въ Подкарпатской Руси въ половинѣ XIX ст., Ужгород, 1931 [„Карпаторусскій Сборникъ“].

⁷⁾ Северин Шехович, [1829—1872], видавав 1853. р. у Львові по-рос. „Ладу“, письмо поучительное русскимъ дѣвцамъ и молодыцамъ въ забаву и поученіє, редагував у рос. дусі 1854. р., після Дідицького [до кінця 1854. р.], „Зоря Галицкую“, 1855—1856 знов — таки по-рос. „Семейную библиотеку“, опісля старався народньою мовою видавати „Письмо до Громяды“ та „Господаря“. Цікаво, що ще 1853. він хотів видавати „Ладу“ латинською, як щоб, мовляв, „найшлося достаточное число передлатинців“ [Огоновський, Исторія литературы рускои, „Зоры“, 1889, ст. 137]. Думку про латиницю в укр. письменстві підносили Шехович ще двічі: 1859. р. перед державним міністром і 1871. перед львівською Шкільною Радою, мотивуючи потребу переходу на латинський правопис тим, що, мовляв, укр. народ у Галичині через те „неморальный“, що не вживає латинських літер, та тодішній погляд Шкільної Ради був такий, що про це можна б говорити тільки тоді, як би на латиницю, „згодився загал українців добровільно“ (ibidem, ст. 137).

⁸⁾ Віденський „Вѣстникъ“ 1853 дістався в руки Юлія Вислобцакого [псевд. Василь Зборовський, 1819—1871], що став незабаром [1854] його редактором і

Die *Semejnaja bibliotheca* so wie auch die *Zorja halicka*, welche *Sechovič* ebenfalls eine Zeit lang redigierte⁹⁾, ging endlich theils aus Mangel an Abonnenten theils aber an der Einsprache der Regierungsorgane zu Grunde.

Der ärgste Schreier wurde damit zwar zur Ruhe gebracht, aber die Richtung, welche er verfolgte, keineswegs unterdrückt, und der Zustand gestaltete sich um so bedenklicher, je mehr es an Einsicht gebrach, um dessen Bedenklichkeit zu erfassen und die richtigen Mittel zu ergreifen, um dessen Fortdauer¹⁰⁾ zu brechen.

Erstens gab es, wie die von *Sechovič* redigierten Blätter beweisen, in Galicien selbst ausser ihm [9] Männer, welche ihm offen beistimmten und als seine Mitarbeiter auftraten.

Auch ausser diesen aber wurde die Ansicht offen vertheidigt, die Ruthenen dürfen sich von der russischen Literatur nicht trennen. Die Sprache in der *Zorja Halicka* unter der Redaktion des *B. Didycky* ist abgesehen von einigen Ruthenismen ganz russisch¹¹⁾. Dasselbe findet sich auch in den Schriften *Głowackis*, deren Prüfung eigentlich den Anstosz zu der jetzt abgeschlossenen Verhandlung gegeben hatte¹²⁾. Die Geschichte Galiciens von *Zubrickyj*, ein im Lande vielfach verbreitetes Buch, ist russisch geschrieben¹³⁾.

Zweitens wurde der Verbreitung der russischen Sprache durch das eigenthümliche Verhältnisz der letzteren zu der slavischen Kirchensprache Vorschub geleistet.

Die russische Schriftsprache ist bekanntlich keineswegs eine zur (sic!) Literaturzwecken herangebildete Volkssprache, sondern sie hat sich unter dem Einflusse der letzteren aus der Kirchensprache ent[10]wickelt, so zwar, dasz sie noch jetzt alle wesentlichen Elemente der Kirchensprache in sich vereint und ohne viele Mühe jedermann verständlich ist, der die letztere kennt, und dies um so mehr, als in der russischen Sprache auch die kirchenslavische Orthographie eingeführt ist.

Die ruthenischen Schriftsteller Galiciens, als es sich ihnen um Wörter handelte, die der Volkssprache auf ihrer niedrigen Stufe der Entwicklung fremd waren, fanden es sehr natürlich und gerechtfertiget, dieselben aus dem Kirchenslavischen oder, was dasselbe beinahe ist, aus dem Russischen zu entlehnen. Das würde zwar wenig auf sich haben, wäre nicht die Art der Aufnahme dieser Lehnwörter eine solche gewesen, die das Wesen des Ruthenischen alterieren musste.

Das Ruthenische ist eine selbständige Sprache, eben so wie das Polnische, Böhmisches etc.; es hat seine eigenen Laut- und Wortbildungsgesetze. Will man daher ein Wort aus einer verwandten Sprache herübernehmen, so sollte es als eine natürliche Forderung erscheinen, dasz man dasselbe jenen Gesetzen anpasse. [11] Das haben nun die ruthenischen Schriftsteller nicht gethan, sondern sie nehmen die Wörter ganz in *crudo* herüber. Ja noch mehr; um einen höheren Stil zu schaffen, lieszen sie die Formen der Volkssprache beinahe ganz fallen und gaben jenen des Kirchenslavischen die

повів його в народньому дусі, звільнивши часом від впливу Івана Головацького, який він чисто російську лінію.

⁹⁾ від серпня 1854. р. до нового року 1855. — після Б. Дідицького.

¹⁰⁾ перв.: Fortbestand

¹¹⁾ Богдан Дідицький, [1827—1908], був редактором „Зорі Галицької“ 1853. р. [від 16. числа] до серпня 1854.

¹²⁾ Справа з Головацьким, [1814—1888], тяглася від 1855—1858. р.; подрібніше про це див. Франко, *op. cit.*, ЗНШ, СХVІ, ст. 98—101; Студ., *op. cit.*, 407, 411, 437 і т. д.; як відомо, Я. Головацький дістав упізнання [1858] й мусів виправдуватися, чому в викладах не визнавав народньої мови; він свої виклади мусів передати на розгляд намісництву, яке казало їх переглянути Черкаському й т. д.

¹³⁾ Іречек мав на думці працю Дениса Зубрицького, [1787—1862]: „Исторія древняго галичско-русскаго княжества“ з 1852. р.

Oberhand. Die Mischung fremder Elemente in das Ruthenische griff¹⁴⁾ das Wesen der Sprache um so tiefer an, als auch in der ruthenischen Literatur die in der russischen angenommene kirchenslavische Orthographie sich beinahe allgemein Geltung verschafft hatte.

Ein solches Verfahren musste mit der Zeit dahin führen, dass die russische Sprache als Schriftsprache der Ruthenen sich einbürgerte.

Das ist nun eine Eventualität, deren Eintreten weder der Kirche noch dem Staate gleichgiltig bleiben kann.

Solange die Kenntnis russischer Werke auf Gelehrte beschränkt bleibt, so kann das eben so wenig für etwas bedenkliches angesehen werden, als die Kenntnis deutscher, englischer, französischer etc. Schriften, welche ja ebenso wie jene manches enthalten, was weder vom staatlichen noch vom katholisch-kirchlichen Standpunkte gebilligt werden kann.

Eine ganz andere Seite hat aber die Verbreitung der russischen Literatur [12] unter dem Volke. Die russische Literatur, getragen von den Ideen des Schisma und den staatlich-russischen Anschauungen, müsste, wenn man deren Verbreitung unter dem Volke zuliesse, die bedenklichsten Wirkungen hervorbringen. Diese würden sich in dem Masse steigern, in dem sich durch die Volksschule Bildung und Verständniss literarischer Werke erweitert.

Es dürfte keinem Zweifel unterliegen, dass einer solchen Eventualität entschieden entgegengetreten werden musste.

Aus der Mitte der Ruthenen konnte eine ergiebige Abhilfe bei dem besten Willen derselben nicht erwartet werden. Selbst bei den gebildetsten unter ihnen vermisst man in der Regel jede tiefere Einsicht in das Wesen ihrer Sprache¹⁵⁾. Ob ein Wort nach den Gesetzen des Kirchenslavischen oder des Ruthenischen geformt ist, erscheint ihnen als eine unbedeutende völlig gleichgiltige Sache.

[13] Dieser Mangel an Einsicht erklärt zum Theile auch die gegenwärtige Einschüchterung der ruthen. Schriftsteller auf. Es ist ihnen nicht unklar und wurde mir in Privatgesprächen und in der Commission offen gestanden, dass eine falsche Richtung eingerissen ist. Aber sie können sich durchaus nicht orientieren, um aus diesem Wirrsal herauszutreten. Sie sehen ein, es müsse zur Volkssprache zurückgegangen werden; aber über das Wie wissen die wenigsten¹⁶⁾ keinen Bescheid. Viele können es nicht begreifen, warum man den bisherigen Weg der Veredelung durch kirchenslav. Elemente verlassen sollte und fürchten sich durch den Gebrauch der Volkssprache den Vorwurf der Gemeinheit zuzuziehen. Darum scheint auch der Hirtenbrief des Bischofs Litwinovič, womit¹⁷⁾ die Anwendung der Volkssprache in der Kirche und Schule angeordnet wird, die sonderbarsten Deutungen erfahren zu haben¹⁸⁾.

[Die im J. 1848 gefassten¹⁹⁾ Beschlüsse über die dem ruthenischen eigenthümlichen u. es vom Russischen unterscheidenden Formen wirkten höchstens bis 1852—4. Zu der späteren Literatur nimmt man eine Beachtung²⁰⁾ derselben gar nicht wahr.]

Von der Gegenpartei wird hie wieder sehr vieles als russisch bezeichnet, was zuletzt eben [14] so gut russisch als ruthenisch ist. Bei der geschilderten Rathlosigkeit sind nun die ruth. Schriftsteller selbst nicht sicher, um ihr Eigenthum als solches wahren zu können, und legen fertige Arbeiten

¹⁴⁾ перв.: war um so

¹⁵⁾ перв. Ich habe selbst ... einen völligen Mangel einer tieferen ... der Sprache gefunden

¹⁶⁾ перв. die meisten

¹⁷⁾ перв. womit er ... anordnet

¹⁸⁾ пастырський лист передрукований Франком у в Укр.-русь. Архіви VIII, ст. 66—105 [в поль. перекладі]

¹⁹⁾ первісно: getroffenem

²⁰⁾ перв. ihre Einwirkung

lieber in den Pult, als sich einem möglichen Vorwurfe des Russenthums auszusetzen.

Zudem macht sich ein weiterer Uebelstand geltend. Die Verhältnisse unter den Ruthenen sind noch so wenig geklärt, dass man literarische Gesichtspunkte von kirchlichen, nationalen und politischen nicht zu trennen versteht. Wird ein Miszgriff in der Literatur gerügt²¹⁾, so ist man gleich bereit, darin eine Anfeindung der Kirche u. der Nation zu erblicken. Es ist ein Zustand einer krankhaften Erregbarkeit, der sich überall findet, wo ein Volk, das bisher unter irgend einem Drucke gestanden ist, freier aufzuathmen beginnt; ein Zustand, dem man aber ein Ende zu machen bestrebt sein muss, weil er den üppigsten Boden des Misztrauens und der Anfeindung in sich birgt.

[15] Die Aufgabe der von Euerer Excellenz eingesetzten Commission war, meiner Auffassung nach, vor allem darin gelegen, die Behebung all jener Uebelstände anzubahnen, vor allem aber Einsicht in dieselben zu schaffen. Die Feststellung einer entsprechenden ruthenischen Schreibweise konnte ich mir als einen, wenn auch wichtigen Neben Zweck betrachten, der allerdings geeignet war, alle Fragen anzuregen, deren Erörterung wünschenswert erschien.

Diese Aufgabe der Commission wurde, soweit ich mir ein Urtheil darüber erlauben darf, erreicht.

Die in meiner Denkschrift²²⁾ enthaltenen Behauptungen wurden anfangs hart bestritten, allmählig wich aber der Widerspruch einer besseren Überzeugung. Ich war so glücklich, dass mir die Mitglieder der Commission mit Vertrauen entgegenkamen und mir zum grossen Theile selbst die Mittel boten, um ihnen [16] die Richtigkeit mancher bestrittenen Sätze zu demonstrieren. Ich erwähne hier nur die Behauptung über die sprachliche Beschaffenheit der ruthenischen Kirchenbücher. Man fasste es als einen Angriff auf die Katholicität der Ruthenen auf, als ich sagte, die Sprache der jetzigen Kirchenbücher stimme mit jener²³⁾ der russischen seit der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts überein. Aus den Lemberger Drucken des XVII. Jahrhunderts wurde es den Herrn²⁴⁾ zuletzt selbst klar, dass allerdings die jetzigen Kirchenbücher in bezug auf sprachliche Formen mit den letzteren nicht übereinstimmen, sondern sich zu jenen (der s. g. nikonischen Revision hinneigen. Finden sich²⁵⁾ doch selbst in der Lemberger Kirche Paraskeve am Altare zwei in Moskau gedruckte Bücher, wie ich mich bei einem Besuche mit dem Bischofe Litvinovič überzeuge, was nicht denkbar wäre, wenn die jetzigen ruthen. Kirchenbücher eine andere Sprache hätten, als die in Ruszland ge[17]brauchten. Damit ist allerdings nicht gesagt, dass der Inhalt der ruthen. mit jenem der russischen Kirchenbücher vollends übereinstimmt. Was immer mit der Lehre der kathol. Kirche widerstrebt, ist aus²⁶⁾ den ersteren gestrichen. Aber als man 1723 die ruthen. Kirchenbücher revidierte, legte man offenbar nicht die alten²⁷⁾, auf ruthenischem Boden entstandenen Texte, sondern jene zu Grunde, welche bei der von Nikon vorgenommenen oder vielmehr eingeleiteten Revision festgestellt worden sind.

[Offenbar geschah dies in der ganz lobenswerten Absicht, damit bei dem Vorschreiten der Union unter den Russen nicht die Notwendigkeit eintrete, bei den letzteren ganz neue Bücher aufdringen zu müssen²⁸⁾, ein Vorgang, von dem überdies auch die Geschichte der Staroverzen

²¹⁾ нєрв.: Rügt man einen Miszgriff...
²²⁾ Іречєк має на думцї свїї „Vorschlag“.

²³⁾ нєрв.: sei dieselbe wie in

²⁴⁾ нєрв.: wurde, als ihnen...

²⁵⁾ нєрв.: Findet man

²⁶⁾ нєрв.: ... mit der Lehre... nicht übereinstimmt, ist daraus...

²⁷⁾ нєрв.: benutzte man offenbar zur Revision nicht die alten

²⁸⁾ нєрв.: um, (нотим — dasz) ... nicht ganz neue Bücher aufzudringen

abgerathen haben mochte]. Es liegt darin nicht der geringste Vorwurf gegen die Katholicität der Ruthenen, und doch war man anfangs geneigt, einen solchen darin zu erblicken²⁹⁾.

Die Mitglieder der Commission hatten ferner Gelegenheit bekommen, ihre Beschwerden offen auszusprechen und sie thaten es auch in vollem Masse. Namentlich war die erste Sitzung, welche vier Stunden dauerte, [18] beinahe nur mit der Vorbringung von Inkriminationen ausgefüllt, wobei selbst der Herr Statthalter, welcher den Vorsitz führte, nicht eben rücksichtsvoll berührt wurde. Die anruhende Skizze der Debatte wird Euerer Excellenz ein allerdings schwaches Bild der Debatte zu geben im Stande sein³⁰⁾.

Um für das nächste Zusammentreten der Commission eine grössere Ruhe zu erlangen, schlug ich vor, dass die Vorberathung in einem Comité stattfinden solle, was auch angenommen wurde.

In der zweiten Commissionssitzung wurde festgestellt, dass man dahin streben solle, die ruthenische Volkssprache zur Schriftsprache heranzubilden, wie Fremdwörter aus dem Kirchen Slavischen und anderen slavischen Sprachen im Ruthenischen zu behandeln sind, in wieferne die Aufnahme von kirchenslavischen Wörtern in *crudo* berechtigt ist, und was ich als das wichtigste Ergebniss betrachte, es wurden die wichtigsten ruthenischen [19] Lautgesetze³¹⁾ festgestellt und in den meisten Fällen zugleich bestimmt, wie die Schreibung der Laute stattfinden solle.

Am Schlusse der zweiten Sitzung wurden die lithographirten Vota der Domherrn Kuziemiński und Malinowski, ersteres vom 3. Juni, letzteres vom 30. Mai datirt, vertheilt. Malinowski bewegt sich in ziemlich ruhiger Weise und versucht es die in meiner Denkschrift angeführten Thatsachen literarischer Natur zu berichtigen oder anders darzustellen. Man sieht, es standen ihm vielfach Quellen zu Gebote, welche von Niemandem noch in der Literatur benützt worden sind, und insoferne liefert seine Arbeit manches schätzenswerthe Material. In den meisten Fällen hat er meine kurz gefassten Angaben falsch aufgefasst, und widerlegt nicht meine Irrthümer, sondern seine eigenen Irrungen. In der dritten Sitzung habe ich mich darüber in dieser Weise ungefähr ausgesprochen.

[20]) Die Aeuszerung des Domherrn Kuziemiński ist hingegen voll der b'ssigsten Ausfälle. Es wird darin den Behörden, die bei der vorliegenden Verhandlung theilhaftig waren, der schwerste Vorwurf gemacht, nemlich, dass sie gegen die von Seiner k. k. apostol. Majestät unseren Allergnädigsten Herrn und Kaiser den Ruthenen gewährten Gnaden machinieren, dass sie in letzter Auflösung die Existenz des ruthen. Ritus zu untergraben suchen. Gegenüber einer solchen³²⁾ Anschuldigung konnte ich unmöglich schweigen. Ich habe in der dritten Sitzung darauf mit der ehrfurchtsvoll angeschlossenen Ansprache geantwortet³³⁾, indem ich zugleich die Gelegenheit benützte, um die Uebelstände, die sich in der ruthenischen Literatur seit etwa 1854 eingeschlichen haben, ohne Rückhalt blozulegen. Ich durfte eine offene Sprache um so sicherer und ohne Furcht vor [21] Miszdeutungen führen, als es mir mittlerweile durch persönlichen Verkehr mit den bedeutendsten Mitgliedern der Commission gelungen war, die Ueberzeugung bei ihnen zu festigen, dass die Commission in den besten Absichten für die Ruthenen berufen wurde, was dieselben auch ausdrücklich anerkannten³⁴⁾.

Nach meiner Ansprache ergriff S. Exc. der Herr Statthalter das Wort, um einige ihn berührende Punkte in Kuziemiński's Aeuszerung auf das rechte Mass zurückzuführen.

²⁹⁾ по р. Die ruth. Sprach- und Schriftfrage, cr. XXXVIII.

³⁰⁾ див. cr. 59—61.

³¹⁾ перв.: Sprachgesetze

³²⁾ перв.: einer so schweren

³³⁾ див. cr. 63—68.

³⁴⁾ перв.: und dies von denselben ... bekräftiget wurde

Nach einigen entschuldigenden Worten Kuziemski's wurde die Debatte über die Frage, ob es zur Abwendung der bisher anerkannter Massen in der ruthenischen Literatur vorgekommenen Miszgriffe und zur grösseren Kräftigung der ruthenischen Literatur angedeutet sei, die lateinischen Schriftzeichen einzuführen, oder aber [22] ob es genügt, die bereits in der ersten Sitzung im Prinzipie anerkannte Mangelhaftigkeit der cyrillischen Schreibweise*) zu rektifizieren.

Es entwickelte sich eine dreifache Ansicht darüber, nemlich

1. dasz die revidierte cyr. Schreibweise beizubehalten sei (Litvinovič, Kuziemski, Malnowski, Loziński, Janowski und Głowacki),

2. dasz die beantragte lat. Schreibweise sofort zu adoptieren wäre (Czerkawski),

3. dasz des praktischen Bedürfnisses wegen in Schulbüchern der ruthenische Text theils mit der latein. Schrift, theils mit der cyrillischen zu drucken sei (Hofrath Mosch, Statth. Rath Seelig, Gymn. Dir. Polański. Dieser Ansicht trat in der letzten Sitzung auch Direktor Janowski bei).

In der vierten Sitzung der Commission wurde der Entwurf der revidierten cyrill. Schreibung gelesen und gebilligt. Dann wurde das Schlussprotokoll vorgetragen und nach der Besprechung einiger minder wichtigen Punkte [23] unterschrieben.

Die meisten der Mitglieder der Commission haben ihre Gutachten schriftlich dem Protokoll beigegeben. Der Bischof behilft sich vor seine Aeuszerung Euerer Excellenz unmittelbar vorzulegen.

Domherr Kuziemski erschien bei der vierten Sitzung nicht, sondern schickte eine schriftliche Erklärung, worin er seine schroffen Aeuszerungen in ein milderer Licht zu stellen bemüht war, und insbesondere erklärte, er habe nur mich als Person und Verfasser der Denkschrift angreifen wollen, keineswegs aber mich als Beamten und Ablegaten Euerer Excellenz.

Den Entwurf der latein. Schreibung einer Spezialdebatte zu unterziehen, erschien nach dem Ergebnisse der dritten Sitzung nicht angedeutet.

Die ruthenischen Mitglieder haben sich im Prinzipie gegen die Einführung der lateinischen Schrift [24] so entschieden ausgesprochen, dasz ihnen eine Besprechung des Entwurfes einer latein. Schreibung füglich nicht zugemuthet werden konnte. Es hätte dies nur eine Miszstimmung erweckt, und dann war ich durch Aeuszerungen im Privatgespräche beinahe sicher, dasz sie jede Betheiligung an einer solchen Besprechung abgelehnt hätten, wenigstens die meisten derselben.

Durch die Besprechung der ruthen. Lautgesetze bei der zweiten Sitzung waren²⁵⁾ die wenigen Unzukömmlichkeiten meines Entwurfes der lat. Schreibung bereits behoben worden.

Durch wiederholte Aeuszerung wurden die Grundsätze des Entwurfes als richtig²⁶⁾ anerkannt und dieser Ausspruch auch in das Protokoll aufgenommen²⁷⁾.

Die Revision der cyrill. Schreibart hat die wesentlichen Mängel der bisherigen Orthographië beseitigt, und es wird dadurch der Zweck²⁸⁾ erreicht, nemlich, dem ruthen. Dialekte eine ihm angepasste u. von der russischen u. kirchenslavischen Sprache prägnant verschiedene Schreibart zu geben.

*) перв. Schrift

²⁵⁾ перв.: wurden ... behoben.

²⁶⁾ перв.: wurde der Entwurf als gelungen anerkannt

²⁷⁾ Після цього були ще такі слова (іх Іречек викреслив): Endlich glaubte ich, dasz sobald der wesentliche Zweck der Commission, wie ich ihn aufgefasst hatte und in diesem ehrfurchtsvollen Berichte darzustellen mir erlaubt habe, erreicht war, eine Urgierung des Nebenzweckes (себо — латиниці) nicht angedeutet sei. Замість цих слів Іречек поклав два наступні речення.

²⁸⁾ перв.: der richtigste Zweck; після „beseitigt“ було; und wie deren (die) Annahme wird die ...

[25] Se. Excellenz der Herr Statthalter hat diesen Vorgang gebilligt.

Die letzten Tage meines Aufenthaltes in Lemberg benützte ich zu wiederholtem Verkehre mit den Mitgliedern der Commission und anderen Personen, deren Ansichten zu vernehmen mir als zweckentsprechend erschien.

Indem ich die da gemachten Wahrnehmungen einem besonderen Berichte vorbehalten zu müssen glaube³⁹⁾, will ich nur noch die Worte anführen, womit mich der hochw. Bischof Litwinowicz am Pfingstsonntage entliess:

„Lassen Sie sich durch das Mislingen dieses Versuches nicht abschrecken und bewahren Sie Ihren Eifer für die Ruthenen. Ich selbst sehe in dem Vorschlage das einzige Mittel uns aus dieser geistigen Sklaverei zu befreien. Aber jetzt war er nicht vorbereitet. Kein Mensch [26] konnte es unternehmen denselben das Wort zu führen.“

Wien 20. Juni 1859.

Jos. Jireček,
kk. Ministerial Secretär.

27. ст. порожня, на 28. ст.:

Seiner Excellenz, dem hochgeborenen Herrn
Leo Grafen von Thun
k. k. Minister für Cultus und Unterricht etc. etc.

Bericht des Ministerial-Sekretärs Jos. Jireček über den Erfolg der in Lemberg eingesetzten Commission zur Regelung der ruthenischen Schreibweise.

A) Sitzung am 30. Mai.

[1] Se. Exc. der Herr Statthalter eröffnet die Sitzung mit einer bündigen Auseinandersetzung der bisherigen Verhältnisse der ruthen. Literatur u. einer kurzen Begründung des von der Regierung geschehenen Schrittes, um die bisherigen Uebelstände zu beheben.

Referent schlieszt sich mit einer kurzen Ansprache an, wovon eine Kopie beiliegt⁴⁰⁾.

Bischof Litwinowicz. Die Ruthenen hatten volles Vertrauen zu Seiner Majestät und dem Herrn Minister. Aber eine Aenderung in der „ruthenischen Sprache“, wie sie beabsichtigt werde, sei nicht vonnöthen. Im J. 1848. habe man mit Säbeln in der Hand verkündet, es bestehe keine ruth. Nationalität, jetzt läugne man den Bestand einer ruthen. Sprache. Die Versuche der ruth. Schriftsteller wären von Fehlern nicht frei. Aber man solle bedenken, wie die Verhältnisse sind. Die Ruthenen werden verfolgt. Man heizt ihre Sprache eine gemeine, ungebildete. So hat selbst der verstorbene lateinische Bischof Baraniecki nach Rom berichtet, und es sei in Folge dessen von Rom ein Erlasz des Card. Franzoni herabgelangt, wo dem ruth. Erzbischofe verboten wurde, dasz man sich einer trivialen plebeischen Sprache bediene. Erst eine Rechtfertigung des Erzbischofes habe die Sache wieder ins rechte Geleise gebracht. Ein Volksschuloberaufseher*) habe in einem amtlichen Berichte auf die ruthenische Sprache als gemein hingewiesen. Die Geistlichkeit, um diesem Vorwurfe zu entgehen, war gewissermassen genöthigt, zu dem Kirchenslawischen zurückzugehen. Das Verhältnisz [2] der Polen zu den Ruthenen sei Schuld an all' den Uebelständen. Der Bischof beklagt sich über die Veröffentlichung der Kurrende an den Klerus betreffs den Gebrauch der Volkssprache gerade vor dem Zusammentreten der Commission⁴¹⁾. Dadurch sei er in eine schwierige Stellung gebracht. Man schreibe ihm die Berufung der Commis. zu, das

³⁹⁾ Jireček Josef, Lvu hraběti Thunovi německé podání o rusinských poměrech, div. st. 9.

⁴⁰⁾ div. st. 61—63 (Ansprache i t. d.)

*] перв. Katechet

⁴¹⁾ Пастырский лист датований 25. листопадом 1858. р.

mache es ihm nahezu unmöglich, offen seine Meinung zu sagen. Die Aufregung im Lande über die beantragte Abschaffung der Cyrillica sei sehr gross. Die Zeit, welche zur Überlegung gewährt wurde, (vom 18 Mai — 30 Mai) sei zu kurz. Der Herr Statth. habe, ungeachtet er oft über ähnliches mit dem Bischofe sprach, nie die beabsichtigte Abschaffung der cyrill. Schrift angedeutet. Die Sache werde überstürzt. Dann sei es die Frage, ob der jetzige Zeitpunkt, wo der Krieg an den südwestlichen Marken⁴²⁾ ein offenes Entgegenkommen des Volkes nöthig mache, gut gewählt sei zur Austragung einer so wichtigen Angelegenheit.

Seine Ex. der Herr Statthalter erwiedert darauf der Zeitpunkt zu einer ruhigen wissenschaftlichen Besprechung sei jetzt eben so gut gewählt wie sonst. Man wusste, dass die Regierung mit einem solchen Projekte umgehe; es wäre inopportun gewesen, es jetzt gerade fallen zu lassen. Der Zeitpunkt des Zusammentritts der Com. war übrigens vom Ministerium bestimmt. S. Ex. erwähnt überdies, es handle sich jetzt um keine abgethane Sache; sondern man sei daran, das, was zu geschehen hat, zu besprechen.

Ref. Die Commission sei zusammenberufen worden, um aber der angeregten Angelegenheit ein Votum abzugeben, die endliche Schlussfassung habe sich Se. Exc. der Herr Minister vorbehalten. [3] Die Herrn sollen daher offen ihre Ansicht aussprechen u. Gegenvorschläge machen. (Dadurch wurde die ziemlich grosse Irritation des Bischofes u. der ruthen. Votanten beschwichtigt, u. es trat in der weiteren Verhandlung eine viel grössere Ruhe und Unbefangenheit ein.).

Im Verlaufe des Sprechens kamen noch einige beachtenswerte Punkte vor. Die Ruthenen setzen den jetzigen Versuch in Verbindung mit den Versuchen der Revolutionäre im J. 1848, in der ruthen. Literatur die latein. eigentl. polnische Schrift einzuführen. Gewisse Herrn hätten vorlängst mit der Abschaffung der Cyrillica gedroht. Litwinowicz insbesondere sagte, wenn man die Geistlichkeit in das Projekt dränge, so riskiere sie ihr ganzes Aufsehen. Kuziemski: man beabsichtige die Schule der Kirche zu entfremden. Seine Excell. der Hr. Statthalter wies darauf hin, dass russifiziert wird, dass man sogar die russische Cyrillschrift einführt.

Bisch. Litw. Die russ. Cirillschrift sei der älteren ruthen. Druckschrift — Polustav — entlehnt, daher ursprünglich ruthenisch (?). Was die Russierung anbetrifft, so war da namentlich Sechowicz thätig, welche(r) von derselben Partei (d. h. von Polen) subventioniert wurde, von welcher Wegliński. Man schiebe den Ruthenen in die Schuhe, sie hätten Nikonische Bücher; das sei unwahr.

Referent. Dass die Ruth. Nikonische Bücher hätten, wurde nirgends behauptet. Aber in ruthen. Kirchenbüchern sei dieselbe Sprachform wie in den Nikonischen, u. zwar seit der Nikonischen Revision. Ubrigens [4] könne nicht geläugnet werden, dass zB. die Bibel der Nikonischen Revision in der Ofner Ausgabe unter Ruthenen verbreitet sei, indem zB. Głowacki zahlreiche Musterstücke daraus in seine ruthenische Chrestomathie aufnahm.

Głowacki entschuldigt sich damit, dass er es nicht gewusst habe, es sei eine schismatische Bibel, indem es bekannt sei, dass die Revision des Druckes von einem kathol. Priester der Munkäuser Diözese besorgt wurde.

Litwinowicz: Es sei die Sache überstürzt. Die Frist zur Erwägung sei kurz. 12 Tage sind zu wenig. Fortwährend arbeite man, um das Ruthenische zu entfernen, das Polnische einzuführen.

Kuzemski. Im J. 1848 habe man die Grundsätze festgestellt, wie die ruthen. Sprache zu behandeln sei. Wenn später Aenderungen eintraten, so waren sie gerechtfertigt durch die Aufnahme derselben in die Schulbücher, die im Wiener Verlage erschienen sind. Diesen ist das Schwanken zuzuschreiben.

Głowacki spricht über seine Schwankungen und versucht sie durch ähnliches zu rechtfertigen.

⁴²⁾ австр.-італійська війна 1859. р.

Litwinowicz sagt, er für seine Person würde dem Entwurfe vollkommen beistimmen; aber er könne darauf nicht einrathen, dass dessen Einführung allgemein geschieht.

Man einigt sich dahin, dass die Schrift Stück für Stück besprochen werde.

[5] Janowsky wünscht, dass in der Frage dasselbe Verfahren eingeschlagen werde, wie bei der Prüfung des Gym. Lehrplanes. Das wird von dem Herrn Hofrath Mosch, dem Bischof und dem Referenten bekämpft, u. fallen gelassen.

Loziński. Vor 25 Jahren habe er den Versuch gemacht, die poln. Schreibweise in der Literatur einzubürgern. Aber sein Versuch fand keine Ansprache und auch im J. 1848 blieb er unbeachtet. Er glaubt, dass unter den jetzigen Verhältnissen die Cyrillica beizubehalten sei.

Dolański u. Głowacki sind mit der stückweisen Besprechung des Entwurfes einverstanden.

Schulrath Czerkawski. Man solle die lat. Schrift annehmen; dadurch werde man sich der westeurop. Bildung nähern, gegen welche die Azbuka bisher eine Scheidewand bildete. Vorurtheile sind durch Belehrung zu beseitigen, und dazu sei die Kirche berufen.

Litwinowicz repliziert, Vorurtheile seien zu schonen; die Kirche sei nicht berufen sie zu bekämpfen. Am Bestehenden solle man festhalten und es auszubilden trachten. Die westeurop. Bildung sei nicht allzu hoch anzuschlagen. Es liegt nicht in der Absicht des Apost. Stuhles die Ruthenen von ihren Stammgenossen abzureissen. Oesterreichs Aufgabe ist die Katholisierung des Ostens und daher sei Masz zu halten in Neuerungen.

Czerkawski wehrt sich gegen Misverständnisse. Die Kirchensprache werde ja nicht angegriffen. Die Neue[6]rung betreffe nur die Volkssprache.

B) Ansprache des MS. Jireček in der am 30. Mai gehaltenen ersten Commissionssitzung.

[1] Wenn ich mir erlaube vor dem Beginn der Berathung einige Worte zu sprechen, so geschieht es in der Absicht, um den Standpunkt klarer zu machen, von dem, wie ich glaube, unser Gegenstand aufgefasst werden muss.

Die ruthenische Literatur hat zunächst eine speziell begränzte Aufgabe, welche ihr durch die Verhältnisse des ruthenischen Volkes zugewiesen ist. Die Ruthenen hatten bis in die letzten Decennien keine Volksschulen, entbehren daher auch jetzt noch aller jener Wohlthaten, die aus einem geregelten Jugendunterrichte entspringen. Erst dem gegenwärtigen Decennium war es vorbehalten, Volksschulen unter Ruthenen einzuführen, und der Eifer, mit dem dies geschieht, wird den jetzigen Behörden, sowol den staatlichen, als den kirchlichen, eine ehrenvolle Rolle in der Culturgeschichte des Landes für immer sichern. Aber mit der Volksschule kann die Volksbildung nicht abgeschlossen werden. Die heranwachsende Generation bedarf weiterer Bildungsmittel und diese ihr zu geben, ist vor allem die Aufgabe der Volksliteratur. Das Volk im Groszen kann man auf fremde Literaturen, auf die deutsche etwa oder die polnische, nicht verweisen. Thäte man das, so bliebe der Landmann und das weibliche Geschlecht auf dem Lande von der Fortbildung ausgeschlossen.

Die Literatur, um diesem Zwecke zu genügen, muss populär sein, populär nicht blos in Bezug auf die Darstellungsweise, sondern auch hinsichtlich der Sprache. Der Landmann muss in derselben Sprache angeredet werden, in der er denken gelernt hat. [2] Ja, wendet man ein, die Sprache, welche der gemeine Mann spricht, ist arm, und unfähig, zum Ausdruck höherer Begriffe zu dienen. Man müsse aus anderen Sprachen entlehnen, und dadurch sei ihre Modifikation von selbst gegeben. Darauf möchte ich so viel erwiedern. Arm ist die ruthenische Sprache nicht. Sie ist mindestens eben so bildsam wie jede andere slavische. Aber was noth-

thut, ist, dass man die Gesetze der Laut- und Wortbildungslehre der Sprache des Volke entnehme und mit deren Benützung an der Fortbildung der Sprache arbeite. Thut man dies, so wird die Entlehnung aus anderen Sprachen durchaus nicht das Wesen des Ruthenischen beeinträchtigen, indem man ja die Lehnwörter dem Geiste der Sprache gemäss umgestaltet und so dem Volke mündgerächt macht. Alle Sprachen wären ursprünglich Bauernsprachen; ihre Veredelung verdanken sie einzig und allein der literarische (sic!) Pflege, der Literatur. Aber immer und überall ist die Entwicklung von innen der Sprache ausgegangen. Die Geschichte, namentlich der slavischen Sprachen, weist kein Beispiel auf, wo die Entfaltung durch massenhafte Aufnahme fremder Elemente ohne Schaden für die Volksbildung und dauernd vorgeschritten wäre. Was fremd war, wurde ungeachtet aller Gegenbestrebungen mit der Zeit immer ausgeschieden.

Auch die Ruthenen müssen diesen Weg gehen. Er hat seine Schwierigkeiten, aber diese sind immer zu bewältigen. Nur muss man sich dieselben klar machen, um an deren Bewältigung schreiten zu können.

Überblickt man die Entfaltung der ruth. Literatur in den letzten 10—20 Jahren [3] so wird man unwillkürlich zu dem Schlusse geführt, dass eine dieser Schwierigkeiten die Orthographie sei.

Die ruth. Orthographie ist nicht speziell für das Ruthenische konstruiert; sie ist dem Kirchenslavischen entlehnt. Darin ist sie verwandt der grossrussischen, welche auf demselben Wege zu Stande kam. Die bisherige Orthographie ist ungeeignet die ruthenische Sprache so wiederzugeben, wie sie lebt und leidet. Die Verwandtschaft derselben mit der russischen hat den absichtlichen Einlenken in das Russenthum zum Deckmantel ihrer Bestrebungen gedient; andere, denen eine solche Absicht fremd war, wurde sie unwillkürlich eine Veranlassung, kirchenslavische und mittelbar russische Worte zu gebrauchen.

Diese Ansicht von der ruthen. Orthographie ist nicht etwa eine erst für den Zweck der jetzigen Beratungen gebildet. In Kleinarussland wiederholen sich seit Kottlarevskyj Versuche, die Orthographie den Lauten des Ruthenischen anzupassen.

Den schärfsten Tadel über die bisherige Orthographie hat eben der Verfasser der jüngst in Wien erschienenen Schrift „O neudobnosty latynskoji azbuky“ ausgesprochen, indem er als einen ihrer bedeutendsten Vorzüge den Umstand hervorhob, dass sie die divergierende Aussprache der Grundlaute in den verschiedenen slavischen Sprachen unter ein Zeichen vereine. Es ist dies ein Vorzug, der nur der Orthographie einer slavischen Universalsprache noch gerecht werden könnte, und eine solche unter den Ruthenen einbürgern zu wollen, wäre das verkehrteste Beginnen, das es geben kann [4]. Die Literatur würde ihrer Aufgabe, welche ihr auf Bezug auf die Volksbildung zukommt, entfremdet werden und zu einem blossen Luxus herabsinken.

Das Italienische steht zum Latein in einem ähnlichen Verhältnisse wie das Ruthenische zum Kirchenslavischen. Hier wie dort befehlet das Volk die gewöhnlichen Gebete in der liturg. Sprache. Der Italiener, der seine Literatursprache kennt, versteht das Latein ebenso ungefähr wie der Ruthene das Kirchenslavische. Und doch ist es in Italien bisher Niemandem eingefallen, wegen dieser Verwandtschaft des Latein und der ital. Sprache, zB. fraude, laude für frode und lode zu schreiben, etwa wie man im Ruthenischen dom, roh für düm, rüh schreibt.

Es scheint daher auch vom literarischen Standpunkte begründet, dass die Orthographie der Ruthenen entsprechend geändert werde.

Der Regierung wäre es sicher am willkommensten gewesen, dass diese ganze Angelegenheit in der Literatur abgethan worden wäre; aber nachdem dazu kaum eine Aussicht vorhanden ist, blieb nichts anderes übrig, als die Sache selbst in die Hand zu nehmen. Es geschieht dies mit jenem Wohlwollen für das Gedeihen der ruthenischen Volksbildung, das alle Schritte der öster. Regierung in dieser Beziehung charakterisiert. Betraut

mit der ehrenvollen Aufgabe den der hohen Commission vorliegenden Antrag zu vertreten, habe ich die Bitte besonders an die Angehörigen der ruthen. Nationalität, sie mögen denselben mit der Aufrichtigkeit und Freiheit von Vorurtheilen erwägen, mit der die Anregung dazu von Se. Ex. dem Herrn Statthalter und Se. Ex. dem Herrn Unterrichtsminister ausgegangen ist.

C) Erwiderung des MS Jireček auf die Auslassungen in dem Votum des Domkustos Kuziński.

[1] Die Aufgabe, welche der gegenwärtig versammelten hohen Commission zu Theil wurde, hat grosse Missdeutungen erfahren. Ich habe das bei der ersten Sitzung mit Ueberraschung wahrgenommen, aber mein Erstaunen wuchs, als ich die schriftliche Aeuszerung las, welche mein hochverehrter Herr Nachbar abzugeben für gut befunden hatte. Wenn ich nun gezwungen bin darauf schärfer einzugehen, so geschieht es nicht, um persönliche Angriffe abzuwehren; das sei mir ferne. Ich habe hier ein so freundschaftliches Entgegenkommen gefunden, dass ich durchaus nicht gewillt bin, es durch eine wenn auch gerechtfertigte Empfindsamkeit zu stören. Ueberdies ist meine Sendung eine durchaus versöhnliche; dessen bin ich mir zu wohl bewusst, um persönlichen Hader beimischen zu wollen. Aber ich bin es der amtlichen Stellung schuldig, welche ich im Auftrage Seiner Excellenz des Herrn Ministers f. C. u. U. hier einzunehmen die Ehre habe, dass ich nicht mit Stillschweigen hinnehme, wenn den offensten und bestgemeinten Absichten der Regierung Unterstellungen gemacht werden.

Der Herr Domkustos sagt: der Verfasser bereits ein hochgestellter Beamte kommt im Auftrage Se. Ex. des Herrn Ministers mit dieser seinen Brochüre als mit einem unfehlbaren Evangelium, um an dieser Berathung theilzunehmen und von vornhinein jede Gegenbemerkung unmöglich zu machen. — Ein Nicht Ruthene komme mit einem Auftrage, dass die Ruthenen ihre tausendjährigen Schriftzeichen weglegen sollen. — Jeder Versuch [2] das latein. Alphabet in der ruthen. Literatur einzuführen, wird als eine unmoralische Handlung, als ein Attentat gebrandmarkt. Lewicki und Loziński hätten „diesen Mackel von der ruthen. Nation“ durch ihre Theilnahme an der ruth. Versammlung im J. 1848, „rein gewaschen“. — Mit Wuth rüttelte man an allem, was bei den Ruthenen noch kir(ch)liches sei, als cyrillische Schrift, Kalender etc. — Die Schrift sei den Ruthenen mit der Sprache von Seiner Majestät garantiert worden; nun treten Machinationen ein, um dieses feierlichst zugesicherte Recht zu verderben. — Der Schlag auf die ruth. Sprache u. Schrift ziele „unter Einem und vorzugsweise auf unsere Kirche und unseren Ritus“⁴⁾.

Ich frage, sind alle diese Auslassungen gerechtfertigt?

Die ganze Angelegenheit wurde mit der grösstmöglichen Schonung, mit Wahrung aller Rücksichten vorgenommen.

Hätte sich die Regierung von so niedrigen Absichten leiten lassen, wie man ihr zuzuschreiben beliebt, wer hätte es ihr verwehrt, die lat. Schreibweise in den Schulbüchern einfach anzuordnen? Wäre sie von so niedrigen Absichten ausgegangen, so hätte sie eine Commission von Nachsprechern und Wohldienern berufen, welche gehorsamst zu allem ein Ja gesagt hätten. Allein dies ist nicht geschehen. Die Commission wurde, wie Sie kaum werden läugnen können, aus Männern zusammengesetzt, deren Unabhängigkeit und Charakterfestigkeit wohl Niemand bezweifeln wird. Ich muss es zur Steuer der [3] Wahrheit offen aussprechen, diese Zusammensetzung wurde nicht von Wien herabdekretiert, sondern von Sr. Exc. dem Herrn Statthalter beantragt. Die Debatte ist ganz frei gegeben, und um den offenen Gedankenaustausch ja nicht zu behindern, liess es Se. Ex. der Herr Minister nicht

⁴⁾ Цілій цей уступ означений збоку ще червоним олівцем.

zu, dass ein Protokoll aufgenommen werde, sondern befahl mir, dass die Resultate in zusammenfassender Weise aufgenommen werden sollen. Die Commission hat zu nicht fertigem ein Ja zu sagen, sondern ohne Rückhalt zu sprechen, Gegenanträge zu stellen, worüber die Schlussfassung Se. Excellenz dem Herrn Minister vorbehalten bleibt. Hat nicht die Debatte am ersten Sitzungstage den freiesten Verlauf genommen? Man findet es auffallend, dass ich als Nichtruthene hergesendet werde. Ich glaube wohl, dass gerade eine solche Sendung am zweckmässigsten sei. Wäre ein Pole mit der mir zugewiesenen Aufgabe betraut worden, so hätte man laut von Polonisierungsabsichten gesprochen; wäre dies einem Ruthenen zugewiesen worden, so hätte man entgegnet, er sei von Polen erkaufte. Ich bin überdies, wie Sie nicht wissen, kein Emissär irgend einer Partei, sondern ein Ablegat einer kaiserlichen Behörde.

Und gegenüber diesen Thatsachen beliebt man von Unfreiheit der Debatte, von einer Wuth gegen alles Ruthenische, von niedrigen Machinationen zu sprechen!

Der Herr Domkustos stellt jeden Versuch, in der ruthen. Literatur das lat. Alphabet einzuführen, als [4] ein Attentat, als eine unmoralische Handlung dar. Ist denn, frage ich, so? Ist es denn eine unsittliche Handlung, wenn man den Gedanken fasst und durchführt, das Ruthenische mit latein. Buchstaben zu schreiben? Sagen Sie als Priester, habe ich etwas unsittliches begangen, als ich den Vorschlag entwarf? Hat Loziński, hat Zaleski, Zegota Pauli und a. etwas unmoralisches begangen, als sie ruthenisches mit latein. Alphabete herausgaben? Hat nicht der hochw. Herr Bischof in der ersten Sitzung gesagt, er würde, was seine Person betrifft, den Antrag ohne weiters annehmen, nur die jetzige Stimmung und die Zeitverhältnisse halten ihn davon ab? War das etwas, was gegenüber dem Sittengesetze zu rügen wäre?

Der Herr Domkustos sagt, man beabsichtige, man machiniere, um den Ruthenen die Allerhöchsten Gnaden — nicht Concessionen — zu verkürzen. Wie und wo? Ich frage, geschieht es etwa in dem vorliegenden Falle? Das Wesen der Sprache besteht nicht in dem Alphabet, sondern in ganz anderen Dingen. Ubrigens ist selbst über das cyr. Alphabet der Stab gebrochen? Alles, was man will, ist Beseitigung von Miszbräuchen⁴⁴⁾, die bestehen, und die Sicherstellung, dass die ruthenische Literatur nicht wieder schädliche Bahnen einschläge. Ist das Verkürzung der Allerhöchsten Gnaden?

Diese Anschauung zeigt sich, hoffe ich, in allen Theilen der Denkschrift. [5] Ich kann Sie versichern, ich habe meinen Ehrgeiz nicht darein gesetzt, Reformator der ruthenischen Literatur zu werden. Ich habe eine mir liebgegewordene liter. Beschäftigung bei Seite legen müssen. Ich that es aber gerne und willig, sobald ich den Willen meines Vorgesetzten vernahm, ich that es mit all jenem Eifer, dessen eine ehrliche Sache wert ist. Und siehe da, ich soll ein Attentat gegen die ruth. Nationalität begangen haben, ein Attentat, an dem zu guter Letzt der Herr Minister und Statthalter mitschuldig sein sollen!

Ich will nur noch Eines berühren. Der Herr Domkustos führt, um den Kampf des Latinismus gegen die morgenländische Kirche darzustellen, ein Citat aus einer russischen Legende an, worauf der h. Adalbert in Böhmen, Mähren und Schlesien den wahren Glauben (d. h. den griech. Ritus) zerstört, die ruthen. Schrift abgeschafft, den Bischof und die Priester des rechten Glaubens getödtet haben soll. Dieselbe Taktik sei in Ungarn und Kroatien gegen den griechischen Ritus befolgt worden⁴⁵⁾.

Der h. Adalbert wird, gegen alle historische Wahrheit, auf das Zeugnis eines fanatischen Moskoviten hin, so erschrecklicher Handlungen beschuldigt; er, der Böhmen verliesz, als er sah, dass meine rohen Vorfahren sich Grausamkeiten erlaubten, „soll Bischöfe und Priester getödtet haben“; er, der nicht bloß eine der ehrwürdigsten Grössen des Mittelalters war, sondern von unserer gemeinsamen Kirche als ein Heiliger verehrt wird.

⁴⁴⁾ після цього було первісно: und Garantie gegen deren Wiederholung

⁴⁵⁾ Місце означене збоку черв. оліацем.

Eben so unrichtig sind die Angaben bezüglich Ungarns und Kroatiens. Die Slaven in beiden Ländern waren zum Christen[6]thume nach dem lat. Ritus bekehrt, ehe Cyrill und Method erschienen waren. Von einer fanatischen Verfolgung des griech. Ritus kann man dort nicht sprechen.

Doch genug schon. Ich hätte kein Wort gesagt, wenn mir die Aeuszerung des Herrn Domkustos vor der ersten Sitzung übergeben worden wäre; aber nachdem dies ungeachtet und nach den damals abgegebenen Aeuszerungen geschah, konnte und durfte ich dazu nicht schweigen. Ich hätte diese für mich wahrlich peinliche Entgegnung gerne vermieden, aber es wäre von meiner Seite eine Vernachlässigung einer Pflicht gewesen, hätte ich geschwiegen.

Ich erlaube mir nur einige Worte zur Aufklärung.

Es gibt, meine Herrn, in den Literaturen der slavischen Völker eine zweifache Richtung. Die eine, bei weitem am stärkstem vertreten, wendet sich der Pflege der Volkssprache zu. Diese Richtung verdient alle Anerkennung. Sie ist es, wodurch die Sittigung des Volkes u. dessen materieller Aufschwung gefördert und unterstützt wird. Die österr. Regierung insbesondere ist dieser Richtung nirgends entgegengetreten, im Gegentheile sie leistet ihr jene Förderung, welche alles Gute verdient. Es gibt aber eine zweite Richtung, welche namentlich von einer Partei in Russland ausgeht, deren Ziel es ist, die slavischen Stämme mit der Zeit, wie ein gefeierter russischer Dichter sagt, [7] im russischen Meere aufgehen zu lassen. Das Mittel, welches diese Partei zunächst verwendet, ist die Einführung der russischen Literatursprache bei allen slavischen Stämmen. Bei Stämmen, die eine grössere Literatur haben, wie bei den Polen und Böhmen, wagt sie sich nur schichtern hervor, wohl wissend, dass dieselben sich nicht so leicht entschliessen würden zu Gunsten einer fremden ihre eigene Literatur, ihre Geschichte aufzugeben.

Darum begann sie ihr Treiben bei jenen Stämmen, die keine grosse Literatur haben, denen man namentlich mit der Hoff(n)ung schmeicheln konnte, dass sie mit einem Schlage in den Besitz einer grossen Literatur gesetzt würden.

In Oesterreich machte sich diese Partei etwa im J. 1851 bemerkbar, wo man die Berufung eines Kongresses zur Berathung über die Annahme einer Schriftsprache bei allen Slavenstämmen zunächst von Kroatien aus betrieb.*) Man beabsichtigte, wie aus Allem unverhohlen hervorging, die Annahme der russischen Sprache als der des bedeutendsten slav. Stammes. Damals wurde die Sache hintertrieben. Aber jene Partei hörte nicht auf zu wirken, sie wechselte nur ihren Standort. Ofen und Pest wurden dazu gewählt. Da wurden russische Grammatiken, Wörterbücher herausgegeben, russ. Predigten gedruckt, um vorerst die Slovaken zu kirren. Allmählig schritt man zur Gründung der *Gazeta cerkovnaja*, wobei man den Zweck vorschob, auf die Unie[8]rung Russlands hinarbeiten zu wollen. Unter den Slovaken blieb dieses Streben so ziemlich ohne Erfolg. Grösser wären die Erfolge unter den ungarischen Ruthenen. Es kam soweit, dass das Landesgesetzblatt für Ungarn russisch textiert wurde, bis die Regierung dahinter kam und Abhilfe schaffte. Unter den galicischen Ruthenen trat als Verfechter dieser Richtung am lautesten *Sechovič* auf. Kurz, es waren förmliche Versuche da, das Grossrussische unter den Ruthenen einzubürgern.

In Galicien scheiterte ihr Gelingen an der Wachsamkeit der Regierung, welche hierin von dem gesunden Sann des Volkes unterstützt wurde. Es ist eine der erfreulichsten Thatsachen in der Geschichte der slavischen Sprachen in Oesterreich(sic!), dass hier die Förderer des allgemeinen Russenthums eine so entschiedene Niederlage erlitten.

*) Про ці заходи хорватів мише Іречек до Томка в листі з 15/V 1851. (ст. 2):
Ty to dny vývedla Matice záhřebská nejhloupější (підкр. МОС) kou-
sek, jakého se lze jen nadíti od literárního Spolku, totiž to, uznala se
sezvatí kongres do Varšavi (sic!) k umluvení se o universalný spisovný
jazyk slovanský...

Aber mit der Beseitigung des Sechovič war und ist nicht alles gethan. Erstens ist es unrichtig, dass die russische Richtung in Galicien nur von Sechovič allein vertreten war. Sechovič hatte Mitarbeiter unter den galicischen Literaten, deren Namen Ihnen nicht unbekannt sein dürften. Die Zorja halicka hat auch unter einer anderen als Sechovič's Redaction denselben Weg verfolgt. Ich habe da unter Anderen ein Blatt dieser [9] Zeitschrift aus der Redaktionszeit des B. Didyckyj, worin ein Artikel gegen Loziński von einem gewissen Andrej Ivanovič Kšóky: NB. Glowackyj⁴⁶⁾ abgedruckt ist. Da wird nun ganz offen gesagt, die kleinrussische Literatur dürfe sich von der grossrussischen nicht trennen. Man beruft sich dort auf eine Aeuszerung im Safařík's Národopis, dass die kleinruss. Literatur in ihrer Beschränkung auf die eigentl. Volksliteratur lobenswert sei als eine Besonderheit, die die Einbett der Literatur nicht störe⁴⁷⁾.

Safařík, wie ich ihn kenne, und ich kenne ihn hoffentlich besser als alle die Herrn hier, war weit entfernt, der ruthen. Literatur ein Aufgehen in der grossrussischen einzurathen. Er ging von der irrigen Voraussetzung aus, die kleinrussische Sprache sei eine Mundart der grossrussischen, und da that er denn aus einer irrigen Prämisse einen irrigen Schluss, den er jetzt, wo die Frage über die Stellung des Ruthenischen aufgeklärt ist, wol nicht wiederholen würde. Aber das behinderte den Herrn Andrej nicht, aus einer hingeworfenen Meinung eines Gelehrten eine Waffe für seinen Zweck zu schmieden. Ubrigens ist der ganze Artikel mit Ausnahme weniger specifischen Ruthenismen grossrussisch.

Dann ist denn das für Galicien so hochwichtige Werk von Zubrickyj ruthenisch verfasst? Ich glaube, es ist russisch.

Dies dürfte genügen zu zeigen, dass die Verbreitung des Russismus in Galicien doch nicht so harmloser Natur war. Aber wo habe ich in der Denkschrift gesagt, dass ich nur galizische Ruthenen meine⁴⁸⁾? [10] Ich spreche klar und deutlich von österr. Ruthenen, und darunter werden bekanntlich auch die ungarischen begriffen. Dass aber unter den letzteren eine Hinneigung zum Grossrussischen vielfach vorherrscht, ist durch Thatsachen festgestellt. Wenn man nun, um gegen diese Miszbräuche Abwehr zu schaffen, an die galicischen Ruthenen zunächst sich wendet, so ist dies, glaube ich, ein Zeichen des Zutrauens, und nicht eines Misztrauens.

Nun aber, muss ich offen aussprechen, indem ich die Denkschrift schrieb, standen mir weniger diese bedenklichen Erscheinungen vor den Augen.

Das Ruthenische, wie es sich vor dem J. 1848 in der Literatur zeigt, ist die Volkssprache. Auch in den folgenden Jahren wurde diese gepflegt. Zeuge davon sind die Grammatiken von Lozinskyj und Glowacki und eine Reihe anderer Arbeiten, worunter ich nur noch das juridisch-terminologische Wörterbuch⁴⁹⁾ hervorhebe. Als man aber weiter ging und an eine weitere Entfaltung der Literatur dachte, fand man die Volkssprache unzureichend. Um diesen Mangel zu beheben, entlehnte man die fehlenden Wörter dem Kirchenslavischen und Grossrussischen. Hätte man diese Lehnwörter dem Geiste der ruthenischen Sprache angepasst, so wäre dawider sicher nichts zu eruiern, aber man zog es vor, sie in crudo herüberzunehmen.

Man wollte einen höheren Stil bilden. Anstatt dies, wie es in anderen Sprachen der Fall ist, [11] durch einen höheren Schwung der Gedanken zu erreichen, suchte man die Höhe des Stils in der Aufnahme kirchenslavischer Elemente.

Das ist nun eine falsche Bahn.

Ich habe nicht umsonst darauf hingewiesen, dass die Lautlehre zunächst das Wesen einer Sprache konstituire. Ich finde hiezuhande, dass

⁴⁶⁾ автором статі був такий Дідницький, пор. Студинський, Кореспонденція Я. Головацького, ст. LXXXIX.

⁴⁷⁾ ibidem, ст. XCIII.

⁴⁸⁾ перв.: von . . . Sprache

⁴⁹⁾ появилася в Відні 1850. р.; співробітником був і Яків Головацький.

man dies für unbedeutend ansieht, und sich nicht daran stösst, wesentliche Aenderungen in der ruthen. Lautlehre so wie nicht minder in der darauf basierten Wortbildungs- und Formenlehre vorzunehmen. Man verweist immer und immer auf die Aussprache und entschuldigt mit dieser das Befremdliche⁵⁰⁾ in der Schrift. Es drängen sich so immer reichlicher Elemente in die Sprache ein, die ihr nicht zusagen, und drohen bei dem besten Willen der Schreiber die Sprache selbst zu alterieren.

Darin liegt nun die Gefahr, die man nicht beachtet hat.

Die groszrussische Sprache ist unter dem Einflusse des Kirchenslavischen entstanden. Nehmen Sie welches russische Buch immer in die Hand, so finden Sie eine Menge Sachen darin, die dem Charakter der russ. Volkssprache nichts weniger als zusagen.

Die ruth. Sprache schlägt, indem man in ihr kirchenslav. Elemente einbürgert, denselben Entwicklungsgang ein. Wenn es so fortgeht, wohin wird man endlich gelangen? Die Antwort liegt auf der flachen Hand. Zwei gleichartige Richtungen führen zu einem gleichen Resultate, nemlich hier zu einer völligen Identificierung der russischen und ruthenischen Sprache. [12] Ich spreche es offen aus, dass ich weit entfernt bin, in diesem Vorgange auf der Seite der überwiegenden Anzahl galicischer Schriftsteller eine sinistre Absicht zu erblicken; aber eben dieser Mangel an einer tieferen Einsicht in die Verhältnisse ist gefahrdrohend.

Wie haben sich im Verlauf der Geschichte grosse Umwälzungen Bahn gebrochen? Die Kirchen- und Profangeschichte liefert eine Menge Belege dafür, dass die Anfänge unbedeutend waren und der Beachtung entgangen. Man nahm sie erst wahr, als sie bereits groszgezogen waren und als eine Macht auftraten.

So ist es auch da. Wenn man von der bedenklichen Seite, welche die Alterierung der ruthenischen Volkssprache durch kirchenslavische Elemente die Augen verschlieszt, wenn man nie den festen Entschluss fasst, die Volkssprache in ihrer Reinheit zu heben: so kommt man sicherlich mit der Zeit zu Ergebnissen, deren Anstreben man jetzt mit dem besten Gewissen in Abrede stellt. Sie, meine Herrn, glauben, dies sei nicht zu besorgen. Aber können Sie dem Laufe der Dinge die Richtung vorschreiben auf Decennien, geschweige denn auf Jahrhunderte? Im J. 1848 beschlossen Sie die Regeling der ruthenischer Sprache; wer hielt sich seither daran? Nicht einmal der Inhalt [13] des Buches⁵¹⁾, in dem jene Beschlüsse abgedruckt sind, hält sich daran.

Abgesehen davon, dass eine Alterierung der ruthen. Sprache ganz naturwidrig ist, — denn dieselbe ist, wie allseitig anerkannt — eine selbständige Sprache — frage ich, was für Aussichten sind da für Staat und Kirche, wenn die russische vom Schisma und von spezifisch russischen Ideen getragene Literatur sich unter dem ruthenischen Volke verabreitet?

Niemand wird läugnen, dass darin Gefahren liegen, Gefahren für Staat und Kirche, dass beiden Gewalten die Pflicht obliegt, dieselben bei Zeiten warzunehmen und ihnen kräftig zu begegnen. Aber man darf sich nicht scheuen, es anzuerkennen, dass besorgniserregende Elemente da sind; man darf Versuche, die darauf aufmerksam machen, nicht als Machinationen auslegen und darunter wer weisz was für Niederträchtigkeiten erblicken.

Die Regierung ein weiteres Feld überblickend, als es vielleicht von anderen Standpunkten möglich ist, sieht mit Besorgnis auf ein Verfahren, welches obwol subjektiv vollkommen untadelhaft, objektiv als ein bedenkliches aufgefasst werden muss. Man hat es nicht unterlassen diese Frage in Erwägung zu ziehen und Se. Exc. der Herr Unterrichts Minister hat einen [14] der sichersten Wege darin erblickt, dass die ersten Würdenträger der ruthenischen Kirche und Männer der Wissenschaft zu einer gemeinsamen Berathung unter dem Vorsitze der ersten staatlichen Autorität im Lande berufen werden, um über die Mittel und Wege sich zu besprechen, wie man mit

⁵⁰⁾ перв.: die fremdenartige...

*] Исторический очеркъ основанія галицко-рускої Матицѣ, Львів, 1850, ст. XX.

vereinter Kraft dem möglichen Uebel bei Zeiten vorzubeugen hätte⁶¹⁾. Ich glaube, es ist der loyalste Vorgang, der eingeschlagen werden konnte. Weit entfernt, die Kirche bei einer so wichtigen Sache zu übergehen, hat man die letztere geradezu und offen für eine gemeinsame Angelegenheit der Kirche und des Staates erkannt und erklärt.

Ich musz sehr⁶²⁾ bedauern, dasz man, statt darin das vollste Zutrauen zu erblicken, es vorzog, Misztrauen zu finden, und weitgehende böse Absichten auf den ruth. Ritus zu vermuthen, wo nicht als die redlichsten Absichten vorlagen.

Dasz die bisherige ruthenische Schreibweise den bemerkten Uibelständen Vorschub leistete, ist allseits anerkannt und dieses Anerkenntnisz ist jeden falls einer der erfreulichsten Erfolge unserer Besprechung. [15]

Was nun die weiteren Schritte betrifft, so sind divergierende Ansichten vorhanden. Einerseits wird in der Annahme des lateinischen Alphabets das sicherste Mittel erkannt, um bedenklichen Ausschreitungen zu steuern. Dieser Ausweg wurde von S. Ex. dem Herrn Unterrichts Minister vorgezogen und mir wurde die Aufgabe zu Theil, dessen Durchführbarkeit vom wissenschaftlichen Standpunkte aus darzuthun. Die Anerkennung, welche mir hierin selbst von dem Herrn Domkustos zu Theil wird, ist mir ein angenehmer Lohn meiner Mühe. Von der anderen Seite wird die Ansicht verfochten, man könne die Cyrillica dem Ruthenischen anpassen.

Darin liegt nun die Verschiedenheit der Anschauungen, welche heute den Gegenstand der Berathung bildet.

2.

З Іречкового листування, зв'язаного з акцією 1859. р.

a) Іречок до Шафарика (з листа з 8. лютого, 1859).

Předrahý Otče! Zanášeje se z rozkazu I. Ex. studiem(i) rusinštiny k účelu, o kterém Ti časem víceji budu moci oznámiti, přišel jsem v Národopise II vyd. na str. 27 sq. na poznamenání, které se mi k vysvětlení rusinského ů v k ů ň, b ů h m. k ōň, b ōh etc. zdá býti velmi důležitým, totiž že „od Sejmu po Desně místo í poštěho z o slyžeti u i : kuiň, sjull“. Velice bys mi učinil vděk, kdybys mi o této věci širšího něco mohl podati. Jmenovitě, odkud zprávu tu máš, více příkladův a zevrubnější označení territoria, kde vyslovování takové zobecnělo (ст. 1) ... Mezi rukopisy a knihami k rusinským studím úředně sem poslanými, nalezl jsem text Statutu litevského mnohem dokonalejší a rusinštější⁶³⁾ nežli ten jest, jež vydal Dialfínski. Ve Lvově to patrně nikdo nemohl pročísti. Cursivní cyrillice zvláštního charakteru, ale poněkud jen práce třeba, a člověk se orientuje dosti snadně (ст. 2) ...

На 4. ст. S Bohem. Buďte zdrávi і т. д. — Tvůj upřímný syn

Jireček.

V pondělí, 8. února 1859.

b) Шафарик до Іречка (з листа з 13. лютого, 1859).

V Praze 13. února 1859.

Přemilý Jirečku! Strany bližší zprávy o zajímavé phasi v maloruštině: uí místo ů, ó, lituji velice, že Ti nic, zhola nic, podati nemohu. Sebral jsem ze zpráv od Rusův, mezi nimiž Bodjanský a šlechtic Lukaševič z Kyjeva, jenž zde asi rok živ byl, pro maloruštinu moji hlavní pramenové byli: než vedle nich bylo jich jistě aspoň dvacet jiných (Maksimovič atd.), a také knihy maloruské tištěné. Materialy ty, škartky, zápisky, výtahy, dávno zahozené. Jen tolik vím, že co jsem tam podal, podal jsem v té věře, že můj pramen dobrý, že svědek spolehlivý. Sbírat a ukládat ty takové papíry

⁶¹⁾ перв.: könnte

⁶²⁾ перв.: daher sehr

⁶³⁾ почав писати „руштеjš“, але перекресав

nebylo možné; byly by mne dávno zahrly! ... Statutu Litevského mají v Petrohr. snad již padesát rukopisův, a mezi těmi prý velmi staré. Sbíráno z rozkazu. Co s tím budou dělat, nevím...

Buď zdráv, Tvůj upř. otec

P. J. S.

n) Іречек до Шафарика (з листа з 24. травня, 1859).

Předrahý Otče! Odjížděje dnes večír do Haliče mám k Tobě ještě několik proseb... Vývěsky⁶¹⁾ aby mi Tempský poslal do Lvova, pod mou adresou do (ст. 2.) do místodržitelstva (abzugeben in der Praesidialkanzlei der k. k. gal. Statthaltere). Tam mně i Ty adresu, kdyby čeho bylo třeba. Z nařízení J. Exc. poslal jsem několik exemplářů své rozpravy⁶²⁾ úředně na bibliotheku, i prosím, abys je dle nadpisu rozdělil... Jak dlouho ve Lvově budu, nevím; možná že déle, možná že i kratče; jistě ale svátky svatodušní ve Vídni ještě neztrávím. Kdyby totiž i komisse za týden odbyta byla, musím se ve Lvově dle rozkazu zorientovat; taktéž na zpáteční cestě i v Krakově.

Kdybys nějaké přání strany jednoho nebo druhého města měl, račiž mi jen psáti.

Beztoho, až oddechu nějakého dojdou, sám Ti psáti neopomenou...

S tím s bohem Tvůj upřímý syn

Jireček.

24/V, 1859.

z) Іречек до Шафарика (з листа з 18. червня, 1859).

Předrahý Otče! Ze Lvova po třinedělním pobytu šťastně jsem se zase navrátil, bohatší o nejednu zkušenost. Cas jsem tam dosti měl příjemný, i hleděl jsem užiti ho k vycházkám po okolí metropole halické, kdykoli mi práce úřední toho dopouštěla (sic!). Seznámil jsem se s mnohými lidmi, a seznal stav věci s nejedné strany. Vědeckého života ve Lvově není. Učenci tří národů: německého, k němuž ale patří hlavně Češi a jiní západozemci, polského a rusínského, žijí každý o sobě, tak že ničím téměř jiným vespolek sblížení nejsou (2. ст.) než prostorem. Následek toho bizarní myšlenky, které s velikým úsilím a ztrátou času snaží se uvésti do života... Bibliotheka (університетська) velmi je ztenčena požárem od l. 848, a bude třeba mnoho času než se opět uvede na lepší stav. Nejlitostnější jest ztráta rukopisův a jmenovitě celého archivu z kláštera Týnieckého u Krakova, který v bednách ještě shořel. Listiny pro štěstí byly již popsány, tak že aspoň registra zbyly. Asi 50 nejdůležitějších (3. ст.) bylo dílem faksimilováno, dílem celým obsahem přepsáno... Krakov... opravdu daleko jest imposantnější, než Lvov zcela novověký. Ale sídlo králů polských daleko se nerovná Praze.

Halič celá jest země zvláštní a namnoze jiná než země naše. Lid žije ještě primitivně. Na cestě viděl jsem hrnečky, které zrovna jsou takové, jako ty, jež u nás z mohyl vykopávají. Lid se šatí bíle samodělným plátnem. Boty a železné kování vozů jsou první jeho luxus, který se od nedávna teprvé zmáhá...

Pozdravuje a líbaje Vás, jsem Tvůj upřímý syn

Jireček.

18/VI, 1859.

г) Шафарик до Іречка (з листа з 7. липня, 1859).

... Odrusť, že jsem Ti na Tvé psaní po navrácení se ze Lvova nic neodpověděl. Opravdu nebyl jsem s to, z příčin přerozličných...

Tvůj upř. otec,

7. července 1859.

P. J. Šafařík, m. p.

⁶¹⁾ Іречек друкував у Темпського в Празі свою „Антологію“; за його від'їздом до Львова коректу мав робити Гаттала, а пробірні листи Темпський мав посылати до Львова.

⁶²⁾ себто — „Vorschlag“-у

д) *Иречек до М. Гаттала (з листа з 18. травня, 1859).*

... Odjížděje do Lvova, prosil bych abyste od 3 archu⁶⁶⁾ počna, první a poslední korekturu sám četl, a aby mi Tempský od příští neděle 22. neposílal korektur, nýbrž abyste je sám zcela absolvoval... Rusínštinu⁶⁷⁾ Vám ty dny pošlu. Je to jazyk pro nás přezajímavý; pohřichu těžko ho poznat, poněvadž Rusíni jím nepiší, kazíce jej větším dílem russizmy a církevnoslavizmy...

S Bohem, Váš upř. přítel

Jireček.

e) *Иречек до М. Гаттала⁶⁸⁾.*

Milý Příteli!

List Váš včerejší dostal jsem spolu s vývěsky prvních tří archů....
..... Z Hallče by velmi mnoho bylo vypravovati. Dojem, který jsem z třineckého pobytu odnesl, jest opravdu zvláštní. Vaše věda⁶⁹⁾ posud tam málo triumfů slaví, a předce nevyhnutelná potřeba jest, aby poněkud se pozdvihla a těm lidem pomohla otevřítí oči. Kdo chce se přesvědčit o praktičnosti slov. filologie, jde do Lvova a uvidíš následky zanedbání jejího na poli nejen literárním, ale i církevním a politickém. [2.] Můj úkol in specie byl dosti mrzutý, zvláště s počátku. Nejednalo se tu o abecedu, nýbrž o jasný náhled u věci. Rusíni russizují, sami nevědouce o tom, a nejsa v stavu, aby si poněkud sami mohli vy(s)větliti proč by to neb ono nebylo rusínsky. Tu největší potřeba studií hláskoslovných a gramatických vůbec. Tu viděti i „plěnnost“ ruštiny. Ruština je divná stvůra; čím dále tím více vidím, že jest to srostlice ze staroslov. a ruského jazyka, beze vši konsequenci, beze všeho rozumu. A to právě jest strana její rusínštině tak nebezpečná. Rusíni znají cirk. jazyk, a myslí, že nic nevadí, když jej mají Haut und Haaren do rusínských spisů vhečmají, a tím ovšem nastupují touž dráhu jako Rusi, a nebude-li náhledu a rozumu, musí se časem zruštití. Kromě toho jsou tam ovšem i úmyslní rozsívatelé, ač na mále. Člověk trne, slyše mnohé otázky a pochybnosti. Za tím obcováním [3] soukromým a poradami tolik aspoň dosaženo, že se jim v hlavních věcech otevřeli oči. Domyslete si, ptali se mne, zdali myslím, je dual slov. vypůjčen z řečtiny! O proměnách a změkčování teprve z mého spisku⁶⁰⁾ nabyli nějakého určitějšího ponětí. A přec je rusínština jazyk tak zajímavý, pro filologa jmenovitě českého tak důležitý. Já aspoň, byv k studiu tomu odsouzen, neustanu již aspoň trochu pro jazykozpyt náš z ní těžití. Kdybych měl jen více kdy. Prof. Glowacki bránu k jazyku tomu neotevře, aspoň mnoho naděje nemám.

Seznámil se i s Mažeckým prof. polštiny. Ten již měl jinou školu, u příměně kořisťuje ze staroslov., což pro polštinu ovšem předúležité.

Kdybychom se na několik dní mohli sblížití, mnoho bych Vám mohli říci; psát nelze tolik; ani člověk na všechno nepřijde. Ale otevírá se mi čím dále tím divnější pohled do povahy a dávnověkosti slovanštiny. O některých věcech pokusím se snad něco do Mus.⁶¹⁾ napsati. Předúležité jest studium [4] dialektů rusínských. V Kolomyji k. p. říkají podnes svatyj kdežto všude jinde světyi nebo svjatyj. Shod s češtinou nad míru mnoho. Než tu třeba rozumu a přehledu, aby všechno to bylo sebráno s užitkem. Historie jazyka slovan. a dávnověkosti kmene toho nelze jinde a jistěji čerpati, jako u kmenů, kde postd mnoho podřečí, slováků, rusínů, jihoslov. a snad i Rusů. My Češi a Poláci již jsme příliš civilizováni, ačkoli i u nás mnoho ještě v podřečích žije, co aspoň nějak ukazuje na minulost. Více budu psáti, jakmile se poněkud zase usadím vo Vídni.

S Bohem Váš upřimný přítel

J. Jireček.

⁶⁶⁾ пор. помітку 54, ст. 69.

⁶⁷⁾ себто, — „Vorschlag“

⁶⁸⁾ Лист без дати, але писаний після повороту зі Львова; був додатий до листа Темпському у Празі; на останній сторінці дописано на незаписаному місці: Herrn Professor M. Hattala (P. T.)

⁶⁹⁾ слав. фільологія

⁶⁰⁾ в „Vorschlag“-у

⁶¹⁾ скороч. Musejnska, себто, Časopis-y Museum Českého

ДР. ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ, доц.

ГРАВЕР ОЛЕКСАНДЕР ТАРАСЕВИЧ

(Мистецька діяльність у рр. 1672—1720).

Найбільший український гравер старих часів — Олександр Антоній Тарасевич, що міг би бути гордістю і славою кожного європейського народу, є в цілковитому призабутті та зовсім незнаний ширшим колам громадянства. Свідомо називаємо нашого мистця «найбільшим», бо його вишколеність, техніка й мистецька культура стоїть вище від усіх інших українських граверів XVII. й XVIII. ст. До певної міри можна рівняти з Ол. Тарасевичем лише Григорія Левицького (1695—1769), але, не зважаючи на те, що цих мистців ділить майже пів століття, техніку Ол. Тарасевича можна поставити таки вище від умілости гравера новітніх часів — Гр. Левицького.

Ол. Тарасевич для нас має подібне значіння, як гравери Голляр для чехів або Фальк для поляків. Є деяка спільність і біографічна між цими трьома найбільшими слав'янськими граверами, спільність, т. м., загальнослав'янська — всі три працювала головню поза межами своєї батьківщини, з тою різницею, що коли Голляр і Фальк майже виключно за кордоном і то в останні роки своєї діяльності, то наш гравер значну частину свого життя й останні роки пробув на Україні й лише в першу половину своєї діяльності був за кордоном.

*

Література про Ол. Тарасевича дуже бідна, власне, не є це навіть «література» у справжньому розумінні цього слова, лише короткі, часто суперечні згадки й замітки, порозкидані по словниках та окремих статтях, що іноді навіть не мають відношення до історії мистецтва. Поминаючи стародруки, де були поміщені самі гравюри мистця (про це мова нижче), перші короткі нотатки про Ол. Тарасевича з'являються в статті Г. Павліковського¹⁾ й бібліографії А. Похера з зазначенням кількох

¹⁾ Gwalbert Pawlikowski, Rozprawa o rytownikach polskich. „Czasopismo nauk, księgozb. publicz. im. Ossolińskich” za 1829. p.

мистцевих гравюр.⁷⁾ Цікаво, що в усіх величезних словниках Д. Ровінського, що склалися, починаючи від середини XIX ст., праці Ол. Тарасевича зовсім не зазначені, а в повному словнику Ровінського⁸⁾ з 1895. р. говориться, що «О. Тарасевич не вигравірував нічого, що відносилось б до Росії». Інший російський дослідник і критик мистецтва В. Стасов, що 1858. р. давав оцінку рукописної праці Д. Ровінського,⁹⁾ лише зазначає, що Ол. Тарасевич працював у Авґсбурзі та Кракові, покликуючись на бібліографію Йохера і словник Наглера. Цей останній¹⁰⁾ подає, що О. Тарасевич виконав гравюри до авґсбурзького видання „Rosarium” 1678. р. не вказуючи ближче їх кількості та змісту. Не можемо не згадати, що в величезному російському біографічному словнику імени Ол. Тарасевича немає зовсім! Більші відомості про гравюри нашого мистця здібаємо в рідкому французькому виданні — каталозі збірки Крашевського,¹¹⁾ що, до речі кажучи, не був використаний у жадних інших словниках і працях, присвячених російському й українському граверству. Тут подано назви 13 гравюр Ол. Тарасевича, головню зі згаданого „Rosarium” та загальною говориться про 40 гравюр мистця у книжці „Różany wianek księcia Alexandra Połubińskiego” (Wilno, 1677), підкреслюючи, що ці гравюри можна вважати за одні з найкращих польських гравюр XVII ст. Перший словник польських граверів Я. Колачковського¹²⁾ каже, що О. Тарасевич або Тарасович «працював із кінцем XVII ст. в Вильні й вигравірував портрети К. К. Клоцького, М. К. Раца, генеалогічне дерево родини Подубінських і рисунки святих». Докладніший опис п'ятьох гравюр мистця подає словник Е. Раставецького,¹³⁾ що хоч і вийшов 1886. р., але складений незалежно від словника Колачковського, тому що останній, після видрукування, більш ніж 10 років не з'являвся у продажу. Коротку, але важливу біографічну згадку про мистця подає М. Максимович.¹⁴⁾ Три гравюри О. Тарасевича зазначає П. Сімоні.¹⁵⁾ По дві гравюри зазначені в каталозу гра-

⁷⁾ A. Jocher, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce*, Wilno 1857, т. III, ст. 127, № 6838.

⁸⁾ Д. Ровинский, *Подробный словарь русских граверовъ*, СПб 1895, т. II, ст. 982.

⁹⁾ В. В. Стасовъ, *Собрание сочинений*, II, ст. 70.

¹⁰⁾ G. K. Nagler, *Die Monogrammisten*, I. Band, München-Leipzig, ст. 570, ч. 1356.

¹¹⁾ *Catalogue d'une Collection Iconographique Polonoise*, Dresde, 1865. Цією книжкою автор користувався в міській бібліотеці м. Варшави.

¹²⁾ J. Kołaczkowski, *Słownik rytowników polskich*, Lwów, 1874, ст. 63.

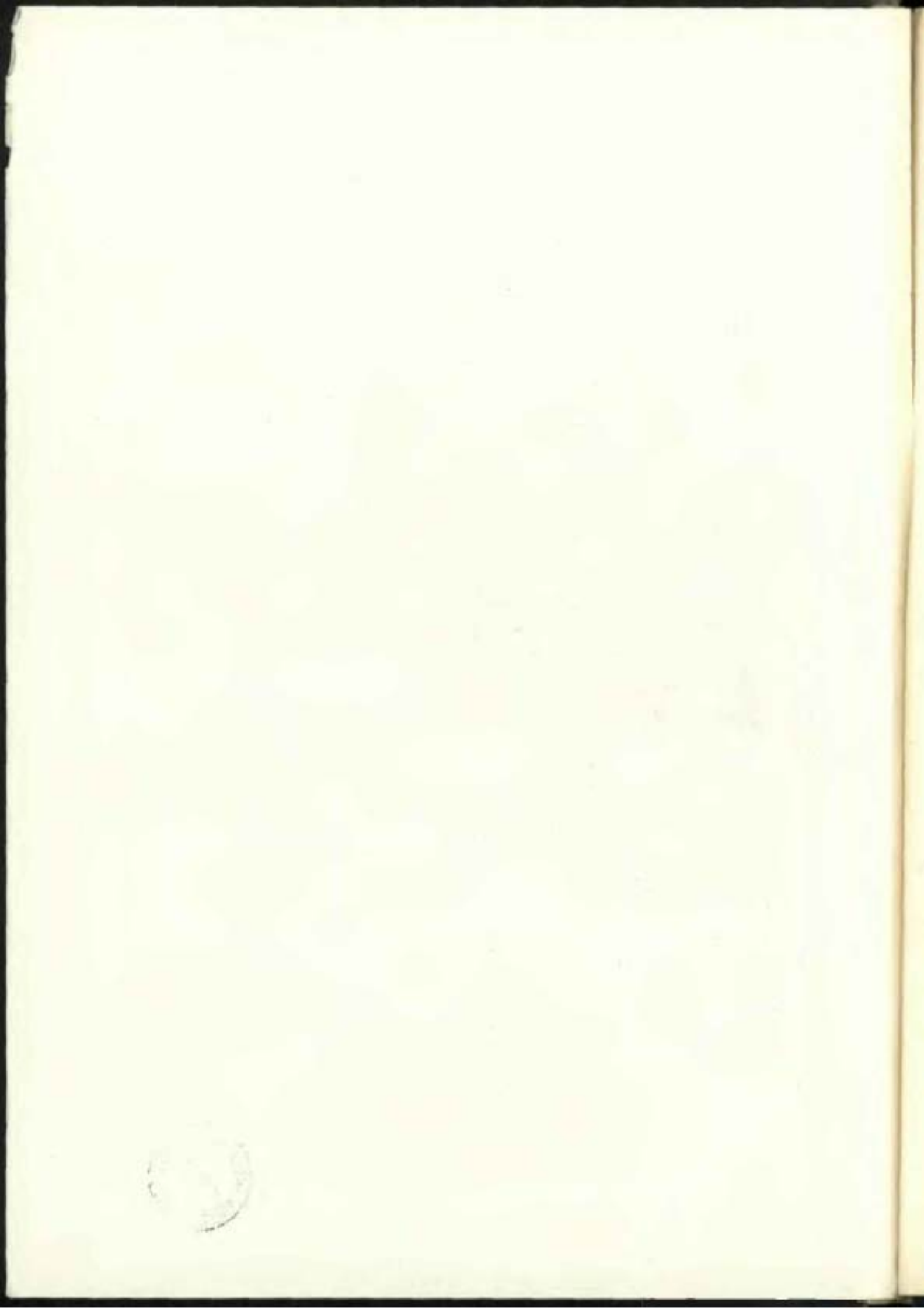
¹³⁾ E. Rastawiecki, *Słownik rytowników polskich*, Poznań, 1886.

¹⁴⁾ М. А. Максимовичъ, *Книжная старина южнорусская*, Собрание сочинений, Київ, 1880, т. III, ст. 712.

¹⁵⁾ П. Сімоні, *Къ исторіи обихода книгописца, переплетчика и икононого писца при книжномъ и иконномъ строеніи*, „Памятники Древн. Письмен. и Искусства”, CLXI, ст. 174, ч. 176.

Портрет К. К. Клокоцького (мідерит 1685. р.)
Бібліотека Красінських у Варшаві.

Мапа східньої Європи (мідергт 1683. р.)
Національний Музей у Варшаві.

вюр зі збірки Гуттен-Чапського у Кракові¹¹⁾ і збірки Д. Вітке Єжевського в Варшаві,¹²⁾ тепер у Народньому Музею в Варшаві. Всі згадані відомості про Ол. Тарасевича надто побіжні, а описи його гравюр дуже неповні.

Перші ширші відомості про Ол. Тарасевича, з фаховим описом його гравюр, подав П. Попов, у своїх «Матеріялях» до словника українських граверів.¹³⁾ П. Попов докладно описує 43 гравюри та подає деякі відомості і здогади до біографії мистця.

Як читач побачить нижче, автор цих рядків подає в реєстрі праць Ол. Тарасевича 109 його гравюр, із яких 12 досі не були зовсім значі, решта хоч і значі, але не описані. Знайти нові гравюри мистця (та перовести опис гравюр із самих оригіналів) авторові пощастило підчас його наукової подорожі по Польщі

¹¹⁾ Spis rycin w zbiorze Hutten-Czapskiego w Krakowie, Kraków, 1901, ст. 127, ч. 737.

¹²⁾ Pamiętnik wystawy starych rycin polskich D. Witke-Jeżewskiego, Warszawa, 1914, ст. 84.

¹³⁾ Павло Попов, Матеріяли до словника українських граверів, Київ, 1926, ст. 107—109, 111, і його таки Додаток I, Київ, 1927, ст. 28—31.

в-осени 1930. року, як стипендіянта Міжнародного Інституту Інтелектуальної Співпраці при Союзі Народів (*Institut International de Coopération Intellectuelle*). Цю працю автор перевів головню в Народньому Музеї (*Muzeum Narodowe*) в Варшаві, приватній бібліотеці Красінських у Варшаві, Музеї Чарториських у Кракові, збірках Гуттен-Чапських у Кракові та ин.¹⁴⁾ Деякі новознайдені гравюри Ол. Тарасевича, особливо його портрети, що не були навіть зазначені в каталогах музеїв, своєю високою мистецькою вартістю дають зовсім нове уявлення про широку й усебічну мистецьку культуру мистця та його високу граверську техніку, яка ні трохи не уступає кращим голландським майстрам його часу. Нарешті, деякі гравюри Ол. Тарасевича, з докладними підписами мистця, незвичайно важливі для біографії самого мистця.

*

Біографічні відомости про початкову діяльність Ол. Тарасевича можемо вивести лише на підставі його підписів та місця друку тих книжок, де були поміщені його праці. Підписи гравера різноманітні, починаючи від початкових літер «А. Т.», «А. Tarasewicz» або «Tarasowicz», до більш докладних як «Alexander Tarasewicz sculpfit», «Alexander Tarasewicz fecit», не рідко з датою, а навіть із зазначенням місця виконання гравюри.

Де народився Ол. Тарасевич, невідомо. Де вчився — теж у належній мірі не в'яснено. В. Стасов пише, що Олександр і Леонтій (можливо, брат першого) Тарасевичі вчилися штихарства в Авґсбурзі у знаменитих майстрів Кіліянів, але звідки він зачерпнув такі відомости — не з'ясовує. Ця думка Стасова ніби має підтвердження в тому факті, що перші гравюри мистця ми здібаємо в авґсбурзькому виданні 1678. року — «Rosarium». Розв'язки цього питання можемо шукати також у збірках Олександра-Антонія Тарасевича різних підручників для штихарів, малярів та архітектів, що заховалися в Києво-Печерській лаврі. Як подає М. Істомін,¹⁵⁾ старий реєстр описує цю збірку так:

»Реєстръ книгъ кунштовыхъ позосталихъ по небицику отцу Антонию Тарасевичу намѣстнику Печерскомъ, которыя книги по смерти его легование суть до церкви Богоматерней святыхъ и чудотворныхъ лавры Киево-Печерскія, а именно суть сія послѣд-

¹⁴⁾ Автор також пошукував за збіркою Крашевського, відомою зі старшої польської літератури. Після довгих перипетій довідався, що частина цієї збірки тепер у містечку Сухій (Sucha), коло Кракова, в посіданні гр. Тарновського, та, не вважаючи на листя, які автор послав до дирекції бібліотеки, й особисті відвідини м. Сухой (серед дуже несприятливих умов міс. грудня), на жаль, через незалежні від нього обставини, не міг оглянути цінні для цієї теми збірки Крашевського з гравюрами Ол. Тарасевича.

¹⁵⁾ «Искусство и худож. промышленность», 1901, № 10.

„Зустріч Марії з Єлисаветою“ (мідерит 1672. р.)
Національний Музей у Варшаві.

ствуючія: 1) Книга Атлясъ или описаніе четырехъ частей свѣта, въ которой листовъ 29. 2) Архитектура французская, лист. 251. 3) Театронъ житія человѣческаго, лист. 184. 4) Книга кунштовъ рожныхъ малярскихъ, лист. 122. 5) Книга различныхъ звѣрей четвероногихъ изображеніе, лист. 135. 6) Родословіе князей австрійскихъ, лист. 91. 7) Книга другая кунштовъ малярскихъ, листовъ 120. 8) Зерцало добродѣтели и грѣховъ, лист. 172. 9) Библия въ лицахъ, лист. 150. 10) Абецадло малярское на листу (завбільшки 6 лист.), лист. 163. 11) Книга третья кунштовъ малярскихъ на листу, листовъ 93. 12) Книга одна съ кунштами архитектурскими, лист. 18. 13) Книга другая съ кунштами винскими шгуваторскими, лист. 118. 14) Книга съ кунштами Коломана и Соломеи, фиг. 21. 15) Картинъ рожныхъ кунштовъ, листовъ 58«.

Таким чином, серед цих птхив є праці Вольфганга Кіліяна 1623. р. — «Генеальогія австрійських імператорів».¹⁶⁾ Одначе, в

¹⁶⁾ М. П. Истоминъ, Обученіе живописи въ Киевопечерской Лаврѣ, „Искусство и худож. промышл.“, 1901, т. II, ст. 295.

тій самій збірці є гравюри інших визначних європейських майстрів, як: de-Witt, C. Galle, N. Visscher.¹⁷⁾

Родина авґсбурзьких граверів Кіліянів, що нараховує в різних поколіннях коло 18 майстрів, була дуже знана в століттях XVI—XVIII. По різних збірках, які автором цих рядків довелося побачити в Польщі, можна подібати чимало гравюр Кіліянів, які мають відношення до Польщі, Литви, України й Московщини. Наприклад, Лука Кіліян (Lucas Kilianus, 1579—1637), м. н., виконав портрети Георга Мнішка (Бібл. Павліковських у Львові, Тека 12, ч. 8623), Миколи Христофора Радзивіла (Бібл. Баворовських у Львові, Т. 11, ч. 2010), Євст. Воловича (тамсама, Т. 12, ч. 2079), кор. Владислава Жигмунда (Бібл. Рапельсвільська в Варшаві, szk. niem. XVII., 29). Вольфганга Кіліяна (Wolfgang Kilianus) — портрети Георгія Рогози 1659 (Бібл. Баворовських, Т. 15, ч. 2626), кор. Яна Казимира 1668 (Бібл. Рапельсвільська, XVII., 35); Філіпа Кіліяна — портрети П. Буркгарда й М. Ріделя (тамсама, 32) і Бартоломея Кіліяна — портрет Шафаліцького (тамсама, XVII, 25). Тарасевичі могли вчитися в Філіпа (1628—1693) та Бартоломея (1630—1696) Кіліянів, синів і учнів згаданого вище Вольфганга Кіліяна.¹⁸⁾ Треба також одмітити, що обрямування портрету кн. Василя Голіцина, виконане Олександром (а не Леонтієм, як досі думали!) Тарасевичем, загальною композицією дуже нагадує гравюру Луки Кіліяна — портрет Якіма Ернеста Бранденбурзького (Бібл. Баворовських у Львові, тека 12).

Перші знані гравюри Ол. Тарасевича в числі 38 штук з'являються в авґсбурзькому виданні 1678. р., причім окладинка книжки має підпис: „Alexander Tarasowisz sculpsit Anno 1672 w Htusku.“ Подібний підпис повторяється на генеалогічному дереві Полубінських 1675. р., що було наново відбите в книжці „Różany wianek księcia Al. Połubińskiego“, друкованій у Вільні 1677. р. Отже виходить, що в рр. 1672—1675 Ол. Тарасевич працював (чи може був родом?) у Глуську — містечку на Минщині в колиш. Слуцькому князівстві.

Дальші видання, де були гравюри мистця, виходять у Вільні (1677), Кракові (1683, 1686), Замісті (1684) і Слуцьку (1685), але де саме працював гравер — невідомо. Посилання деяких авторів на Краків (В. Стасов, Д. Ровінецький) або Вільно (Кюлачковський, Раствацький, Каталог вистави в Варшаві 1914. р.) основане, ймовірно, на тому, що автори знали лише краківські й виленські видання, де брав участь Ол. Тарасевич. Так, чи інакше, але наш мистець у першій половині своєї діяльності й то діяльності найбільше продуктивної, пробував на заході, при чому був найбільше зв'язаний із Вільном, на що

¹⁷⁾ П. Попов, Матеріали до слов. укр. граверів, ст. 108.

¹⁸⁾ Nagler, Neues allgemeines Künstler-Lexikon, т. VII., ст. 9—19.

Титульна сторінка до книжки „Rosarium”
Аугсбург 1678. р. (мідерит 1672. р.)

вказує й один із підписів мистця на гравюрі S. Cletus: „A. Tarasewicz fecit, Vilnac”, або тезис 1683. р. із портретом Кипріяна Жоховського — київського митрополита (уніатського) й архимандрита Дерманського монастиря з присвятою: „Perillustri ac Magnifico Dno Casimiro Minthowt Cżyż Succamerario Palatinatus Vlnensis, in Vim benevolentja Gratosissimum Anunculum, ut quem animo et corde tenes, etiam oculis absentem intuearis, offert”. Також підпис самого гравера на цьому портреті: „Humillimus Servitor Alex: Tarasewicz”, с. т. «найнижчий слуга Олекса Тарасевича», свідчить, що гравер не був чужий виденському осередкові.

Дальша діяльність О. Тарасевича зв'язана з Києвом. М. Максимович¹⁹⁾ указує, що мистець перебрався до Києва в 1688.

¹⁹⁾ Собр. Сочин., II, Київ 1880, ст. 712.

Титульна сторінка до книжки
„Philosophia rationalis“, 1683. р.

р., а П. Попов²⁰⁾ не без підстав припускає, що Ол. Тарасевич міг виконати тоді (1688. р.) відому гравюру Софії, Івана та Петра Олексієвичів. Той самий П. Попов здогадується, що Олександр Тарасевич, прийнявши чернецтво в Києво-печерській Лаврі, почав називатися Антонієм, після смерти якого власне залишилася дуже цінна збірка різних штихів і мистецьких підручників. Але що досі не знайдено гравюри з таким підписом, — думка П. Попова залишалася лише припущенням.

Зовсім ясно розв'язує це питання одна гравюра Ол. Тарасевича, знайдена автором цих рядків. Є це гравюра, присвячена архимандритові Києво-печерської Лаври (передтим генеральний суддя) Мелетієві Вуяхевичеві з портретом св. Мелетія, архієпископа антиохійського, із таким підписом гравера: „Przez najniższego sługę Antoniego Tarasewicza, teyże Stey Lawry zakonnika. Anno 1693. Febr. 12.“ Техніка і штихарська манера цієї гравюри не залишає сумніву, що вона належить саме Олександрові (в чернецтві Антонієві) Тарасевичеві. Крім того, ця гра-

²⁰⁾ Матеріали до словн. укр. гравєрів, ст. 107.

Портрет кор. Яна III. Собеського (мідерит'1680. р).
Музей Чарториських у Кракові.

вюра нам із'ясовує національну приналежність гравера, бо ж справді не міг би бути католик ченцем Київо-печерської Лаври! Подібні докладні підписи граверів із означенням гідности мистця, його місця праці й докладної дати, загалом дуже рідкі в історії світового граверства, і згаданий підпис А. Тарасевича зроблений ніби навмисне, щоб виключити всякі суперечки про його національність, місце й час праці — власне в Києві.

Самі гравюри А. Тарасевича, знайдені нами 1930. р., теж свідчать, що від 90. років XVII. ст. Тарасевич працював уже на Україні, де, наприклад, виконує портрети ки. Василя Голіцина 1690. р., Лазаря Барановича 1693. р. та інші гравюри, що знайдені в Києві П. Поповим,²¹⁾ а що мають відношення до православного релігійного культу.

Працюючи в Київській Лаврі, наш мистець швидко піднісся на «ієрархічній драбині». Так у роках 1705—1710 Антоній Тарасевич стає намісником приписаного до Лаври Свенського «Новопечерського» монастиря з км. від м. Брянська.²²⁾ Пізніше до-

²¹⁾ Матеріали, ст. 108-109; Додаток I, ст. 30.

²²⁾ К. В. Харлампоничъ, Малороссійское вліяніе на великорусскую церк. жизнь, т. I, Казань 1914, ст. 612.

служився до сану архимандритичого намісника Київсько-печерської Лаври. Принаймні, в «Доношенні» Лаври з дня 16. грудня, 1720. р. до Губерніяльної канцелярії, з приводу важкої для Лаври історії, з зазначенням константинопольського патріярха, замість московського, в «М'сяцеслові» київо-печерського видання 1718. року, є підпис: «Свято-Печерської Лаври Нам'єстникъ неромонахъ Антоній руку приложилъ».²²⁾ Таким чином, бачимо нашого престарілого мистця, вже перед самою його смертю, в ролі гідного та сміливого адміністратора і громадянина, що твердо стоїть на сторожі українських прав проти московських зазіхань.

Беручи на увагу, що перші (відомі нам) гравюри О. А. Тарасевича, виконані в Глуську 1672. р., свідчать не тільки про високу техніку, але і про велику зрілість мистця, — треба припустити, що він умер у глибокій старості (після 1720. р.), найменше 70-літнім дідом. Звідси напрашується висновок — чому саме досі так мало знайдено гравюр А. Тарасевича, які відносяться до київського періоду його діяльності. Будучи старим та маючи багато адміністраційних обов'язків як намісник монастиря, наш мистець уже не міг так інтенсивно працювати у граверстві, як у першій «виленській» половині свого життя.

Як вище згадано, по смерги Олександра-Антонія Тарасевича залишилась добірна колекція підручників для граверів, малюрів і архітектів, передана до лаврської «казни». Прекрасний добір колекції першорядних гравюр свідчить сам собою — як слушно зауважує П. Попов — про високо-вишколеного й освіченого знавця — її збирача та власника.

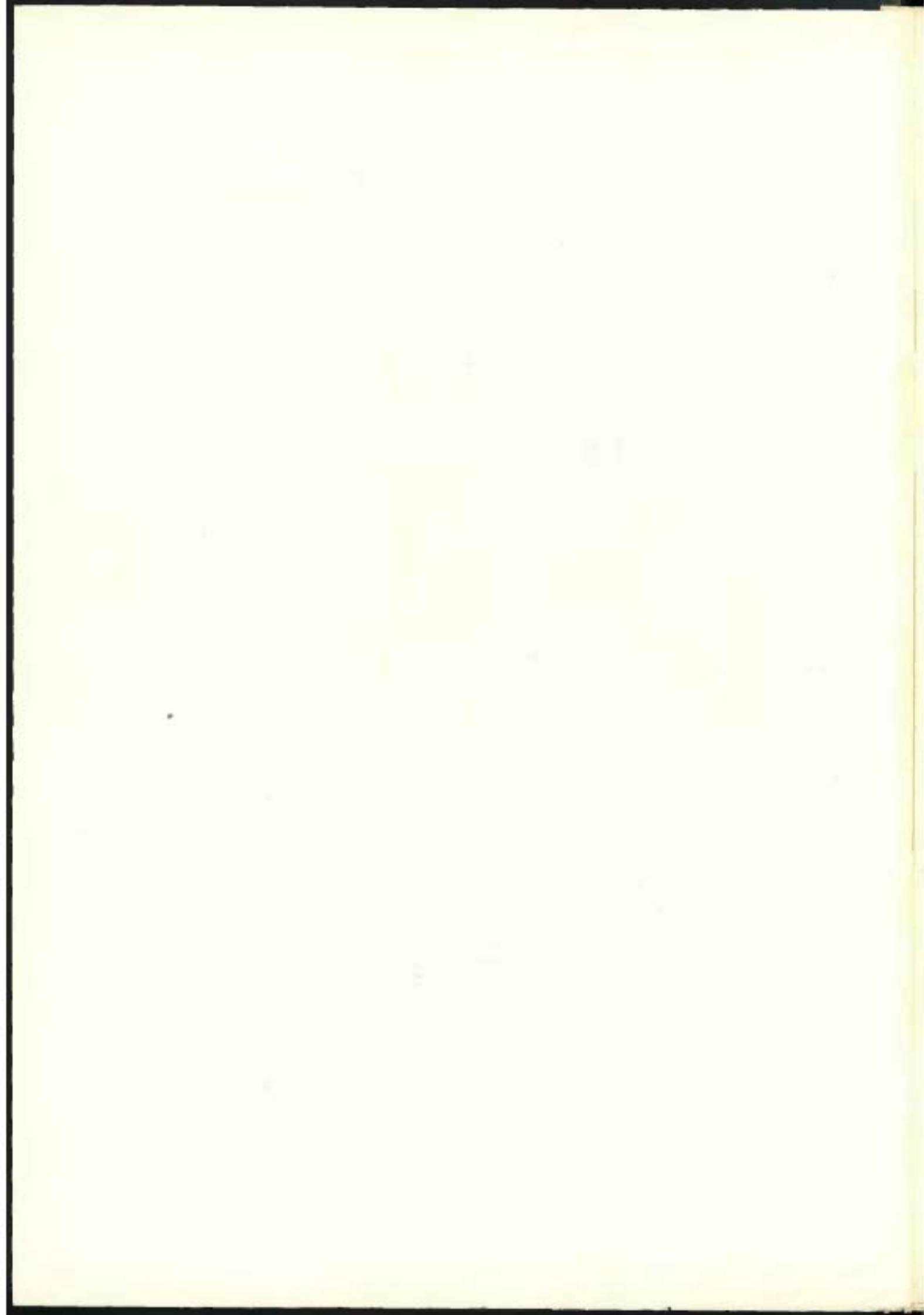
Твори Олександра-Антонія Тарасевича своїм змістом різноманітні: портретів — 7, окладенок — 4, біблійних сцен — 26, заставок — 12, окремих святих — 17, і символічних образів — 43. А проте він залишається таки передовсім портретистом. Під впливом своєї сучасности мусів, розуміється, виконувати пишні складні композиції, переповнені алегоріями й символами, гравірував численні ілюстрації на біблійні сцени, образи святих і т. ин., але коли придивимось до цих праць — здивуємося, як, наприклад, якийсьбудь св. Франциск, св. Дмитро виконані портретово! І біблійні сцени змальовані з великим реалізмом, із переданням індивідуальних рис, повних «земного» життя та інтимних переживань.

Працюючи в розквіт барокової доби, мистець, одначе, зумів зберегти свою власну індивідуальність. Правда, в окладниках книжок він, подібно до інших, урочистий, пишний, перевагтажений до краю різними символами й геральдичними знаками.

²²⁾ Лавр. друк. архів, справа № 1, арк. 17. За П. Поповим — Матеріали, ст. 108, прим. 1.

Портрет київського (уніятського) митрополита К. Жоховського (офорт).
Бібліотека Красінських у Варшаві.

S. Cyriacus (мідрит)
Бібліотека Красінських у Варшаві.

Але цього вимагав замовець. Зберігся, наприклад, дуже інтересний лист Лазаря Барановича, де цей високий достойник і письменник докладно з'ясовує ідею рисунку — заголовку, чи «форти» до книжки «Труби словес проповідних» (Київ, 1674). Тут, крім різних символів, мало бути поміщених кілька десятків головних дієвих осіб, не рахуючи «круга родинних празників в лицях», «ангелів і архангелів» та багато інших, а навіть вимагалось від мистця, щоб він виобразив «Іоакима і Анну в смислі зачаття», «чрево твоє, яко стог пшениці» — символ плодючости, «тисяча щитов на столі», «Смеон проливає слези» — символ урожаю і т. д.²⁴⁾

В інших гравюрах, де релігійні приписи не були такі «прецизні», бачимо в нашого мистця подивогідну міру, навіть, строгість, шляхетну простоту композицій, а вже зовсім класичним виступає він у своїх портретах. Тут цілковито нема барокової, надуманої умовности, фігури передані незвичайно реалістично, природно, з підкресленням психологічних особливостей пор-

²⁴⁾ С. М а с л о в, Етюди з історії укр. стародруків, «Труди Укр. Наук. Інстит. Книгознавства», т. I, Київ, 1926, ст. 93-94.

третованого. Та й обрямування портретів завжди вишукано просто, спокійні. Коли вимагалося до них додати герби або картуші з панегіричними, чи іншими текстами, то орнаментальних (рідше фігуральних) мотивів ужито в міру, з розвагою, не порушуючи й не роздроблюючи центру уваги — зосередження на самому портреті.

Великий реаліст у портретовій і загалом фігуральній гравюрі, наш мистець у ілюстраціях значно стилізує краєвид і рослинність, що надає його композиціям особливої своєрідності (див. ілюстр. «Зустріч Марії з Єлисаветою», ст. 5.).

Майже всі гравюри Ол. Тарасевича ригі на мідяних дошках різальним струментом — долітцем (отже — ритини), або надряпливим — (штихи), зустрічаються й офорти. Власне, Ол. Тарасевича треба вважати за першого українського офортиста старих часів на цілому просторі східньої Європи.

Не маючи перед собою повного циклю всіх гравюр мистця, трудно простежити еволюцію його творчості та перевести докладну аналізу його поодиноких праць. Можемо лише намітити головні етапи його многогранної, багатой творчості.

Перші відомі нам праці Ол. Тарасевича з р. 1672. з'являються в авґсбурзькому виданні 1678. р. під заголовком: „Rosarium et officium V. Mariae Virginis aljaeque Varjae Devotiones Combinatae in honorem Ssmae Trinitatis Augustjssimaeque Reginae coelo in cultum“. Крім розкішної окладинки, тут є 12 тонко виконаних заставок до всіх місяців календаря зі знаками зодіяка й відповідними до кожного місяця побутовими сценами та 25 інших ілюстрацій до біблійних подій із життя Богородиці й Ісуса Христа. Вже той факт, що розкішне авґсбурзьке видання дали ілюструвати саме нашому мистцеві, говорить про великі здібності молодого ще тоді Ол. Тарасевича. Очевидячки, й серед авґсбурзьких граверів, яких тоді було особливо багато, ім'я Ол. Тарасевича було одне з визначніщих. Самі праці — ілюстрації яскраво промовляють за велику умілість мистця, першорядну школу й бездоганну техніку. Нас дивує, що в цих ранніх працях, коли авторові було яких 30 років життя, він виступає вже цілком зрілим, виробленим майстром, із рисунками скомпонованими свобідно — без натуги, з вишуканою, незвичайно плястичною формою та легким, елегантним штрихом.

Те саме можна сказати і про гравюру — генеалогічне дерево Полубінецьких, що її подарував Михайло Войниллович кн. А. І. Полубіньському, маршалкові вел. кн. Литовського. Нова відбитка цієї гравюри з 39 іншими ілюстраціями пізніше з'явилася в виленському виданні 1677. р.: „Różany wianek xięcia Alexandra Połubińskiego“. На жаль, нам не пощастило побачити цю рідку книжку, що перховується у збірці Крашевського, та й дотеперішня література нічого ближчого не каже про зміст цих гравюр. Лише каталог Крашевського вказує,

Портрет кн. Е. Голіцина (деталь); мідерит 1690. р.
Бібліотека Красінських у Варшаві.

що гравюри виконані „le d'un de plus remarquables graveurs polonais“.²⁵⁾ Який видатний був наш мистець, свідчить факт, що 1680. р. він виконує портрет короля Яна III. Собеського, котрого доти рисували лише визначні голландські гравери. Портрет цей, з підписом майстра „Alex. Tarasewicz fecit. 1680“, найближче стоїть до портрету голландського гравера J. Blondeau (Музей Чарториских у Кракові, sig. R. 2542a), а проте портрет у виконанні Тарасевича таки відмінний, таксамо, як різниться від інших портретів короля Яна III., і можливо, що його виконувано безпосередньо з натури, на що ніби вказує підпис мистця „fecit“, а не „sculpsit“.

Виключно значіння, як вище зазначено, має портрет Кипріяна Жоховського, великого розміру (21×29 см.), гравірований штихарським способом, на манеру скорше малярську, а не суто-граверську.

До цього часу належать також кілька окладинок незвичайно майстерного виконання — до книжки „Rosarium“ і до твору Миколи Оборського: „Philosophia Rationalis“ (Краків, 1683). Ця остання виконана у спокійніших формах, але не з меншою прецизністю, як перша. Нас цікавить тут фронтиспис із мапою Східньої Європи й назвами окремих територій: Polonia, Li-

²⁵⁾ Catalogue d'une Collection, Dresde, 1865, стр. 290.

thuania, Ukraina, et Moscoviae Pars (див. ст. 3.). Це покищо одинока znana мапа України XVII. ст. в виконанні українського гравера.

Хоч більшість праць Ол. Тарасевича вигравіровані однаковою високою технікою, то проте зустрічаються (хоч і рідко) річі слабші, як, наприклад, офорт Богородиці, уміщений у книжці Якова Суші: „Phoenix tertiato Redivivus” (Замість, 1684. р.).

За особливо цінний твір Ол. Тарасевича мусимо вважати портрет Казимира Кристофора Клокоцького з книжки „Nalecz abo Foascia X. Marc. Kuczwarewicza”, виданої у Случьку, 20. лютого 1685. р. (див. таб. I). Ця гравюра незвичайно інтерна і своїм задумом і композиційною розв'язкою її виконанням. Маємо тут рідкий у історії граверства XVII.—XVIII. ст. приклад, як складна алегорія подана в вишукано простій, але майстерній композиції і в прозоро-чистій формі. Звертає на себе увагу і стилістична розв'язка цілої композиції, м'яжке штрихування та делікатна, тонка та еластична лінія штрихара. Замітимо, що два дерева з боків портрету виконані в манері голландського гравера Johann-a van de Velde (напр., «Зима», 1617. р.).

До кінця першої половини діяльності мистця, яку називаємо «виленським» періодом, належить кілька гравюр, знайдених нами у приватній бібліотеці Красівських у Варшаві: S. Cletus, S. Cyriacus, S. Demetrius, S. Franciscus — і дві Богородиці. Всі вони виконані просто віртуозною технікою, з лінійною чистотою й ясною, формою прецизною й точною, що, зрештою, надає рисункам трохи сухости, а в штрихуванні твердості. Коли портрет Клокоцького можна вважати за вершок мистецької творчості нашого мистця, то згадані гравюри святих — за його найбільші технічні досягнення в першу добу його діяльності, т. м., у час розквіту його сил.

Десь із кінцем вісімдесятих років XVII. ст. наш мистець переїжджає на стало на Україну, як чернець Київо-печерської Лаври. Ймовірно, одною з перших праць київського періоду його діяльності буде портрет кн. Василя Василевича Голіцина, засланого Петром I. на Сибір в 1691. р. Досі була відома лише копія цього портрету в геліографічній репродукції в III. томі «Разныя дѣла о Теодорѣ Шакловитомѣ» (СПБ. 1888., ст. 1.). Цю гравюру приписували Леонтієві Тарасевичеві, хоч на геліографічній копії жадного підпису не було. Нам пощастило знайти й автентичну гравюру В. Голіцина (див. ст. 13.), де в виразний підпис гравера «А. Т., с. т., Олександра - Антонія Тарасевича. З порівняння з геліографічною копією виходить, що остання виконана значно гірше і грубіше від оригіналу. Портрет Голіцина роботи Ол. Тарасевича вигравірований надзвичайно майстерно, включаючи й об'ямування з картушем і орнаментикою. Звертає на себе увагу штрихування тла пор-

Св. Мелетій (гравюра, присвячена М. Вуяховичеві, Київ 1693. р.)
Бібліотека Красінських у Варшаві.

трету в формі пересічних концентричних кол — граверський спосіб, дуже тяжкий до виконання і практикований лише кращими майстрами. Не диво, що в геліографічній копії в російському виданні це штрихування навіть не зважилися наслідувати, прикладаючи зовсім відмінне й легше до переведення штрихування тла портрету. Обрамлення рисунку Тарасевича, хоч і барокове, але у спокійних і достойних формах, де видно вишуканий смак мистця, почуття міри, відсутність барокового перевантаження без зайвих прикрас та завитків.

До року 1693. відносяться два портрети мистця — антиохійського архієпископа Мелетія й Лазаря Барановича. Коли перша гравюра незвичайно цінна для нас докладним підписом самого мистця, то друга — портрет А. Барановича, крім своєї мистецької вартості, має велике значіння іконографічне, як одинокі достовірні гравюра-портрет нашого визначного письменника XVII. ст., в виконанні сучасного українського гравера. З технічного боку сам портрет виконаний добре, зате тло, обрамлення та ин. значно гірше — ніби роблені на-швидку. Цю поспішність легко пояснити тою обставиною, що гравюру виконувано з нагоди смерті Л. Барановича (дня 3. вересня 1693. р. — як то свідчить підпис на самій гравюрі).

Замітимо, що на цій останній гравюрі, таксамо, як і на портреті кн. В. Голіцина, текст написано кирилицею, тоді, як усі інші роботи Ол. Тарасевича мають підписи й тексти латинською або польською мовою, що вповні зрозуміло для українського гравера кінця XVII. ст.

Крім згаданих портретів нашого мистця, відомі ще 5 інших його гравюр релігійного змісту, що недавно знайдені П. Поповим у Києві й що належать до київського періоду його творчості. З цих останніх найкраще виконані гарні образи Іс. Христа й Богородиці, відбиті на шовку. Нічого казати, що кращих релігійних образів у реалістичному трактуванні українське граверство не знало! Цими гравюрами закінчується другий — київський період життя і творчості нашого славетного мистця-гравера, що відтоді підніс українське мистецтво на небувалу височінь та тим уписав своє ім'я золотими літерами в історію української культури.

Треба сподіватися, що дальші досліди, й на Україні, й поза її межами, відкриють іще не одну сторінку світлої діяльності нашого мистця, а нові гравюри, знайдені по різних збірках, доповнять загальний образ його мистецької творчості. Зокрема заходить потреба докладно вистудіювати його колекцію підручників і штихів, яка тепер переховується в «Відділі письма і друку» Лаврського музею в Києві, що полегшить і дальшу, уже порівняльну, студію творчості мистця на тлі течій і впливів західньо-європейських. Олександр-Антоній Тарасевич, як один із епігонів цих течій, мав величезне, а може й виключне значіння в дальшому розвитку українського мистецтва й куль-

Портрет Лазаря Барановича (мідрит 1693. р.)
Бібліотека Красінських у Варшаві.

тури. Лише на тлі його творчости стає ясніша ціла еволюція нашої мистецької культури XVII.—XVIII. ст. і наступних часів.

Маючи за своєю спиною такого першорядного майстра, українське граверство пішло твердою дорогою по дальшому шляху свого невпинного розквіту.

РЕЄСТЕР ПРАЦЬ ОЛЕКСАНДРА-АНТОНІЯ ТАРАСЕВИЧА.

1. Окладника книжки: *Rosarium et Officium B. Mariae Virginis aliaesque Variae Devotiones Combinatae in honorem SSmae Trinitatis Augustissimaeque Reginae Caelo in cultum*, Автсбург, 1678. Підпис грав.: Alexander Tarasowicz sculpsit Anno 1672 w Hlusku; мідерит 17×29 см. (Київ, приватна збірка, за відомостями Павла Попова).
2. Окладника книжки „Rosarium“, варіант попередньої гравюри; підпис грав.: Alexander Tarasowicz sculpsit Anno 1672 w Hlusku; мідерит 17×29 см. (Київ — П. П.).
3. Січень; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. V; мідерит 9·8×6·3 см. (Київ — П. П.).
4. Лютий; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. V; мідерит 9·8×6·3 см. (Київ — П. П.).
5. Березень; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. VI; мідерит 9·8×6·3 см. (Київ — П. П.).
6. Квітень; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. VI; мідерит 9·8×6·3 см. (Київ — П. П.).
7. Травень; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. VII; мідерит 9·8×6·3 см. (Київ — П. П.).
8. Червень; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. VII; мідерит 9·8×6·3 см. Київ — П. П.).
9. Липень; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. VIII; мідерит 9·8×6·3 см. (Київ — П. П.).
10. Серпень; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. VIII; мідерит 9·8×6·3 см. (Київ — П. П.).
11. Вересень; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. IX; мідерит 9·8×6·3 см. (Київ — П. П.).
12. Жовтень; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. IX; мідерит 9·8×6·3 см. (Київ — П. П.).
13. Листопад; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. X; мідерит 9·8×6·3 см. (Київ — П. П.).
14. Грудень; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. XI; мідерит 9·8×6·3 см. (Київ — П. П.).
15. Благовіщення; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 2; підпис А. Т.; мідерит 8·8×5·4 см. (Київ — П. П.).
16. Зустріч Марії з Єлисаветою; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 3; підпис грав.: А. Т.; мідерит 8·8×5·4 см. (Київ — П. П.).
17. Різдво Ісуса Христа; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 4; підпис грав.: А. Т.; мідерит 8·8×5·4 см. (Київ — П. П.).
18. Стрітення; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 5; підпис грав.: А. Т.; мідерит 8·8×5·4 см. (Київ — П. П.).
19. Іс. Христос дитиною у храмі; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 6; підпис грав.: А. Т.; мідерит 8·8×5·4 см. (Київ — П. П.).
20. Трійця в небі; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 15, підпис грав.: А. Tarasowicz sculpsit; мідерит 13·1×15·7 см. (Київ — П. П.; *Museum Narodowe, Warszawa*, 25317).
21. Моління за чашу; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 29; мідерит, 8·8×5·4 см. (Київ — П. П.).
22. Вичування Іс. Христа; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 30, підпис грав.: А. Т.; мідерит 8·8×5·4 см. (*Museum Narodowe, Warszawa*, 25313; Київ — П. П.).
23. Іс. Христові накладають терновий вінць; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 31., підпис грав.: А. Т.; мідерит 8·8×5·4 см. (Київ — П. П.).
24. Розп'яття; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 32; підпис грав.: А. Т.; мідерит 8·8×5·4 см. (*Museum Narodowe, Warszawa*, 25312; Київ — П. П.).
25. Несення хреста; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 32, підпис грав.: А. Т.; мідерит 8·8×5·4 см. (*Museum Narodowe, Warszawa*, 25312; Київ — П. П.).
26. Воскресення; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 46; підпис грав.: А. Т.; мідерит 8·8×5·4 см. (*Museum Narodowe, Warszawa*, 25311; Київ — П. П.).

27. Вознесения Іс. Христа; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 47; підпис грав.: А. Т.; мідерит 8·8×5·5 см. (Museum Narodowe, Варшава, 25310; Київ — П. П.).

28. Коронування Богородиці; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 49; підпис грав.: А. Т.; мідерит 8·9×5·4 см. (Museum Narodowe, Варшава, 25309; Київ — П. П.).

29. Взяття Богородиці на небо; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 49; підпис грав.: А. Т.; мідерит 8·8×5·4 см. (Museum Narodowe, Варшава, 25309; Київ — П. П.).

30. Адорація імени Іс. Христа; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 51; підпис грав.: Alex. Tarasowicz sculp.; мідерит 13·2×16·2 см. (Museum Narodowe, Варшава, 25308; Київ — П. П.; збірка Крашевського).

31. Благовіщення; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 272 і 330; підпис грав.: Alex. Tarasowicz sculp.; мідерит 13·2×16·2 см. (Museum Narodowe, Варшава, 25307; Київ — П. П.).

32. Зустріч Марії в Єлисаветою; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 292; підпис грав.: Alex. Tarasowicz sculpit.; мідерит 13·4×16·4 см. (Museum Narodowe, Варшава, 25306; Київ — П. П.).

33. Обрізання; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 304 і 307; підпис грав.: Alex. Tarasowicz sculpit.; мідерит 13·2×16·2 см. (Museum Narodowe, Варшава, 25305; Київ — П. П.).

34. Стрігання; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 312; підпис грав.: Alexander Tarasewicz sculpit.; мідерит 12·8×15·6 см. (Museum Narodowe, Варшава, 25304; Київ — П. П.).

35. Утеча до Єгипту; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 319; підпис грав.: Alex. Tarasowicz sculpit.; мідерит 13·1×15·5 см. (Київ — П. П.).

36. Коронування Богородиці; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, 324; підпис грав.: A. Tarasewicz scul.; мідерит 13×16 см. (Museum Narodowe, Варшава, 25303; Київ — П. П.).

37. Зняття тіла Іс. Христа з хреста; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 339; підпис грав.: Alex. Tarasewicz sculpit.; мідерит 13×15·8 см. (Київ — П. П.).

38. Жертвоприношення у святині; з вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678; підпис грав. нема; мідерит (Museum Narodowe, Варшава, 25315).

39. Цар Давид (?), нижче ангел із мечем; із вид. *Rosarium*, Автсбург, 1678, ст. 375; підпис грав.: Alex. Tarasewicz sculpit.; мідерит 13×15·8 см. (Museum Narodowe, Варшава, 25315; Київ — П. П.).

40. Образок. Фігура ченця навколішках перед книжкою; нагорі в хмарах Іс. Христос із хрестиком; підпис під образком: *Beatus Johannes Aegyse Prinus Carmelitarum Discalceatorum Patens. Stae Virg. et Theresiae Coadiutor Fidelissimus. Mysticae Theologiae sublimis Doctor ac Scriptor Sanctitate et miraculis clarus a Ssmo Dno Pio (?) Clemente X. Anno MDCLXXV die 21 Aprilis in Beatorum numerum relatus.* Підпис грав.: A. Tarasowicz; штих 8·3×12·2 см. (збірки Гуттен-Чапського, Краків, сін. 5737).

41. Генеалогічне дерево Полубінських, що його подарував Михайло Войнилович кн. А. І. Полубінському, маршалкові велик. кн. литовського; надпис: *Jaśnie Oświeconemu Xiążęciu JMCi z Lubin Alexandrowi Hilaremu Połubińskiemu Marszałkowi Najwyższemu W. X. L. ... Anno Dni 1675 Junii 2 Offert F. Michael Woyniłowicz S. T. D. S. P.*; підпис грав.: Alexander Tarasowicz sculpit anno 1675 w Hłusku; фоліо; нова відбитка у книжці: *Różany wianek Xięcia Alexandra Połubińskiego*, Вільно, 1677, (вид. лат. і поль. мовою; збірка Крашевського; Museum Narodowe, Варшава, 25512).

42-80. 40 гравюр до видання „*Różany wianek xięcia Alexandra Połubińskiego*“, виданого в Вільні, 1677 р., фоліо (Catalogue d'une Collection. Dresde, 1865.); з них одна — генеалогічне дерево Полубінських, виконана 1675 р. (див. 41).

81. Портрет Михайла Кавимира Паца, виленьського воєводи, 4^о; по пояс, овал у рамці (збірка Крашевського; E. Rastawiecki: *Słown. rytown.*, Poznań, 1885, фотогр. з мідериту в Museum Narodow-ім, Варшава, 5019).

82. Удоліні підпис: *D. Michael Giedroyc Dux Lituan. Ord. San. BB. Martyrum de Paenitentia*; підпис гравера впочатку відірваний, можна прочитати: *...sewicz fecit*; мідерит 18×13 см. (Бібл. Красінських, Варшава, XIX, 7).

83. Портрет короля Яна III; навколо овалу надпис: PER VIVIFICAM COLVMBAM, REDDE NODIS, CHRISTI TVMBAM. PER HOC SCVTVM, ATQVE CRVCEM, STERNE VICTOR TVRCAM TRVCEM. У долині в картуші:

DUCHA świętego w Boskiej, Grek wygnał, osobie,
DUCH Najasniejszy PANIE, odpoczął na TOBIE,
Jan miał za odroczynek piersi IEZUSOWE,
Pochodzący od Syna, ma piersi IANOWE.
Te piersi Monarszeskie, nie tylko w swych Państwach
Ale też u po licznych, Grecyey, pogaństwach;
Dokażą czcić Świętego DUCHA pochodzenie
Od Oycy u od Syna, Grekom na zbawienie.

мінерит 15,8×26,7 см.; підпис грав.: Alex. Tarasewicz fecit. 1680. (Музей Чарториських у Кракові, св. R. 2541).

84. Теза з портретом Кириїна Жоховського; навколо овалу надпис: „Illustrissimus ac R'dissimus Dnus Cyprianus Zochowski Dei e Apostolicae sedis gratia Metropolitae Kijowjensis Halicenis ac totius Russiae Archiepiscopus Polocensis Vitepskensis Mscislavien = orsanen = Archimandrita Dermanensis Dubiensis et S. Crucis“. У долині в картуші: „Perillustri ac Magnifico Dno Casimiro Minthowf Cżyż Succamerario Palatinatus Vlnensis, in Vim benevolentiae Gratiosissimum Anunculum, but quem animo et corde tenes, etiam oculis absentem Infucaris, offert“; мінерит 21×29 см.; підпис грав.: Alex. Tarasewicz (збірки Крашевських; Bibl. Krasifskich, Warszawa, VII, 22).

85. Генеалогічна таблиця вел. кн. лит. Палемона; підпис: „fec. Mich. Wojniłowicz, sc. Tarasowicz, w Hłusku 1675.“ за М. Павликом: Katalog księgozbioru, rękopisów, dyplomów, rycin i t. d. pozostałych po J. I. Kraszewskim, Львів 1888, ст. 534.

86. Окладинка до книжки Миколи Оборського: Philosophia Rationalis, Краків, 1683; підпис: A. Tarasewicz sculp. 8°. (Museum Narodowe, Варшава, 24690).

87. Фронтиспис до книжки М. Оборського: Philosophia Rationalis, Краків, 1683; підпис грав.: Alex. Tarasewicz sculp.; мінерит, 8°, з мапою України, Польщі та Литви (Museum Narodowe, Варшава, 15018).

88. Богородиця (Холмська) з дитиною; угорі надпис ΜΡΘΥ—ΙΣ ΧΣ; в долині: Uniti Dei cum homine unica Mater: unitorum Thaumantea virgo Chelmensis, Tartarorum et Cosacorum ad Beresteckum, gloriosa ac memoranda profligatrix; підпис грав.: Alexander Tarasewicz fecit; офорт 12×16,8 см.; з книжки Якова Суші: Phoenix tertiato Redivivus... Замість, 1684 (Museum Narodowe, Варшава, 24689; бібл. катв. університету, колек. S. J. 221).

89. Портрет Казимира Криштофора Клокоцького; в долині в картуші надпис: Lugubri Lugubria, далі вірш:

Siste gradum, mortemque magni defleto Parentis,
Fleto nefas Manes, et venerare pios.

Із книжки: „Nalęcz abo Foascia X. Marc. Kuczwaręwicz, Słuck 1685. 20 Lufego; підпис грав.: A. Tarasewicz; мінерит 16×26 см. (Бібл. Красинських, Варшава, III, 4).

90. Образок до брошури: Jesus, Maria, Joseph, Teresia Septienna, Kraków, 1686. (Jocker: Obraz bibl. nauk., Wilno, 1857, ст. 127, ч. 6838).

91. Герби Саулі і Браницьких до панегірика 1687, фол. (збірки Крашевських; E. Rastawiecki: Słown. gytown., Roznań 1886).

92. Mensis Januarius, з 14 медаліонами святих із присвятою Ігнатія Кульчицького для архієпископа Шептицького, 4° (збірки Крашевського; E. Rastawiecki: Słownik gytown., Roznań, 1886).

93. Богородиця; в долині в картуші надпис (вірш), погано читати; під віршем підпис Stanislaus Paszkiewicz; підпис грав.: A. T.; мінерит 11×18 см. (Бібл. Красинських, Варшава, XIX, 7).

94. Богородиця з дитиною серед янголів (Museum Narodowe, Варшава, 25301).

95. Св. CLETUS; удолині підпис: S. CLETUS Pont. Max. S. Petri Discipula et eius successor z. dus(?) Prima Institutio Ord. Can. Reg. BB. MM. de Paenitentia; підпис грав.: A. Tarasewicz fecit, Vilnae, мідерит 18×13 см. (Бібл. Красінських, Варшава, XIX., 7).

96. Св. CYRIACUS; удолині підпис: S. CYRIACUS Episcopus Hierosolymitanus, Ordinis Canonicozum Reg. BB. Martyrum de Paenitentia; підпис грав.: A. T.; мідерит 8×13 см. (Бібл. Красінських, Варшава, XIX., 7).

97. Св. Дмитро; удолині підпис: S. Demetrius Proconsul Romanus Ord. Can. Reg. BB. Martyrum de Paenitentia ob fidem Christi iussu Maximiani Imperatoris lanceis confossus; мідерит 8×13 см. (Бібл. Красінських, Варшава, XIX., 7).

98. Св. Франциск; удолині підпис: S. Franciscus Xaverius Indiarum Apostolus; підпис грав.: A. Tarasewicz sculp.; мідерит 6 $\frac{1}{4}$ ×10 см. (Бібл. Красінських, Варшава, XIX., 7).

99. Св. Франциск; удолині підпис: Attingit Reliquias S. Francisci Xaverij Indiarum et Japoniae Apostoli; підпис грав.: A. Tarasewicz sc.; штих 5-3×9 см.; на другому боці картини текст із заголовком: Synopsis vitae S. Francisci Xaverij (збірки Гуттен-Чапського, Краків, сив. 5136).

100. Св. Домінік (збірки Крашевського: (Catalogue d'une Collection, Dresde, 1865, ст. 249).

101. Св. Катерина; пія постаті в мечем та пальмою, в овалі (Museum Narodowe, Варшава, 25318).

102. Портрет Василя Голіциня; навколо рямки надпис: БОАШНІЕ ПЕЧАТИ И ГДРСТЕВННЫХ БЕАІКНХ ПОСОЛСКИХ ДЕЛЪ ОБЕБРЕГІТА И ПЯМЪСНІК ПОЕГОРОДСКІЙ ИХЪ ЦРСКЯГО БЕАІЧЕСТВЕА БЛІЖНІЙ БОМРНІГЪ КІЗЪ ВЯСНАІЙ ВЯСНАБЕНІГЪ ГОАІЦНІГЪ ЦРБЕВННІЕ; удолині вірш: На Пречістнѣй Кавніотѣ Гербоѣннѣй Кіѣнѣй Гоаіцноѣтѣ:

Камо кѣжншн Бѣнне нзбранный
Многажды слаѣнк чѣно кѣчнанный,
Трѣдок сіцѣкых, и вѣннскоѣ вранн,
Бѣчнѣ тн слаѣкы доѣнн, прнстанн,
Не тѣ овраѣз кѣѣнн преслаѣннаго,
Бѣ всѣкнхъ страѣннхъ, вѣдѣ начертаннаго
Бѣ нѣк вѣдѣтѣ слаѣкою сіѣтн,
Чѣстѣ Гоаіцноѣв вѣзде преслаѣклѣтн.

Підпис грав.: A. T.; мідерит 14×20 см. (Бібл. Красінських, Варшава, XIX., 7).

103. Портрет Мелетія, архієп. антиохійського; всередині овалу надпис: **Σ: ΜΕΛΕΤΙΩΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΝΤΙΟΧΙΝΗΣ**; удолині: Kasztal z trzech Herbownych rzek Trojakiem ciekący Nurtem, wiary ku Bogu, Pobożności ku temu Stemu Patronowi, Obedientley ku starszemu swemu Jasnie w Bogu Przewielebnemu Imsci Oycu Meletemu Wuiachiewiczowi Archimandrycie Dieczarskiemu w dzień Jęgo Stęgo Patrona, nowo swiatsu okazany.

Zacne w Kasztalu wody, lecz Te większey chwały,
Gdzie święte Spoty mieysce sobie zapisały,
Wiara nienaruszona, przy mocney Nadzieie,
Miłość ku Bogu, która nigdy się nie chwicie.

Підпис грав.: Przez najniższego sługę Antoniego Tarasewicza, teyże Stey Lawry Zakonnika. Anno 1695. Febr. 12; мідерит 14×20 см., (Бібл. Красінських, Варшава, XIX., 7).

104. Портрет Лазаря Барановича; удолині підпис скоронисом: Блаженныя Пямяти Пресвщенныя Лазарь Барановичъ, Правослаанный Арїєпшъ Черїгров-

сий Новгородский, и всего Сѣвера, в Мѣлой Рѣссіи. Бѣомудрый Пѣстыр. Прѣяде гдымый (?) Рѣктор Коллѣгіумъ Брѣтского Кѣво Могилѣанского. Прѣстѣлшійся в лѣто от создѣнія Мѣра всѣх, от Рождества Хва дѣчг Миа Септембрѣа, дня г, имѣвы(й) всѣхъ лѣтъ оф. Архіерейскихъ же дѣ. Підпис грав.; А. Т.; мідерит (Бібл. Красінських, Варшава, XIX., 7).

105. Богородиця з дитиною; в долині церк.-слав. підпис: **Что та наречимъ...**; підпис грав.: А. Тагазевічъ scul.; грав. вліплена в Синайській іконописній рукоп. оригінал 2 пол. XVII ст. в архангель. духовній семинарії, арк. 9. (Пам'ятн. дрєв. письмен. и искусс. CLXI, ст. 174—176, репрод. на табл. XIV).

106. Спаситель; підпис грав. А. Т.; грав. вліплена в Синайській іконописній рукоп. оригінал 2 пол. XVII ст. в архангель. духовній семинарії, арк. 53. (Пам'ятн. дрєв. письмен. и искусс. CLXI, ст. 174—176).

107. Воскресення Іс. Христа; підпис грав.: А. Тагазевічъ f.; мідерит 9,5×14 см. (Київ.-Печер. Лавра, П. Попов, Матеріяли, ст. 108.)

108. І. Христос (по коліна), лівою рукою тримає книгу з текстом: „Приндѣте ко мнѣ всѣ трѣждающіеся“; підпис грав.: А. Т.; мідерит на шовку, 9×12 см. (Київ.-Печерська Лавра, XIX., 66, арк. 13 і 65, арк. 3).

109. Богородиця з дитиною; грав.: А. Т.; мідерит на шовку, 9×12 см. (Київ.-Печ. Лавра, XIX., 65, арк. 4).

МАКСИМ СЛАВІНСЬКИЙ, проф.

ЧЕСЬКА ЗВІСТКА ПРО КИЇВСЬКУ ЕМІГРАЦІЮ
XIII. СТОЛІТТЯ.*)

Справа, про яку говоримо, торкається кількох рядків, узятих із монументальних „*Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae*“, pars I, annorum 60—1253, виданих у Празі Карлом Яроміром Ербеном 1855. р.

Як відомо, *Regesta* Ербена черпані ним із дуже різноманітних джерел, опублікованих та неопублікованих, джерел, які тільки були приступні тодішньому вченому історикові. Документ, що про нього йде мова, знайшов Ербен у двох джерелах, на які він і посилається:

- 1) Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae*, IV, I, pag. 212.
- 2) Matth. Paris, *Hist. Angliae*, Addit. pag. 139.

Цілком зрозуміло, чому документ переховався в дипломатичних джерелах Угорщини. Справа йде про випад татарів, про їх походи на Польщу, Угорщину та Чехію, а такими речами, звичайно, тоді дуже цікавилися, збираючи матеріяли, де могли. До англійського хроніста Paris-а документ мусів дійти дипломатичною дорогою, а то, мабуть, у такий спосіб. Поруч із документом, що нас цікавить, у *Regesta*-х знаходимо кілька інших аналогічних документів, датованих весною та літом 1241. року, коли відбувався похід татарів на східних сусідів тодішньої Русі. Це все — реляції про татарів, про їх рух на Захід. Вони послужили матеріялом для листа з 3. липня, 1241. року, що в Ербена має заголовок: „*Fredericus Romanus imperator ab Angliae rege petit auxilium erga Tartaros invadentes.*“ Цей лист наявно базований на згаданих реляціях. Вони напевно були до нього прикладені, і це дає пояснення факту такої швидкої появи документу в англійського хроніста, що вмер уже 1253. року.

Реляції писані, здебільшого, ченцями; в них досить точно, як на той час, переказано про історію монгольського руху: *devastaverunt jam Indiam majorem et minorem... regnum Per-*

*) Читано на I. У раїнському Науковому З'їзді 1926. року в Празі.

sarum... populosam Cumanorum coloniam... in Ruscja septuaginta et duos principes pertransierunt... deinde Hungariam, Poloniam, Moraviam intraverunt... Є в них опис татарів, їх військових хитрощів, бойових метод, одне слово, — в цих реляціях, трохи *mutatis mutandis*, є все, що ми знаємо з наших літописів про цих *diavoli satellites*, як звать татарів ченці, автори повідомлень.

Документ, що нас цікавить, написаний також ченцями: братом R. de ordine Praedicatorum та J. de ordine fratrum minorum. Датований він часом між 10.—25. травня 1241. року, адресат невідомий, — можливо, канцелярія тодішнього чеського короля, — Venceslavus I, rex Bohemiae, 1228—1258.

На початку документу говориться, що de Tataris maledictis ходить дуже багато різноманітних чуток, але те, що передається в документі, мусить уважатись абсолютно за правдиве — *verissima!* Татари — „*viri robusti sunt bellicosi, multi numero et satis bene armati*. Вони — *plurimas terras vastaverunt, inter quas sciatis Russiam in magna parte vastatam, Rionam (Kionam) civitatem; et castrum, quod erat ibi, destructum est, multis invectis*“. І далі: „*narraverunt nobis profugi de terra illa, in Saxonia praecipue, quod terram illam cum castris triginta et duabus machinis impugnaverunt. Et Ruscenos impugnaverunt viginti annos.*“

Далі переказується про похід татарів на Польщу, то-що, та додається, що в татарському війську є „*pessimi Christiani et Cumanj*.“

Порівняння документу, що його написано зі слів збігців із тодішньої Руси, з іншими реляціями, вказує на те, що й інші автори, мабуть, таки користалися оповіданнями наших предків-емігрантів, бо їх оповідання, як сказано вище, повторюють властиво відомі літописні перекази, хоч і складені вони одночасно з літописом і незалежно від нього. Але тільки один із авторів перехованих реляцій назвав джерело своїх інформацій.

Хто були ці *profugi* та яка була їх дальша доля? Це зостається невідоме. Мені не пощастило ні в *Regesta*-х, ні в інших матеріалах знайти якогось сліду та в'яснення, і тут можна лише будувати здогади.

Кількісно вони мусіли бути численні, бо автор чув їх перекази в різних країнах і особливо багато чув того в Саксонії.

Мусіли ці *profugi* бути з освіченої, командної верстви суспільства, можливо, військові, — бо хто тоді з командних шарів не був військовий? Можна припустити також, що це були Кияни, чи люди зв'язані з Києвом, бо переказують вони тільки про Київ і знають, що між першою появою татарів та київським погромом минуло майже двадцять років.

Чи повернулись вони на батьківщину? Можна припускати, що повернулись. З чеської історії тодішніх часів відомо, що

певна частина польських лицарів перейшла до чеської землі, і деякого з тих, що тут zostались, можна переслідити і в пізніші часи; вони не загубились у чужій землі без останку. Тодішні лицарі з Києва, цього «благородного царства» („*nobile regnum*“ — у листі німецького імператора), мали більше ґрунту не загубитись, коли б вони були zostалися серед чужого лицарства. На це вказує хоч би приклад лицарського роду з таким недвозначним прізвиськом, як „*Kuj z Kujova*“, або по-німецьки „*Kuj von Kyaw*“, що з'явився зі сходу на чеській землі десь у XII, чи з кінцем XI ст., а в XIV ст. емігрував до Саксонії, де члени цієї родини живуть і досі.*)

Є ще один момент, що про нього варто згадати, спиняючись на епізоді київської еміґрації XIII ст. Довший час тяглися, не закінчилися подекуди й досі, суперечки між московською та київською історичними школами про те, що сталося з населенням старовинної Київської держави після татарського погрому. Московські історики стояли на тому, що це населення, разом зі своїми командними клясами, все повивтікало на північний схід, до майбутньої Московщини. Українські історики стоять на тому, що населення, — широкі маси, ті, що не загинули, — нікуди не втекли, а тільки тимчасово переховались по найближчих місцевостях, таких, куди татари не заходили, а потім повернулися додому. Особливо не могло тікати населення на північний схід, себто, назустріч ворогові, бо саме татари, при другій появі своїй, прийшли на українські землі з північного сходу. Чеська звістка дає цьому автентичне, сучасне свідчення. Київське населення рятувалося, втікаючи від ворога на захід, а не на північний схід. А потім, як минула небезпека, воно повернулось на батьківщину. Інша річ, що воно застало там, і що з ним сталося потім, — але це вже виходить за межі нашого завдання.

*) H. R. v. Kyaw, Familienchronik des Geschlechtes von Kyaw, Prag, 1870.

ХВЕДІР СЛЮСАРЕНКО, доц.

ПРИЧИНОК ДО КОМПОЗИЦІЇ ЧЕТВЕРТОЇ ВЕРГІЛІЄВОЇ
ЕКЛЬОГИ. *)

Четверта Екльога Вергілія є однією з найбільш загадкових проблем античності. Кого власне треба розуміти під тим хлопцем, що є центром її, вже старовинні коментатори не знали.¹⁾ Цей факт незнання давав можливість укладати в Екльогу різні значіння, висловлювати різні здогади, що не припиняється й до найновіших часів.²⁾

Екльога присвячена консулеві Полліонові, що його фактичне консульство припадає на рік 40. до Хр. Тема й загальний зміст Екльоги такий: одночасно з народинами хлопця наступає золотий вік, але не відразу, а споволу, разом із зростом цього хлопця. Повного розквіту досягає золотий вік у його чоловічому віку. Поет сам хоче дожити до того часу, щоб як-слід оспівати діла тієї людини.

Уявління про золотий вік, який був колись і минув, і віра в те, що він повернеться, зустрічається в багатьох народів. Згідно з Гесіодом (VIII ст.) людське життя на землі повторюється в циклі чотирьох віків, у сенсі великих діб, характеризованих кожна окремим металем (золотом, сріблом, міддю, залізом). Італійське вірування, висловлене в пророцтві Кумейської Сибілли, уявляє собі цикл десятих віків, кожний під патронатом бога. До цього долучується ще наука етрурійських жерців (гаруспексів), які розуміли вік (*saeculum*), як «посів людей»; першими народинами з цього «посіву» починається новий вік, а смертю

*) З реферату на Вергілієвому святі, влаштованому Укр. Акад. Комітетом у Празі 28/XII, 1931. р. Хв. С.

¹⁾ Schanz, *Geschichte der römischen Lit.*, II¹ (1911), st. 48b.

²⁾ З найновішої літератури видатні праці: E. Norden, *Die Geburt des Kindes, Geschichte einer religiösen Idee*, Ljümmir, 1924; W. Weber, *Der Prophet u. sein Gott, eine Studie z. viert. Ekloge Vergils*, Ljümmir, 1925; I. Carcopino, *Virgile et la mystère de la IVe églogue*, Париж, 1930; L. Herrmann, *La IVe Bucolique Virgilienne et l'histoire*, Le Musée Belge, № 1—6, 1930, st. 83—88.

останнього з «посіву» кінчається старий.³⁾ Наука етрурійських жерців могла мати на собі безпосередні впливи ще старого Орієнту (Халдеї), так, як і грецька наука. Крім того, старі пітагорейці вчили про повторення циклу (10 т. років) з математичною докладністю. Пітагореїзм, у формі релігійно-містичних союзів або секти, дожив до свого відродження в новопітагореїзмі за римської доби. Представником його за доби Вергілія був **Nigidius Figulus**, приятель Ціцеронів.⁴⁾ Слід ізгадати ще й дуже стару науку послідувачів Орфея — орфіків із їх сильно розвинутою, як і в пітагорейців, моральною наукою, наукою про переселення й очищення душ; орфізм утлінув свого часу на пітагореїзм.

Четверта Вергілієва Екльога вказує, що згадані науки в поета виявляються не в чистому, або якомунебудь одному вигляді, а помішано. Так, у нього віки зветься за металами, як у Гесіода, але водночас мають і патронат бога, як в італійській або етрурійській науці; вислів про хлопця, що ним починається золотий вік, рядки 8—9:

quo fertea primum
Desinet ac toto surget gens aurea mondo⁵⁾

більше спрецизований у науці етрурійських жерців, і його треба розуміти не в сенсі причиновому: що наче хлопець утворює новий вік, а лише в сенсі одночасовості двох подій: народан хлопця й початку золотого віку. Хлопець не є чинний, а скоріш пасивний; принаймні, протягом його виростання переміни відбуваються лише в його оточенні. Тому в коментарі Сервія (кінець IV. в. по Хр.) слово „quo“ доповнюється словом „nascente“, себто, «з народинами котрого перестав» і т. д.

Деталі перемін, що відбуваються у природі з розвитком золотого віку, є спільні в усіх указаних науках. Зокрема і згадки про «сліди нашого злочину» чи «старого обману», рядки: 13.—14.:

³⁾ Див. Nilson, Saeculares Iudi, P-W. R. Enc. II R. I² (1920) 1696 і д.

⁴⁾ Про новопітагореїзм, див. Cassorino, op. cit., ст. 30 і д.

⁵⁾ Цитуємо скрізь латинський текст, хоч наша література має дуже гарний переклад цієї Екльоги Миколи Зерова. Для прикладу наводимо декілька рядків:

Час надходить останній по давніх пророцтвах Кумейських;
Низка щасливих віків на землі починається знову.
Знову вертається Діва, вертається царство Сатурна;
Нарость новітню богів нам із ясного послано неба.
Ти лише, чиста Діано, злеглий нам дитину ту дівчу:
З нею залізна доба переходить, спадає в непам'ять,
Вік настає золотий. Непорочна, твій Феб уже з нами!
Так! І у твій консулят, Полліоне, це станеться чудо,
Місяці давні, щасливі літа розпочнуться від тебе:
Щезнуть останні сліди диких чварів і братньої крові,
Від ненастанних тривог земля одпочине страждання.
Хлопчику дівбий! Надійдуть часи, і побачиш ти небо,
Світляк героїв побачиш і сам засіяєш в їх колі,
Правлячи світом усім, втихомиреним зброєю батька.

si qua manent sceleris vestigia nostri,
Inrita perpetua solvent formidine terras

та ряд. 30.:

Pauca tamen suberunt priscæ vestigia fraudis —
відповідають науці орфіків і пітагорейців про очищення від гріха.

В часі складання четвертої Екльоги науки ці були особливо поширені й навіть актуальні — у зв'язку з тим, що чекалось улаштування т. зв. секулярних ігор, які організовано раз на століття, і в минулій історії Риму такі гри дійсно відбувались із різними обрядами й символами, що вказували на закінчення старого віку і прихід нового.⁵⁾ Лише в обраховуванні речення цих ігор були певні труднощі, у зв'язку з різним розумінням тривання віку. Згідно з наукою етрурійських жерців само боже-ство вказувало якимнебудь знаком (*portentum*) на кінець старого віку, бо люди не могли знати часу смерті останнього з «посіву людей». За такий знак уважали м. и. «зорю Юлієву», що в вигляді комети з'явилась була після вбивства Цезаря. Думали, що то душа Цезаря, прийнята до осередку богів.⁶⁾ Обраховували, що новий вік мав наступити, коли Сонце (Аполлон) ввійде в сузір'я Діви, що мало статись під кінець літа 40. року. Тоді таки мали відбутись і секулярні гри. Діва, згадана в Вергілієвій поезії, це та *Virgo Astraea*, *Δίκη* або Справедливість, що останньою з небесних покинула землю, коли свого часу припинився був золотий вік, як про це ми читаємо в Овідія (*Metam. I, 149—50*):

*Victa iacet pietas, et virgo caede madentes,
Ultima caelestum, terras Astraea reliquit.*

Про очікування приходу нового віку свідчить також пластичне мистецтво того часу. Так, на монетах ми зустрічаємо зображення Сибілли й різних символів, що мали зобразити достатки наступного віку.⁷⁾ Наука й настрої, очікування й уявлення золотого віку, у своїй загально-поширеній тоді помірній громадянській формі, відбилися також і в поезії Вергілія, як вони відбивались почасти і в інших поетів.⁸⁾

Самі політичні обставини тодішнього історичного моменту підсилювали віру в наступ перемін. Римська держава переживала затяжну кризу. Вбивство фактичного творця принципату Цезаря не спинило тяжкого процесу, і молодий Октавіян продовжував успішно боротьбу за нові форми, боротьбу, що припинилась була,

⁵⁾ Див. Nilson, op. cit.

⁶⁾ Plin. N. H. II, 94: eo sidere significare vulgus credidit Caesaris animam inter deorum immortalium numina receptam; див. теж: A. Alföldi, *Der neue Weltbeherrscher der IV. Ekloge Vergils*, „Hermes“, Bd. 65, Oct. 1930, ст. 369. І д. Праця H. Wagenvoort-a: „Vergils vierte Ekloge u. d. Sidus Julium“, Akad. Amst. 1929 — мені не була доступна.

⁷⁾ На таких даних обґрунтована дуже цікава згадка вище праця Alföldi.

⁸⁾ Див. видання: C. Hosius, P. Vergili Maronis *Bucolica*. В „Kleine Texte“, № 134, де подані повні вказівки на паралельні місця з інших письменців.

на якийсь час, т. зв. Брундизійським миром, утвореним за посередництвом Мецената з боку Октавіяна, консуля Полліона з боку Антонія та Люція Кокцея Нерви, як однаково присягнутої і тій стороні.⁹⁾ Мир цей скріплено шлюбом сестри Октавіяна Октавії, що залишилась незадовго до того вдовою по першому чоловікові Марцелеві, з Антонієм.¹⁰⁾ Обидві події — і Брундизійський мир, і шлюб — Октавії з Антонієм, припадають на осінь 40. року. Тоді таки в-осени, незабаром після шлюбу, в Октавії могла народитись дитина від першого чоловіка. Шлюб Октавії з мотивів політичних приєднували, як це видно з того, що Сенат скоротив 10-місячний реченець, обов'язковий для вдови, якщо вона мала вдруге вийти заміж.¹¹⁾ Цією дитиною міг бути Марцель, що його дата народин припадає на р. 40., якщо прийняти за основу обрахунку повідомлення Сервія про його передчасну смерть 18-літнім юнаком (в р. 23. до Хр.).¹²⁾ Пізніше першество Марцеля перед Тиберієм, можливість і очікування римським суспільством його адоптації, високі посади в майже хлоп'ячому віку, шлюб із дочкою Октавіяна Юлією, — все це вказує на високе становище Марцеля на дворі Августа,¹³⁾ яке поет міг передбачати, знаючи, що й сам Октавіян був у подібному стані й подібних відносинах супроти Цезаря. Цими народинами Брундизійський мир набував, ув очах його сучасників, нової сили, бо Антоній робився також вітчизном майбутнього наступника Октавіянового. Коли взяти цю можливість, то й Вергілієві було зручно присвятити свій твір консулеві Полліонові, як посередникові при заключенні Брундизійського миру з боку Антонія.

Загальна віра й очікування золотого віку дало Вергілієві основний мотив для четвертої Екльогі; політичні події під осінь 40. року дали змогу прикласти цей мотив до цілком певного моменту — Брундизійського миру й його творців — і до цілком певної живої людини, що в тій добі народилася.

На це прикладення до моменту вже готового й можливо написаного основного мотиву (прихід золотого віку), як нам здається, вказують деякі композиційні особливості Екльогі. Так

⁹⁾ Appian. B. C. V, 64: προσελόμενοι Κοκκήιον μὲν ὡς οἰκεῖον ἀμφοῖν, ἐκ δὲ τῶν Ἀντωνίου Πολλίωνα καὶ Μιακήναν ἐκ τῶν Καίσαρος.

¹⁰⁾ Dio XLVIII, 31: τὴν Ὀκταονίαν τὴν τοῦ Καίσαρος ἀδελφὴν γυναῖκα Ἀντωνίου, ἐπειδὴ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς ἐτελευτήκει, καὶ κνοῦσαν προμνησάμενοι.

¹¹⁾ Plut. Ant. 31: ὡς οὖν ἔδοξεν ἀμφοτέροις, ἀναβάντες εἰς Ῥώμην ἐπετέλουν τὸν Ὀκταονίας γάμον, οὐκ ἔδοντας μὲν νόμον πρὸ δέκα μηνῶν ἀνδρὸς τελευτήσαντος γαμῆσθαι, τῆς δὲ συγκλήτου δόγματι τὸν χρόνον ἐκείνοισ ἀνείσης.

¹²⁾ Serv. ad Aen. 861. — Прапра, Проперції (Elegiae, IV, 15, 18) подає, що він помер у 20. році:

Occidit, et misero steterat vigesimus annus.

Та чи не буде тут незначне збільшення з огляду на вимоги віршу?

¹³⁾ Duv. P.-W. R. Enc. 3^e (1899) s. v., ст. 2765. і д.

передовсім самим її кінець, де Вергілій звертається до хлопця (ряд. 60.—63.):

*Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem
(Matri longa decem tulerunt fastidia menses);
Incipe, parve puer: qui non risere parenti
Nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est —*

може відноситися лише до вже народженого хлопця, зате вислови про хлопця на самому початку твору можуть відноситись і до часу перед народинами (ряд. 8—10):

*Tu modo nascenti puero, quo ferrea primum
Desinet ac toto surget gens aurea mundo,
Casta, fave, Lucina: tuus jam regnat Apollo.*

І наступ золотого віку за консульства Полліона висловлено в будучому часі, хоч воно одночасове з народинами хлопця (див. в.), ряд. 11.—14.:

*Teque adeo decus hoc aevi, te consule, inibit,
Pollio, et incipient magni procedere menses,
Te duce. Si qua manent sceleris vestigia nostri,
Inrita perpetua solvent formidine terras.*

Це саме, тільки що зацитоване, місце (рядки 11.—14.), де згадується консуль Полліон, може теж, зі свого боку, вказувати на прикладення, бо цими рядками переривається суцільне оповідання про народини хлопця, і дальша частина (ряд. 15 і д.):

*Iste deum vitam accipiet divisque videbit
Permixtos heroes et ipse videbitur illis —*

є після рядків 11.—14. трохи несподівана, бо вона влясне є логічним продовженням думки, що міститься в ряд. 8.—9. (див. в.).

Прикладення можливо вбачати і в перших рядках поеції (1.—3.):

*Sicelides Musae, paulo maiora canamus!
Non omnis arbusta iuvant humilesque myricae;
Si canimus silvas, silvae sint consule diçnae!*

Бо цей заспів (ряд. 1.—3.) зв'язує твір Вергілія з його буколічними поезіями, але лише назверха: дальший зміст не відповідає заспівові, зокрема про ліси немає далі згадки ні в прямому, ні в перенесеному сенсі.

Далі, рядок 17.:

Pacatumque reget patriis virtutibus orbem

своїм змістом не відноситься до попередніх рр. 15—16, де змальовується участь народженого хлопця в житті богів і героїв: відноситься цей рядок може до майбутнього наступника Октавіянового, як ми приймаємо, — Марцеля.

У дальшому суцільному оповіданні про розвиток золотого віку, зверненому до хлопця, в рядках 26.—27.:

*Ac simul heroum laudes et facia parentum
Jam legere et quae sit poteris cognoscere virtus,*

є згадка про предків (як у рядку 17. — *patriis*). Але ж через тісний зв'язок цих рядків із дальшими неможливо їх відносити

до хлопця, як історичної особи, бо й той хлопець, який започаткував своїми народинами золотий вік, міг, в уяві поета, ознайомитися шляхом читання і з ділами предків, і зі славою героїв. Тому більш оправдане тут читання: *parentum*, а не *parentis*, як це й є в деяких рукописах. Останнє могло з'явитись, як певна тенденція — розуміти це місце, зі зв'язком із історичною особою.¹⁴⁾

Аналогічна увага може бути зроблена і до ряд. 31.:

Pausa tamen suberunt priscae vestigia fraudis,

бо подібний вислів ми маємо у словах, звернених до консуля Полліона (рядки 13.—14., див. вище). Там (ряд. 13.) під «слідами нашого злочину» треба розуміти громадянські війни, що надія на їх припинення і викликала цей твір; а тут (р. 31.) вислів «сліди старої неправди» вже злагіднений, і розуміння його дають наступні рядки (32.—33.):

*Quae temptare Thetis ratibus, quae cingere muris
Oppida, quae iubeant tellurem infindere sulco, —*

погляд, що зустрічається й у інших поетів, і що йому зовсім відповідає те дальше місце, де описується повний розвиток золотого віку, зокрема рядки 38.—40.:

*Cedet et ipse mari vector, nec naufica pinus
Mutabit mercos: omnis feret omnia tellus.
Non rastros patietur humus, non vinea falcoem;*

тому і ряд. 31. треба відносити до суцільного оповідання про золотий вік. Та сама обставина, що цей вислів у трохи зміненій формі повторено і в ряд. 13., може бути вказівкою й на подвійність завдань поета.

Суцільне оповідання про розвиток золотого віку рядком 45. закінчується.

Дальший увесь уступ аж до кінця Екльогі можемо вважати за прикладення до народженого хлопця, як історичної особистості, при чому рядки 46.—47.:

*„Talia saccla“ suis dixerunt „currite“ fuis
Concordes stabili fatorum numine Parcae —*

можна розглядати, як окремий увід до цієї останньої частини, який відділяє її від попередньої.

Що торкається рядків 48.—49.:

*Aggredere o magnos (aderit iam tempus) honores
Cara deum suboles, magnum Iovis incrementum!*

то вони сказані до дитини, що її високе становище в Римі поет передбачав, і що мала пройти звичайну скалю почесних римських найвищих урядів. Високо-врочистий вислів „*magnum Iovis incrementum*“ міг відноситися до наступника Октавіанового, коли мати на увазі походження роду Юліїв від Венери, дочки Юпітера, й Анхіза. Отже, він міг бути прикладений до

¹⁴⁾ Див. Carcopino, op. cit. ст. 27, not. 2.

Марцеля, сина сестри Октавіяна, адоптованого до роду Юліїв Цезарем.

Вислів рядка 52.:

Adspice venturo laetantur ut omnia saeclo! —

не гармоніює з попереднім змалюванням поступу золотого віку, бо в цьому хлопець поставлений у становище наче б то стороннього глядача віку, який ще має надійти, а в попередній частині хлопець розпочинає собою золотий вік і доживає, в уяві поета, до повного його розквіту, як складова його частина.

Та й рядки 52.—54.:

*O mihi tum longae maneat pars ultima vitae
Spiritus et quantum sat erit tuis dicere facta! —*

мають у собі новий момент у порівнянні зі становищем хлопця в попередньому змалюванні: поет передбачає майбутні діла, розуміється, славні, цього хлопця й хоче дожити до того часу, щоб їх як-слід оспівати. Нам уявляється знову видатна історична особистість, що її діла заслуговували б на поетичний твір. Уводночас у попередньому змалюванні поступу золотого віку, разом із зростом хлопця, ніщо нам не вказує на виключне або на вище становище того хлопця: він лише своїми народинами започатковує новий вік, а далі, в малюнку поета, він є осередком, що навкрузи нього відбуваються переміни, але сам він не чинний. Тому й це місце (рядки 52.—54.) відноситься до історичної особистості.

Зроблена аналіза композиції четвертої Екльогі Вергілія приводить нас до такого висновку: у цій Екльозі можливо вбачати два моменти:

1) змалювання приходу й розвитку золотого віку одночасно з народинами й виростанням хлопця, згідно з тодішніми філософічно-містичними науками та секулярністичними настроями;

2) урочистий поетичний твір на народини хлопця в видатній римській родині, викликаний тодішніми історичними обставинами.

Перший мотив і своєю високо-поетичною формою, і глибоким змістом, а також і обсягом — займає панівне місце в поезії. Але другий мотив, при бездоганній теж поетичній формі й урочистому тоні, грає в поезії скоріше службову роль — прикладення до певної історичної події й особистості.¹⁵⁾

Якщо виділити цей останній мотив, то можна отримати суцільний у значній мірі образ поеми, яку поет можливо задумав раніше, незалежно від Брундизійського миру й його наслідків. Цю суцільність ми вбачаємо в рядках 4.—10., 15.—16., 18.—45.

¹⁵⁾ На можливість простежити в екльозі два моменти вказав свого часу R. Sabbadini, *L' ecloga IV di Virgilio*, *Rivista di Filol.* a. XXIX (1901) ст. 257—58; він припускає, що було навіть дві редакції Екльогі: одна змалювання алегоричної персони, а друга — присвята синові Полліона, Асінієві Галлеві. Але праця Саббадіні стає мені відома вже після того, як моя доповідь була вже готова. Див. також Schanz, *op. cit.*, ст. 47.

Зокрема вражають гармонійністю композиції рядки: 18.—25. — дитячий вік хлопця й перші кроки золотого віку; 26.—36. — юнацтво й дальший поступ золотого віку; 37—45. — чоловічий вік і повний розквіт золотого віку.

*

Припущення двох мотивів полеміше нам знайти становище й до месіаністичних поглядів на IV. Екльоги, які і в нинішню добу репрезентовані видатними іменами (див. пом. 2). Назверхня подібність деяких місць Екльоги до християнської науки (народина хлопця, діва, новий рід людей, що сходить із неба) притягнули до неї увагу не меншої людини у християнстві, як цісар Константин Великий, що на соборі в Нікеї (325. р.) виступив із грецьким перекладом цієї Екльоги.¹⁶⁾ Але деякі з цих назверхніх подібностей цілком не відповідають християнській науці. Це відчув і той грецький перекладчик IV. Екльоги, що рядок 6.:

Iam redit et virgo, redeunt Saturnia regna

переклав так:

"Нхи παρθένος αἴθις, ἄγωνα' ἱερῶν βασιλῆα,¹⁷⁾

бо згадка про Сатурна, бога навіть не грецького, не була б відповідним аргументом для месіанізму Екльоги. Але сутній зміст її, особливо тих частин, що їх ми віднесли до першого мотиву, має багато подібного до християнської науки. А все ця подібність пояснюється не тим, що Вергілій ніби мав під руками деякі старозаконні пророцтва, а глибоким ідейним змістом античності, особливо в її релігійно-містичних виявах. Через цей зміст один із найвидатніших сучасних слав'янських фільологів справедливо назвав античну релігію «справжнім старим заповітом».¹⁸⁾ Тому месіанізм Екльоги можливо також прийняти, але не з точки погляду назверхніх подібностей, а з точки погляду сутнього змісту Екльоги, що в ній відбилися глибокі ідеї античності. Самий факт месіаністичного розуміння Екльоги і зв'язаного з ним виключно високого становища Вергілія у християнському світі є однією з найсвітліших сторінок у європейсько-християнській культурі.

¹⁶⁾ Eusebii Pamphili de vita Constantini libri IV et panegyricus atque Constantini ad sanctorum coetum oratio, ed. T. A. Heinichen, Lips. MDCCCXXX, гл. XVIII — про Сабілло Єригрейську й приписуваній їй акростих *Ἰησοῦς Χριστὸς θεοῦ υἱὸς πατὴρ στανρός*, гл. XIX значні частини IV. Екльоги у грецькому перекладі гексаметром.

¹⁷⁾ *ibidem*, ст. 387.

¹⁸⁾ О. Ф. Зелінский, Религия эллинизма, Петербург, 1922, ст. 3.

ХВЕДІР СТЕШКО, доц.

ЯН ПРАЧ — ОДИН ІЗ ПЕРШИХ ЗБИРАЧІВ ТА ГАРМОНІЗАТОРІВ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ МЕЛЬОДІЙ.

З кінцем XVIII. стол., майже в один час з'явилося в Петербурзі дві збірки російських пісень, де серед пісень дійсно російських є й певна кількість українських, — а то: 1) «Собраніє русскихъ простыхъ пѣсенъ съ нѣтами» українця-збирача Василя Трутовського, у 4 частинах¹⁾ та 2) «Собраніє Народныхъ Русскихъ Пѣсенъ съ ихъ голоса-ми» — Яна Прача.²⁾

Про першу збірку (В. Трутовського) ми маємо докладну студію П. К. Сімоні («Камеръ-гуслисть В. Θ. Трутовскій и изданный имъ первый русскій нотный пѣсенникъ» р. 1905);³⁾ правда, ця праця не охоплює цілої збірки Трутовського (авторові тоді ще не була відома IV. частина цієї збірки) й до того торкається переважно текстового складу збірки. Проте автор зібрав силу матеріалів про самого Трутовського, усталив дати виходу у світ поодиноких частин його збірки, дуже детально переглянув текстовий склад її й дав багато цікавих додатків (напр., «предувѣдомленія» до поодиноких частин та видань, репродукції текстів та мелодій пісень — між иншим, з українських, — документи з архіву Трутовських, то-що).

На підставі переважно розвідки Сімоні написаний і український огляд збірки Трутовського у праці П. Руліна: «Українська пісня в старовинному російському співаннику».⁴⁾

З музичного боку збірку Трутовського — правда, головню в її російській частині — розглянув історик російської музики

¹⁾ Ч. I — р. 1776. (2. вид. — р. 1782., 3. — р. 1795.); II ч. — р. 1778; III ч. — р. 1779. й IV ч. — р. 1795.

²⁾ I вид. р. 1790.

³⁾ Первісно була оголошена, як доповідь, на XII археологічному з'їзді в Харкові (р. 1902), а потім надрукована у «Трудах» цього з'їзду (М., 1905.); є й окремі видання.

⁴⁾ «Зашскія істор.-філолог. відділу ВУАН», кн. IV, (1924), стор. 155—158.

М. Фіндензефн († р. 1928.) у своїй останній праці «Очерки по истории музыки в России» (т. II, ст. 312—321).

Менше пощастило збірці Прача, особливо ж українській її частині, що з музичного боку й зовсім не досліджена.⁵⁾

Бажаючи заповнити, хоча б почасти, цю прогалину, ми й хочемо подати кілька своїх уваг до збірки Прача, при чому зовсім не будемо торкатися її російської частини.

1.

Зацікавлення російського громадянства українською музикою почалося дуже рано. Вже в другій половині XVII стол., особливо від того часу, коли внаслідок політичних подій (Переяславський трактат та спільні війни проти Польщі) росіянам довелося ввійти у ближчі зносини з українцями, починаються переносини української музики на північ. Зпочатку — як це було цілковито нормально для тодішнього культурного стану Московщини, пересякненого церковщиною, — росіяни захопила українська церковна музика, що тоді досягла на Україні досить високого ступня розвитку. Почався своєрідний імпорт цієї музики до Московщини; ввозили не тільки саму-йно музику, але й музик. Цілими партіями імпортували їх — композитів, диригентів і простих «вспіваків» — до Московщини, куди вони охоче їхали в надії на «зжалованье, кормъ всякій, пицу и питіе и одѣяніе всякое нужное».⁶⁾

Але вже з кінцем XVII стол., разом із українцями — церковними «вспівачами» та знавцями «начальства партесному пѣнію» (диригентами), на Москві почали з'являтися й українські світські музики. Кількість їх зросла з початком нового (XVIII) ст., коли реформи Петра I «прорубали вікно до Європи» й знідтіть широкою течією полилися до нової Росії нові ідеї, нові інтереси, нове світ-

⁵⁾ Про російську частину збірки Прача та про автора її є вже література, — правда, невелика й недостатня. Вона подана в додатку до ст. П. Сімоні про Прача в «Русскомъ Біографическомъ Словарѣ» т. XXII (Главліщиковъ-Примо), СПб, 1905, ст. 748. До того можемо вказати те, що з'явилося після цієї статті, а саме: а) Н. Фіндейзен, Два старейших печатных сборника народных песен (К пересмотру сборников Трутовского и Прача) у «Сборн. Отд. Русск. яз. и слов. Акад. Наук СССР» за р. 1928., ст. 45—48; б) його-таки огляд збірки Прача з боку музичного в «Очерках по истории музыки в России» т. II, ст. 321—333 й в) С. Орловъ, «Янъ Прачъ въ Русской мелографіи» («Sbornik I. sjezdu slov. geogr. a etnogr. v Praze 1924 r», ст. 182—186). Перегляд текстового складу української частини збірки Прача див. у згаданій вище ст. П. Рудіна («Зап. іст.-філол. відділу ВУАН, кн. IV, ст. 182—186).

⁶⁾ Дослідник історії вносин українського духівництва в московським урядом Ейнгорн одмічає, що на прикінці царювання Олексія Михайловича українські співаки були бажані гості в Москві; що «дишкантів» та басів старанно розшукували в вищих українських єрархів та вкликали до Москви» (див. К. Харлампович, «Малоросійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь», т. I. Каз., 1914, ст. 322).

ське життя, що відсувало старі церковні інтереси на задній план. Особливо подобалися російським мельоманам того часу наші бандуристи. Так, при дворі цариці Катерини I. (1725—1727), як свідчить один із сучасників, Берхгольц, було багато музик-українців, переважно бандуристів, що часто діставали посади в аристократичних домах Петербургу.⁷⁾ Було їх багато й за цариці Ганни Іванівни (1730—1740), а за Лизавети Петрівни один із таких бандуристів, Олекса Розум, зробив навіть блискучу кар'єру, ставши графом «Разумовським» та чоловіком самої цариці.

Розуміється, що українські музики приносили до Московщини й українську пісню; особливо це мусіли робити численні при дворах російських царів (власне — цариць) та російської шляхти бандуристи. Вже самий їх струмент — бандура вимагав українського репертуару, й українська пісня залунала при царському дворі та по сальонах російських магнатів (нагадаймо хоча б князя Потьомкіна — щоб не ходити далеко). Є відомости, що при дворі Пєтра I. бандуристи нерідко співали свої «думи», що їх любила слухати цариця Прасковія, вєністка царя, яка й сама мала бандуриста.⁸⁾

Попавши в коло розваг російського громадянства XVIII. ст., українська музика зробила на це громадянство сильне вражіння.⁹⁾

Тому-то й не диво, що українська пісня вже дуже рано починає з'являтися в російських нотодруках, спершу поодинокими числами, а потім здобуває собі місце в російських (рукописних та друківаних) співанниках та збірках пісень, нарівні з піснею російською.

Перші друківані українські народні мєльодії ми знаходимо в російських музично-періодичних виданнях та збірках народніх пісень. Так, р. 1774. в першому російському музичному журналі «Музыкальнїя Увеселєнїя» вміщено 2 українські народні мєльодії: у виц. 2. — «Тавець Малороссійскій, — Дергувець» (16 тактів дуже примітивного укладу) й у виц. 3. — «Пісню Малороссійскую» (Ой подь вишнею, подь черешнею); обидві п'єси без зазначення автора.¹⁰⁾ Це й були перші українські народні мєльодії, що побачили світ друком. Вони були даниною мистецькому смакові тодішнього російського громадянства, що кохалося в

⁷⁾ Берхгольц, «Дневникъ», т. I, ст. 243.

⁸⁾ Н. Трубицнъ, «О народной поэзии въ общественномъ и литературномъ обиходѣ первой трети XVIII вѣка» (Зап. ист.-фил. фак. И. СПб. Ун., ч. 110), 1912, ст. 9.

⁹⁾ Ось що пише про це один із сучасників, ген. С. Тучковъ, про 70. роки цього сторіччя: «Вмѣсто унылыхъ русскихъ пѣсень, раздрающихъ слухъ, и рожекъ, услышалъ я скрипки, гусли, цимбалы, притомъ пѣніе молодыхъ людей и дѣвокъ, совсѣмъ отличное отъ дивныхъ тоновъ русскихъ пѣсень. Эти малороссійскія пѣсни, безъ всякой науки во всѣхъ правлахъ сочиненныя, поразили мой слухъ»... (С. А. Тучков, «Записки», СПб, 1908, ст. 5).

¹⁰⁾ Н. Финдейзен: «Музыкальные журналы въ Россіи» («Русск. Муз. Газета» за р. 1903., ст. 10).

«малороссійскою» пісні. Р. 1779. українські народні мелодії з'явилися і в збірнику мелодій російських народних пісень згаданого В. Трутовського, а саме в 3. частині цієї збірки (з піснi: ч. 14 — «Ой криче, криче да чорненкій воронъ»; ч. 15 — «Ой гай, гай, гай, гай зелененкій» та ч. 16 — «Ой коли я Прудыуса любила»).¹¹⁾ Р. 1796. вийшло 1. видання збірки Прача, що містило 6 українських пісень, виділених ув окрему групу («пѣсни малороссійскія»).¹²⁾ Р. 1796. — можливо, під впливом успіху збірки Прача, видав В. Трутовський IV. частину своєї збірки, де українських пісень було вже аж 10, але ще до 1810, р. 1798., одні з пісень цієї частини («На бережку у ставка» — з улюблених пісень кн. Потьомкіна) була видана окремо, в укладі на мішаний хор з оркестром. Після того, до виходу у світ 2. вид. збірки Прача, з'явилось, — знов таки в музично-періодичних виданнях, ще дві українські народні мелодії: 1) р. 1796. в «Карманной книжкѣ для любителей музыки» надруковано «Козачекъ съ варіаціями, для піано-форте» (невідомого автора), а р. 1797—98 (докладно не можна усталити) в петербурзькому часописі *Journal d'Airs Italiens, Français et Russes avec Accompagnement de Guitarre par J. B. Hainglaise* з'явилась „Air Ukrainien": «Вхаль казакъ за Дунай» (ч.3).¹³⁾

Р. 1806. вийшло 2. вид., доповнене, збірки Прача, де українських пісень було вже, разом із піснями 1. вид. — 16; і тут вони виділені в окрему групу («пѣсни малороссійскія»). Після того ця збірка без жадних змін була передрукована, за життя Прача, р. 1815.

Збірка Прача до нашого часу мала 4 видання: 1. видання 1790. р. мало заголовок: «Собрание народныхъ Русскихъ пѣсень съ ихъ голосами; музыку для фортепіано положилъ Иванъ Прачъ; 2 ч. Спб. 1790 г.» (4^о). Тут уміщено 100 пісень (із них 6 українських) із передмовою, що її склав Микола Львов (див. ст. 10, 12): «О Русскомъ народномъ пѣніи»; 2. — вийшло р. 1806.: «Собрание Русскихъ Народныхъ пѣсень съ ихъ голосами, положенныхъ на музыку Иваномъ Прачемъ, вновь изданное (2-е издание) съ прибавленіемъ къ онымъ второй части... Въ Санктпетербургѣ, печатано в Типографіи Шнора, 1806 года». Це видання містило вже 150 пісень (українських — 16) з новою передмовою, що не має нічого спільного з передмовою Львова до 1. вид.; 3. вид. — з 1815. р. є повторення 2. вид. з таким самим заголовком, тільки надруковане воно в «Медицинній Друкарні» («Медицинской Типографіи»); 4. вид., з р. 1896. — передрук 2. — вийшло в Петербурзі під редакцією А. Пальчикова (брата відомого російського музичного етнографа Миколи Пальчикова), що змінив заголовок збірки («Русскія народныя пѣсни собранія Н. А.

¹¹⁾ Н. Финдейзен: «Очерки по истории музыки в России», т. II, вып. 6, ст. 311.

¹²⁾ Там таки — примітки, стор. XLVIII.

¹³⁾ Финдейзен: «Муз. журн. въ Россіи» («Р. Муз. Газ.» 1903, ст. 80).

Львовимъ напѣвы записалъ и гармонизировалъ Иванъ Прачъ». До збірки додана Передмова редактора, де він, між іншим, наводить причину, що викликала зміну заголовка збірки.¹⁴⁾

Українська частина збірки Прача, в 1. вид. (1790) містила 6 пісень: 1. Ой не видтиль мѣсяць свѣтитъ видкиль ясны зѣрки; 2. Катилися возы съ горы поломали спицы; 3. Ахъ! подь вишнею подь черешнею; 4. Ой крыче, крыче да черненькій воронъ да на глыбокой долині; 5. Ой гай гай зелененькій; 6. Ой послала мене мати.

З цих пісень у ранішій збірці В. Трутовського (III. част. з р. 1779.) ми зустрічаємо 2 пісні, а саме: 1. Ой крыче, крыче та черненькій ворон та 2. Ой, гай, гай, гай, гай зелененькій, — останню — з іншою мелодією.¹⁵⁾ Ще одна пісня («Ахъ! подь вишнею») надрукована була теж раніш (р. 1774 в часописі «Музыкальня увеселенія».)¹⁶⁾ Три останні пісні (ч. ч. 1, 2 й 6) — цілком нові, до того ніде не друковані.

2. видання (1806.) принесло ще 10 українських пісень:¹⁷⁾ 1. Гей, у поли вишня (ч. 135. вид. 1896.); 2. Чи то тоя Кулина живе край дороги (ч. 137.); 3. Шука рыба въ мори гуляе доволи (139.); 4. Биду собі купила да за свои гроши (141.); 5. Їхавъ козакъ за Дунай (ч. 142.); 6. Въ славномъ городѣ Переяславѣ (143.); 7. Чи я жъ кому виноватъ за що пропадаю (ч. 145.); 8. Ой на грець билый цвить да вже опадае (ч. 147.); 9. Да просивъ мене Горасимъ, Горасимъ (ч. 149.); 10. На бережку у ставка (ч. 150.).

З цих пісень — 3 з'явилися до того в IV. част. збірки В. Трутовського (1796.): 1. «Чи я ж кому виноватъ»; 2. «Ой послала мене мати» (обидві з іншими напѣвами)¹⁸⁾ та 3. «На бережку у ставка» (ця остання вийшла ще раніш — р. 1795. — в хоровому укладі). Крім того, ще одна пісня («Їхав козак за Дунай») побачила світ раніш, до виходу 2. видання збірки Прача, у „*Journal d'Airs...*“ (р. 1797—1798 ?).

Таким чином, із 16 мелодій українських народніх пісень, надрукованих у збірці Прача (у 2 її перших виданнях) 7 були запозичені з раніших публікацій, а 9 з'явилися в цій збірці вперше. Крім того, цілковито можливо, що й мелодії тих 3 пісень, що з'явилися раніш у збірці Трутовського в інших редакціях (1. Ой гай, гай, гай, гай зелененькій; 2. Ой послала мене мати і 3. Чи я ж кому виноват), не були перерібками Прача, а по-

¹⁴⁾ Проф. М. Сперанський у студії: „Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ“ (Этнограф. Обзор. за 1909, кн. II—III, ст. 120—144) помилково вказує видання 1790, 1802, 1806., 1815. й 1816. рр. (див. там-таки, ст. 133 й прим. 3). Нам проте ніде не доводилося зустрічати якихбудь слідів існування видань із рр. 1802 та 1816.

¹⁵⁾ Н. Финдейсен: „Очерки...“ т. II, примітки, ст. XLVIII.

¹⁶⁾ П. К. Симоні: „Камеръ-гуслистъ В. О. Трутовскій“, прил.

¹⁷⁾ Отже — разом 16 українських пісень. П. Рулін у своїм огляді збірки Прача („Зап. іст. філол. відділу ВУАН, вип. IV) помилково нарахує їх 15.

¹⁸⁾ Н. Финдейсен: „Очерки...“, т. II, ст. 312 (порівняльний показник до збірників російських пісень: М. Чулкова, В. Трутовського й І. Прача).

вими записами, — тоді кількість нових мелодій у збірці Прача треба збільшити до 12.

Тут ми підходимо до дуже важливого для музичного етнографа питання: де, коли й від кого записав ці пісні сам збирач?

Безпосередньої відповіді на це питання ми, при сучасному стані нашого музично-історичного знання, не дістанемо. Але до певної міри на нього може відповісти знайомство з біографією Прача: вона — ця біографія — покаже нам, хто такий був сам Прач, яке було його оточення, а в останньому вкаже тих людей, що могли постачати Прачові українські музично-етнографічні матеріали.

2.

Біографічні відомости про Прача дуже скупі й до того непевні. Непевність ця торкається й його національності: одні джерела кажуть, що він — німець; другі вважають його за чеха, а одне джерело (правда, єдине!) доводить навіть, що він — українець із роду.

Перший, що подає відомости про Прача, це — **Mathieu Guthrie** (Mathieu Guthrie), англієць на російській службі, автор дуже цікавої книжки, присвяченої російській старовині.¹⁹⁾ Помер він р. 1807. у Петербурзі й за життя напевно зустрічався з Прачем та знав його особисто. На стор. 37. цієї книжки він каже про Прача: „m-r Pratsch, allemand et compositeur de musique, établi a St.-Petersbourg, assure dans la préface, qu'il a mise à la tête d'une collection curieuse d'anciennes chansons russiennes"... Отже з цих слів виходить, ніби-то Прач був німець та що він був композитор та автор передмови до збірки російських пісень.

Мабуть, у Гутрі запозичив відомости про Прача й німецький музичний письменник XVIII. ст. **E. J. Гербер** (1746—1819) для свого Біографічного словника: „*Neues historisch-biographisches Lexikon der Tonkünstler*". У 3. частині цього словника (Ліпськ, 1813), на стор. 702., про Прача читаємо: „Pratsch (...) Musiklehrer am Kaiserl. Fräulein-Stifte zu St.-Petersburg, ums J. 1792 is ein Deutscher von Geburst, und hat von seiner Arbeit in den Druck gegeben: „Sammlung von Volksliedern aus mehreren russischen Provinzen nebst einer Einleitung über das Alter verschiedener derselben. Petersburg, 1791" ... etc. —

Цю версію повторює й російський письменник — митрополит

¹⁹⁾ Dissertation sur les Antiquités de Russie, contenant l'ancienne Mythologie, les rites païens, les fêtes sacres, les jeux ou Ludi, les Oracles, l'ancienne musique, les instruments de musique villageoise, les contumes, les cérémonies, l'habillement, les divertissements de village, les Mariages, les funeraïlles, l'Hospitalité nationale, les repas etc. etc. des Russes, comparés avec les mêmes objets chez les Anciens, et particulièrement chez les Grecs. Par Matthieu Guthrie... S.-Psb, 1795.

Євгеній Болховітінєвъ у «Словарѣ русскихъ свѣтскихъ писателей, соотечественниковъ и чужестранцевъ, писавшихъ въ Россію», т. II. (вийшов по смерті автора: М. 1845.): «Прачъ Иванъ, Надворный Совѣтникъ, родомъ Нѣмецъ, бывший капельмейстеръ въ С.-Петербургѣ...»²⁰⁾ Тут звертає на себе увагу те, що православний митрополит, уважаючи Прача за німця, все ж надає йому православне — слав'янське ім'я (Іван). Але треба сказати, що те саме ім'я «Іван» зазначене на всіх, що вийшли за життя Прача, збірках покладених ним на ноті пісень (1790, 1806, 1815) і на інших його музичних творах (напр., «Жалібний марш на похорон Кутузова» — з р. 1813.).

На цьому версія про німецьке походження Прача вривається, й далі не висувують її навіть німці. Так, у новітньому музичному словнику Р. Айтнера, т. VIII. (Липськ, 1903), про Прача говориться глухо: „Pratsch Iwan war um 1792 Musiklehrer am Ksl. Fräulein-Stift zu St. Petersburg (Gerber 2)“ ... без указівки на те, що він — німець.²¹⁾

Дальші біографічні відомості належать проф. харківського університету, етнографові й бібліографові, П. Безсонову. У примітках до «Пісень, зібраних П. В. Кир'євскимъ» (що вийшли під його редакцією), він двічі згадує Прача: у вип. IX. й X. У вип. IX.: «Прачъ, Чехъ, докторъ (велѣдетніе чего, между прочимъ, изданія его разосланы были по губернскимъ медицинскимъ конторамъ и, сдѣлавшись рѣдкими, тамъ только и находились искателями)».²²⁾ У вип. X. перераховуючи музик, що відвідували дім петербурзького мецената кінця XVIII. ст. Л. Нарішкіна, Безсонов ізгадує між ними й Прача, про якого він каже: «въ слѣдъ Мареча, (которымъ прославилась роговая музыка, унаслѣдованная княземъ), другой чехъ, медикъ Прачъ, имя наиболѣе извѣстное въ дѣлѣ пісней...»²³⁾ Виходило б, що Прач був чех і до того лікар («докторъ», «медикъ»). На жаль, Безсонов, як це в нього часто трапляється, не подає джерела своїх відомостей про Прача, а, тим часом, напр., його вказівки на те, ніби то Прач був лікар, ніхто не підтверджує й ніхто не приймає; гадають, що лікарем був син Прача, теж Ян.²⁴⁾

Дальшим поширенням версії про чеське походження Прача була вказівка на те, звідки він походив. Знаходимо ми її вперше в «Азбучномъ указателѣ именъ русскихъ дѣятелей, имѣющихъ бытъ помѣщенными въ «Биографическомъ Словарѣ», издаваемомъ Русскимъ Историческимъ Обществомъ» («Сборн. Имп. Р. Истор. Общ., т. 62, Спб. 1888»): «Прачъ (Pratsch), 10-

²⁰⁾ «Слов. р. св. писателей...», т. II, ст. 138.

²¹⁾ R. Eitner: „Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexicon der Musiker und Musikgelehrten“ (Львськ), т. VIII, ст. 52.

²²⁾ «Піснн, собр. П. В. Кир'євскимъ», вып. IX. (М. 1870), ст. 410.

²³⁾ «Піснн, собр. П. В. Кир'євскимъ», вып. X (М. 1874), ст. 339.

²⁴⁾ Див. передмову А. Пальчикова до 4. вид. Збірок Прача (1896), ст. VI.

ганнъ Готфридъ, профессоръ музыки, род. въ Силезіи, ком-
позиторъ, въ службѣ Екатерины II...» (стор. 181.). Нова тут —
повне ім'я Прача (правда, в німецькій транскрипції) та вказівка
на «Силезію» (Шлезьк), як на місце походження Прача. На
жаль, і тут не подається джерела цих відомостей. Можна га-
дати, що вказівка на Шлезьк як на місце походження Прача,
запозичена з книги Георгі (Joh. Gottl. Georgi): „Versuch einer
Beschreibung der Russisch Kayserlichen Residenzstadt St. Pe-
tersburg und der Merkwürdigkeiten der Gegend“, що вийшла
1790 р. (отже, за життя Прача) й могла бути відома укладачеві
«Азбучного указателя» (див. на ст. 338, у XII розділі: „Künstler
und Musiker, die 1790 in St. Petersburg lebten“ — указівку:
„Pratsche, aus Schlesien; Lehrer auf dem Klavier. Von
ihm komponirte, sehr gefallende russische Volkslieder“. Цікаво
завважити, що Георгі при імені Прача обмежується тільки та-
кою вказівкою (місце походження, а не — національність), бож
у цьому таки розділі, наводячи прізвиська німецьких мистців,
він скрізь занотовує: „ein Teutscher“. Цей факт теж до певної
міри промовляє проти версії про німецьке походження Прача.

Цю вказівку, пізніш, повторює майже дослівно автор статті
про Прача в російському виданні «Енциклопедичного Словника»
Брокгауза (т. XXIVa, 1898, ст. 957), Ум. (А. И. Уманський?).
Пізніший біограф Прача (з р. 1905) П. Сімоні в статті про нього
в «Россійскомъ Біографическомъ Словарѣ» (т. XXII:
«Плавильщиковъ-Примо») обходить зорсім справу національності
Прача мовчанкою. Найновіші автори, що писали про Прача,
приймають цілковито версію про його чеське походження. Так,
Н. Фіндейзен, що зібрав усе, що торкається біографії Прача,
говорить про нього: «Иван Прач (Иоган Готфрид), чех, уроже-
нец Силезии...»²⁵⁾ Таксамо С. Орлов, автор згаданої нами вище
праці про Прача, вміщеної у чеській публікації,²⁶⁾ категорично
приймає, що Прач був чех.

Цілковито окремо стоїть версія відомого російського музич-
ного письменника, Юрія Арнольда. Він оповідає, що р. 1855.
зустрівся з онуком Прача, від якого ніби-то довідався, що Прач
був родом із України, з козацьких вільних «однодворців»
і вчився теорії музики в Києві, в відомого за тих часів «компо-
ніста церковних концертів» Веделя (Арнольд додає в дужках:
«німця».)²⁷⁾

²⁵⁾ «Очерки по истории русской музыки...», т. II, ст. 321.

²⁶⁾ «Sborn. I. sjezdu slov. geogr. a etnogr. v Praze 1924» (стаття: «Янъ Прачъ
въ Русской мелографіи»): «Вотъ уже въ теченіе вѣка съ четвертью на работы
одного изъ старѣйшихъ славянскихъ мелографовъ — чеха Яна Прача, жившаго
и работавшаго въ Россіи, не установилось опредѣленнаго правильного взгляда»
(ст. 343).

²⁷⁾ Ю. Арнольд, ст.: «О возможности установления русской национальной
музыкальной школы» (журн. «Баян» 1888. р., ч. 28).

Ця звістка — найменш правдоподібна вже хоч би через те, що Ведель, як указує новіший його біограф, В. Петрушевський,²⁰⁾ був сам самоук; до того ж документально ustaleno (про це ст. 10.), що Прач уже р. 1780. був призначений на посаду вчителя музики до дівочого Смольного інституту в Петербурзі (під цей час Веделеві могло бути років 10—13); та й прирахування Веделя до німців (він був із київських міщан і до того ще змалку вчився в духовній школі — Київській духовній академії)²¹⁾ підриває довіря до слів Арнольда.

Таким чином, залишається в силі версія Безсонова про чеське походження Прача, чого досі ніхто не оспорує. Правда, її не підтверджують жадні, відомі нам, документальні дані, але за неї промовляє до певної міри й слав'янське прізвище Прача.²²⁾

Дивно, що самі чехи залишають особу Прача зовсім без уваги. Ми не знайшли відомостей про нього ні в старому енциклопедичному словнику Рігера (1860—1874), ні в новішому Оттовому (1888—1909). А тим часом уже дуже рано (р. 1814.) на збірку Прача звернув увагу В. Ганка, що передрукував із неї одну пісню (саме українську: «Ой, послала мене мати») зі своїм перекладом,²³⁾ а Шафарик р. 1838. вказує на цю збірку у своєму покажчику „Bibliografický přehled sbjrek Slowanských národních písni“ (він мав під руками 3. вид. збірки Прача — з р. 1815.).²⁴⁾ Більше нам не пощастило відшукати якихось слідів зацікавлення чеських учених особою та діяльністю Прача.

Найбільш відомостей про Прача подає Н. Фіндейзен у книзі «Очерки по истории музыки в России» (т. II, стор. 321—333). Звідти ми й візьмемо найголовніше, а до того додамо те, що можна знайти у звітках сучасників Прача (напр., Державіна, митр. Євгенія та инш.).

Коли та звідки з'явився Прач у Петербурзі — невідомо (Фіндейзен гадає, що це було в рр. 1770.).²⁵⁾ Тут він зайнявся

²⁰⁾ «О личности в церковно-музыкальном творчестве А. Л. Веделя» („Труды Киев. Акад.“ за 1901 р., кн. VII).

²¹⁾ Щодо цього, то, напр., у чеській „Оттовій Енциклопедії“, під гаслом „Прач“ (т. XX, 1908) вказано 2 місцевості в Чехії (оселя Праче в окр. Кр. Віноградів, відома з XVII—XVIII ст. й село Прач — вірніш Прачіце — на Мораві) та 2 місцевості в дуже близьким ім'ям „Прачов“, а чеський лексикограф Г. Длабач у своєму словнику: „Allgemeines historisches Künstler-Lexicon für Böhmen“, у III. част. (Прага, 1815), згадує маляра Ант. Прача, похованого р. 1726. у Празі при церкві св. Мартина. — Це вказує не тільки на слав'янське походження прізвища „Прач“, а ще ближче — на чеське.

²²⁾ „Prvotiny pěkných umění“ (wyd. od J. N. R. Hromadky) 1814, ст. 121—122.

²³⁾ „Časopis Českého Muzeu“, т. 1838, ст. 546.

²⁴⁾ За тих часів було вже в Петербурзі кілька чехів. Насамперед, відомий упорядник „рогоної“ музики, Ян Мареш (1719—1794); далі композитер та театральний адміністратор барон Ернест Ванжура (1750 — circa 1801), гарфіст Немечек та инш., а в Москві була навіть ціла чеська родина музик — Керцелі, що влаштували концерт, мали власну музичну школу і взагалі грали визначну роллю в московському музичному житті. Були чехи-музики і в інших місцях тодішньої Росії. Знавець цієї доби, агаданий нащ П. Безсонов, каже: „Каждый крупный барский, а даже многие мелкие помещичьи дома имели у себя оркестр“

музично-педагогічною діяльністю, а також був «клявікордним майстром». Р. 1780. Його призначили за вчителя музики в Інституті шляхетних дівчат («Смольний»), де він служив двічі: в рр. 1780—90. та 1791—1795. Р. 1784. Його прийнято на службу дирекції придворних театрів та призначено «для обученія находящихся при Театральномъ училищѣ малолѣтнихъ мальчиковъ и дѣвочекъ музыкѣ на клявікордахъ, а нѣкоторыхъ изъ первыхъ и списывать ноты».³³⁾ Як довго пробув Прач на цій службі, — невідомо. Фіндейзен тадає, що, поруч із цією працею, Прач займався й приватною музично-педагогічною діяльністю (доказом чого, на його думку, є видана р. 1816. «Фортепіанная школа») і ставить у зв'язок видання збірника пісень р. 1790. з навчанням музики в домі одного з петербурзьких меценатів, Миколи Львова (1751—1803).³⁴⁾

Крім музично-педагогічної діяльності, Прач виступав і як композит, і опублікував низку своїх композицій.³⁵⁾

Можна гадати, що ця різноманітна музична діяльність Прача приносила йому добрий матеріальний зиск, бо вже р. 1805. він мав власний будинок у Петербурзі (на Сергієвській вулиці).³⁶⁾ Домашніх музикантовъ и хоръ гѣвчихъ, большею частію изъ дворянъ, мужчинъ, женщинъ и дѣтей, между которыми цѣнились по голосамъ Малоруссы, подъ управленіемъ доморожденныхъ артистовъ, а нерѣдко и нанятыхъ прѣзжихъ, изъ которыхъ выдавались впередъ Чехи («Пѣсни, собр. П. В. Кирѣевскимъ», в. IX, ст. 408).

³³⁾ Арх. дирекц. Импер. театровъ, вып. I, відділ 2, ст. 152, див. ст. Д. Борецького, Старый воскресенный сборникъ, («Новое Время», 1897, ч. 7623).

³⁴⁾ Н. Фіндейзен: «Очерки...» т. II, ст. 322; П. К. Сімоні в «Русск. Біогр. Слон.», т. XXII, ст. 746; Борецькій Д., Старый воскресенный сборникъ (Нов. Время» 1897, ч. 7623).

³⁵⁾ 1789 р. Музыка оперы коми еской Горе-богатыря Косометовича, сочиненія г. Капельмейстера Мартина, для клявіръ съ голосами переложенная г. Прачемъ (Спб.); Музыка оперы комической Феня, соч. В. Пашкевича. Для клявіръ съ голосами переложенная И. Прачемъ. Въ С. П. бургѣ въ Типогр. Горнаго Училища; 1790. Собрание народныхъ Русскихъ пѣсень съ ихъ голосами (див. вище ст. 4); 1794. «Allemande favorite de la Composition de Mr. Martini avec 6 variations p. le Clav. de Mr. Pratsch (№ 5 в «Magasin de Musique de St. Petersbourg p. le Clavecin ou Forte-Piano», у вид. Герстенберга й тов., у Петерб.); 1795. Фанданго (Испанская пляска), переложенная съ варіаціями съ произвольнымъ сопровожденіемъ скрипки 2 р. (вид. Герстенберга й тов., Петерб.); 1796. Двѣ русскія пѣсни для клявеса. №6. (вид. Герстенберга); Second Quartetto de Mozart arr. pour Deux Clavecins et ded. à M-selles Sophie de Soymonoff et Sophie de Davidoff par J. Pratsch. Oev. 4. St. Pet. chez Gerstenberg et Dittmar. ? р.: Grande Sonate p. Clav. et V-cello op. 6. (Фіндейзен, «Очерки», т. II, ст. 322—323); 1802. 12 варіацій для фи., Спб. у Дитмара; 1806. Собрание Русскихъ Народныхъ пѣсень съ ихъ голосами, положенныхъ на музыку Ивановъ Прачемъ (2 вид.) (див. вище ст. 4); Большая соната изъ Русскихъ пѣсень для фортепіано. Спб.; 1813. Печальный Маршъ на погребеніе тѣла Его Свѣтлости покойнаго Ген.-Фельдмаршала кн. Мих. Лар. Голенничева-Кутузова Смоленскаго, соч. для Ф. П. Ивановъ Прачемъ. Спб. у Пеца; 1815. Huit Variations sur l' Air Russe: ты поди, моя коровушка, домой, comp. p. le Pl. et ded. à Mr. le Baron de Schlüter... op. XV, à St. Pet. chez Puez. — Собрание Русскихъ народныхъ пѣсень съ ихъ голосами (3 вид. див. вище, ст. 4).

³⁶⁾ П. Н. Столянянскій «Старый Петербург. Музыка и музицирование в старом Петербургѣ (Ленингр., 1926), ст. 110: передрук із «С.-Петербург. Вѣдом.» за р. 1805 заклик до передплати на 2. вид. збірки нар. пісень.

Помер Прач, як указує митр. Євгеній,²⁶⁾ — р. 1818.²⁷⁾

3.

З наведеного на ст. 10. пом. 34. спису музичних праць Прача (можливо — неповного) видно, що це був освічений музикант, до того ж, як можна здогадуватися з переваги в його музичній спадщині композицій на фортепіан, — піаніст-фахівець, що не тільки вмів компонувати фортепіанові річі, але може написати й наліку сонату, зробити оперовий витяг на фортепіан і навіть укласти «школу» для цього струменту; що в своїх композиціях він увесь час звертається до російської народної пісні: крім своєї збірки народних пісень, пише кілька фортепіанових п'єс, в улюбленій тоді формі варіацій на народні пісні й навіть у своїй школі на фортепіан подає як приклади — народні пісні. Отже, до своєї головної праці «Собрания русских народных пѣсенъ» Прач прийшов не як дилетант (як його попередник — Трутовський), а як музикант, солідно підготовлений та із серйозним зацікавленням тією народною піснею, що її обробляв у своєму збірнику.

Про те, як саме складалася збірка Прача, ми маємо свідectво одного з його сучасників, Ф. П. Львова;²⁸⁾ із нього, виходить,

²⁶⁾ Митр. Євгеній: Слов. русских свѣтскихъ писат., т. II, ст. 138.

²⁷⁾ Вказівку в «Азбучномъ указателѣ именъ русскихъ дѣятелей» (Сбор. Им. Рус. Ист. Общ., т. 62, ст. 181), ніби то він помер р. 1798, треба вважати за помилку, через те, що після цього року вийшла інша його композицій (між ними, р. 1806. — 2. вид. збірки російських пісень із його передмовою, р. 1815. — 3. вид.; остання відома нам композиція Прача — школа на фортепіан — датується р. 1816. Крім того, Фіндейзен розшунав у архіві російської Академії Наук справу 1811, р. про видання збірки нар. пісень Прача, з якої видно, що перетрактації з академічним комітетом у зазначеній справі вів сам Прач, отже р. 1811. він був ще живий. Пор. Фіндейзен, Очерки... II, 331. та прим. на 370; в останній наводиться резолюція акад. комітету: «... Комитетъ къ разсужденію его прежде приступить не можетъ, пока не увидитъ принадлежашіе къ тому жѣдныя гравировальныя доски, а потому и проситъ г. Прача о предоставленіи оныхъ...»

На жаль, помилку «Азбучного указателя» щодо дати смерті Прача повторює така солідна публікація, як «Musiklexicon» Г. Римана (II. вид. з 1929, ст. 1423: «Pratsch Johann Gottfrid * in Schlesien, † 1798 in Petersburg»). Ще в одному місці ми знаходимо вказівку на те, що Прач був живий по 1798. р. У надрукованому р. 1805, у «С.-Петербур. Вѣдом.» заклик до передплати на 2. вид. збірки нар. пісень Прача вказувалося, між іншим, що передплату приймається й у самого виданця (себто, Прача) й подавалося його адресу; пор. П. Н. Столпянскій, op. cit., ст. 110 «Почтеннымъ любителямъ музыки известно, что собраніе русскихъ песенъ трудами г. Прача положенныхъ на музыку... напечатано было в 1790 году... Онъ, занимаясь в свободные часы симъ искусствомъ, вновь собралъ и положилъ на музыку знатное число русскихъ песенъ... Побуждаемъ советами друзей и пріятелей своихъ онъ решился издать в светъ новое собраніе песенъ... Подписки принимаются у Дитмара и у самого издателя на Сергіевской улицѣ в собственномъ домѣ...»

²⁸⁾ вступника Бортиянського на посаді директора царської капелі († 1835). У брошурі «О гѣніи въ Россіи (Петерб., 1834, вид. анонімно), на ст. 45 (первісно надруковано в «Энци. Слов.» Плюшара) він каже: «Въ 1790 г., членъ нашей ака-

що Прач записував голоси пісень зі співу охочих та родичів Миколи Львова. Під словом «охочих» треба розуміти просто «знайомих» Львова, що не підходили під категорію його родичів.

Другий сучасник Прача, відомий російський поет кінця XVIII стол. Г. Державін свідчить, що Прач ніби-то зовсім не знав російської мови й не міг розуміти ні характеру, ні краси пісень, а укладав тільки слова на ноти за вказівками Львова («по объявленію Львова»).³⁹⁾

Хто ж був цей Львов? Хто були ті його знайомі («охочі») й родичі, що з їх голосу записував мелодії Прач, і від кого він міг записати українські пісні своєї збірки?

Але спершу нам треба виправити одну неточність у звістці Ф. Львова.⁴⁰⁾ Перш за все, не всі пісні 1. вид. записано зі слів та з голосу М. Львова та його родичів і знайомих: зі 100 пісень цього видання майже половину запозичено з ранішої збірки Трутовського; принаймні, 20 пісень взято звідти майже без зміни їх мелодії. Отже не можна, як справедливо зауважує Н. Финдейзен,⁴¹⁾ говорити про збирання й записування дуже значної частини пісень збірки Прача ні Львовим, ні Прачем. Можна говорити тільки про вибір та редакцію пісень цієї частини.⁴²⁾

З другого боку, ми не маємо жадних відомостей про те, як зібрано 50 пісень, що були додатком до 2. вид. збірки Прача й вийшли вже по смерті М. Львова († р. 1803.); сам Прач у цитованому вже нами оголошенні про майбутній вихід у світ цього вид., каже, що він це зробив сам;⁴³⁾ до того ж і передмова до 2. вид. нічого спільного з передмовою («предъувѣдомленіємъ») до 1. вид., написаною М. Львовим, не має.⁴⁴⁾

Переходимо тепер до відповіді на питання про М. Львова та його оточення.

Микола Александрович Львов (1751—1803), почес-

демін художствъ, покойный тайный совѣтникъ Николай Александровичъ Львовъ, при помощи охотниковъ и родственниковъ, въ его домѣ безпрестанно пѣвшихъ, въ числѣ которыхъ имѣлъ честь быть и я, сдѣлалъ новое собраніе пѣсенъ, которыя съ нашихъ голосовъ положилъ на ноты г. Прачъ; предисловіе при семъ изданіи написано было г. Львовымъ. Въ 1815 г. тотъ же г. Прачъ вновь издалъ пѣсни и повторилъ то же предисловіе съ нѣкоторыми измѣненіями».

³⁹⁾ «Соч. Г. Державина (2. акад. вид. під ред. Я. Грота), т. VII, Спб. 1878, ст. 612.

⁴⁰⁾ Він написав свою брошуру 43 роки після виходу у світ 1. вид. збірки Прача й 18 років після 3., — отже міг дещо забути й дещо залишити без уваги!

⁴¹⁾ Н. Финдейзен: «Два старейшихъ печатныхъ сборника народныхъ песенъ» („Сборн. отд. Русск. яз. и слов. Ак. Наукъ СССР, 1928, ст. 46).

⁴²⁾ Як ми вказали вище (ст. 5), українських пісень зі збірки Трутовського Прач запозичив 5, з них 2 без жадної зміни мелодії, 1 — зі зміненою мелодією й 2 — з іншим напівом, ніж у Трутовського.

⁴³⁾ П. Столянский: «Старый Петербург», ст. 110: «Он (сочинитель), занимаясь в свободные часы сим искусством, вновь собрал и положил на музыку знатное число русских песен, так что собраніе сіе составитъ другую часть, подобную изданной».

⁴⁴⁾ Н. Финдейзен: «Очерки по исторіи музыки в Россіи», т. II, ст. 325.

ний член Академії Мистецтв та член Академії Наук, належав до нечисленного ще тоді гуртка російських письменників доби цариці Катерина II. Це була людина з широкою амплітудою інтересів,⁴⁶⁾ куди входили, між іншим, література й музика. Родинні відносини та літературні інтереси зв'язували його з життям російського поетичного провідника кінця XVIII стол. Г. Державіна. Біля них гуртувалися люди, віддані культурним інтересам, переважно літературним: І. Хемніцер, В. Капніст (близький родич-своєк Державіна та Львова), гр. О. Хвостов, Храповицький, А. Бакунін, М. Муравієв; були й музиканти: Д. Бортиянський, В. Трутовський, Прач, Ф. Львов. Для нас має значіння наявність у гуртку Державіна-Львова українців — Трутовського, Капніста й Бортиянського.

Ва силъ Трутовський (жив приблизно між рр. 1740—1810) був син священика з Харківщини, Хведора Трутовського. Р. 1761. його прийнято на службу при царському дворі (царя Петра III.), на посаду придворного льокаля. Мабуть, тоді таки він виступав уже при дворі як співак та гуслист, бо р. 1776., з нагоди підвищення його до ранги «квартирмейстра», аказувалося, що він «единственно употребляется во внутренних апартаментах для игранья на гуслях».⁴⁷⁾ У рр. 1776—1795 він видав у 4 частинах згадувану нами збірку «Собрание русских простых пѣсень съ нотами», — у 3. та 4. частині якої вміщені українські пісні.⁴⁸⁾ З цих останніх до збірки Прача ввійшло 5 пісень. Що Трутовський близько стояв до Державінського гуртка, а тим самим і до Львова з його родичами та знайомими, про це свідчить той факт, що одна, відома нам, самостійна композиція Трутовського «Кружка», написана саме на слова Державіна; композиція ця була дуже популярна серед російського громадянства, особливо серед офіцерів гвардейського Преображенського полку, де колись служив і сам Державін.⁴⁹⁾ Отже, найімовірніше може бути те, що Трутовський, як людина, що вже збирала українські народні пісні, цікавилася цією справою й мала в ній деякий досвід, міг передати частину зібраних ним матеріялів Прачеві, на прохання або самого Прача, або ж і Львова (звичайно, крім тих матеріялів, що їх Прач просто передрукував зі збірки Трутовського). Але ці матеріяли могли постачити Прачеві й інші два українці з гуртка Львова-Державіна — Капніст та Бортиянський.

⁴⁶⁾ Б. И. Ковлан: «К истории жизни и творчества Н. А. Львова» (Изв. Акад. Наук СССР. 1927, ст. 699).

⁴⁷⁾ П. Симонс: «Камеръ-гуслистъ В. Ф. Трутовскій», гл. I.

⁴⁸⁾ У III частині — 3: 1) Ой кряче, кряче да чорненкій воронъ; 2) Ой, гай, гай, гай, гай зеленикій; 3) Ой коли я Прудьуса любила. — У IV — 10: 1) Ой послала мене мати; 2) Ой поїду я в садъ; 3) Чи якъ кому инновать; 4) Наїхали до пана жида; 5) Ой їханъ козакъ; 6) За все гарназдъ; 7) Ой наступивъ чорный вилъ; 8) А въ поле иду серпа добываю; 9) Взойду на гору й 10) На бережку у ставка.

⁴⁹⁾ Державин Г. Соч., под ред. Грота т. VIII. (Сиб. 1880), ст. 290; т. IX, муз. дод. 1—2.

Василь Капніст (1757—1823), родом із Полтавщини, хоч і здобув собі ім'я як російський поет (автор дуже популярної свого часу комедії «Ябеда»), але був гарячим українським патріотом. Про це свідчить його «Ода на рабство» (з р. 1873.), що в ній він, згадуючи колишню волю України, виступає проти уярмлення її царицею Катериною II. Та й своєю службою він протягом значної частини життя був зв'язаний із Україною (р. 1782. він — маршалок Миргородського повіту, р. 1785. — маршалок Київської губ., р. 1802. — генеральний суддя 1. департаменту полтавського генер. суду, р. 1822. — маршалок Полтавської губ.), жив дуже довго у своїй рідній Обухівці на Полтавщині, де й помер. Постійне перебування на Україні відбилося навіть і на мові його. Хоча він добре знав російську мову й виступав як російський поет, але, як виказує його листування з Державіном, зовсім звільнився від слідів свого українського походження не міг.⁴⁹⁾ Як передає у своїх мемуарах дочка Капніста — С. Скалон («милая малороссіяночка», як звала її тітка, дружина Державіна), батько її примушував священника у своїй Обухівці виголошувати казання в церкві тільки українською мовою.⁵⁰⁾ Але ж замолоду (з 14. року життя) Капніст перебував у Петербурзі, познайомився тут із Державіном, дуже з ним приятелював і входив до його літературного гуртка, як і до гуртка М. Львова, свояком якого він був (Капніст, Державін та Львов були одружені з рідними сестрами — Дяковими). В домі Державіна і Львова Капніст міг зустрічатися з Прачем, і останній міг від нього записати ті пісні (або частину їх), що раніш не були ще надруковані.

Нарешті, третім українцем (до того ще й музиком з фаху) в гуртку Державіна-Львова був славний наш церковний композитор Дмитро Бортнянський (1751—1825). Р. 1779. (або на початку р. 1780.) він повернувся з Італії, куди був післаний вчитися музики, до Петербургу, де його призначено на посаду капелмейстра «двірської капелі» і водночас капелмейстра або вчителя музики при дворі наслідника Павла Петровича; р. 1796. він дістав призначення на посаду «директора вокальної музики» й управителя капелі. Коли познайомився Бортнянський із Державіном, відомостей ми не маємо, але біограф Державіна, Я. Грот, указує, що коли готувалося перше видання творів Державіна (а це було перед р. 1803.), дружина його «збирала ноти до тих його п'єс, що були покладені на ноти Трутовським, Сарті, Бортнянським, Козловським, Нейкомом та инш.⁵¹⁾ Перша, відома нам

⁴⁹⁾ Напр., у листі до дружини Державіна в 22/III 1786: «Милая гдыня моя, Катерыня Яковлевна... Я огь вась теперь буду съ лышкомъ 500 верстъ...» (Див. «Соч. Державина подь ред. Я. Грота», т. V, ст. 447).

⁵⁰⁾ Д. Щербаківський: «Оркестри, хори і капели на Україні за панщини, IV. (Часоп. «Музыка» за р. 1924, ч. 7—9, ст. 210).

⁵¹⁾ Г. Державинъ. Сочиненія подь ред. Я. К. Грота, т. IX, Спб. 1880 («Жизнь Державина... описанная Я. Гротомъ»), ст. 860.

композиція Бортнянського до слів Державіна («Побѣда красоты») датується р. 1798.⁵²⁾ На жаль, збірка світських пісень Бортнянського, написаних для дружини великого князя Олександра Павловича (потім царя Олександра I.) дослідникам відома не цілком (тільки 1. випуск із піснями на французькі тексти). Ця збірка, мабуть, містить і пісні до слів Державіна, що їх певно було більш, ніж одна згадана нами «Побѣда красоты».⁵³⁾ Пізніш — на початку XIX. ст. — коли в Петербурзі відкрито при діяльній участі Державіна т-во «Бесѣда любителей русскаго слова», Бортнянський компонував музику спеціально для цього т-ва.⁵⁴⁾ Та як не як, а близькість Бортнянського до Державіна й його гуртка не може підлягати сумнівові.⁵⁵⁾ Буваючи ж у домі Державіна чи Львова, Бортнянський міг зустрічатися там із Прачем і давати йому матеріал для української частини його збірки пісень. Правда, зв'язки Бортнянського з українством та українською музикою ще не досліджені; може бути сумнів, що такі зв'язки взагалі були.⁵⁶⁾ Але не треба забувати, що Бортнянський попав хлопцем до «придворної капели», що тоді була в Петербурзі «куточком України».⁵⁷⁾ та й потім ціле своє життя, вернувшись із Італії, був ізв'язаний із капелею. Отже, зв'язки його з рідною музичною стихією не поривалися; як людина з тонким музичним почуттям, Бортнянський не міг цілковито відір-

⁵²⁾ О. Витбергъ. Державинъ (ст. у „Р. Біогр. Словарѣ“, т. VIII — Дабеловъ-Дядковскій — ст. 322: „Державинъ въ музыкѣ“).

⁵³⁾ У часоп. „Другъ Просвѣщенія“ 1806. р. ч. 3, в статті, присвячена творам Державіна, покладеним на музику Сарті, Коаловським та Бортнянським, але ні цього часопису, ні означеної статті нам не пощастило дістати („Р. Біогр. Слов.“, т. VIII, ст. 322).

⁵⁴⁾ Р. 1811., при врочистому відкритті т-ва з участю царя мали виконати особливий гимн Державіна „Срѣтеніе Орфеємъ Солища“ з музикою Бортнянського, але до виконання не дійшло, бо цар не приїхав („Соч. Державина“, т. IX, ст. 906).

⁵⁵⁾ Див. Н. Ф. Финдейзен, „Очерки по ист. муз. в России“, т. II, ст. 326: „Вероятно, к этому кружку (М. Львова — Хв. С.) был близок и Бортнянский, находившийся в дружеских отношениях к Державину (разстрелено наше — Хв. С.)“

⁵⁶⁾ Адже ж Бортнянський був вивезений із України дуже рано (в 7.-8. році свого життя), потім перебував увесь час у Петербурзі й досить довго в Італії, на Україну вже не повертався і помер у Петербурзі.

⁵⁷⁾ Відомости про український склад російської „придворної“ капели можна знайти: 1) в цитованій книзі Харламповича: „Малороссійское вліяніе“ etc., ст. 821—834; 2) у ст. Ор. Халівського про Сковороду („Основа“ за р. 1862, кн. VIII, ст. 14—15) та 3) в кн.: „Внутренній бытъ русскаго государства отъ 17 октября 1740 г. по 28 ноября 1741 г. Часть первая“ (Спб. 1886), ст. 61—71. Цікаві відомости про це знаходимо в одній сучасній, за диригування Бортнянського, інформациі про капелю в часоп. „Отечеств. Записки“ 1823 (ч. XIV) „Придворная пѣвческая капела“. „Вообще въ семь хорѣ, начинавъ съ Директора, всѣ почти земляки между собою и по большей части дорожатъ отечественными своими обычаями и языкомъ, къ которымъ привыкають и немногіе входящіе въ сіе сословіе изъ великороссійъ. Они живутъ истинно по братски. Многіе знають любезную простоту и кротость Малороссійъ, ... прельщаются и справедливо нѣкоторыми особенностями въ обращеніи и произношеніи языка сего потомства древнихъ Демественниковъ Кіевскихъ...“ (ст. 435).

ватися від української музики, такої популярної тоді й серед російського громадянства, — і українську пісню знав; — отже й міг знайомити з нею й чужинця Прача, що так нею цікавився.

Треба вказати ще на один петербурзький дім, близький до гуртка Державіна, де можна було почути українську пісню, — дім обер-камергера й обер-гофмаршала цариці Катерини II, Льва Нарішкіна. Дочка його, Марія, мала великі музичні здібности й замилювання до музики (мати її, між иншим, була українка з роду). Марія Нарішкіна була предметом кохання кн. Потьомкіна. З Потьомкіном являлися до Нарішкіних камер-гусліст Трутовський і чехи-музики — Мареш та Прач.⁶⁸⁾ Отже, Прач міг чути українські пісні і в оточенні кн. Потьомкіна і звідтіль записати їх. Принаймні, серед українських пісень збірки Прача є кілька таких, що належали до улюблених пісень Потьомкіна, а саме — пісні: 1) «Ой послала мене мати»; 2) «Чи я ж кому виноват»; 3) «Ой, гай, гай, гай, гай зелененький»; 4) «Ой, кряче, кряче да чорненький ворон» і 5) «На бережку у ставка».⁶⁹⁾

Нарешті, не виключено, що Прач міг узяти українські пісні для своєї збірки і з якогонебудь рукописного збірника того часу. Взагалі треба сказати, що кінець XVIII. стол. й початок XIX. — це була доба поширу всяких «Пісенниковъ», серед яких були й українські (були і з мелодіями).⁷⁰⁾ Не може залишитися без уваги такий цікавий для нас факт. При порівнянні спису пісень української частини збірника Прача зі списом («сводная роспись») українських пісень у старовинних російських співаниках, доданим до згаданої вище студії М. Сперанського на цю тему (ст. 5.), можна бачити, що з 16 пісень збірки Прача до виходу у світ 2. вид. цієї збірки (р. 1806.), у «Пісенниках» можна знайти тексти ще 6 пісень, крім 4., що були раніш надруковані з музикою.

Це — всі можливі джерела, звідкіль міг черпати Прач українські пісні для своєї збірки. Щоб саме він узяв із кожного з них зокрема, — цього при сучасному стані нашої музично-історичної науки усталити ще не можна...

4.

Як ми вже вище сказали, збірка Прача була другим хронологічно російським збірником народніх пісень, що містив голоси й українських пісень. Першим була збірка В. Трутовського (власне III. частина її з р. 1779.), за якою й мусить залишитися

⁶⁸⁾ „Пісни, собр. П. В. Кирѣевскимъ“, вип. X, ст. 338-339 (прим. П. Беасонова).

⁶⁹⁾ Ibid., ст. 281 (прим. П. Беасонова зі списом улюблених пісень Потьомкіна).

⁷⁰⁾ Опис одного з таких рукописних співаників із нотами подав пр. В. Перети у ст. „Новыя данныя для исторіи старинной украинской лирики“ („Изв. Импер. Акад. Наук по слов. отдѣл. 1907 р., кн. XII, ст. 151-166).

слава першого українського світського нотодруку (якщо не рахувати згаданих нами 2 публікацій у часоп. «Музыкальнныя Увеселенія»). Але ж збірник Прача перевищує збірку Трутовського кількістю поданих пісень та й цікавіший з боку музичного. У Трутовського пісні укладені на 2 голоси, з мелодією в першій голосі й немудрим супроводом у нижчому, написаним на один голос, у басовому ключі (мабуть, для виконання на музичному струменті Трутовського — гусях). Прач же додав до своїх пісень повнозвучний фортепіяновий супровід (звичайно, в дусі свого часу).⁴¹⁾ Крім того, для нас має значіння й те, що Прач уперто виділяє українські пісні (і в 1., і в 2. доповненому виданні) в окрему групу, очевидно, усвідомлюючи собі їх своєрідність. Про цю своєрідність він сам ясно говорить у передмові до 2. вид. (1806. р.). Тому, що це є перша, відома нам, характеристика українських народніх пісень з боку музичного, ми дозволимо собі навести тут (в українському перекладі) це місце з передмови Прача:⁴²⁾

«Властивість українських (у Прача скрізь — «малороссійских» — Хв. С.) пісень, що в цій збірці також знаходяться, й голос їх є зовсім відмінний від російського. У них більш мелодії, ніж у наших піснях до танцю («плясовых»); але не видно ні однієї «армонічної» української пісні, що рівнялась би з нашими протяглими. Вживання з давніх часів бандури між українцями сприяло удосконаленню їх співу. У багатьох українських піснях є приємности, є деякі правила в укладі їх, деяка вченість; але таксамо мало оригінальності («характера»), як і в наших новоскладених мелодичних піснях...»

З цих слів Прача видно, що він, визнаючи відмінність українських пісень від російських, відмовляє їм у оригінальності з тієї причини, що ніби-то серед українських пісень немає таких гарних «протяглих» (армонічних за його термінологією) пісень, як такі самі пісні російські. На цей закид треба відповісти, що Прач мав щодо української пісні дуже мало матеріалу до порівняння. Він записував українські пісні не на Україні й не з уст народу, від якого міг дістати багатий пісневий матеріал, ніж той, що він його дістав у Петербурзі від людей хоча й українського походження, але відірваних від свого народу, людей, що, здебільшого, може, й самі не розуміли добре краси української пісні (а красу «протяглої» народньої пісні тяжче зрозуміти, ніж красу веселої, танцювального характеру пісні); в його збірці українських пісень переважають популярні тоді серед російського громадянства українські пісні, а це й були пісні веселі, до танцю (такі пісні особливо любив кн. Потьомкін та

⁴¹⁾ Н. Финдейзен «Два старейших печатных сборника народных песен» (Сбор. Отд. Р. языка и слов. Акад. Н. СССР., 1928., ст. 48).

⁴²⁾ Текст передмови Прача див. у останньому (з р. 1896.) виданні його збірки, під ред. Пальчинова.

його оточення), — пісні з репертуару українських петербурзьких бандуристів (звичайно — не думи!) та хористів-українців. І таких пісень у збірнику Прача 12. Паде в нічі (навіть на перший погляд) перевага в цих піснях ритму в $\frac{2}{4}$ такті, — ритму українського козачка та більшості інших наших танців. І тільки 4 пісні можна підвести під категорію «армонічних», а саме: 1) «Ой, кряче, кряче та чорненський ворон»; 2) «В славнім городі Переяславі»; 3) «Щука-риба в морі, гуляє доволі» й 4) «Іхав козак за Дунай», та й дві останні з застереженням, із огляду на їх танковий ритм (при сумній мелодії!). Зате російських протяглих пісень є в збірці Прача в окремій групі 47 та й серед пісень інших категорій («свадебних», «святочних») є досить таких, що їх слід зарахувати до групи протяглих. Отже, ясно, що Прач порівнював не однакові об'єкти, через те й порівняння вийшло ніби не на користь української пісні.

А так то Прач визнає відмінність української народної пісні від російської й зазначає її високі якості: її мелодійність («музыкальная пріятность»), більшу, ніж у російських піснях, правильність форми («нѣкоторыя правила в сложеніи») і навіть «деяку вченість» (не зовсім зрозумілий термін!).

З боку музично-етнографічного збірка Прача не стоїть на височині. Воно й не диво! Це ж друга з ряду подібна збірка в Росії. Не скоро ще збірники російських (та й українських) народних пісень могли досягти високого рівня: аж у 60. роках ХІХ. стол., з часу виходу у світ російського збірника Балакірева й 1. Лисенкового збірника. Тому ми з застереженням мусимо ставитися до тих закидів, що їх робив Прачеві, як збирачеві (власне — записувачеві) пісень та їх гармонізаторові, вже починаючи від Державіна⁶³) й Сахарова,⁶⁴) цілий ряд дослідників російської народної музики (О. Серов,⁶⁵) кн. В. Одоевський,⁶⁶) П. Сокальський,⁶⁷) Е. Лінєва⁶⁸) й инш.). Прачеві заки-

⁶³) „Соч. Г. Державина (ред. Грот), т. VI (СПБ., 1876), ст. 353, „Приложенія къ письму преосв. Евгенія 3/VII 1815 г., № 3“: „Жаль только, что Прач на вкусъ Европейской музыки всѣ наши старинныя пѣсни раздѣрилъ на равныя такты. Сѣ нестерпимо. Наявче въ протяжныхъ пѣсняхъ, которыя суть вообще речитативы“...

⁶⁴) И. Сахаров: „Сказанія Русскаго Народа“, т. I (СПБ., 1841), ст. 36. „Замѣтно, что Прачъ изучалъ Русское пѣніе, видно, что онъ боролся съ исполномъ... Пришлось посягнуть на измѣненіе нашего пѣснопѣнія: вставилъ Русскія пѣсни въ ногныя рамки, заклеилъ ихъ роковыми четвертями. Все то, что казалось ему немзыкальнымъ, онъ дополнялъ Италіанскими мотивами; все то, что было въ его глазахъ страннымъ, онъ уничтожилъ“...

⁶⁵) У ст.: „Русская народная пѣсня, какъ предметъ науки“ (журн. „Музык. сезонъ“ 1870, р., ч. 6).

⁶⁶) Див.: В. Пасхаловъ „Комментаріи кн. В. О. Одоевскаго къ сборнику Прача“ [„Труды Муз.-Этногр. Комиссіи“, т. I, М. 1906, ст. 431—434].

⁶⁷) П. Сокальскій: „Русская народная музыка, великорусская и малорусская“ etc. Харьк., 1888, ст. 185.

⁶⁸) Е. Лінєва: „Великорусскія пѣсни въ народной гармонизаціи“, вип. I, (Сиб., 1904) ст. VII—IX.

дали й неточний запис пісень і невідповідну духові народньої музики їх гармонізацію.

Не можна сказати, щоб ці закиди були зовсім безпідставні. Але що їх не можна приймати зовсім, без жадної критики, це також треба пам'ятати.⁶⁹⁾

Та й те треба сказати, що неточність етнографічного запису, перекручування в ньому, довести дуже важко: це може зробити хіба тільки та особа, від якої відповідний етнографічний матеріал записано, або ж сучасники збирача, що знають або знали цей матеріал у тій редакції, що за їх часів панувала. Пізніш ця редакція могла змінитися, чого збирач, звичайно, не може передбачати. Та й самий матеріал, навіть за однієї й тієї самої доби, не є щось усталене: він міняється в устах різних подавачів, іноді навіть ув устах одного подавача. Отже, таке саме могло трапитися і з Прачем: пісню, в тій редакції, що не відповідає пізнішим — поправішим — записам, саме так і виконували ті особи, що від них Прач записував пісні, а сам Прач записав її точно.

Інша річ — ритм. Тут справді видно, що Прач якимось уже безоглядно розбив більшість пісень на улюблений свій розмір — $\frac{3}{4}$, що надало їм неприроднього вигляду й викликало цілком справедливий закид Державіна. Такий самий ритм надав він і українським пісням, але, як ми завважили вище, тут він на місці, бо більшість цих пісень — танкового характеру. Щодо точности запису самих мелодій цих пісень, то навройд, щоб із цього боку можна було зробити Прачеві закид: більшість цих пісень ми зустрічаємо в пізніших збірках (найбільш у збірнику Коципинського),⁷⁰⁾ майже в тій самій редакції (див., напр., пісню «Ой криче, криче та чорненький ворон»). І тільки в одній пісні — «Котилися вози з гори» мелодія в 2. половині строфи згучить неприродньо (невідомо з чийої вини: записувача, чи того, хто її наспівував для нього).

Що торкається закидів у невідповідній духові народньому гармонізації пісень у Прача, то досить буде тут навести надзвичайно цінну заввагу щодо цього сучасного дослідника ро-

⁶⁹⁾ Сам Прач, у тій самій передмові до 2. вид. каже: „Сколь трудно было собрать голоса народных неписанных песен, разбланных на обширном пространстве России, и положить оныя на ноту, часто съ фальшиваго пѣнія неискусныхъ пѣвцовъ, всякой легко представить себѣ можетъ; но трудность не меньшая предстоила въ томъ, чтобы, не повредя народной мелодіи, сопроводить оную правильнымъ басомъ, который бы и самъ былъ въ характерѣ народномъ. Сохранивъ такимъ образомъ все свойство російскаго народнаго пѣнія, издатель ласкается, что собраніе сіе имѣеть достоинство подлинника; простота и цѣлость онаго ни украшеніемъ музыкальнымъ, ни поправками (иногда странной мелодіи) нигдѣ не нарушены“ (розбива — сиріаз наша. Хв. С.).

Пор. 4. вид. збірки Прача (1896) ст. XVIII. Ми не маємо права не вірити щирості й правдивості цих слів Прача.

⁷⁰⁾ „Пісні, думки і шумки Руського народу на Подолі, Україні і въ Малороссій“ 1. сотня (К. 1862).

сійської народної пісні, А. Фінагіна: «Только путем длительной исторической эволюции музыкально-исторических воззрений, доходим мы до того, что гармонизации песен, сделанные Вильбоа¹¹⁾ или Прачем, кажутся нам нелепыми, портящими песню. И, конечно, прав Игорь Глебов,¹²⁾ предполагающий, что наступит время, когда и Лядовская или Корсаковская обработка русских напевов тоже станет для слушателей неприемлемой.»¹³⁾

На цьому ми й закінчимо свій погляд на працю Прача. Вкажемо ще тільки, що за недавнього часу дуже ґрунтовну апологію Прача й його збірки подав С. Орлов у згаданій нами вище статті: «Иль Прачь въ Русской мелографіѣ».

Треба ще й те сказати, що більшість закидів, що роблять Прачеві, відносяться до російської її частини (і то головно «пісні протягли»). Тільки частинно ми можемо прикласти їх до української частини.

Та як не як, а ця частина — це цінна пам'ятка й дуже важливе джерело до історії початків нашої музичної етнографії.

Дуже велика шкода, що ми не маємо цієї пам'ятки в українському виданні з належним коментарем; таке видання вже тому конечно потрібне, що перших 3 видань нині, звичайно, не дістати, а 4. вид. (під ред. Пальчікова), особливо в українській частині — дуже погане. Недурно йому роблять закид, що воно збільшило хиби попередніх.¹⁴⁾ Вже через те варто було б порівняти, напр., тексти українських пісень із 2. або 3. вид. збірки Прача з 4. вид., що вийшло під редакцією Пальчікова, й дізнатися, кому належать ці просто таки жахливі текоти: Прачені, чи Пальчікову?¹⁵⁾

При цій нагоді слід указати на те, що не тільки збірка Прача вимагає перевидання (говоримо, звичайно, про українську її частину), але й більшість старших наших збірок, та навіть і деяких новіших. Це можна було би зробити у формі збірного видання, що містило б усі наші збірники мелодій народних пісень у хронологічному порядку. Без того, початки нашої музичної етнографії ще довго залишатимуться в повній темряві...

¹¹⁾ Вильбоа, автор 2-х збірок російських нар. пісень (обидві в р. 1860). Прим. моя Хв. С.

¹²⁾ Згаданий І. Глебов із цього самого приводу каже ще: «Нарочито песню никто не калечил. Думали, что ее воспроизведут, как она есть. Стоит почитать предисловия к сборникам Прача и Стаховича, чтобы убедиться, как ценили своеобразие песни русской» (И. Глебов: «Симфонические этюды». Петерб., 1922, ст. 194, прим.).

¹³⁾ А. Финагин: «Русская народная песня», Петрогр., 1923, ст. 45.
¹⁴⁾ Див. В. Перетцъ: «Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы». Т. I (СПБ., 1900), ст. 296.

¹⁵⁾ От приклад не з найжахливіших:
На березку у ставка,
На дощечкѣ у млинка,
Фортукѣ прала дивчино,
і т. д. у тому самому роді.

Плескалась якъ рыбчино,
Дай упала, встажъ не мого,
Гей нимае тутъ никого...»

ДР. ПАНАС ФЕДЕНКО, доц.

ПОЛІТИЧНІ ПЛЯНИ Я. А. КОМЕНСЬКОГО ТА УКРАЇНА.

1648. рік, це — рік великого повстання козацтва й селянських мас на Україні проти польсько-шляхецької влади, під релігійним гаслом «за православну віру». Того самого року трицятьлітня війна в центральній Європі була скінчена; настали довгі роки неспокою і воєн для європейського Сходу. Чеська еміграція перебувала тоді головню в Польщі. Місто Лешно було центром братської євангельської церкви. Тут провадив свою невтомну діяльність духовий і політичний провідник чеських емігрантів — Коменський.

До нас дійшла лише невелика частина обширного листування Коменського. На основі цього листування я хотів би показати, чим кермувався Коменський, коли звернув увагу на українську козацьку державу, зосібна після 1655. р., тобто, після вступу Швеції в війну з Польщею.

Провідною ідеєю Коменського став із того моменту плян: утворити і зміцнити політичний союз між двома протестантськими державами Швецією й Семигородом та з православною Україною для боротьби з католицькою Польщею, і в дальшій перспективі для війни проти головної підпори католицької реакції — Австрії.

Пляни Коменського як і надії семигородського князя Юрія П. Раковція та українського гетьмана Богдана Хмельницького розбити Польщу не здійснилися. Одначе, історика може цікавити не тільки те, що здійснилось, але й погляди, наміри та пляни, які силою протилежних обставин не зреалізувались.

На підставі уривкових згадок і звісток у листах Коменського та його однодумців я спробую освітлити деякі моменти в діяльності Коменського, де грала певну роль Українська козацька держава.

В історії реформаційних рухів західньої Європи Україна займає особливе місце. Михайло Драгоманів підносив у своїх працях той факт, що, власне, й на Україні в XVI—XVII. вв. починався реформаційний рух паралельно й під впливом реформації в

Західній Європі. Але початки реформації на Україні придушила католицька реакція та державна влада в Польщі, до якої належала вся Україна до року 1648. З заведенням унії з Римом 1596. р. українська православна церква була позбавлена своєї вищої ієрархії. Вийшло, що православні українці мусіли вести боротьбу не так за реформу церкви, як за віднову ієрархії. І так, замість реформаційних напрямів на Україні запанувало консервативне православне старовірство.

З початку XVII. ст. визначну роль в тодішньому житті України почав грати козацький стан. Українські козаки до середини XVII. ст. відбули кілька повстань за свої станові вільности проти Польщі. Протестанська ліга звернула увагу на українську козачину ще заздалегідь до того, як козацький стан на Україні утворив державу. Іван Криг'якевич у своїй розвідці «Козаччина в політичних комбінаціях 1620—30 р. р.» вияснив цікаві подробиці того, як протестанти й католики старалися перетягати на свій бік українське козацьке військо запорозьке.¹⁾ Українська козачина, що на чолі з гетьманом Сагайдачним 1620. р. взяла була у свої руки віднову православної ієрархії на Україні й керму боротьби за права православної віри, здавалася західноєвропейським протестантам природним союзником проти католицької реакції. Шведські, семигородські й голландські дипломати старалися тоді знайти собі підтрим українського козацтва, але всі їх заходи не дали бажаних їм наслідків. Можна сказати, що аж до кінця 30-літньої війни українська козачина не була зріла політично до участі в тих широких плянах, які собі ставили протестанські держави того часу. Вона не пережила ще тоді своїх ілюзій щодо польської держави й польського короля. Король був ще тоді для козаків *quoddam divinum* (вислів Ад. Кисіля), й на його заклик вони готові були йти в найдавніші походи. Льояльність провідників українського козацтва супроти Польщі виявилася зокрема в тому, що 1631. р. українське козацьке військо постановило видати польській владі шведських послів, присланих для переговорів із Запорозжцями. Хоч навіть сам голова православної церкви, царгородський патріарх Кирило Лукаріс, старався прихилити козаків до протестанських держав, то українське козацтво було вірне Польщі й на ці заклики не пішло. Так на прохання польського короля Жигмонта III. відділ запорозьких козаків узяв участь у битві на Білій Горі під Прагою по боці католиків...²⁾

Чеська еміграція в добу 30-літньої війни покладала свої надії на перемогу протестантів. Вестфальський мир тяжко вразив і розчарував діячів *Jednot*-и й чи не найдужче Коменського. Після вестфальського миру [1648] чеська еміграція у Швеції опи-

¹⁾ Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка, т. т. CXVII—CXVIII, 1913 р.

²⁾ Jaroslav Goll, *Přispěvky k životopisu J. A. Komenského*, „*Casopis Českého Musca*“, 1874, ст. 270.

нилась у дуже тяжкому становищі. Чеські екзулянти не могли вернутися до рідного краю, а як могли, то тільки за тою умовою, що мали б були перейти на католицизм. Як звістка про вестфальський мир потрясла Коменського, бачимо з його розчуливого листа, писаного до шведського канцлера Акселя Оксеншерни 11. жовтня 1648: «Іменем багатьох пишу це і, зворушений їх зітханнями, падаючи до твоїх ніг і через тебе до ніг найяснішої королеви і всієї святої дорадчої Директорії, благаю й запрягаю вас на Христові рани, щоб ви не кидали зовсім нас, за Христа гноблених.»³⁾

У часі такої безнадійности повстав зпід пера Коменського, провідника чеської еміграції, знаменитий «Заповіт» (Kšaft) Єдноти Братської, що вмирала, твір, якому щодо сили та краси поетичного вислову трудно найти щось рівне в європейській літературі XVII. ст:

„Vidouc já proměnu svou a scházení své a vypuzení z národu svého mezi cizí a již také od sousedů svých, kteříž sobě strojíce pokoj, na mne a mou vlast zapomenuli, opuštěna... vidím, že usnouti musím... Věřím i já Bohu, že po přejití víchřic hněvu, hříchy našimi na hlavy naše uvedeného, vláda věci tvých k Tobě se zase navrátí, ó lide český... Tobě také, národe český, na rozžehnanou požehnání vyhlašuji od Hospodina Boha tvého, abys ty předce byl a zůstával ratolestí rostoucí podle studnic, ratolestí rostoucí nad zedí... Živ buď, národe posvěcený! Neumírej: muži tvoji ať jsou bez počtu.“⁴⁾

А проте чеські емігранти не втратили надії на поворот до рідного краю. Вони не вірили в те, що мир на Заході набрав тривалого характеру і сподівалися нових політичних змін та воєн.⁵⁾ Року 1648. козацький гетьман Хмельницький почав повстання проти Польщі за козацькі права і за «віру православну» проти воєвничого католицизму. До молоді Української козацької держави почали звертатися різні сусідні й дальші держави, як Туреччина, Семигород, Московщина, Швеція та інші. Грецькі й сербські повстанці та емігранти теж шукали допомоги на Україні проти турків.⁶⁾

³⁾ „Multorum nomine haec scribo illorumque suspiriis permotus denuo ad genua Tua et per serenissimae Reginae, totiusque sancti consiliorum Directorii provolutus per Jesu Christi vulnera, ne nos pro Christo afflictos, tam in universum deseratis oro et obtestor“, A. Patera, Korrespondence J. A. Komenského. „Rozpravy České Akademie Věd, Třída III., ročník I., č. 2., str. 144, Praha, 1892. p.

⁴⁾ „Kšaft umírající Jednoty Bratrské“, Korrespondence J. A. Komenského, ibidem.

⁵⁾ Ця надія на війну — майже правило в кожній політичній еміграції. Український гетьман-емігрант Орлик (до речі, сам чеського роду) на склоні віку, нічо розбивших планів, писав: „Miseri quod voluit, optant“

⁶⁾ Див. П. Феденко, З дипломатичної діяльності Данила Грека, „Праці Укр. Високого Педагогічного Інституту в Празі I., Прага 1929, також „Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России“, т. XIV.

Католицька Польща була у приязних відносинах із Австрією, отже, здається на перший погляд, що Коменський мусів би був із моменту української революції зацікавитися подіями на Україні й ужити всіх зусиль для того, щоб із цим протикатолицьким рухом зав'язати зносини. Але нічого такого ми не бачимо на початку української революції. Суть тих подій, що відбувалися на Україні, була тоді ще неясна Коменському: він скоріше вбачав у тому русі такі риси й тенденції, які здавалися йому дуже небезпечними для інтересів чесько-братацької церкви в Польщі. Були поважні причини, що примушували Коменського й чеську «Єдноту» ставитися льояльно до Польщі й не покладати надії на українську козацьку революцію. Живучи під захистом польської держави, чеські емігранти вже через свою нечисленність не могли собі дозволити виступів проти неї. Католицька Польща не робила перешкод вільному сповіданню віри Чеської Єдноти. У Лешні чеські брати провадили ремесло й торгівлю, стали заможні. Спорідненість мови чеської з польською не робила Польщу для них зовсім чужою країною. Ми бачимо, що й після нападу шведів на Польщу 1655. р. чеські емігранти мали спеціальну молитву за польську державу.¹⁾ Чеська еміграція була здебільша шляхецько-міщанська. Козацько-селянська революція на Україні, вже через інший соціальний склад її та тенденції, не притягала до себе симпатій чеських братів. Навпаки, соціальна радикальність руху на Україні турбувала Братацьку Єдноту. З вересня 1648. року, тобто, через 5 місяців після повстання Хмельницького, після великих перемог української революції над поляками, один із співробітників Коменського Кіннер із Гданська подавав до Самуїла Гартліба в Лондоні тривожні звістки про небезпеку від селянських і козацьких повстань на Україні: на погляд Кіннера, Польщі загрозували напади козаків, татар і московців; окрім того, зазначав Кіннер у своєму листі, в Польщі та в Чехії теж стає селянська людиність проти своїх панів.²⁾

У Польщі та Литві чеські емігранти мали чимало одновірців-протестантів між польською шляхтою. З чільними провідниками цієї групи т. з. дисидентів Коменський був у приязних відносинах. Такі литовські магнати-дисиденти, як Радивили, Криштоф і Януш, берестейський суддя Петро Кохлевський і інші шанували Коменського, посиляли до нього в науку своїх синів, за його посередництвом добували вчителів для своїх дітей. Один із Радивилів пропонував Коменському переїхати до нього на

¹⁾ Dr. Antoni Danysz, J. A. Komeński, Przyczynek do jego działalności w Polsce, „Roczniki towarzystwa przyjaciół nauk Poznańskiego”, Tom XXV., 1898, str. 126.

²⁾ „Срещеномъ, Трѣханомъ, Москахоуикуе Иррѣпѣиоуе нобѣсѣ вѣрѣо имѣиѣанѣ... Et in Polonia et in Bohemia, rustica plebs contra dominos suos insurgit hostiliter: eosque fugat, et tantum non trucidat”, Jan Kvačala, „Korespondence J. A. Komenského”, 1898, str. 137. Лист із 3. вересня, 1648. р.

Литву й обіцяв давати на наукові студії четвертину своїх доходів.⁹⁾ Ще 1629. р. зверталось 36 чеських священників-емігрантів до литовського гетьмана Криштофа Радивиля з листом (24. січня), де вони дякували йому за попередню матеріяльну допомогу і просили підтриму й надалі. Між цими священниками є також підпис Коменського.¹⁰⁾ Зі свого боку Коменський сприяв дисидентам у Польщі та на Литві. Екзальтований приятель Коменського Драбів навіть мав видиво, що поляки мають вибрати Януша Радивиля королем.¹¹⁾ І на Україні між шляхтою були поширені реформовані секти. На жаль, переважна частина архіву Коменського загинула: не виключене, що українські «аріяни» мали зв'язки і з чеськими братами. Найвизначніший провідник українських антитринітарів Юрій Немирич, пізніший співробітник гетьманів Хмельницького й Виговського, вчився у Франції, в Голандії та в Англії й навіть писав теологічні трактати латинською мовою. Серед таких обставин було б зовсім неприродно, коли б Коменський при перших звістках про повстання Хмельницького на Україні пристав був до ворогів шляхти *utriusque religionis* — до українських козаків та селян. Із історії повстання Хмельницького відомо, як увесь час український гетьман шукав зближення з головою протестанської опозиції в Литві Янушем Радивилом, піддаючи йому ідею боротьби проти спільного ворога — католицтва. Але пляни Хмельницького щодо союзу з Литвою Радивил, як начальник литовського війська, рішуче відкидав. В очах цього аристократа українська козацька держава була занадто «хлопська». Тільки що-но 1653. р., наслідком одруження Тимоша Хмельницького з дочкою молдавського господаря Василя Лупула, Януш Радивил дещо змінив своє відношення до Хмельницького. Річ у тім, що Радивил був жонатий зі старшою дочкою Лупула, й через те, хоч і називав іронічно у своїх листах українського гетьмана своїм „*affinis politicus*“, мусів шукати *modus-y vivendi* з козацькою Україною.¹²⁾

Для політичної орієнтації Коменського велику роль грали його відносини з Семигородом, із родом князів Раковців, що були завзяті кальвіністи й вороги католицької Австрії. Український уряд хотів зразу після перемоги над Польщею р. 1648. стати в союзні відносини до Семигороду.

І таки справді, в р. р. 1648—49 семигородські князі вели переговори з Україною у справі союзу проти Польщі. Жигимонт Раковці, брат князя Юрія П. Раковця, мав бути претендентом на польську корону.¹³⁾ Проти цієї кандидатури Хмельниць-

⁹⁾ Про Радивілла Коменський писав до Гаруліба в Лондон 9. вересня, 1654. р. „*Princeps Radzivilius etiam est noster et Dei*“, Kvačala, str. 191.

¹⁰⁾ „*Časopis Českého Musea*“, 1932, sešit 1.

¹¹⁾ *Elegant Poloni regem Radzivilium*, (Lux in tenebris).

¹²⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, част. I. 1929. р.

¹³⁾ Коменський зі свого боку вважав Ж. Раковця за наслідника чеської корони, особливо після того, як Жигимонт Р. одружився з дочкою Фридриха

кий не ставив перешкод. Через союз із Раковцями український уряд сподівався неутралізувати польських дисидентів. Так Хмельницький у інструкції своїм послам до Семигороду з 20. лютого 1649. р. ставив вимогу до князів Раковців, щоб вони для скинення Яна Казимира з трону притягли до союзу Радивиля й узагалі протестантів у Польщі та в Литві.¹⁴⁾

Польський сойм, довідавшись про ці зносини Раковців із Хмельницьким, проголосив р. 1649. князя Юрія II. Раковція ворогом Річі Посполитої.¹⁵⁾ До спільного українсько-семигородського виступу проти Польщі не дійшло аж до р. 1657. Хмельницький, сподіючись порозумітися з королем Яном Казимиром, ставився досить холодно до плянів Раковців на польську корону. З другого боку, у провідних семигородських колах були впливові особи, що рішуче висловлювалися проти вступання в польсько-українську боротьбу.¹⁶⁾ Коли семигородський князь побачив, що Хмельницький має намір прилучити до України Волощину, то виступив р. 1653. проти українців із військом, і це привело до трагічної смерті Тимоша Хмельниченка під Сучавою.

Але в р. 1649—50. чутки про українсько-семигородський союз були дуже поширені між поляками. Семигородський уряд такі поголоски спростовував. Польський шляхтич Шліхтінг (Schlichting), управитель маєтностей Лещинських, близький приятель Коменського, писав у цій справі до Жигимонта Раковція 4. квітня 1650. року. Він зазначав, що в Польщі зробила на всіх добре вражіння заява семигородського посла на польським соймі: в тій заяві семигородський князь давав знати полякам, що підозріння щодо його союзу з українськими козаками не мають підстав.¹⁷⁾

Свою радість із приводу розсіяних підозрінь Шліхтінг передав Раковцеві через Коменського, який збирався їхати до Семигороду для організації шкільництва. Від 1650—1654. р. р. Коменський перебував у семигородському князівстві в Шариському Потокі. Мабуть, тоді він мав немало інформацій про Україну, бо стояв дуже близько до княжого двору й користувався довір'ям і пошаною визначних семигородців. Ця ознайомленість Коменського з українськими справами проглядає в рештках його листування, що дійшло до нас. Перша згадка про Україну, яку знаходимо в листуванні Коменського, з 1650. р. Коменський, із причин угорі наведених, не бажав війни в Поль-

Пфальцького, що був недовго чеським протестанським королем перед білогорською катастрофою. Але незабаром це подружжя вмерло.

¹⁴⁾ „Transsylvania et bellum Boeo-Orientale“, Tom I., ст. 33—35.

¹⁵⁾ Ludwik Kubala, Wojna Moskiewska, ст. 247.

¹⁶⁾ Székely Oklevéltar, VI, ст. 186.

¹⁷⁾ „Mihi certo summo fuit gaudio, legati munus ex Majore Polonia per comitia obtundi, illustrissimum Principem, innata dignaque tanto fastigio virtute atque benevolentia Illustrium regni procerum amicitiam praetulisse, eoque ipso nebulas suspicionum attentatae cum Cosacis correspondentiae multorum discussisse animis pariter atque pectoribus“, Kvačala, op. cit., ст. 147.

щі. Як і Шліхтінга, його турбували чутки про союз Семигороду з Україною проти Польщі. 2. вересня 1650. р. Коменський повідомляв свого прихильника Толная (Tolnay), реформованого священника в Семигороді, що з Варшави пишуть, ніби трансильванський князь не перестав схилити до себе козаків. І коли б козаки не були заняті допомогою татарам проти Московщини, то трансильванський князь послав би вже для нападу на Краків 50.000 війська. Серед таких обставин, запитував Коменський свого кореспондента, який може бути в нас настрій?¹⁸⁾ Коменський доводив Толнаєві, що ліпше було б, як би Раковічій не починав ніякої війни, щоб не мати для себе небезпеки.

Треба тут зазначити, що відомости Коменського про козаків і татар досить докладні: дійсно, літом 1650. р. татарський хан усе підмовляв гетьмана Хмельницького зробити спільними силами похід на Московщину. Український гетьман удавав, ніби погоджується на ці пляни, але від походу на Москву ухилився, щоб не збільшувати числа своїх ворогів. Замість походу на Московщину, він запропонував татарам ударити на Волоцину: похід цей відбувся в вересні 1650. р. Щоб приєднати увагу волоського господаря, Хмельницький поширював на в м и е не чутки про свій похід на Московщину. Ці чутки, як бачимо, швидко дійшли до Коменського.

Братській Єдноті й самому Коменському довелося в Польщі зазнати лиха й турбот через заколоти й війни, початком яких була українська революція 1648. р. Козацької війни Коменський боявся, бо неспокої в Польщі могли пошкодити тій церкві, що на чолі її стояв він. Зберігся із 20. травня 1655. р. лист Коменського до впливової при дворі Раковічя особи — шляхтича Клобушицького в Семигороді. Коменський із Лешна повідомляв про загрозу від козаків, особливо після того, як кримські татари (Scythae) покинули польське військо й повернулися додому з великою здобиччю. Коменського турбував упадок дисципліни в польському війську, яке він називав у своїх листах «нашим». І на Литві, мовляв, негаразд: там наступає московське військо. Нещаслива Польща в тяжкому становищі, всіх охоплює страх перед загальною руйною. Коменський сподівався, що польські справи направить сойм, і звертав благання до Бога: „Deus, meliora“! Також 24. травня 1655. р. Коменський писав до того таки Кло-

¹⁸⁾ „Accessit heri Varsavia scriptum Transylvaniae principem non desistere a machinatione cum Cosaccis, ad perfidiam hos sollicitando. Et nisi Cosacci ferendis adversus Moschum Tartaro auxilijs essent occupati, 50 millium exercitum voluisse Transylvanum immittere Cracoviae impetendae etc. Haec ergo dum in cumulum venirent uno biduo, quid animi nobis esse putas?“ Patera, Korrespondence etc., ст. 170.

¹⁹⁾ „Neque minor metus a Cosacis, postquam praesidi Scythae nostros deseruerunt, cum inaudita praeda domum reversi. Quam barbarorum perfidiam secuta est nostrorum perfidia: una die 35 vexillis castra deserentibus et dilapsis, aliis... se recipientibus in ipsa regni viscera. Quos ne insequatur ferox hostis metuilimus“, Patera, op. cit., ст. 178.

бушицького про збентеження, що охопило Єдноту в Лешні через відомості про війовничі заміри шведів, козаків і татар. Коменський нарікав на татар, що вони відступили від поляків (*nostrum exercitum deseruisse*) і з'єдналися з козаками. Внутрішній стан Польщі змалював у дуже неприємному вигляді: „*Polonia nostra tota bellis ardet, tumat, crepitat, dissilij. Tacebo de remotioribus oris Lithuanja et Ukraina*“.²⁰⁾

У цих листах Коменський виступає перед нами як прихильник Польщі. Навіть інтервенція протестанської Швеції його лякала. Ще у травні 1655. р., перед самим початком шведсько-польської війни, Коменський у своїх листах мав страх перед коаліцією шведів, козаків і татар. Особливо нарікав на віроломних татар, які зрадили були поляків і прилучилися до українських козаків, щоб разом воювати Польщу.²¹⁾

Але з приходом шведського війська в Польщу пацифістичний і приязний до Польщі настрій Коменського раптом змінився на цілком протилежний. Шведський король Карло X. Густав дуже швидко захопив був майже всю Польщу у свої руки. Тепер Коменський почав прив'язувати й свої надії до шведських перемог. Він писав із великим задоволенням до Клобушицького в листі з 4. серпня 1655. р. про заяву короля шведського, який висловив бажання, щоб сам цісар устряв у цю війну, бо тоді він міг би мати змогу розбити центр католицької реакції — Австрію.²²⁾

У тому таки листі Коменський повідомляв свого кореспондента, що в Польщі римо-католицьке духовенство відусіль тікає (*clerum romano-catholicum undique fugere*). Висловлював переконання, що Польща загинула й папізм у Польщі таксамо. З наведеного видно, як безслідно зник увесь колишній польський патріотизм Коменського. Рівнобіжно з цим виростало в його очах політичне значіння України й навіть татар, як можливих союзників шведського короля. Так у листі з 6. серпня 1655. р. Коменський писав, що у Швеції було посольство кримського хана для вітання шведському королеві. Хан хотів, щоб у мировому договорі, наскільки він буде складений між Польщею та Швецією, були включені татари й козаки. З цього Коменський робив висновок, що татари не будуть противниками шведів, отже даремно польський король Казимир покладає надію на татарську поміч.²³⁾ Погром католицької Польщі протестанським шведським

²⁰⁾ *ibidem*, ст. 179.

²¹⁾ „*Nos in Polonia adhuc trepidamus, tum a Svecis, quorum ingentem armaturam metuimus, tum a Cosacis et Tartaris. Nos enim nebulones, gentem perfidam, non tantum deseruisse nostrum exercitum certum est, sed et junxisse se Cosacis percrebrescere incipit*“, *ibidem*, ст. 179. Лист із 24. травня 1655. р.

²²⁾ „*Optare, ut Caesar se immisceat, nempe ad occasionem inveniendam illius adoriendi provincias*“; *ibidem*, ст. 182.

²³⁾ *Tartarorum legationis in Svecia finis fuit gratulari novo regi et offerre novi chani amicitiam ex more... Intelligere, an Sveci cum Polonis pacem*

військом Коменський та інші провідники Братської Єдноти вважали за початок розпаду з ненависною їм Австрією. В їх очах шведський король був бичем божим на всіх ворогів реформованої церкви. Зять Коменського Фігулюс іще в листопаді 1654. р. писав до свого одновірця Гартліба до Лондону, що шведський король хоче пожертвувати своє життя за все християнство. Для збільшення сили шведського короля треба було змобілізувати йому союзників. Допомагати цій справі взявся з усією енергією й Коменський.

Насамперед треба було довести до порозуміння й союзу Швецію та Семигород. Для зносин із князем Раковцієм Коменський мав постійних посланців, які ходили від Лешна аж до Семигороду й переносили туди й назад вісти. У жовтні 1655. р. Коменський писав із Лешна до Фігуля про те, що семигородський князь готовий до війни й незабаром почне боротьбу проти Польщі: „*Videns jubet capita attoli, redemptionem appropinquare*“.²⁴⁾ Листування Коменського з семигородцями свідчить про те, якого великого значіння надавав він союзові між Україною, Трансильванією та Шведами в боротьбі проти Польщі. Коменський листувався з семигородським дипломатом Константином Шавмом, який був *intimus secretarius* князя Раковція. 4. грудня 1655. р. Шавм у своєму листі інформував Коменського про союз Семигороду з Україною: »З козаками ми ввійшли в найтісніший союз для спільного добра пригнобленої церкви. (Моє перо за слабе, щоб описати, які добрі наслідки з цього вийдуть, як і з того, що шведські послы дістали все, що бажали. Тепер усі перешкоди усунені з дороги. Тепер Бог потопче сатану під свої ноги скоро.«)²⁵⁾

Треба зазначити, що ця Шавмова інформація випереджає події: бо ж формальний союз між Україною та Семигородом підписано аж у вересні 1656. року.

Як близько й активно стояв Коменський до перотрактацій межі Шведами й Семигородом, видно з того, наприклад, що сам князь Юрій II. Раковці велів Шавмові просити порад у Коменського в цій справі. На Шавмове прохання Коменський склав був питання, які цей дипломат передав шведському королеві від імени Семигороду. Між питаннями до всесильного тоді протектора Королівства Польського (титул шведського короля) є одне, що торкається українських справ, а саме, про чутку, ніби шведи мали напасти на Московщину: козаки,

sunt tractaturi et si sunt, ut eidem paci includantur iidem Tartari et Cosaci. Unde patet illos non fore Svecis contrarios, frustra Casimirum regem Tartarica sperare auxilia“, *ibidem*, cr. 183.

²⁴⁾ Kvačala, *op. cit.*, cr. 199.

²⁵⁾ „Cum Cosacis foedera inivimus arctissima in commune bonum afflictæ ecclesiæ (Meine Feder ist zu wenig zu beschreiben was gutes daraus erfolgen soll, mit Gottes Hilff. Wie auch dass Legati Svedici alles was sie begehrt erhalten. Nu sind alle obices aus dem Wege gereumet. Nu wird Gott Satanam unter seine Füsse treten, bald.), *ibidem*, cr. 200.

союзники Московщини, не тільки бажають прихильності його високости (князя Раковця), але цього в нього благають. Тимто Шавм просив шведського короля не здійснювати своїх плянів заскоро, щоб не пошкодити тим і другим (Україні й семигородцям).²⁶⁾ На Шавмове-Коменського запитання Карло Густав відповів, що з Московщиною в нього відносини дуже добрі. Автім, що, мовляв, московці мають у душі — не його справа рішати: треба бути готовим до всього.²⁷⁾

Наведене запитання до шведського короля потребує деяких пояснень. Ставши під протекцію молдавського царя, гетьман Хмельницький відчув, що ця політична комбінація невигідна для української козацької держави, і тому шукав нових союзників — у Швеції, в Семигороді, в Молдавії й у Мунтенії. Але до закінчення боротьби з Польщею Хмельницький не вважав для себе за корисне зривати відносини з Московією й тому був проти війни шведів із Московщиною, бо від цього конфлікту виграла б була тільки Польща. Хмельницький намагався притягти й Московщину до союзу зі шведами.

Коменський міг бути задоволений зростом сил протестанської коаліції, бо до неї прилучилася була р. 1656. і Бранденбургія. Як близько стояв до всіх цих справ Коменський, видно з того, що постельник шведського короля (*cubicularius regis Sveciae*) Кометка (*Cometka*) інформував голову Чеської Єдноти про договір шведів із Бранденбургією.²⁸⁾

Але незабаром серед цих пишних надій і сподіванок перемоги протестанства над католицизмом (тимчасом над Польщею) на Братську Єдноту спало велике нещастя. У квітні 1656. р. на Лешно напали поляки, спалили місто. Загинула там і бібліотека Коменського. Він сам ледве втік від жажді помсти католицької польської людности, враженої тим, що чеські емігранти ставилися прихильно до шведів, які не шанували святощів католицької віри. Єднота після цього погрому у значній частині розсіялась по Європі. Сам Коменський переїхав до Амстердаму. Але він не падав духом, покладав надію на поміч божу й на перемогу шведського короля, семигородського князя та українського війська. Мабуть, немало тішила Коменського, після погрому Єдноти в Лешні, звістка від Медвянського (*Jonas Mednjánszki*), особи близької до князя Раковця: Медвянський писав Коменському 30. грудня 1656. р., що семигородський князь склав союз із Україною, що наслідком того до 40 тисячного семигородського війська має прилучитися 20.000 козаків (*twenty thousand cossaks*).²⁹⁾ Це військо йшло проти Польщі.

²⁶⁾ „Praesertim cum Cozaci coniuncti Moschis amici clementiam suae celsitudinis magno ambitu non solum affectent, sed implorent et exorent. Ne in illa illorum affectatione suscipienda aliquid praecipitanter fiat, quod utrinque detrimentosum esse possit“, *ibidem*, ст. 202.

²⁷⁾ *Ibidem*, ст. 203.

²⁸⁾ *Ibidem*, ст. 203.

²⁹⁾ *Ibidem*, ст. 213.

Дійсно, Юрій II. Раковці в січні 1657. р. рушив у похід на Польщу. На допомогу йому з українського боку вислано корпус під командою полковника Антона Ждановича. З української історії відомо, що уряд гетьмана Хмельницького надавав цій операції великого значіння; а тож вона мала прилучити до Української козацької держави всі західні українські землі «аж до Висли». Визначну роль в виконанні цього плану грав ізгадуваний уже Юрій Немирич, недавній «аріянин», що вернувся до віри своїх предків — православія — і був прихильником союзу зі шведами та семигородцями.

Похід на Польщу не вдався. Всі три союзники — Раковці, Хмельницький та Карло Густав шведський — мали на оці свої інтереси, які не сходилися з планами й інтересами других учасників коаліції. Раковці мав надію на те, що стане польським королем і в такому разі сподівався, що Україна вернеться до Польщі на умовах ширшої, чи вужчої автономії. Карло Х. Густав теж був не від того, щоб стати королем польським і теж будував плани для майбутнього впливу на Україну. Щодо українського уряду, то він ішов у своїх політичних планах найдалі, а саме: домагався повного розділу Польщі між союзниками, щоб «корони польської зовсім не було». Розуміється, що при такій розбіжності інтересів не було довіря між союзниками. Перший шведський король пішов із своїм військом від Раковця. У Польщі, внаслідок господарювання чужого війська — шведів, семигородців та українців, — зріс патріотизм і релігійний фанатизм. Полякам удалося з-осени 1656. р. притягти на свій бік московського царя обіцянкою польської корони по смерті Яна Казимира. Через те Московщина припинила війну з Польщею й почала нову війну проти шведів. Плани протестансько-православної коаліції розпадалися. Проти шведів виступила Данія. Англійський лорд-протектор Кромвель, на якого Коменський покладав великі надії, не йшов допомагати рятувати загрожену євангельську віру у східній Європі...

Семигородсько-козацьке військо, на чолі з полковником Антоном Ждановичем та Раковцем, незабаром мусіло відступити на Україну. У липні 1657. р. під Меджибожем, на Україні, семигородське військо капітулювало перед поляками й татарами. Князь Раковці грішми викупив собі вільний проїзд додому. 10. жовтня 1657. р. Коменський списував свої гіркі думи з приводу руйні планів протестанської ліги в листі до Гартліба в Лондон: «Гай-гай, такий нещасливий кінець шведської війни! Ми сподівались визволення зпід ярма антихристової тиранії — і ось іде глибше впасти в болото!... З яким завзяттям козаки, московці, шведи, нарешті, семигородці почали були війну проти поляків ... одначе ми зносимо божий гнів за гріхи наші.»³⁰⁾

³⁰⁾ „Eheu infelicem belli Svecici exitum! Levamen sperabamus a iugo Antichristianae tyrannidis et ecce profundius in laqueos incidimus! Qocumque

Не справдилися числені пророкування Драбіка та інших членів Єдноти, що реформована церква переможе католицтво...

Із двох листів від Шавма 27. жовтня й 30. листопаду 1657. р. Коменський дізнався про подробиці катастрофи Раковця на Україні: це була для Коменського особливо болюча рана. Шавм пояснював йому невдачу князя Раковця насамперед тим, що шведи мусіли відіслати свої головні сили проти Данії й лишили самих семигородців із українськими козаками. Козаки повели семигородців, обтяжених здобиччю, в саму татарську пащу, радіючи з поразки Раковця. «Козаки й волохи, наші союзники, побачивши нашу метушню, що наші не хотять битися і схиляються до окремішнього миру, криводушно, на передодні замирення, покинули нас і поспішили додому».²¹⁾ Шавм нарікав у листі на байдужість західньо-європейських протестанських держав до катастрофи семигородського князя і просив Коменського працювати в інтересі Семигороду.

У другому листі до Коменського Шавм, навпаки, характеризував козаків як вірних союзників і всю вину за катастрофу під Меджибожем складав саме на семигородське військо. За відомостями Шавма, воно не хотіло битися. Союзники князя Раковця — козаки, волохи і мунтени, побачивши випадок дисципліни в семигородському війську, відступили від Раковця. Через те князь мусів капітулювати перед поляками.²²⁾

Про причини катастрофи під Меджибожем, яка інтересувала Коменського, трохи інакше писав Меднянський у листі до нього в вересні 1657. року: козаки сподівалися, що поляки й татари нападуть на Україну, й через те мусіли покинути семигородського князя. Друга причина поспішного відступу козаків, за інформацією Меднянського, була обтяженість козацького війська здобиччю.²³⁾

animo Cosaci, Mosci, Sveci, Transylvanus denique, Polonis bellum intulerint... nos tamen peccatis nostris provocatam Domini portamus iram", *ibidem*, ст. 224.

²¹⁾ „Cosaci et Valachi socii nostri videntes nostram confusionem, quod nostri decertare nolentes in solam pacem inclinarent, iniquissimi etiam, pridie pacificationis a nobis discesserunt, domum proficiscentes", *ibidem*, ст. 226.

²²⁾ „Generosiores erant nostris confoederati aut socii, sed cum nostrorum viderent segnitiam, metuentes, ne juncti hostibus, arma contra se expedirent, a nobis vel invite abscesserunt, tum Cosaci, tum Walachi, tum Moldavi", *ibidem*.

²³⁾ „Ultima die Septembris expirabat tempus Cosacis impositum. Si eo usque ad devotionem Reipublicae Polonicae non redierint, tandem tota vis Polonorum cum Tartaris eos invasura est... Post aliquot dies enim Dominus Steinbockius (шведський генерал П. Ф.) cum exercitu suo est per S. Mm. revocatus, et a Principe abstractus; unde inopinatus talis casus totum Exercitum Principis in confusionem perduxit, et praesertim Cosacos, qui statim in instanti discessum parabant, sub specie quidem, quod Tartaros imminere ipsorum Patriae inaudivissent, in re autem ut acquisita praeda se exonerarent". J. Kvačala, „Korrespondence J. A. Komenského a vrstevníků jeho", II, 1902, ст. 126.

У тодішніх складних обставинах (р. 1656—57.), коли Україна, прийнявши московську протекцію, все ж вела війну проти союзної московському цареві Польщі й підтримувала приязні відносини з Швецією, що була в війні з Москвою, навіть сучасники не однаково поясняли, чому полковник Жданович покинув Раковця під Меджибожем без допомоги.

Як доводилося Хмельницькому хитрувати перед московцями, щоб ізберегти назверха льояльність і водночас показати Москві помилковість і шкідливість її політики для України, бачимо з його листів, писаних до начальника московського війська князя Гр. Ромодановського, саме про події під Меджибожем, які так цікавили Коменського. Напр., у листі з 16. липня 1657. р. Хмельницький писав: «І з нашого наказу, Антін, що був у Польщі з військом, уже, прийшовши під Хотіння, теж іде в очі тим неприятелям (татарам).³⁴⁾ У другому листі з 19. липня він виразно зазначав Ромодановському, що залишення Раковця без української допомоги принесе Україні шкоду: «Антон по указе Е. Ц. В. Запорожским, отлучившеся од Ракоцого, тянет до войска того, которое есмо виправили тепер против ханови. Счо постерегши Ляхи, же Антон одлучилея, зараз с Татарами знявшисе, потребу (бий) мають з Ракоцымъ, а бодай до сих час юж трактатов з Ляхами и с Татарами Ракоцый не учинилъ и примере (союз) не взял; а скоро с собою всѣ тие три здоймутея, то всѣ силы нѣгде инде, толко на города Е. Ц. В. Украинные обернут.»³⁵⁾

Але московський уряд був рішуче проти союзу України з Семигородом. З Москви послано людей до корпусу Ждановича для підбурювання козаків проти політики Б. Хмельницького. Меджибізька катастрофа не тільки зруйнувала надії Коменського: вона поклала в могилу й самого гетьмана Хмельницького. Під впливом звісток про капітуляцію семигородців на Хмельницького найшов параліж, і він незабаром умер.

Коли прийшла звістка до Чигирина, що Жданович із військом пішов від Раковця, то український уряд післав був на допомогу семигородцям нове військо, на чолі з гетьманичем Юрієм Хмельницьким. Але 35 верстов до Меджибожа це військо довідалось про капітуляцію Раковця й повернулося назад.

Перебуваючи в Амстердамі, Коменський, як і раніше, покладав великі надії в боротьбі з католицькою реакцією на Семигород. Могло його тішити, що, за інформаціями з листа від Шавма, козаки протестували в Порті проти репресій, яких ужив турецький уряд проти Раковця за його похід на Польщу. Козаки, писав Шавм, загрожували Туреччині війною, якщо Порта не змінить свого ворожого відношення до князя Раковця.³⁶⁾ У ши-

³⁴⁾ Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, том 149, ст. 184.

³⁵⁾ Ibidem, ст. 187.

³⁶⁾ „Scripserunt et Cosaci ad Portam Literas affectibus plenas, protestantes coram Deo et Monarchis Orbis, se non in culpa fore, si Portam

фрованім додатку до свого листа Шавм зазначав Коменському, що Семигород може стати жертвою Габсбургів. На погляд Шавма, Трансильванія була серцем євангельської віри в Європі. З допомогою Семигороду — *ingentes persecutiones aversae sunt a cervicibus piorum in Polonia, Russia³⁷⁾ et Hungaria.*³⁸⁾ Шавм просив Коменського, щоб він постарався знайти допомогу для Семигороду в західній Європі, зокрема в Англії; 18. січня 1658. р. Коменський писав Гартлібові до Лондону, що хоч і пізно, а проте знайдено лік на зміцнення «серця євангельської віри» — Семигороду — через союз князя Раковція з Україною, волохами й мунтенами.³⁹⁾

Дійсно, новий український гетьман Виговський на початку свого урядування вів далі ту саму політику союзу з Семигородом та шведами, що й за життя Хмельницького. Але московський уряд усіма силами старався паралізувати українську позакраєву політику. Коменський, перебуваючи в Амстердамі, не міг бачити цих труднощів і через те малював собі рожеві перспективи майбутніх подій на сході Європи. Так, у листі до Гартліба з 22. березня 1658. р. він давав ось які відомости своєму лондонському приятелю: Раковці помирився з Портою; татарський хан приязно ставиться до Семигороду; козаки дуже зацікавлені союзом із Раковцієм; як доказ на дружні відносини між Україною й Семигородом, Коменський подає чутку, що ніби полковника Ждановича (Antonius) з іншими старшинами український уряд покарав на горло за те, що вони лишили Раковція під Меджибожем без допомоги; буцім кару над ними виконано в присутності відпоручників семигородського князя.⁴⁰⁾ Далі Коменський повідомляв, що козаки недавно напали на татар і повбивали їх понад 3.000.⁴¹⁾ Він дивується хоробрости козаків, які нападали на

impetere cogentur inimica manu, ob laesum iniuste a Porta Principem. Monent itaque ut status Principis integer relinquatur. Kvačala, op. cit., st. 228.

³⁷⁾ Kvačala, st. 229.

³⁸⁾ Russia — це Україна. На Україні були євангельські секти, але в Московщині тоді цього руху не було. Аж до початку 18. ст. для означення сучасної Росії був загально уживаний термін Moskovia; для України — Ukraina, Russia або ж Ruthenia.

³⁹⁾ „Accepi iterum a Schaumio nostro de eadem die datas... Tametsi putem seram fore Medicinam per tantas ambages speremque jam reperta (per Walachii, Moldavi et Cosacorum cooperationem) Emplastra". Kvačala, op. cit., st. 241.

⁴⁰⁾ Ця звістка неправдива. Очевидячки, вона пішла від того, що перед смертю своєю Хмельницький звелів стягти кількох старшин. Ці карі сталися за інтриги проти молодого Юрася Хмельницького, якого Б. Хмельницький хотів мати за свого наслідника в гетьманському уряді. (Про це „Архивъ Юго-Зап. Росіи“ ч. III, т. VI. Лист Лілієнурона).

⁴¹⁾ Це сходиться з тим, що писав гетьман Хмельницький до воєводи Ромодановського 16. липня 1657. р.: „Також на Запоріжжя був від нас наказ, і вже хвала Богу, що з 700 козаків, пішовши з Запоріжжя, незначисленну силу постинали татар і татарок і кілька тисяч невільників повияволяли“, Зап. Н. Т. Ш. т. 149.

турецькі кораблі, визволяли полонених християн, палили турецькі міста. Навіть сам султан турецький, мовляв, не почував себе безпечно перед українськими козаками й мусів післати до них із проханням, щоб вони не нападали на турецьку землю. Але, пише Коменський, турки не дістали певної відповіді від козаків у цій справі.⁴²⁾ З цими безстрашними воювачами семигородський князь відновив союз із тим, що козаки прийдуть йому на допомогу, куди Раковці схоче.

Не диво, що Коменський, маючи такі відомості з Семигороду, висловлював надію на ліпшу будучність: „*Speramus a nostro Deo successus jam felices, post disiectas tot illas fraudulentissime structas adversus Principem machinas*“. Єдиною шведські справи його турбували: „*Utinam modo Septentrionalium negotia componi possent! Salva essent omnia*“.⁴³⁾ Тимчасом і шведські справи покращали. Дипломат шведського короля Штернбах у своєму листі до Шавма писав у листопаді 1657. р. про великі успіхи шведського війська в війні з Данією. За його відомостями Кромвель пропонував шведам союз оборонний і зацінний проти всіх ворогів і зокрема проти Австрії.⁴⁴⁾

Але надії Коменського на успіхи протестансько-православної коаліції не сповнилися. Над Семигородом нависла турецька небезпека. Султан намірявся почати похід на Венецію через Семигород, разом із татарами. Шавм писав до Гартліба в Лондон 25/III. 1658. р., що тільки Україна помагатиме Раковицєві в війні проти турків.⁴⁵⁾

Семигородські політики, як і Коменський, дуже добре розуміли спільність інтересів обох держав — України та Трансильванії — в боротьбі з ворогами. Шавм писав до Раковця про

⁴²⁾ „*Cosaci quoque in gratiam Principis multum praestant. Generalem enim illum Antonium, quem cum exercitu 30.000 in assistentiam Principi miserant ob res pessime gestas, Principemque desertum, una cum nonnullis officariis (in praesentia servitorum Principis) capite plecti curarunt. Nunc autem novum cum Principe foedus pepigerunt, illicque auxilio adfore ubique requirant. Non ita pridem invaserunt Tartaros, eorumque ultra 3000 mactarunt. Et cognito Turcas per Pontum Euxinum transire in Tartariam, eosque captivos Hungaros, transferre in Turciam consensu navibus aliquot occurrerunt ipsis, captosque trucidarunt, nostros autem captivos liberarunt. Mox etiam civitatem illam Turcicam, in quam captivi exponebantur (ad littus Ponti Euxini sitam) aggressi Turcas occidioni dederunt, diripuerunt, exusserunt, captivos liberatos reduxerunt. Quorum supra sexcentos apud se habent, victu et amictu illis prospicientes... Neque jam Turca sibi a Cosacis tutus videtur: apud quos non ita pridem Legatum habuit, requirens, ut sub tempus magnae quam molitur expeditionis sese ab illorum incursionibus quietos haberet Regni sui terminos; sed nullam assecutus est ab illis assecurationem“.*

⁴³⁾ Ibidem.

⁴⁴⁾ A. Szilágyi, Transsylvania et bellum Boreo-Orientale. II, стр. 329.

⁴⁵⁾ *Cosaci Principi adhaerent fidelissime et constantissime, forte communibus armis contra Turcam ituri“.* Kvačala, op. cit., стр. 243.

інтриги поляків, які підбурювали проти українців турків, татар і німців, «щоб, нарешті, ввесь цей народ викоринити».⁴⁶⁾

Уривки з листування Коменського, що дійшли до нас, виявляють постійний живий інтерес його до тих подій, які відбувалися на сході Європи. Він мав надію, що протестанські держави об'єднаються для оборони Семигороду, щоб рятувати Раковція й євангельську віру. Але у шведського короля та у Кромвеля релігійні питання відступали на задній план перед потребами реальної політики. Коменський у одному листі ще з р. 1655. скаржився на Кромвеля, що той більш занятий комерцією та екзотичними країнами, а не вірою: „An praeter Mercaturam et Mammona nihil quaeritur“?⁴⁷⁾

Так через недружність протестанських держав семигородського князя Раковція залишено його власним силам у боротьбі з турками. Султан, не вважаючи на заходи козаків і кримського хана, ставився вороже до Раковція (лист Меднянського до Коменського р. 1658).⁴⁸⁾ Меднянський нарікав на шведського короля за те, що він лишив Раковція без допомоги. На думку Меднянського, якби Карло X. Густав своєчасно був заключив мир із поляками й виговорив собі вільний перехід через польську територію, то міг би був потім прийти на допомогу семигородському князеві разом із козаками.⁴⁹⁾ Меднянський просив Коменського переслати ці його інформації шведському королеві.

Вже попередю сказано, що на переході плянам протестансько-православної коаліції став цар московський, який мав надію стати королем польським. Москва грубо вмшалася у внутрішні справи козацької України й намагалася підпорядкувати собі закордонну політику українського уряду. Ці змагання Московщини прискорили розрив України з московським царем. В-осени 1658. р. новий гетьман Виговський склав федеративний договір із Польщею. Наслідком того почалася війна між Україною та Московщиною. Виговський старався підтримувати й надалі добрі відносини зі Семигородом та Швецією. Ослаблена війною Україна не могла дати допомоги семигородцям. Року 1660. Раковці

⁴⁶⁾ Ideo certo de Cosacorum salute agitur, quando nos lacessunt. Nam orbi constat, Polonos contra illos Portam, Tartaros, et Germanos concitare, ut gens tota tandem extirpetur, quoad ex eorum ore audimus”. Transsylvania et bellum Boreo-Orientale”, II, ст. 458.

⁴⁷⁾ Kvačala, op. cit., ст. 196.

⁴⁸⁾ „Turca ipsi plane juratus hostis factus nullo modo complacari potest, non solum ingenti summa pecuniae demulcebatur, sed Cosaci omnes et ipse Chanus Tartarorum omnibus modis instabant in Porta Ottomanica, ut ipsi reconciliationem impetrare possent, sed nihil prorsus efficere poterant”. Kvačala, ст. 245.

⁴⁹⁾ „Si itaque... Pacem vel potius inducias ad certum tempus cum Polonis Rex Svediac faceret, et Cosacos pro partibus suis obtineret, passumque per Poloniam impertraret, et quousquam adhuc Princeps floret viribus suis in Transsylvania, Principi cum vicinissimo suo exercitu cum Cosacis advolaret in auxilium, ibidem, ст. 245.

загинув у бою з турками. Того самого року Швеція помирилася з Польщею.

Надії Коменського на визвіл рідного краю за допомогою протестансько-православної коаліції остаточно розвіялись.

Утомлений і розчарований неуспіхами, Коменський усе ж виявляв і пізніш інтерес до подій на сході Європи. Так 2 грудня 1661. р. писав до Гартліба: »З Борусії (Прусія) дивні звістки приходять про поразку московців: нещасний народ московці, народжені для поразок, незвиклі приймати нічого иншого, окрім ударів. Плем'я нетямуще, найдурішце...«⁶⁰⁾

Ця неприхильна характеристика московського народу, що її дав Коменський, на наш погляд, стоїть у тісному зв'язку з неуспіхом, який спіткав шведсько-семигородсько-українську коаліцію. На перешкоді цій коаліції стала Москва, яка помирилася з Польщею (1658. р.) й почала війну зі шведами. Через московсько-польський союз Україна була паралізована в своїх рухах і не могла належно допомогти семигородцям та шведам.

Яке велике значіння Коменський надавав Московщині в подіях сходу Європи, видно з його листа з Амстердаму до Гартліба (березень 1658. р.), де він висловлював радість із приводу відомостей про мир Московщини зі шведами.⁶¹⁾

Неприхильність до Московщини в Коменського залишилася й надалі, й він радів із приводу поразки московського війська (може бути, що він має тут на увазі поразку московського війська під Чудновом на Україні 1660. р.).

Після стількох неуспіхів Коменський усе менше займався політичними справами. Він зневірився, та й склонні літа кликали до спокою. Його спільники — Швеція й Семигород винали з політичного рахунку, козацька Україна переживала тяжку внутрішню кризу (Руїна), що тривала 30 років. Спочинок, спокій, мир — такі бажання Коменського в останні роки його життя. До Бога звертається він, щоб припинив турботи народів: „Ah! Quantos gentium motus! Orandum est, ut, qui orbi praesidet, ita turbines ejus temperet, ut salutem cedant ecclesiae“.⁶²⁾

Українська козацька держава, що на її воєнну силу Коменський покладав стільки нездійснених надій, не витримала боротьби проти Польщі й Московщини. 1667. року ці держави розділили та йним договором територію України між собою. Про цей факт, що став скоро відомий у Європі, в листуванні Коменського слідів не находимо.

⁶⁰⁾ „E Borussia de Moschorum clade mira adferuntur: misera gens, Moscovitae, ad plagas pati, nil nisi plagas accipere assueti... Gens ignavissima, stupidissima...“ Patera, op. cit., ст. 232.

⁶¹⁾ „Litterae nuntiant Pacem inter Moschum et Svecum esse certam. Vides opera Domini!“ Kvačala, ib., op. cit., ст. 232.

⁶²⁾ Лист із 2 грудня, 1661. р., див. Patera, op. cit., ст. 233.

ДР. ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ, проф.

ПРО ДЕЯКІ ДЖЕРЕЛА СИМВОЛІКИ ГР. СКОВОРОДИ.

1.

Як відомо, символ грає центральну роль у світогляді Сквороди.¹⁾ Що він символічно витовмачує Біблію, не повинно нас дивувати — для нього Біблія є «символічний світ»: «Біблія єсть символічний мърть, затѣмъ, что въ ней собранныя небесныхъ, земныхъ и преисподнихъ тварей фигуры, дабы они были мовументами ведущими мысль нашу въ понятіе вѣчныхъ Натуры, утаенныя въ тлѣнной, такъ какъ рисунокъ въ краскахъ своихъ» (496).²⁾ Тому Скворода вбачає в усіх описаних у Біблії подіях лише символічний вислів теологічних та метафізичних думок. І в цьому не багато нового. Символічне товмачення Біблії від Фільона Олександрійського та інших представників «геленістично-юдаїстичної» філософії перейняте було отцями церкви, а в нові часи знайшло яскравих репрезентатів у містичних письменниках.³⁾ Але ж Скворода йде так далеко, що інтерпретує символічно не лише біблійні оповідання, а й, н. пр., оповідання про те, що Симеон-Стовпник жив на стовпі, а Діоген-Кінік у барилі (518). Скворода, як відомо, користувався символікою й як літературним засобом вислову, — про це свідчать не лише його «Байки», а власне й усі його твори, що повні теж байок, алегоричних оповідань, «притч», тощо.

¹⁾ Про це див. у Ф. Ерна: *Философия Сквороды*, Москва 1912, і в моїй книзі „*Skovoroda*“ (друкується).

²⁾ Цитую Сквороду за виданням Бонч-Бруевича, а твори, що їх у цьому виданні немає, за виданням Багалія; в останніх випадках до вказівки на частину та сторінку додаю нотку: „Баг“.

³⁾ Короткий огляд питання в моїй агаданій книзі. Літературу я подаю у книзі: „*Философия на Україні*“, спроба історіографії питання, див. 2. вид. Прага, 2. I, 1929, та в статті „*Г. С. Скворода и немецкая мистика*“ у „*Трудах Русскаго Народнаго Университета в Прагѣ*“, Т. II, 1929. Деякі деталі в моїх „*Skovoroda-Studien*“ (друкуються в „*Zeitschrift für slavische Philologie*“, починаючи з т. VII, 1930) та в поширенім українським обробі статті „*Скворода та німецька мистика*“, що теж має незабаром вийти друком, нарешті, в моїх „*Нарисах із історії філософії на Україні*“, Прага, 1931.

Сковорода мстивує вживання ним «сеґо забавнаґо и фигурнаґо рода писаниї», який, мовляв, «быль домашній самымъ лучшимъ древнимъ любу мудрцамъ». «Истина оstromу ихъ взору не издали болванѣла такъ, какъ подлымъ умамъ, но ясно, какъ въ зеркалѣ, представлялась, а они, увидѣвъ живо живый ея образъ, уподобили оную различнымъ тѣньнымъ фигурамъ. Ни одни краски не изъясняютъ розу, лилію, нарцисса столько живо, сколько благолѣпно у нихъ образуєть невидимую Божию истину тѣнь небесныхъ и земныхъ образовъ. Отсюду родились *hieroglyphica, emblemata, symbola*, таинства, притчи, басни, подобія, пословицы... И не дивно, что Сократъ, когда ему внутренній ангель, предводитель во всѣхъ его дѣлахъ, велѣлъ писать стихи, тогда избралъ Езоповы басни» (Баг., II, 152).

Сковорода не тільки писав байки, але й малював емблематичні зображення. Таких зображень у копіях дійшло до нас кільканацять. На жаль, лише три з них були видані. Це малюнок, репродукований при факсиміле начерку Сковороди в виданні Бонч-Бруєвича ⁴⁾, та два малюнки, видані Баґалієм ⁵⁾. Копії з малюнків Сковороди й досі переходять у колишньому Рум'янцевському музеї ⁶⁾, а також у кол. музеї Київської духовної академії ⁷⁾. Сковорода згадує привагідно про інші свої малюнки. «Я недавно написавъ таинственный образъ. Онъ представляеть море съ берегомъ, съ котораго летить на другую сторону моря ласточка» (269). А в «Алфавит-і міра» він веде дієві особи діяльоґу до покою, де, як виявляється з дальшою розмовою, «столько новыхъ картинъ. Смотри: вся горница ими одѣта» (352). Про ці малюнки далі й іде мова.

2.

Дуже дивно, що малюнки Сковороди, а тим більше ті місця його творів, що такі малюнки описують, не звернули на себе уваги дослідників. Малюнки Сковороди лишились, за згаданими виїнятками, не видані та навіть не описані, хоч би в примітках до одного видання творів його; також ані видані три малюнки, ані описи малюнків у «Алфавит-і міра» й інших творах не проаналізовані й не інтерпретовані.

Як відомо, емблематичні та символічні зображення були ду-

⁴⁾ Репродуковано в статті І. Мірчука в I. томі «Праць Українського Іст.-Фіа. Товариства в Празі», Прага, 1926, стор. 33.

⁵⁾ «Історія Слобідської України», Харків, 1918, стор. 272. та 273. На жаль, репродукція ця не задовольняє навіть мінімальних вимог друкарської техніки. У мойй (цигованій вище) книзі я даю копії цих репродукцій, але що ніякими засобами не вдалося одержати задовільних знімків із них, то я змушений був просто перемалявати обидві репродукції, чого, розуміється, в інших умовах із наукового пункту погляду не можна допустити.

⁶⁾ Рукопис «Алфавита міра», № 1657.

⁷⁾ Рукопис № 605 (№ 3) «Алфавита міра».

же улюблені в християнському мистецтві.^{*)} Зокрема в XVI—XVIII. віках існували численні збірки «емблем» та «символів» із відповідними текстами^{**)}. Я мав нагоду пересвідчитись, що один із таких збірників, а саме видані з наказу Петра I. в Амстердамі 1706. р. „*Symbola et emblemata selecta*“, був Сковороді відомий та ліг в основу деяких елементів його символіки. Я дам зараз доказ знайомства Сковороди зі згаданим виданням, а далі зупинюся коротко на інших впливах амстердамських «символів та емблем» на Україні та в Росії.

Доказ знайомства Сковороди з амстердамськими «Символами та емблемами» не важко перевести. Обидва головні місця, де Сковорода наводить приклади «символів» та «емблем», виявляють безумовний вплив „*Symbola et emblemata selecta*“, бо описані ним майже виключно штихи з „*Symbola et emblemata*“ та наведені, здебільшого, ті самі речення, які ми зустрінемо як пояснення до малюнків і в амстердамському збірнику.

Вже вище ми згадували, що опис символічних малюнків у «Алфавиті міра» зв'язаний із тим, що дві особи відвідують хату Григорія, де й відбувається така розмова:

Яковъ: Не удивляйся: разумнымъ людямъ мудрая картина есть планомъ, представляющимъ обширность цѣлой книги...

Афанасій: Что за вздоръ? Вокругъ звѣри, птицы, лѣса, горы, скоты, воды, рыбы, гады и проч. и проч. Будете рай поганскій... Посмотримъ на первую, что надъ дверми. Что за птички сидятъ на — цвѣтущихъ вѣтвахъ?

Григорій: Соловей съ своими дѣтьми; учитъ ихъ пѣть.

Яковъ: А прочитайте, что говоритъ картина?

Григорій: «Родители суть наши лучшіе учителя». Судите, не прекрасная ли пѣснь? И не должно ли почитать предковъ нашихъ законы? Извѣстно, чего учитъ насъ мать наша Библия» (353).

Відповідний малюнок знайдемо на стор. 103. „*Symbola et emblemata*“ під № 302. Текст до нього: «Родители суть наши лучшіе учителя», а латинський — „*Melior doctrina parentum*“ (див. табл. II, 6).¹⁰⁾

Розмова йде далі:

«Ермолай: Взгляньте сюда. О бѣдненькой олень: съ вонзенною въ тѣло стрѣлою страждетъ возлѣ холма;

^{*)} Див. також перестарілий уже, щодо пункту погляду, але не позбавлений цікавості твір, як „Християнская символика“ графа С. С. Уварова (Т. I. Москва, 1908; том другий, на жаль, залишився в рукописі), або Gabriel d'Alviella: *La migration des symboles*, 1891.

^{**)} Див. про це ще далі § 5, ст. 16—17.

¹⁰⁾ Додамо, що в читача не може повстати сумнів, чи птахи, зображені на штиху, є соловей та солов'ята, бо на це вказує голландський пояснювальний текст

поль стрѣлы въ язвѣ; пропалъ онъ. Кто пособить?

Яковъ: Не бойся! Развѣ не видишь, что траву кушаетъ? Она ему выгонитъ вонъ стрѣлу. Сія трава у древнихъ еллиновъ звалась: *λένταμος*.

Ермолай: И такъ стрѣлецъ ничево надъ нимъ не успѣлъ? Хотѣлъ бы я знать, кто его учитъ цѣлбы сей?

Яковъ: Развѣ не видишь? Что сей тебѣ говоритъ олень? Природа превосходитъ науку. Вотъ кто его учитъ! Самый лучший учитель». (353).

I пораненого оленя побачимо в „*Symbola et emblemata*“ (стор. 113, 332, див. табл. I, 2) з написом »Природа превосходитъ хитрость«; але це невдалии переклад із латинського тексту — „*Natura praestat arte*“ (пор. нім. текст „*Natur geht über Kunst*“) Сквороді, очевидячки, пригадувався латинський текст.

Дієві особи описують усе нові та нові малюнки, що ними прикрашена хата Григорія.

»Афанасій: А протолкуйте мнѣ, что это за пирогъ что-ли?

Лонгинъ: Гдѣ тебѣ пирогъ; конечно, сего дня мало ты ѣлъ. Это раковина, или черепашка, или устрица. Откушай ее, она говоритъ самое премудрѣйшее: ищи себе внутрь себе». Все ея добро внутрь черепа сохраняется» (353).

I черепашка є на штихах амстердамських емблем (стор. 119, № 351, див. табл. I, 3); підпис: »Не ищи себя извнѣ«, лат. — „*Ne te quaesiveris extra*“.

»Афанасій: ... Ба! да ты, братецъ, и слона кушаешь?... Хлѣбъ да соль...

Григорій: Нѣтъ ево вкуснѣе и здоровѣе. И вась милости просимъ. Онъ мене укрѣпляетъ искати щастія въ Богѣ...

Афанасій: На что жъ онъ въ гору поднимаетъ хоботъ?

Лонгинъ: Ожидаетъ поздравить восходящее солнце. ... Не живой ли се образъ челоуѣка благочестиваго?» (353—4).

I слона знайдемо в нашій книзі (стор. 193, № 422), знов із не дуже вдалим слав'янським перекладом: »Совѣсть чистая Богу оугодна« латинського тексту „*Pura placet pietas*“, на латинський текст, очевидячки, натягав Скворода. „*pietas*“ — »благочестіє«).

»Ермолай: Кто се таковъ? Какой-то молодчикъ. Конечно, пить хочетъ. Наклонился къ источнику...

Яковъ: Вотъ несчастный Нарциссъ! О, бѣдненькой! ... Въ чистомъ источникѣ засмотрѣлся на благообразную свою кожу, а не выкаетъ внутрь, въ самое сердце свое — тѣмъ губить себе, что любитъ себе.

Таба I.

Григорій: — О Нарцисъ! Премудрая твоя гѣсенька, но не разумѣешь ея; я жъ твою гѣсню воспою тебѣ же. Узнай себе. Загляни внутрь.» (354).

Цікаво, що обидві «пісні» Нарцисові, так би мовити, його «гасла», зустрінемо в „*Symbola*“¹¹. А саме на стор. 163, № 484, (табл. I, 5) побачимо Нарциса, що «схилився до джерела» з підписом: «Бѣдствовати бѣда тому, хто самъ себе любить», а далі (стор. 241, № 718, табл. I, 6) бачимо друк зображення Нарциса з текстом: «Знай самъ себѣ», „*Nosce te ipsum*“, „*Kenne dich selbst*“. Як відомо, перший діялог, написаний Сковородою, носить назву: «Нарцисъ. Розглаголь о томъ: Узнай себе» (75 і далі). Чи припускати вже там вплив амстердамських «Символів та емблем», — для рішення цього питання не маємо даних.

Описаний і витовмачений далі співрозмовниками малюнок бобра не має в собі аналогії в нашій книзі (оповідання про бобра запозичене з Фізюльога або з інших збірників емблем.¹²) Але далі йдуть один за одним описи малюнків із „*Symbola et emblemata*“.

Лонгинъ: А вотъ видишь: лѣтаеть около свѣчи ночной метеликъ.

Ермолай: Развѣ онъ любить свѣчу?

Лонгинъ: Возможно-ль, чтобъ ночной твари нравился свѣтъ?

Ермолай: Какой же бѣсъ несетъ его къ несредному?...

Лонгинъ: Вотъ прочи въ низу ему награждение: «Охота моя погубляетъ мене» (354—5).

І така граюра о в „*Symbola*“¹³, — стор. 106, № 310, пор. табл. I, 7, підписи: «Охота моя приключаетъ мнѣ смерть», „*Damnosa voluptas*“, „*Meine lust kostet mir das leben*“. Сковорода, як бачимо, цитує неточно¹⁴.

Авванасій: Смотри! Собаки на горѣ рвуть оленя... Но сей олень, въ человѣчьемъ одѣянні; что за вздоръ?

Яковъ: Бѣдний Актеонъ превращается въ оленя. Вотъ при источникѣ моется съ служанками Діана. Она его передѣлала въ звѣря, чтобъ охотника свои жъ собаки загрызли. ... Вотъ что дѣлають: «враги челоуѣку домашніи его» (355).

Актеона, як і Нарциса, зустрічаємо не на одному, а на двох штихах. Штих ч. 493, стор. 167 (пор. табл. I, 8) має підпис: «Ближайшіи его измѣнили», „*Senif canum fera facta suorum*“.

¹¹) Див. I. Strzygowski: Der Bilderkreis des griechischen Physiologus (Byzant. Studien, Archiv, II), Leipzig, 1899, стор. 29; в західньо-європейських збірниках емблем бобра приблизно в тій самій сенсов. що в Сковороді, знайдемо в Alciatus-a, Camerarius-a (див. німче).

¹²) Пор. ще № 783, стор. 263. — мухи коло свічки, — „Любовью мучаюси“ „*Amore crucior*“, „*Die Liebe verziert mich*“.

„Getödet von seinen getreuesten“; Сковорода взяв текст із євангелія (Мат. 10, 36), який уживався й у містичній літературі (пор. „Imitatio Christi“ III, 45, 4). Але в описі малюнку згадується «Діана съ служанками», їх побачимо на штиху ч. 715, стор. 241, який теж зображує Актеова. «Не въ статѣ ему видѣть чистую дѣву», каже Яків (355), а напис до штиху ч. 715. є: „Nimium vidisse nocet“, „All zu viel sehen ist schädlich“; слав'янський переклад є досить незрозумілий: «Много смѣшенія скѣмъ вредить»¹²⁾.

«Лонгинъ: Здѣсь тисославный Фаetonъ съ шумомъ и съ колесницею съ небесъ низвергается. ... Съль не на своемъ мѣстѣ, презрѣвъ совѣтъ отческій. «Досаждение мужа смиряетъ». Досаждение значитъ противиться отцу» (355).

I Фаeton є в „Symbola“-х — стор. 251, № 748 (пор. табл. II, 2); лише напис зовсім інший: „Altius ascendentes lapsu graviore ruunt“, „Je höher gestiegen, je höher gefallen“ (слав'янський переклад вірний, але незграбний).

«Ермолай: О прекрасный холмъ пріосѣненный! Что за птички сидятъ на сухихъ вѣтвяхъ?»

Лонгинъ: Пѣсня сея птицы дастъ знать, что пустыннолюбная горлица съ своими дѣтьми въздыхаетъ о своемъ супругѣ. Пѣснь ея изъ Исаи: «воспою возлюбленному пѣснь». Вотъ подъ деревомъ лежитъ ея любезный мервь! А отъ его богатый ключъ качаетъ струи водъ подъ гору на луга...» (355).

Горлица зображена в багатьох штихах „Symbol“-ів. Точної відповідности до опису в Сковороди, одначе, не має ні один із цих штихів (пор. № 72, стор. 25, «Любовь моя пребываетъ и по смерти»; № 299, стор. 101, «Пѣсни мои, и жалоба едина есть»; № 534, стор. 179, зображена горлица з голуб'ятами, під деревом мертвий голуб, — «Нынѣ узналъ, что есть любовь», „Nunc scio quid amor sit“; № 639, стор. 215, голубка над мертвим голубом, — «Смерть его и жизнь свою плачу», „Vitam meam ejusque mortem plango“).

Дальші малюнки Сковорода об'єднує докуні:

«Григорій: Скажи мнѣ, Аванасій, чего ты все смѣнешся? Я давно примѣтилъ. Что тебѣ смѣшно?»

Аванасій: Смѣюсь твоимъ купидонамъ. Ты ихъ множество собралъ, помѣшавъ дѣло съ бездѣльямъ, а христіанство съ язычествомъ.

Григорій: Не опасайся, другъ мой. Вся чиста чистымъ. Баснословныя древнихъ мудрецовъ книги, есть то самая предревняя богословія. Они такъ же не вещественное естество Божіе изображали фигурами, да-

¹²⁾ Також Іксіона, якого згадує Сковорода в цитованому місці, знайдемо в „Symbola et emblemata“, № 249, стор. 85.

бы невидимое было видимымъ, представляемое фигурами тварей». (355).

Дійсно, кількість малюнків, де бачимо купідонів, у деяких частинах амстердамських «Символів» велика (напр., чч. 32, 38, 45, 46, 51, 54... , або 83, 85, 87, 88, 89, 92, 93, 95... , або 650, 652, 653, 654, 655 — 660, 662—671, 673—682, 684, 686, 688, 690, 692, 694, 696, 698, 699, 700, 702, 704, 706...).

Розмова переходить на малюнки з купідонами.

«Ермолай: Взгляньте, пожалуйте на великолѣпную гавань, издали видну. А за нею на високой горѣ богатый городъ, смотрящий на широту морскую. Безъ сумнѣнія, къ той-то гавани плвуть три корабля сіи съ поднятыми флаками, управляемы купидонами?»

Лонгинъ: Смотри же, коль прилично сія картина говорить: «Господь права сотворить теченія твоя» (356).

Ми маємо в „*Symbola*“-х гравюру, де, що правда, лише самий корабель, і бракує «багатого міста», «високої гори», «роскішної гавані» (№ 654, стор. 219, табл. I, 10). Напис: «Вельми хорошо тѣ плавають гдѣ любовь въ правилѣ стоить», „*Quam bene navigant, quos Amor dirigit*“ замінений у Сковороди на цит. із «Притч Соломоновых» (16, 9).

«Ермолай: Вотъ два прекрасные мальчики! Конечно, они купидоны. Одинъ другого на раменахъ несе: долженъ носимый носящему благодарить.

Лонгинъ: Но еще больше одолженъ носящий носимому другу.

Ермолай: Для чего?

Лонгинъ: Для того, что носящий слѣпъ, а носимый очитъ. Одинъ человекъ изъ двоихъ составленъ. Подпись изъ Павла: «прилѣпляйся Господови одинъ духъ есть съ Господомъ». (356—7).

Відповідний птих у «Символах» знову знайдемо — стор. 243, № 721, табл. I, 11, але напис у Сковороди знову інший (у „*Symbola*“-х: „*Amantibus una voluntas*“, слав. «Любезнимъ доведеться держать равно восхотѣнія»).

«Ермолай: Помогите сему трудолюбцу: упадетъ подъ бременемъ. Купидонъ цѣлую на раменахъ таскаетъ систему міра.

Лонгинъ: Не бойся.

Яковъ: Не опасайся! Онъ въ одной десницѣ и всѣ Коперниковы міры въ забаву носить лучше Атласа. А кто онъ? Се тотъ, кто спрашиваетъ Іова: «гдѣ былъ еси, егда основахъ землю?» (357).

Цей купідон, що «лише за Атланта» несе земну кулю, є і в „*Symbola*“-х, стор. 249, № 744 (пор., табл. I, 12), підпис: „*Plus quam Atlas*“, «болѣ Атланта». Знову Сковорода додав цитату з св. Письма.

Табл. II.

«Яковъ: Но кто скажетъ, что значить кругъ міра, со всѣхъ сторонъ прозенъ стрѣлами?»

Григорій: Что есть стрѣла, если не стремленіе? Что-жъ есть стремленіе, если не Божіе побужденіе, всю тварь къ своему мѣсту и своимъ путемъ движущее? Сіе-то значить составлять міръ и сей машинѣ движеніе давать. Древнѣйшее любу мудрцовъ реченіе: «любовь составляетъ міръ»... Тотъ же вкусъ и въ тѣхъ рѣчахъ: «все побѣждаетъ любовь»... «Крѣпка яко смерть любовь»... «Богъ любви есть». (357).

І земну кулю знайдемо в „Symbola“-х, стор. № 249, 741 (пор. табл. II, 1) — напис: «Любовь все бережетъ», „Cuncta conservat amor“. Коло земной кулі — купідон. Не даремно підніс Скворода цей символ до групи малюнків із купідонами.

Скворода згадує далі ще малюнок «Ангела природы» й ікони Христа й Богоматери. Вони, розуміється, не позичені вже з „Symbola“-ів.

3.

У діяльогу «Кольцо» Скворода говорить про «символи» та «эмблеми». «Древніе мудрецы имѣли свой языкъ особый, они изображали мысли свои образами будто словами. Образа тѣ были фигуры небесныхъ и земныхъ тварей...» (268). «Образъ, заключающій въ себѣ тайну, именовался по еллински „Εμβλίμα“ (269). «А естли такихъ фигуръ сложить вмѣстѣ двѣ или три, — тогда называлось *Σύμβολον*, *Conjectura*” (ibidem).

Скворода наводить і приклади. «Наприм. ... снопъ травы съ сею надписью: всяка плоть трава» (269). «Фигура змія, въ кольцо свитаго, съ сею надписью: отъ тебѣ Боже начало, въ тебѣ же да кончится. Вѣчнаго вѣчность такъ же образовалась тремя перстнями или кольцами, межъ собою сцѣпленными съ надписью: Сін тріе, выше всѣхъ стихій. Сердце устремившееся къ вѣчному означалось образомъ стрѣлы, горѣ стремящейся къ звѣздѣ, съ такою подписью: довлѣетъ мнѣ одинъ онъ. Сердце вѣчностью просвѣщенное образовалось кустарникомъ или насажденіемъ плодопринесшимъ зерно, падающее сверху поверхности земной, съ подписью: Чаю будущія жизни. Изображалось и орломъ взирающимъ и возлетающимъ къ Солнцу съ подписью: горю къ безсмертію. Такъ же зміемъ, совлекшимъ свою ветошь весною и обновившимъ юность. Я недавно написалъ таинственный образъ. Онъ представляетъ море съ берегомъ, съ котораго летитъ на другую сторону моря ласточка, съ надписью: зимою нѣтъ здѣсь для меня покою» (269). Трохи далі згадує Скворода ще «шаръ земный, изображенный съ царскою короною и скипетромъ, но опровержень, ... подписано слѣдующее: дуракъ уповаесть на него» (ibidem).

Усі ці символи та емблеми маємо в амстердамському збірнику: «Сніп сіна» — 414, стор. 139, (табл. II, 7), — „*hoc omnis caro*“, «Токмо сїна» (пор. Ісаїа, 45, 6); змії, звитий у кільце — 615, ст. 207 (табл. II, 8), — «конець оть начала происходитъ», „*finisque ab origine pendet*“; три кільця — № 168, стор. 57 (табл. II, 3), — напис ипшій, ніж у Сковороди: „*Superabo*“, «Азъ все преодолѣю» (пор. I, 4, — напис: «мерть или свободу пріять»); стріла, що летить на зорі — № 217, стор. 75, (табл. II, 11), — «Единая мнѣ довольна есть», „*Unus sufficit*“, „*Ein einziger ist mir genug*“, Сковорода використав чоловічу форму — «одинъ онъ», цим на-тякаючи на Бога, як на мету всякого стремління людського; зерно як символ майбутнього життя зустрічаємо на штиху № 417, стор. 141 (табл. I, 9), — „*Spes alterae vitae*“, «Обновляюся», Сковорода знов користується латинським текстом; вірша зустрічаємо на гравюрах амстердамських „*Symbol*“-ів часто, але написи завше лише подібні до того, що наводить Сковорода (пор. стор. 71, № 209 — „*Et profundissima quaeque*“, «Зрить даже до безднъ», стор. 89, № 260 — „*Non est mortale, quod opto*“, «Еже азъ желаю божественно есть», стор. 175, № 518, 203, № 603, ...); змія, що «оновлюється», скидаючи стару шкуру — № 613, стор. 207, (табл. II, 9) — «гѣмъ обновляюся», „*positis novus exuviis*“; ластівка — № 309, стор. 105 (табл. I, 1), — «Ищеть индѣ жилища своего», „*Alio hybernandum*“, нарешті, держава знаходиться теж у „*Symbola*“-х, із характеристичним підписом: «Дуракъ на него уповаеть», „*Stultus fidit*“, „*Ein Narr traut darauf*“ (стор. 77, № 225; табл. II, 12).

Цим не обмежуються всі паралелі до творів Сковороди, які ми можемо знайти в „*Symbola et emblemata selecta*“.¹⁴⁾ Ми знайдемо там і образ голуба, що врятувався від потопу на скелю, що його бачимо на одному з виданих Баталієм малюнків Сковороди,¹⁵⁾ — див. штих № 482, стор. 163 (табл. II, 4), — „*In constantia quiesco*“, «Напостоянствѣ оупокоюся»; знайдемо там і буєла, героя діяльогу Сковороди «Влагодарный Еродій» (напр. № 491, стор. 165, табл. II, 5, пор. також № 283, стор. 97, № 792, стор. 255), і малпу, що схарактеризована в тім самім діяльогу як зла вихонниця (№ 557, стор. 187 — „*Caesus amor sobolis*“, «Любовь вдѣтекъ салѣннѣ родителей»). Знайдемо паралелі й до окремих прикладів і уподіблень Сковороди. Наведемо лише два приклади. Говорячи в «Израильск»-ому змѣ -і» про «антипавію» та «симпавію», Сковорода наводить як приклад: «малая птица пѣтухъ пугаетъ льва» (367). Відповідну тему зустрінемо аж два рази на сторінках „*Symbol*“-ів, № 336, стор. 113 (табл. II, 10), де бачимо переляканого льва та півня

¹⁴⁾ Деякі доповнення до цієї статті в моїй уже не раз цитованій книзі про Сковороду.

¹⁵⁾ Ці малюнки, як я згадував, я перенідав у моїй згаданій книзі. Другий малюнок — Нова ковчег — теж є в „*Symbola*“-х № 372, стор. 125.

з написом — «Привлечая и сильнѣйшему трясенію», „Tremorem injicio fortissimo“; другий штих того самого змісту (№ 410, стор. 141) має до себе напис — «пріѣхаль видѣль побѣдилъ», „veni, vidi, vici“. До згадки Сквороди, що орел сідає на голову оленеві та, б'ючи крилами йому по очах, заганяє його до смерти (842), маємо паралель в штиху № 211, стор. 73 — «Оумертвляю его через егоже труды» „Instante victoria“.

4.

Що ані сама ідея символічного зображення, ані амстердамські „*Symbola et emblemata*“ 1705. року не були на Україні незнані, про це маємо досить свідочств.

Якісь „*Emblemata*“ купив р. 1632—1633 Могила.¹⁶⁾ У бібліотеці Епіфанія Славинецького була якась «Символика египетская».¹⁷⁾ У бібліотеці Стефана Яворського (що між иншим за часів професорування Сквороди в харківській колегії там знаходилась) було декілька збірок подібного характеру, напр., „*Firmamentum Symbolicum*“ Sebastiani a Matre Dei,¹⁸⁾ „*Apelles symbolicus*“ Кетена,¹⁹⁾ збірники байок,²⁰⁾ „*Apophtegmata*“ Еразма Роттердамського,²¹⁾ нарешті „*Pia Desideria*“²²⁾ — без сумніву один із найкращих збірок символів (Hermanus Hugo, в. пр., Антверпен, 1624). Усі згадані книжки належать саме до можливих джерел символіки в українській літературі. Подібні збірники знайдемо й у бібліотеці Теофана Прокоповича, який, до речі, перекладав одну з цікавих збірок політичних символів Saaverd-а на російську мову.²³⁾

Згадані бібліотеки цікаві нам як типові бібліотеки українських теологів XVII. в. До традиції символічних збірок емблем наближається й відома «Иеика-юрополитика», що була видана в Києві р. 1712, та була багато разів передруковувана пізніше.²⁴⁾ У Чернигові вийшла 1709. р. книга «Царский путь

¹⁶⁾ „Архивъ Юго-Зап. Руси“, I, 7, 187.

¹⁷⁾ И. Шляпкинъ, Св. Дмитрій Ростовскій и его время, СПб., 1891, стор. 73.

¹⁸⁾ С. Маслоу: Библиотека Стефана Яворскаго, „Чтения въ Обществѣ Исторіа Лѣтописца“, т. XXIV, 1914, № 402, пор. № 406.

¹⁹⁾ Там саме, №№ 170, 171, див. Estreicher, XIX, 234.

²⁰⁾ Там саме, стор. 133.

²¹⁾ Там саме, № 464.

²²⁾ Там саме, № 536.

²³⁾ Верховскій, Духовный Регламентъ, Ростов над Доном, 1917, т. I, стор. 132, т. II, част. 3, стор. 21, № 11. У Прокоповича — еспанське видання: „Empesas politicas o idea de un principe politico-christiano, representata en cien empresas, Monaco, 1640 (лат. вид., в. пр., Amsterdam, 1659). Крім того, в бібліотеці Прокоповича були різні видання Камерарія, пор. II, 3, стор. 31, № 1549, 26, № 1265, 29, № 1409, 40, № 2399, 49, № 2030), Менестрѣвъ („*Philosophia imaginum*“, там саме, стор. 34, № 1731).

²⁴⁾ Передруки: 1718, 1724 (СПБ), 1728, 1790 (Москва), 1760 (Львів), коло 1790 (Відень). Див. статтю К. Шероцького, „Наше Минуте“, 1918, I.

Хреста Господня», мабуть, у Росії виданий («лубок») «Емблематъ духовный ко обученію христіанской вѣрѣ, 1743. р.^{24а)}. Та символічних мотивів в українському штиху XVII—XVIII. вв. безліч! Те саме можна сказати й про малярство.²⁵⁾

Щодо впливу амстердамського збірника в мистецтві, то дуже можливо, що саме його давав 1724. р. Яків Маркович малярові «для перерисовуванія нѣкоторыхъ лицъ». ²⁶⁾ А Арсеній Мациевич замовив копії з численних гравюр «Символів» для двох дверей у Ростовському кремлі.²⁷⁾ З цих дверей малюнки «Символів» перейшли до народного мистецтва, зокрема на кахлі, зразки яких переховуються в Ростовському музеї.²⁸⁾ Символічні малюнки бували й інде по церквах. Так були такі малюнки в великій кількості в церкві арх. Гавриїла в Сокольниках коло Москви²⁹⁾ та, як можемо гадати на підставі описів, були вони позичені з тієї такої самої збірки. Повстали малюнки ці, мабуть, при обнові церкви 1787.³⁰⁾ Знищено ці малюнки 1852. р., коли митр. Філарет знайшов, що в них почасти немає «ничего церковнаго», почасти вони протирічать православію.³¹⁾

І Сковорода конкретизує принагідно те оповідання про малюнки, якими «одѣта» «горница» Григорія в «Алфавит-і Міра». В Харкові йому доводилося бачити емблеми «на стіні» (як малюнки або як розпис?). Він розповідає: «Довелось мнѣ въ Харьковѣ между премудрыми емблематами на стѣнѣ зали видѣть

^{24а)} Мені ці видання неприємні, цитую їх за Буслаєвим, «Мов досуги», т. II, 1886, ст. 99 й далі.

²⁵⁾ Див., н. пр., Ол. Новицький, Символічні образи київських стародруків, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», 1926, Т. 144-145, стор. 141-154; Н. Кочубинська, Пелікан в українському мистецтві, «Записки Іст.-Філ. Відділу УАН», 1926, IX, 230-245; Д. Щербаківський, «Символіка в українському мистецтві, I, Збірник Секції Мистецтва т. I, Київ, 1921, стор. 55-74; І. Крип'якевич, З історії української графіки, «Світ», Львів, 1917, ч. 4; П. М. Попов, Панегірик Кривонозича Лазарю Барановичу — невідоме чернігівське видання 80 р. р. XVII в. «Збірник на пошану акад. Д. Багалія», Київ, 1927, стор. 668-697. На жаль, в усіх цих працях не освітлений ні один із тих символів, що грають видатну роль в філософії Сковорода.

²⁶⁾ Щоденник Марковича, I, 53. Є. Спаська (Кахлі Чернігівщини XVIII-XIX ст., Київ, 1927, із Збірника «Український Музей») гадає, що сюжети з «Символів та емблем» увійшли в народне мистецтво, зокрема їх зображувалося на кахлях (стор. 18). На жаль, авторка не вказує конкретних прикладів та не дає відповідних репродукцій. Пор. прим. 37а.

²⁷⁾ Див. Юрій Шамуринъ, Ростовъ Великій, Москва, 1913, стор. 22, 31-32; С. фонъ Эдингъ, Ростовъ Великій, Угличъ (в серії И. Грабаръ, Русскіе города, т. I), Москва, 1913, стор. 127-8; А. Д. Ивановъ, Спутникъ по Ростову Великому, 1912. Знімки з обох дверей я репродукую в моїй агаданій книзі. Джерело цих малюнків, одначе, в усіх цих творах не вказане! Я вказую на нього поперше.

²⁸⁾ Юрій Шамуринъ, Ростовъ Великій, Москва, 1913, стор. 42-43.

²⁹⁾ Див. Спогади графа М. В. Толстого, «Русскій Архивъ», 1881, II, 119.

³⁰⁾ Так М. Толстой, ор. сїт., але не виключено, що вони були там уже від будови церкви — поставленою Меньшиковим.

³¹⁾ Там саме, 120 і далі.

слідуючий: написанъ схожий на черепаху гадъ съ довговатымъ хвостомъ; середъ черепа сіяеть большая золотая звѣзда, украшая оной; посему оны у Римлянъ назывался *stellio*, а звѣзда *stella*, но подъ нимъ толкъ подписанъ слѣдуючий: *sub luce lues*, сирѣчь, подъ сіяніемъ язва. Сюда принадлежитъ пословица, находящаяся въ евангеліи: гробы повапленны (Вар. II, 171, «басня» 29). І такий малюнок знайдемо в деяких збірниках символів, напр., у *Saaverd-a*, в *Boschius-a*.²²⁾

Ми могли б указати (і при нагоді зупинимось детально над цією темою) також на можливі впливи «символів» на українську проповідь та літературу взагалі. Я обмежуся тут лише двома прикладами. В. Родніков за М. Демковим²³⁾ ізвернув увагу на те, що Симеон Полоцький уживає порівняння душі з незаписаною дошкою, це на думку Роднікова має вказувати на знайомство Симеона з Коменським (хоч подібне порівняння зустрічаємо вже у Платона та Арістотеля.²⁴⁾ Але чиста, незаписана дошка зустрічається часто в збірниках емблем, починаючи від XVI. віку, (н. пр., в Нашем сборнику № 111, стор. 39 — «ковсему оудобенъ», „*Ad omnia*“, пор. *Boschius*, цит. далі). — В «Ростовскомъ дѣйствѣ», програм якого заховався в рукописі, 2. ява III. акту починається заміткою: «Безъдушный образъ...»²⁵⁾ образъ челоуѣка смертнаго прывѣтъствуетъ восходящее словоце...»²⁶⁾ І Шляпкин гадав, що цей «безъдушный образъ» була, може, статуя Мемнона, але В. Резанов указує, що рештки витертого в рукописі слова аж ніяк не нагадують слова «Мемнонъ». Чи не «слон» це мав бути (дивись вище), який був для символічних збірників «образомъ челоуѣка благочестиваго?»²⁷⁾

Емблематичними малюнками користувався російський поет Г. Державин (пор. І т. акад. видання його творів).²⁸⁾

А чи не є відкликами на символіку XVII—XVIII віку деякі мотиви російської поезії XIX. віку? Знову лише два приклади — гадаємо Жуковського:

Скотившись съ горной высоты,
Лежалъ во прахѣ дубъ, перунами разбитый,
А съ нимъ я гибкій плющъ, вокругъ него обвитый.
О, дружба, это ты!

²²⁾ Див. ст. 17. В амстердамських «символах та емблемах» не знайдемо *stellio* (лише хамелвона з відповідним написом № 59 — „*sub luce lues*“, „подъ небомъ (sic!) желчь“). Хамелвон з'явився на цьому місці через якийсь непорозуміння. До речі, цей символ свідчить (як і згаданий вище бібр) про те, що Скворода знав не лише амстердамський збірник, але й інші подібні видання.

²³⁾ В. Родніковъ: Два темныхъ мѣста въ нашей педагогической литературѣ, „Труды Киев. Дух. Академіи“, 1913, VI, пор. М. Демковъ, „Ж. М. Н. Пр.“, 1910, 5.

²⁴⁾ Пор. *Theaetet* 191. С. і далі. Коменський посилавється на Арістотеля — „*Didact. magna*“, V, 9. Пор. *Simplicissimus*, I, 9.

²⁵⁾ Слово витерте.

²⁶⁾ В. Резанов: Драма Українська. Т. IV, К; 1927, стор. 150, зр. стор. 59.

²⁷⁾ І Шляпкинъ, Св. Дмитрій Ростовскій, пралога, стор. 71, В. Резанов, ор. cit., стор. 59.

²⁸⁾ пор. цит. „Мои досуги“ Буслаява.

Ілюстрацію до цього віршу знайдемо в „*Symbola et emblemata*“, пор. № 75, стор. 27 — «то есть другъ, еже пребываетъ иносмерти», „*Amicus in mortem*“, або № 281, стор. 95 — «засыхаю съ тобою», № 533, стор. 179). — Згадаємо «Фонтанъ» Тютчева:

Какъ жадно къ небу рвешься ты!
Но длань незримо-роковая,
Свой лучъ упорный прелѣмая,
Свергаетъ въ брызгахъ съ высоты“.

«Ілюстрація» до цього віршу теж є в „*Symbola*“-х, — № 64, стор. 23 (текст, одначе, не зв'язаний зі змістом «Фонтану»²⁸⁾). Дальші аналізи російської антологічної поезії можуть дати ще немало матеріялу.

Що „*Symbola et emblemata selecta*“ не були забуті навіть у половині XIX. віку, про це свідчить згадка про них у «Дворянськом»-у «гнѣзд»-і Тургенєва: Лаврецький у дитинстві діставав «Символи й емблеми» — «по воскресеньямъ, послѣ обѣдни». Йому «давали толстую книгу, таинственную книгу, сочиненіє нѣкогого Максимовича-Амбодика, подѣ заглавіємъ: «Символы и эмблемы». Въ этой книгѣ помѣщалось около тысячи, частью весьма загадочныхъ, рисунковъ, съ столь же загадочными толкованіями на пяти языкахъ. Купидонъ съ голымъ и духлымъ тѣломъ игралъ большую роль въ этихъ рисункахъ. Къ одному изъ нихъ, подѣ названіємъ: «Шафранъ и Радуга» относилось толкованіє: «дѣйствіє сего есть большое»; противъ другого, изображавшаго «Цапля, летящую съ фіалковымъ цвѣтомъ во рту», стояла подпись: «Тебѣ всѣ они суть извѣстны». — «Купидонъ и медвѣдь, лижущій своего медвѣженка», означали: «Мало-по-малу». Федя разсматривалъ эти рисунки; всѣ были ему знакомы до малѣйшихъ подробностей; нѣкоторые, всегда одни и тѣ же, заставляли его задумываться и будиле его воображеніє»²⁹⁾.

Згадують про символи принагідно й Герцен і Бєліньскій,³⁰⁾ а в останні часи А. Ремізов³¹⁾.

Один збірник емблем видано з російським текстом 1836. року. Це — «Сердце человеческое есть или храмъ Божій или жилище

²⁸⁾ Пор. паралелю зі Шіллєра в моїй статті „Tjutčev und die deutsche Romantik“, „*Zeitschrift für slav. Philologie*“, 1927, IV, стор. 303-4.

²⁹⁾ „Дворянское гнѣздо“, XI, вид. „Слово“, Берлін, 1931, стор. 298, 299, 339. Амбодик був, одначе, лише видавцем двох останніх (1788, 1811) видань книги, а не її автором. Що Тургенєв спирається на спогади власного дитинства, це можемо припускати з певною ймовірністю. — На кількість купидонів у книжці натякає й Сковорода (днє, ст. 7—8). Тексти в Тургенєва трохи змінені в порівнянні з першим виданням. Вони були змінені видавцем Амбодіком. — Згадані у Тургенєва штихи дійсно є в книзі: „шафран та веселка“ — № 384 стор. 129; „цапля“... — № 644, стор. 215; „ведмідь із ведмедиком“ — № 788, стор. 265. — Пор. ще „Рудинъ“, VI, т. IV, 470, „Степной король Лыръ“, VII, 164, 169.

³⁰⁾ Герценъ, Сочиненія, вид. М. Лемке, т. XIII; Бѣлинскій, Сочиненія, вид. Венгерова, т. II, стор. 397.

³¹⁾ А. Ремізовъ, Россія въ письменахъ, Берлін, (без року). Ремізов саме згадує про кахлі, але аналогій до амстердамського збірника в нього немає.

святых. Представлено для удобнѣйшаго повятія, въ десяти фигурахъ, для поощренія и способствованія къ христіанскому житію» (переводъ съ нѣмецкаго!), СПб. 1838, 8, 72 стор. (1. видання вийшло в Петербурзі 1820. р.).

А на початку ХХ. віку такий видатний (незалежно від того, чи оцінювати його філософічні тенденції позитивно, чи негативно) твір російської філософії, як «Століть и утверждение истины» о. П. Флоренського (Москва, 1910) прикрашений «емблемами», із нашого таки збірника⁴¹⁾.

5.

Ми не будемо спинятися на генезі та історії «Символів і емблем», бо на цю тему готуємо окрему працю. Згадаємо лише деякі назверхні моменти цієї історії.

Книга має назву: «Символы и эмблемата с указомъ и благоповедении его общенейшаго величества, высокодержавнѣйшаго и пресвѣтлѣйшаго Императора московскаго великаго Гдѣря цѣря и великаго князя Петра Алексѣевича, великія и малія и бѣлыя Росіи и иныхъ многихъ державъ и гдѣрствъ, и земель восточныхъ, западныхъ, и сѣверныхъ самодержца и высочайшаго монархи напечатаны». Книга, як уже згадано, вийшла в Амстердамі 1705. р. в 4° й має 281 стор. та 5 нумерованих листів, і складається з 840 стихів та тексту до них 8. мовами (пояснення змісту голландською мовою). Це видання хутко зробилось рідкістю, власне, одною з найрідкіших книжок петрівської епохи. Друге видання надруковано в Гарлемі 1743. р. в 4° з текстом 4 мовами, зі змінами й переробом тексту видання це передруковане в Петербурзі 1788. та 1811. р. Нестором Максимовичем Амбодіком, якого помилково згадує Тургенев як автора книги⁴²⁾.

Сопіков⁴³⁾ указує як на джерело на видання Д. Де-ля-Фейлі (Амстердам, 1691). Ця вказівка викликала вже в Пекарського⁴⁴⁾ сумнів⁴⁵⁾.

Згадаємо тут лише, що збірники емблем і символів надзвичайно розповсюджені в XVI—XVII. вв. Ціла низка стихів «Символів та емблем» має свої прототипи в цій літературі. Якщо хо-

⁴¹⁾ Крім „черепашки“ (М 391), однак, ні один із символів, які зустрічаємо в Сковороди, до книги Флоренського не ввійшов.

⁴²⁾ Див. Сопіковъ, III, 3723; Пекарскій, II, 112 і далі; Д. Ровинскій. Русскіе граверы... М. 1870, 397; також — „Библиотека А. В. Петрова, Собрание книгъ, изданныхъ въ царствованіе Петра Великаго“, СПб., 1913, тільки згадка та репродукція титульної сторінки. Коротеньку замітку дав „Книгоѣдъ“, Послѣд. Новости 11. V, 1930.

⁴³⁾ Там саме.

⁴⁴⁾ Там саме.

⁴⁵⁾ Це питання я роз'яснюю у згаданій вище праці, яку готую до друку.

чемо назвати кілька творів цього типу, треба вказати,⁴⁶⁾ н. пр., на A. Alciatus: *Omnia emblemata*; I. Boschius: *Symbolographia sive de arte symbolica*; I. de Boria: *Emblemata moralia*; його таки: *Mikrokosmos*; Ioach. Camerarius: *Symbolarum et emblematum ex re herbaria desumptorum centuria una collecta*; його таки: *Symb. et emblem. ex animalibus quadrupedibus desumptorum centuria una collecta* і інші його збірники; Guil. Hesius; Paulus Iovius (Giovio); P. Mascius: *Emblemata moralia*; Ch. Fr. Menestrier: *La philosophie des images, L'art du emblèmes, La philosophie des images énigmatiques*; D. Saavedra: *Princeps politicus*; O. Vaenus (Veen): *Amoris Divini emblemata*; його таки: *Emblemata Horatiana* і т. д.

Обґрунтування символіки знайдемо, н. пр., у Max. Sandaeus-a: „*Theologia symbolica*“, який таксамо, як іще багато інших збірників — дає лише спис символів, без малюнків. Той самий автор видає також книги „*Theologia mystica*“ та „*Clavis theologiae mysticae*“, які спеціально присвячені містичній символіці; книги Sandaeus-a відбилися на «Херувимського мандрівника» Ангела Сілезія⁴⁷⁾, перше видання «Херувимського мандрівника» було прикрашене символічною титульною сторінкою, таксамо і збірники віршів F. von Spee... Використала збірники емблем Vaenus-a та Hugo Mme de Guyon, як основу для цілої збірки віршів⁴⁸⁾.

Таксамо і протестанський світ не був позбавлений впливу символіки — цікаві гравюри, які, що правда, мають мало пунктів дотику з тими символами, що ми їх аналізуємо, знайдемо в виданні творів Якова Бема 1682. р., та вже на портреті Бема з р. 1667. гравюри видання 1682. р. виконав відомий голландський штихар Льюїкенс старший, що залишив, крім того, цілий ряд символічних збірок із власним віршовим текстом. Дуже нагадують традиційну символіку католицьких збірників гравюри, які додав до видання „*Vom wahren Christentum*“ J. Arndt-a Готфрід Арнольд (1701).⁴⁹⁾

⁴⁶⁾ Не вказую місць і років видання, бо детальний огляд дам у згаданій вище праці, а більшість нижченаведених збірників виходила в кількох, іноді багатьох виданнях.

⁴⁷⁾ Пор. M. Hilburgis Gies: *Eine lateinische Quelle zum „Cherubinischen Wandersmann“ des Angelus Silesius*, Breslau, 1929, також K. Richstätter у „*Stimmen der Zeit*“, 1926, 361 і далі.

⁴⁸⁾ „*L'Amé amante de son Dieu, représentée dans les emblèmes*“, анонімно, Köln, 1716 (написано 1651).

⁴⁹⁾ Пор. I. B. Pitra: *Spicilegium soles mense*, Paris, 1855, II-III. Інша література символіки, крім вище цит. твору G. d'Alviella. W. Menzel: *Christliche Symbolik*, Regensburg, 1854; F. Portal, *Les symboles de Egyptiens, comparés à ceux des Hebreux*, Paris, 1840. З літератури рос. мовою, крім згаданої праці гр. С. Уварова та 2. тому „*Моях досугів*“ Буслаєва (цит. вище), треба згадати: Буслаєв, *Византийская и древне-русская символика...* („*Сочинения*“, т. II); Первухин, *О символахъ въ старой русской иконописи*, „*Труды III-го областного Истор.-Археол. Съезда въ г. Владимирѣ 1906 г.*“.

Треба сказати, що ми можемо вказати досить паралель і проміж окремими емблемами, які знайдемо в різних згаданих збірниках, та між символікою Сквороди. Чи є тут безпосередня запозика, сказати важко. — Дамо кілька прикладів. — У Альціятуса знаходимо, н. пр., гравюру бусла, що несе на спині другого, очевидно, свого батька⁵⁰); оповідання про циклування буслів про своїх батьків лягло в основу «Благодарного Еродія» Сквороди. Зустрінемо в Альціятуса й Актеона, й Фаетона, й Нарциса (підпис: *Phaenicia*), і „*mutum auxilium*“ сліпого та кульгавого.⁵¹) У колосальному збірнику Бошіуса⁵²) (понад 2000 штихів!) здибаємо — майже завжди з іншими підписами — силу символів, що є й у Сквороди в амстердамському збірнику (н. пр., олень зі стрілою в тілі їсть траву I, XI, CXС; III, XI, CXС; метелик у свічки III, XVI, CCLXXXV; IV, II, XXXV; змії, що звитий у кільце III, LI, MII; малпа з дитиною, яку вона „*perdit amando*“ — IV, VIII, CLI і т. н.); є й такі, яких не зустрічаємо в амстердамських «Емблемах»; так у Сквороди верблюд є символом ненаситства людського, цей символ є й у Бошіуса (I, XXXII, DCCLVIII, „*Nunquam satis*“, також III, XXXIX, DCCXLVI); знайдемо в Бошіуса й «мідного змія» (III, XLV, DCCCLXX). — У Камераріуса побачимо сніп сіна — „*hoc omnis caro*“⁵³) оленя, що глитає змії,⁵⁴) оленя, що поранений стрілою, їсть траву⁵⁵), і малпу — „*caecus amor sobolis*“;⁵⁶)

Владимір, 1909; Арсенъевъ, Дисторическій и символическій элементъ въ изученіи иконописи, „Труды III Археол. Съѣзда“, том IV; Яцимирскій, Изъ области старинной символики въ русской иконографіи, „Старые годы“, 1907, X; Барвинокъ: Нравственный символизмъ русской живописи XVI-XVIII вв., Київ, 1912 (також „Труды Киев. Дух. Академіи“, 1912). Українська література вказана вище в прим. 25. „Філософічної символіки“, на жаль, більшість ізгаданих праць торкається лише дуже побіжно.

Здається, найповніший бібліографічний матеріал дають книги: L. Volkman n, *Bilderschriften der Renaissance, Hieroglyphik und Emblemantik in ihren Beziehungen und Fortentwicklung*, Lpz, 1923, де, що правда, вважена лише одна сторона символіки ренесансу, але намічені впливи символіки та емблематики аж до XIX віку, та H. Green: *Shakespeare and the emblem writers*, London, 1870, який, однак, перебільшує впливи емблематичної літератури на Шекспіра. Окремі замітки про вплив збірників символів та емблем у працях про німецьку поезію бароко — пор. H. Czurg: *Die deutsche Barokdichtung* 1924 (за індексом „Saavedra“). Про значіння символіки та емблематики в мистецті — лише замітки E. Seeborg-a про „*die emblematische Mystik*“ у „*Zur Frage der Mystik*“, 1924, стор. 8-11. Деякий матеріал до цієї важливої теми опублікую в найближчому часі.

⁵⁰) *Alciatus Emblemata*, видання з 1574, ст. 41.

⁵¹) Там саме, ст. 64, 69, 81, 187.

⁵²) *Boschius*, I. op. cit., *Augustae Vindelicorum*, 1702.

⁵³) *Symbolorum et emblematum ex re herbaria desumptorum centuria una collecta*, Франкфурт, 1661, стор. 100 (XCVIII).

⁵⁴) *Symb. et emblem. ex animalibus quadrupedibus desumptorum centuria una collecta*, Франкфурт, 1661, стор. 42 (XI), пор. 66 (LXIV).

⁵⁵) Там саме, 71 (LXIX).

⁵⁶) Там саме 79 (LXXVIII).

і метелика у свічки,⁶¹⁾ й багато інших символів. — У Вена побачимо, н. пр., символ, який відданий Сковородою в віршу „*Fabula de Tantalo*“:

»... сверху сквозь хоромы
низпущенъ висить камень преогромный (у Вена — меч),
над саменькою его головою,
не даетъ ему сидѣти въ покоѣ.
Бойтсѣ бѣднѣй, какъ себѣ порушить,
на власѣ висить, вотъ, вотъ въ прахъ сокрушить⁶²⁾.

Частина цієї символіки дуже стара. І хоч Сковорода й помилявся, вважаючи її за переємницю якоїсь старої «поганської» або «гніцетської» «богословії», та проте дослід символіки минулого привів би нас до античності та й до Єгипту.⁶³⁾ — Але цікавіший, ніж старовина символіки, той факт, що вона грає досить велику роль й у філософії нових часів — від середньовіччя до ренесансу, до містики, теософічної філософії нових віків і до Шелінга, Баадера та Гегеля⁶⁴⁾. Як приклад можна навести Ангела Слезія, в якого помітимо навіть вплив вищезгаданих збірників символів та емблем. Та навіть у Гегеля знайдемо, що він свідомо звертається до символіки. У вводі до „*Philosophie der Geschichte*“, н. пр., здибаємо символ фенікса (Lasson, VIII, 11—12), зерна й рослини (там саме, 35), кола й осередку (там саме, 32) й ин.

Одмітимо, що — модернізоване — видання ілюстрацій G. Arnold -а до „*Vom wahren Christentum*“ Arndt -а вийшло ще 1876. р. у Штутгарті. (Там, між иншим, метелик у свічки — 10, компас — 27, черепашка — 39, магнет — 44 й ин.).⁶⁵⁾ Та й П. Флоренський використовує емблеми ще 1910. р.!

⁶¹⁾ Збірник без титульної сторінки, що його має бібліотека Празького Університету, 99 (XCVIII).

⁶²⁾ O. Valerius: *Emblemata Horatiana*, Amstelodami, 1684, стор. 75, Сковорода, Бар. II, 294—5.

⁶³⁾ До історії символіки в античності див., н. пр., R. Eisler, *Weltenmantel und Himmelszelt*, München, 1910, та того самого автора: *Orphisch-Dionysische Mysteriengedanken in der christlichen Antike*, Lpz. 1925, Th. Hopfner, *Griechisch-ägyptische Offenbarungszauber* („*Studien zur Paläographie und Papyruskunde*“ XX—XXIII). Література цієї теми за останні часи росте.

⁶⁴⁾ Ролі символіки в історії теоретичної думки я присвячу спеціальну працю; деякі вказівки зроблені мною в праці „*Skovoroda-Studien*. I. *Skovoroda und Angelus Silesius* (в „*Zeitschrift für slavische Philologie*“, VII), також у доповіді „*Zur Frage über die Pflanze als religiöses Symbol*“ (резуме в „*Aktes du V. Congrès International d'Histoire des religions*“, Lund, 1930, 67-71).

⁶⁵⁾ Наприкінці вважаю за свій приємний обов'язок висловити свою подяку тим, хто окремими вказівками та допомогою в виготованні репродукцій спричинився до скорого закінчення цього етуду, а саме пп. Н. Окуневу, В. Січинському й В. Тукалевському. В особі останнього висловлюю подяку також Слав'янській бібліотеці міністерства закордонних справ Ч.С.Р., де я опрацював таку рідкість, як перше видання „*Symbola et emblemata selecta*“ та дістав ласкавий дозвіл виготовити репродукції. Д. Ч.

Замічені прикріщі помилки.

Ст.	рядок ізгоря:	надруковано:	має бути:
160	32	„Файдоні“	„Файдрі“
161	43	природу... захоплює	природа, об'єкт захоплює
164	32	de optimum стає	де стан стає
164	19	розвивається	роаливається
165	2	нас пригріло	вас пригріло
175	38	знавкола	з навколом
175	43	як загартоване	як зачароване
177	47	съ прицѣленнымъ	съ прицѣпленнымъ
180	47	палало... гасло	палало, мова стелилась лагідно... і гасла
181	41	Згадаємо... Куліша	Сковорода, Гоголь, зга- даємо Куліша.

350, —

U82666

31 66000935

